POLITIČKA POVIJEST HRVATSKE

„TIPOGRAFIJA" D. D., ZAGREB

JOSIP HORVAT:

POLITIČKA POVIJEST HRVATSKE

ZAGREB 1936
IZDANJE NAKLADNOG ZAVODA „BINOZA-SVJETSKI PISCI"
ZAGREB, ZVONIMIROVA 7

Dr. FERDO ŠIŠIĆ:

UVOD U POLITIČKU POVIJEST HRVATSKE

Povijest hrvatskoga naroda možemo podijeliti, zbog lakšega pregleda, na ova četiri perioda: I. od doseljenja do 1102; II. od 1102 do 1526; III. od 1527—1790; i IV. od 1790 do 1 dec. 1918. Ja ću se u ovom »Uvodu« ograničiti na vrijeme do 1848 godine, jer je dalji tečaj hrvatske povijesti, kao glavni zadatak ove knjige, preuzeo g. Josip Horvat. Pored toga ja ću još u najkrupnijim crtama prikazati i kulturnu povijest Hrvata, jer bez nje nema ni pravoga razumijevanja političke historije. Uvažio sam — po svojoj dužnosti — i neke nove naučne rezultate, a ostavio sam po strani sva ona mišljenja i domišljavanja ponekih radenika, koja nemaju objektivna naučna značaja.

I. OD DOSELJENJA DO 1102.

A. Politička historija.

Hrvati su s ostalim Južnim Slovenima dio Slovena uopće. Najstarije slovensko sjedište bio je kraj izmedju rijekâ Visle, Dnjepra, Zapadne Dvine i planine Karpata. Po razlikama, koje se javljahu medju njima, Sloveni su se raspadali na tri grane: Zapadne, Istočne i Južne. Na historijsku pozornicu izišli su Južni Sloveni početkom VI. st. po Kr., organizovani u plemena. Prve njihove provale u bizantinske provincije na desnoj obali donjega Dunava počinju se za carevanja Justina I (518—527) i Justinijana I (527—565). U ranije doba provaljuju Južni Sloveni u carstvo zbog plijena i roblja, kasnije idu zatim, da osnuju trajna naselja. Ova je druga faza u vezi s dolaskom Avara u srednje Podunavlje (568). Jedino su Srijem i grad Sirmij (Mitrovica) dospjeli u ruke carstva.

Odnosi izmedju carstva i Avara bili su prijateljski, dok nije hagan Bajan zauzeo Sirmij (582), a tada započe avarsko-bizantinsko ratovanje. S Avarima pomicali su se naprijed Sloveni, te su naselili današnju Slavoniju, Hrvatsku i Slovenačke zemlje. U primorsku Dalmaciju provalili su Sloveni s Avarima prvi put ljeti 597, a onda sve češće, tako da je oko 614 zauzeta i razvaljena Salona, a uz nju još i nekoliko drugih rimskih gradova; jedino su Jadar (Zadar), Tragurij (Trogir) i varoši po ostrvima ostali koje pošteđeni koje nerazoreni. Nevolja carstva uspe se do vrhunca kad su 626 Avari i Sloveni udarili na Carigrad. Prvi su bili potučeni Sloveni, a kad se oni vrate natrag, ostaviše i Avari bojište. Od sloma pred Carigradom datira opadanje avarske sile, a pokoreni Sloveni uzeše dizati ustanke. Tada su se oslobodili avarskoga jarma i oni Sloveni, koji su živjeli u Dalmaciji, a vlast avarska ostala je oko 650 ograničena na podunavsku nizinu, Srijem i zemlju izmedju Save i Drave. Padom avarske vlasti svršilo se doseljenje Južnih Slovena u njihove današnje zemlje.

Dalji dogadjaji do pred kraj VIII. st. nisu poznati. U to su vrijeme Južni Sloveni jamačno provodili patrijarhalan politički život u plemenskim župama. Uz Slovene sjedjeli su i ostaci rimskoga žiteljstva (Romani, Latini, Vlasi), naročito po Primorju i po ostrvima. Oni su i dalje ostali u vezi sa bizantinskim carstvom i čuvali su kršćansku vjeru. Kad su se prilike donekle staložile, poneki se ostaci rimskoga žiteljstva nastaniše u palači cara Dioklecijana, kraj Salone, i položiše osnov gradu Splitu. U tom Splitu bi u drugoj polovini VIII. st. reorganizovana nadbiskupija kao baštinica propale Salone. Prvi joj je tradicionalni glavar bio Ivan iz Ravene (oko 780). Kaže se, da je on posvetio mauzolej cara Dioklecijana u stolnu crkvu Sv. Dujma. Politička vlast pak imala je sjedište u Zadru, gdje je stolovao carski namjesnik; poda nj su potpadali još i gradovi Trogir, Split, Dubrovnik, i Ko-

tor, pa ostrva Krk, Osor (Cres-Lošinj) i Rab. Ova carska zemlja zadržala je i dalje ime Dalmacija.

Krajem VIII. st. osnovali su i susjedni Sloveni poviše oblasti s knezovima na čelu. One su postale ujedinjavanjem plemenskih župa. Izmedju ušća Raše (u Istri) i ušća Cetine, pa Jadranskoga mora, planinskog vijenca Gvozda (danas obje Kapele i Lička Plješivica) i rijeke Vrbasa prostirala se Hrvatska (ili Hrvati), a na Primorju izmedju ušća Cetine i ušća Neretve, te po ostrvima Braču, Hvaru, Korčuli i Mljetu Neretljanska oblast. U porječju gornje Bosne, od izvora do Vranduka, sterala se oblast Bosna, dok se u nekadanjoj rimskoj Savskoj Panoniji, izmedju Drave, Save, Une i planine Gvozda širila oblast Slavonija (Slovinje ili Slovinci). To je Panonska Hrvatska.

Prvi istup Hrvata na historijsko polje u vezi je s napredovanjem Franaka. Osvojivši Istru i Bavarsku, Karlo Veliki započne rat s Avarima. Onda se spominje Vojnomir (797) kao prvi panonsko-hrvatski knez. Avari budu potučeni i države njihove nestade zauvijek. Sada se oslobodiše Panonski Hrvati avarske prevlasti, ali postanu franački podanici: njihov narodni knez podredjen je furlanskome markgrofu, dok je kler oglejske (akvilejske) patrijaršije u Cividalu (Čedadu) preuzeo misiju pokrštenja Panonskih Hrvata. Potom su provalili Franci u Dalmatinsku Hrvatsku, te i nju pokore, iako su 799 kod Trsata (Rijeka) pretrpjeli žestok udarac. I dalmatinsko-hrvatski knez podredjen je furlanskome markgrofu, a u zemlju su poslani misijonari oglejske patrijaršije. Prvi poznati knez kršćanin bio je Višeslav (oko 800). U Ninu je osnovana biskupija za svu Hrvatsku od Raše do Cetine. U prvo vrijeme bila je ona sufragan oglejskoga patrijarha, a kasnije je direktno podvrgnuta papi. Zbog osvojenja Dalmatinske Hrvatske zarati car Karlo Veliki sa bizantinskim carstvom. Mirom u Achenu (812) pripala je Dalmatinska Hrvatska rimsko-franačkom, a Dalmacija istočno-rimskom carstvu;

dalmatinski biskupi pak ostali su pod jurisdikcijom carigradskoga patrijarha. Ubrzo se pokazala franačka vlast u Panonskoj Hrvatskoj toliko nesnosna, da je poslije smrti Karla Velikog knez Ljudevit (oko 810—823) digao 819 ustanak, u koji je, kao saveznike, uvukao mezijske Slovene Timočane i veći dio alpinskih Slovenaca. No pored svega hrabrog višegodišnjeg otpora knez Ljudevit najzad podleže franačkoj sili i pogibe kao bjegunac u Dalmatinskoj Hrvatskoj, gdje su knezovi Borna (oko 810—821) i sinovac mu Vladislav (821—835) ostali vjerni franačkom caru i pomagali ga protiv ustanka. Ubrzo su se zapleli Franci u rat s Bugarima (827—829), koji su tada držali i današnju Bačku, Banat i sjevernu Srbiju s Beogradom. Bugari zauzeše Srijem i Panonsku Hrvatsku, i potjeraju pretstavnike franačke vlasti iz zemlje. Sada je ukinuta furlanska markgrofija, a Dalmatinska Hrvatska je podredjena kraljevini Italiji, dok je Panonska Hrvatska, kad je Franci 838 opet natrag osvojiše, podredjena franačkoj Njemačkoj. Samo današnja istočna Slavonija sa Srijemom ostala je i dalje u bugarskoj vlasti. U Panonskoj Hrvatskoj opet su uspostavljeni domaći knezovi, kao njemački vazali; posljednji poznati knez bio je Braslav (880—896). Njega nestaje dolaskom Madžara u srednje Podunavlje (896), a Panonska Hrvatska pridruži se početkom X. st. Dalmatinskoj Hrvatskoj.

U Dalmatinskoj Hrvatskoj spominje se oko 840 knez Mislav, onda nasljednik njegov Trpimir (oko 845 do 864), praotac one dinastije, koja je uz neke izuzetke vladala u Hrvatskoj do kraja XI. st. Trpimir je priznavao vrhovnu vlast franačkoga cara Lotara kao kralja Italije, ali on se ipak javlja u punoj vladalačkoj moći. Sebe naziva »pomoću Božjom knez Hrvata«. To je prvi spomen hrvatskoga narodnoga imena u historijskim spomenicima, a sačuvana Trpimirova isprava od 4 marta 852 najstariji je hrvatski diplomatički spomenik.

Oko toga vremena ušli su arapski gusari (t. zv. Saraceni sa Sicilije) u Jadransko more, što je Hrvatsku prinudilo, da bolje organizuje mornaricu, ali je time izazvala sukob sa Venecijom. Još knez Mislav a onda Domagoj (864—876), vodili su, u zajednici s Neretljanima, ogorčene bojeve s Mlečanima. Ljeti 866 potsjeli su Arapi Dubrovnik i zaprijetili ostalim gradovima na Primorju. Krajem septembra 867 stupio je u Bizantu na prijesto car Vasilije I. On je oslobodio Dubrovnik arapske opasnosti i obnovio pali autoritet bizantinskoga carstva duž čitave istočne obale Jadrana, dok je u isto vrijeme i franački car Ludovik II skršio arapsku silu u Južnoj Italiji, osvojivši im glavnu utvrdu Bari (u februaru 871). Kod osvajanja Barija sudjelovali su i Hrvati, kao vazali franačkoga carstva. Poslije smrti cara Ludovika II (875), poče moć franačka u Italiji da pada, te se Hrvati oslobode (oko 876—877) franačke vrhovne vlasti, zamjenivši je, za Trpimirova sina kneza Zdeslava (878—879), bizantinskom. Zbog toga plane u Hrvatskoj buna. Branimir, jamačno Domagojev sin, ubije Zdeslava i sjede na hrvatski kneževski prijesto.

Branimir (879—892) prvi je potpuno nezavisni hrvatski vladalac. Za njegova vladanja Hrvati su se sa svojom biskupijom u Ninu definitivno pridružili rimskoj crkvi. Ujedno staše po smrti Sv. Metoda († 885) izbjegli mu učenici širiti po Hrvatskoj slovenski crkveni jezik. Venecija poče tada plaćati godišnji danak knezovima hrvatskom i neretljanskom, da joj ladje mogu nesmetano ploviti uz istočnu jadransku obalu. Dalmatinski carski gradovi pak počeše, po naredjenju cara Vasilija I, plaćati susjednim knezovima, hrvatskom, zahumskom, i trebinjskom, godišnji dohodak u gotovom novcu i prirodninama, u ime mira i poreza za svoje posjede u njihovim zemljama. Branimira naslijedi Mutimir (892—910), sin kneza Trpimira, od koga nam se sačuvala jedna isprava od 892.

Kneza Mutimira naslijedi Tomislav (910—928), jamačno njegov sin. Tomislav se spominje 914 kao knez, a 925 kao kralj Hrvata (rex Chroatorum). Vjerovatno je, da je Tomislav uzeo sam sebi kraljevsku titulu (kao bugarski Simeon carsku), kad je sjedinio s Dalmatinskom Hrvatskom Panonsku i kad je primio, kao carski saveznik protiv bugarskoga cara Simeona, dalmatinske gradove Zadar, Trogir i Split i ostrva Krk, Osor i Rab u upravu i zaštitu, s titulom carskoga prokonzula. Ovom se prilikom, poslije jednoga stoljeća, povratila splitsko-salonitanska nadbiskupija sa svojim sufraganima papinskoj jurisdikciji. Tomislav je prvi hrvatski kralj. Za njegova se vladanja Hrvatska (oko 924—925) preobrazila od kneževine u kraljevinu. Da li je Tomislav i krunisan, i gdje, o tome, iz danas nam poznatih historijskih izvora, ne doznajemo ništa.

Povratkom nadbiskupije splitske Rimu, trebalo je riješiti i pitanje njene jurisdikcije. U taj se mah još uvijek širila ninska biskupija po čitavoj hrvatskoj državi, dok su dalmatinske biskupije vršile svoju vlast jedino unutar gradskih zidina. Stoga je splitska crkva zatražila obnovu stanja kakvo je bilo u vrijeme nadbiskupije u Saloni, čija se vlast nekad širila po čitavoj rimskoj Dalmaciji. Za to se sastao provincijalni crkveni sabor (sinod) u Splitu u stolnoj crkvi, na koji je papa poslao svoje legate. Prisustvovali su mu, pored svih biskupa i opata, još i hrvatski kralj Tomislav i zahumski knez Mihajlo (Višević), budući da se na njegovoj teritoriji širila biskupija u Stonu. Splitski sinod riješio je da se jurisdikcija nadbiskupije splitske, kao baštinice nekadašnje Salone, proteže od Raše do Dubrovnika i Kotora (dakle i izvan teritorije kraljevine Hrvatske), pa od Siska do ušća Neretve. Onda se još pokušalo uništiti upotrebu slovenske liturgije. Protiv prvoga zaključka protestirao je ninski biskup Grgur, koji se podigao i na obranu slovenske liturgije s dosta uspjeha. Utom navali 926 bugarski car Simeon na Hrvatsku, kao na saveznicu bizantinskoga carstva,

ali vojska bi mu potučena. Kad ubrzo potom car Simeon umre (927), došlo je, posredovanjem papinskih legata, do mira izmedju Hrvata i Simeonova sina i nasljednika cara Petra, a na to se povrate papinski legati u Split i održe drugi crkveni sabor (928). Ovaj je sinod ukinuo, prema papinskoj odluci, ninsku biskupiju i proglasio vrhovnu vlast splitskog nadbiskupa po cijeloj hrvatskoj državi, a djelomice i izvan nje, odredivši svakoj od sufraganih biskupija (Osor, Krk, Rab, Zadar, Skradin, Ston, Dubrovnik i Kotor) teritoriju. Grgur ninski postade biskupom u Skradinu.

Oko toga vremena bila je Hrvatska i jaka vojnička sila. Savremeni bizantinski car Konstantin Porfirogenit kaže, da je ona tada mogla da digne na noge 100.000 pješaka i 60.000 konjanika, dok je na moru imala 80 velikih brodova (tip sagina), na svakom po 40 vojnika i stotinu manjih brodova (tip kondura), sa po 10 do 20 momaka. Ovi brojevi pretstavljaju, po mišljenju Francuza Rambaud-a (L'empire grec 458), stanovništvo od dva milijuna duša. Kralj Tomislav umro je oko 928. Nasljednici njegovi Trpimir II (928 do 935) i Kresimir I (935—945) održaše hrvatsku državu na onoj visini, do koje je podiže Tomislav.[1]) Kresimir I imao je dva sina: Miroslava i Mihajla Kresimira. Prvi sjede na prijesto Miroslav (945—949). Protiv njega diže se ban Pribina i ubije ga. Poslije njega sjede na prijesto Mihajlo Kresimir II (949—969). Ovom bunom znatno oslabi snaga hrvatske države; od nje otpadoše dalmatinski gradovi s ostrvima, vrativši se opet pod direktnu vlast bizantinskoga cara, a ujedno spala joj je vojna snaga na kopnu i na moru. Mihajla Kresimira naslijedio je sin Stjepan Držislav (969—995). On nanovo podiže hrvatsku državu. Stupio je u savez s bizantinskim carstvom protiv bugarskoga

[1]) Identifikovanje Tomislava i Trpimira II. potpuni je nesmisao. Nijedan hrvatski vladar nije imao dva narodna imena, nego samo svetačko i narodno.

cara Samuila. S time u vezi car Vasilije II predade mu opet dalmatinske gradove i ostrva u upravu i zaštitu, kao carskomu eparhu i patriciju, prizna mu titulu kralja Hrvatske i Dalmacije, tega obdari kraljevskim insignijama (krunom, skeptrom, mačem, jabukom i plaštem). Tada je, oko 988, Stjepan Držislav prvi od hrvatskih kraljeva okrunjen kraljem Hrvatske i Dalmacije (rex Chroatiae et Dalmatiae).

Ovako ojačalu državu ostavi Držislav sinovima Svetoslavu, Kresimiru i Gojislavu. Stjepan Držislav želio je da mu sinovi vladaju zajedno, no Svetoslav (995—1000) trgne svu vlast sebi. Zbog toga plane gradjanski rat, a ovaj iskoristi mletački dužd Petar II Orseolo tako, da je uskratio, poslije punog stoljeća, hrvatskom kralju i neretljanskom knezu redoviti godišnji danak (solitus census), a onda je pošao, ravno godine 1000, privolom cara Vasilija II, sa svojom mornaricom na istočnu obalu Jadranskoga mora, gdje je, nedaleko od Zadra, pobio hrvatsku mornaricu i zauzeo dalmatinske gradove i ostrva sve do Dubrovnika, pa i hrvatski prijestolni grad Biograd na moru. Ovim nesrećnim ratom bio je zadan težak udarac hrvatskoj državi, jer njime prestade mnogogodišnja moć njezina na moru i zače vjekovna borba s Venecijom za Dalmaciju. Sada se uspeše na prijesto oba brata Kresimir III (1000—1030) i Gojislav (1000—1020), dok Svetoslavu nestaje traga. Braća proširiše svoju vlast na Neretljansku oblast, koja od toga vremena ostade sastavnim dijelom hrvatske države. Podržavali su i dobre odnose s Venecijom i carem Vasilijem II, koga priznaše (1019) svojim vrhovnim gospodarom, pa i sam je dužd Petar II Orseolo dao kćer svoju Hicelu za ženu Stjepanu, sinu Kresimira III, koji po očevoj smrti sjede na prijestô. Stjepan I (1030—1058) pregnuo je da zavlada dalmatinskim gradovima i ostrvima, ali bez trajnoga uspjeha, jer Dalmacija se opet povrati pod carsku vlast.

Očevu težnju izvršio je njegov sin Petar Kresimir IV (1058—1074), najmoćniji hrvatski vladalac. On je, u sporazumu s bizantinskim carstvom proširio svoju vlast na Zadar, Trogir i Split, te na ostrva Krk, Osor i Rab (1069). I na kopnu proširio je Petar Kresimir IV svoju državu tako, da su njezine granice bile tada najšire. Ali Hrvatsku su slabili stalni unutrašnji sporovi zbog slovenske liturgije. Stvoriše se stranke, jedna narodna, s nižim klerom, širokim narodnim masama i malim plemstvom, i druga latinaška, s visokim klerom i velikašima. Sam kralj Petar Kresimir IV stajao je u tom ogorčenom sukobu na latinaškoj strani, idući za tim, da što više priveže uza se dalmatinske gradove i ostrva. Pod kraj života imao je kralj još i briga s nasljedstvom na prijestolu, jer, koliko se znade, nije imao sina. Za nasljednika je odredio sinovca, hercega Stjepana, no po smrti Petra Kresimira Stjepan bi primoran da se odrekne prijestola i povuče u samostan. Kraljem bi izabran, potporom narodne stranke, neko po imenu nepoznato nam lice (vladalo 1074—1075). Protiv njega podiže se latinaška stranka i pozove u zemlju južnoitalskog normanskog grofa Amika. On zarobi kralja i zauzme neke dalmatinske gradove.[2]) Nato se (početkom 1076) uplete u te zamršaje Venecija, našto Normani ostaviše dalmatinske vode. Najzad složi se, nastojanjem pape Grgura VII, većina Hrvata i dalmatinskih Romana pa izabra za kralja nekadašnjega slavonskog bana u vrijeme Petra Kresimira IV Dmitra Zvonimira (1076—1089). Njega okruni Držislavljevom krunom papinski legat

[2]) Prof. Barada dokazao je nepobitno, da to nije mogao biti neretljanski velikaš Slavac. Na kralja Petra Kresimira IV pomišljati, čini mi se nemoguće već zbog njegovih dobrih odnosa s papom, a osim toga jedna mu isprava daje samo titulu »rex Chroatiae«, dakle ne još i Dalmacije.

Gepizon u bazilici Sv. Petra u Solinu (na početku oktobra 1076). Zvonimir je položio vazalsku zakletvu vjernosti Grguru VII u smislu njegovih doktrina o vladarima. Ovim aktom hrvatsko država zato ipak nije postala feudum papinske stolice. Izbor i krunisanje Zvonimirovo upravo je pobjeda latinaške stranke, pa zato se Zvonimir 1079 i angažovao za papu Grgura VII protiv njemačkoga kralja Henrika IV, s kojim je Hrvatska graničila na sjevero-zapadu. Obnovivši punu vlast nad čitavom carskom Dalmacijom, Zvonimir je, kao saveznik normanskoga hercega Roberta Guiscard-a, poslao hrvatsko-dalmatinsku mornaricu protiv bizantinskoga cara Aleksija Komnena i Venecije. Kad je, poslije mira s carem, Zvonimir htio da mu pruži pomoć protiv Seldžuka, i zbog toga sazvao narodnu skupštinu (Sabor) na otvorenom polju kod Knina, ogorčeni ga narod — kako izgleda — ubije (1089).[3])

N a s i l n a s m r t Z v o n i m i r o v a p o č e t a k j e r a s u l a h r v a t s k e n a r o d n e d r ž a v e. U prvi mah složi se jedna stranka u Stjepanu, sinovcu Petra Kresimira IV i posljednjem članu dinastije Trpimirovića, izvukavši ga iz samostana na prijestô. S t j e p a n u II (1089—1090) medjuto ubrzo nestaje traga. Zemljom ovladaše anarhija i gradjanski ratovi, što je neke hrvatske velikaše i dalmatinske varoške Romane navelo, da pozovu u zemlju ugarskoga kralja Ladislava, brata Zvonimirove udovice Jelene (Lijepe). Kralj Ladislav, upirući se na svoje rodbinske veze s kraljem Zvonimirom, provali u proljeće 1091 preko Drave i zauzme svu zemlju do Gvozda. Anarhične prilike u Hrvatskoj iskoristio je i bizantinski car Aleksije, te je podvrgao dalmatinske gradove i ostrva carskoj vlasti, a onda je poslao na Ugarsku svoje

[3]) Svi razlozi napisani i u posljednje vrijeme protiv teze silovite smrti kralja Zvonimira, nisu nipošto toliko uvjerljivi, da su me mogli navesti na mišljenje, da Zvonimir nije umr'o nasilnom smrću. Kako se može bez ove katastrofe uvjerljivo objasniti godina 1102?

saveznike Kumane. Glas da su Kumani provalili iz današnje Moldavske u Ugarsku, zatekao je Ladislava u Hrvatskoj, s južne strane Gvozda, u borbi s nekim hrvatskim plemenima. Zato se vrati natrag i postavi u zauzetoj Panonskoj Hrvatskoj — u Slavoniji — kao kralja mladjega svoga sinovca A l m o š a, a onda osnuje 1094 biskupiju u Zagrebu.

U Hrvatskoj preko Gvozda proglasila je medjuto narodna stranka kraljem P e t r a (1093—1097), kome je prijestolnica bila Knin. (Izraz »Petar Svačić« samo je moderna literarna kombinacija). Kad umre ugarski kralj Ladislav (1095) naslijedi ga stariji sinovac Koloman, brat Almošev. Odlučivši da osvoji svu Hrvatsku do mora, Koloman pošalje u proljeće 1097 vojsku na jug. Do bitke je došlo u Petrovoj gori (oko Topuskoga i Vrginmosta), u kojoj pogibe Petar kao posljednji hrvatski narodni kralj, našto ugarske čete dopru do Biograda na moru. Doskora se pobune Hrvati i oslobode svu zemlju do Drave ugarske vlasti. Sada Koloman odluči da se sporazumi s Hrvatima na drugčijoj osnovi, nego li je, oružjem u ruci, ostvareno tobožnje baštinsko pravo. Godine 1102 sidje Koloman na Dravu i pozove hrvatske velikaše da se s njime sporazume. Starješine dvanaest hrvatskih plemena izmedju Gvozda i Neretve, kao pretstavnici hrvatske državne vlasti, izabrali su onda Kolomana za kralja Hrvatske i Dalmacije, obvezavši ga na odjelito hrvatsko krunisanje i održavanje odjelitog hrvatskog sabora u hrvatskim državnim poslovima. Da ukloni sve znakove što ih je, po mišljenju onoga vremena, sobom nosilo osvojenje oružjem, Koloman je priznao i potvrdio hrvatskom plemstvu i svima slobodnim ljudima njihove zemljišne baštinske posjede, za koje kao »pravi i stari« plemići i slobodni ljudi nisu imali plaćati zemljarine (t r i b u t u m), nego su se obvezali da će, u znak vjernosti, vršiti kralju vojnu službu. Poslije sporazuma podju Hrvati s Kolomanom do Biograda na moru i okrune ga kraljem Hrvatske i Dalmacije. Koloman je zakletvom zajamčio

kraljevini Hrvatskoj sva njena javna i državna prava: Ugarska i Hrvatska imat će jednoga istoga vladaoca, ali su dvije odjelite kraljevine, vezane u državnu zajednicu kraljevom ličnošću. Položaj Hrvatske, kao političke i državne cjeline, nije se tim aktom izmijenio, nego samo su vladalačka prava kraljevine Hrvatske i Dalmacije prešla na Kolomana i njegove nasljednike.

B. KULTURNA HISTORIJA.

Stara je hrvatska država bila na visini civilizacije svoga vremena. Bila je u prvom redu pod utjecajem Italije. Diplomatično joj je ime bilo »Hrvatska« (Regnum Chroatiae) i »Hrvatska i Dalmacija«, dok se sam narod, koji je tvorio ovu državu, nazivao Hrvatima. Svi su Hrvati bili slobodni ljudi, pa i seljaci, i svi su oni slobodno uživali svoje baštinske zemljišne posjede; robovi bili su jedino ratni zarobljenici i oni koji su za dug izgubili slobodu. Hrvati izmedju Gvozda i Neretve bili su podijeljeni na dvanaest plemena. Najodličniji i najimućniji medju njima postadoše osnov hrvatskoga plemstva. Ovo dvanaest hrvatskih plemena, idući od Neretve do Gvozda, bili su: Kačići, Kukari, Šubići, Čudomirići, Svačići, Mogorovići, Gusići, Karinjani-Lapčani, Polečići, Lačničići, Jamometići i Tugomirići.

U Hrvatskoj je prevladala rimokatolička crkva. U XI vijeku osnovane su kao sufragani splitske nadbiskupije, još i biskupije u Trogiru, Kninu (osnovana oko 1040), Biogradu i Ninu (obnovljena oko 1076). Od ovih je najznatnija biskupija kninska, kojoj se vlast protezala, prije osnutka zagrebačke biskupije, do Drave, a jamačno i po današnjoj požeškoj županiji, a biskup joj je nosio titulu »biskupa Hrvata«.

I splitski nadbiskup i njegovi sufragani bili su birani od klera i gradjanstva njegove rezidencije. Pored svjetovnog klera bio je u staroj Hrvatskoj razgranat i red Benediktovaca s više samostana.

Na čelu hrvatske države stajaše od početka IX st. knez (dux), a od X st. kralj (rex). Vladalačka čast bila je u porodici Trpimirovića nasljedna, no bilo je više vladara, koji su sjeli na prijesto na osnovu narodnog izbora. Stalne prijestolnice nije bilo, već su hrvatski vladaoci prebivali naizmjenično u Ninu, Biaćima (kod Trogira), Kninu, Solinu i u Biogradu na moru. Vladalačku pratnju sačinjavali su dvorski časnici, župani u kneževsko, a knezovi (comites) u kraljevsko doba. Vlast svoju dijelio je hrvatski vladalac s banom i s plemenskim županima. Ban se javlja prvi put polovicom X st. kao vojnički glavar županijâ Like, Gacke i Krbave, no u doba Petra Kresimira IV bilo je više banova. Župani su bili na čelu županija, koje su postale ujedinjavanjem više manjih župa. Car Konstantin Porfirogenit poznaje oko 950 u Hrvatskoj preko Gvozda svega 14 županija. Nema sumnje da ih je u XI st. bilo mnogo više. Poznate su ove: Gatanska (središte oko dan. Otočca), Lika (Počitelj), Krbava (Krbavski grad, dan. Udbina), Sidraga (Biograd na m.), Luka (Podgradje), Nin, Bribir (kod Skradina), Knin, Podmorje (Klis), Cetinjski grad (oko dan. Sinja), Imotski, Livno, Pliva (Sokolgrad kod Jajca), Pset (oko dan. Petrovca), Primorje (Makarska), s ostrvima Visom, Bračom i Hvarom, Rastok i Dolje (primorje od Omiša do na domak Makarske).

Banovi, župani i biskupi sačinjavali su Kraljevski Savjet (consilium), dok se narod sastajao u skupštine (sabore). Župane zamjenivahu podžupani, a pod njima su bili satnici (stotnici) kao najniži upravni činovnici. U to je doba bila upravna, sudbena i vojnička vlast u istim rukama, a kralj ju je vršio neposredno sam, u prisutnosti i u sporazumu

s glavnim svojim savjetnicima, ili preko svojih zamjenika, to jest preko bana i župana. Isprave je izdavala Dvorska kancelarija, kojoj je bio na čelu u kasnije doba kao kancelar biskup kninski. U ranije su doba te poslove vršili dvorski svećenici. Isprave su izdavane na latinskom, a nije nemoguće da su izdavane i na hrvatskom jeziku.

Krunski prihodi bili su daća (tributum) od vladalačkih zemljišnih posjeda i od onih malih plemića i seljaka, koji nisu bili oprošteni od plaćanja poreza, onda sudske globe i carine od stranih brodova. Svojih novaca hrvatski vladari nisu kovali; u državi se trošio bizantinski novac, tada svjetski. Izdaci vladalački trošeni su poglavito na vojsku i mornaricu. Vladar je bio vrhovni zapovjednik, pa je proglašivao rat i sklapao mir.

Dalmatinski gradovi i ostrva imali su kroz čitavo vrijeme autonomiju, a po njihovu uzoru bili su kasnije uredjeni i oni gradovi, koje su Hrvati sami podigli, tako Biograd i Šibenik. Na čelu grada stajao je prior, izabran od gradskih plemića. Prior je bio glava gradskog savjeta, koji se sastojao od sudaca, tribuna i bilježnika. Inače se sastajala redovno i gradska skupština, na koju bi dolazili biskup, svećenstvo, plemstvo i gradjani. U gradovima se sudilo po rimskom zakonu. Gradovi su bili važni i kao središta prosvjete i umjetnosti onoga vremena, a tim se u prvom redu zanimahu svećenici i redovnici (benediktovci). I graditeljstvo se razvilo u Hrvatskoj prema uzoru susjedne Italije i Bizanta.

II. DRUGO DOBA HRVATSKE HISTORIJE. (1102 do 1526).

A. POLITIČKA HISTORIJA.

Ovo doba ispunjava četiri vijeka državne zajednice s Ugarskom. U to su se vrijeme izmijenile dvije dinastije: Arpadovići (1102—1301) i Anžuvinci (1301—1395), a potom su kraljevali izabrani vladari iz raznih porodica (1395—1526). Čitavo ovo vrijeme bila je Hrvatska odjelita politička i narodna teritorija, što je dolazilo do izražaja u stalnoj tituli »kralj Ugarske, Hrvatske i Dalmacije«. Ovu odvojenost Hrvatske od Ugarske obilježavalo je i zasebno krunisanje Arpadovića od Kolomana do Andrije II, za kraljeve Hrvatske i Dalmacije. Tek s Belom IV počelo se, po želji samih Hrvata, krunisanje obavljati zajedničkom ceremonijom. Kraljevi ovoga doba vršili su u Hrvatskoj i sva vladalačka prava: odredjivali su pravac medjunarodnoj politici, imenovali su banove, davali su privilegije i donacije, potvrdjivali su na hrvatskom i slavonskom saboru zaključene zakone, ubirali su poreze i carine, i zapovijedali su hrvatskom vojskom. Sve ostale administrativne, sudske, financijske i vojničke poslove vršilo je hrvatsko plemstvo u sporazumu s pretstavnicima kraljevske vlasti u zemlji, to jest s hercezima (princovima), kad ih je bilo, ili s banovima.

a) Vladanje Arpadovića u Hrvatskoj od Drave do mora dijeli se na dvije epohe. U prvoj (1102—1180) prevladjuju ratovi s Venecijom s jedne, a sa Bizantom s druge strane. Već je Koloman (1102—1116), poslije krunisanja u Biogradu, pregao, da steče dalmatinske gradove i ostrva, koja je car Aleksije Komnen, u vrijeme bitke u Petrovoj Gori (1097), bio predao Veneciji u zaštitu. Kad se car zapleo u rat s Normanima i zatražio od Kolomana pomoći, ustupi ih njemu. Godine 1107 predadu se Kolomanu Zadar, Trogir, Split, Krk, Osor i Rab, te je teritorijalna cjelokupnost kraljevine Hrvatske i Dalmacije bila opet obnovljena. Ali već 1115 otvori Venecija ponovno borbu za Dalmaciju, u kojoj je 1125 Biograd bio do temelja razrušen. Borba se vodila naročito za Zadar, najjači grad sredovječne Dalmacije, dok ga najzad 1202 ne osvoje za Veneciju francuski vitezovi četvrtoga križarskog rata.

Osim s Venecijom Arpadovići su u XII st. ratovali i sa carevima Ivanom i Manuelom Komnenom, kome 1167 podje za rukom da osvoji Bosnu, Hrvatsku izmedju Neretve i Krke, i sve dalmatinske gradove osim Zadra, onda Srijem s današnjom istočnom Slavonijom i dijelom Bačke. Tek smrt careva (1180) učini zauvijek kraj bizantinskom vladanju u Hrvatskoj i u Ugarskoj.

Mir od spoljašnjih neprijatelja omogućio je Arpadovićima, da su u drugoj epohi (1180—1301) uzeli snažnije utjecati u unutrašnji život Hrvatske, u cilju da je što tješnje privežu uz Ugarsku. Glavni pretstavnici ove politike bili su Bela III (1180—1196), Andrija II (1205—1235) i Bela IV (1235—1270). Da postignu svoju svrhu, oni su se služili feudalizacijom hrvatskoga plemstva. Bela III uzeo je prvi u Hrvatskoj osnivati velikaške familije po zapadno-evropskom uzoru, darujući im velike zemljišne posjede, pa i čitave županije, a za uzdarje obvezujući ih službom u kraljevskoj vojsci. Već krajem XIII st. bila je čitava Hrvatska, od Gvozda do Neretve, feudalizovana. Velikaši su, kao knezovi ili grofovi (comites) postali vjerni kraljevi vazali. Malo po malo nametnuše se oni svojim plemenima kao gospodari. Ovaj razvitak odigrao se i u Slavoniji. Budući da je težište stare hrvatske države bilo Dalmatinsko Primorje i krajevi izmedju Gvozda i Neretve, zemlja izmedju Drave i Gvozda nije u X i XI st. igrala vidniju ulogu. Ali poslije državne zajednice s Ugarskom došla je ona, kao posrednik izmedju Podunavlja i mora, do većeg značenja. Kako u njoj ono dvanaest hrvatskih plemena nije imalo zemljišnoga posjeda, kralj je u Slavoniji pretvorio u kraljevske zemlje znatnu čest teritorije, dijeleći je onda i ponekim madžarskim i doseljenim njemačkim porodicama. Tako se, uz autohtona hrvatska plemena, stalo ubrzo isticati i ovo tudjinsko plemstvo, što je imalo za posljedicu, da se medju njima stala stvarati zajednica staleških interesa. Ovo je došlo prvi put do izražaja u Zlatnoj Buli Andrije II (1222), koja je plemstvu izrijekom dopuštala, da može i kralja oružjem primorati na respektovanje zakona.

Razvitak zbliženja, a potom i izjednačenja hrvatskog i ugarskog plemstva, dobio je novog poticaja, kad je oko 1260 Bela IV razdvojio dotle od Drave do mora jedinstvenu kraljevinu Hrvatsku s Dalmacijom (regnum Chroatiae et Dalmatiae), sa saborom i banom hrvatsko-dalmatinskim ili primorskim (banus maritimus), i u Slavoniju (regnum Sclavoniae), sa osobitim saborom i banom slavonskim.

Slavonija se još od XIII st. dijelila na dva dijela. Gornju Slavoniju činile su županije: varaždinska, zagorska (Krapina), zagrebačka, križevačka i virovitička, a Donju županije dubička, sanska, glaška i vrbaška. Donju Slavoniju odvajala je od Hrvatske Grmeč Planina. Obje Slavonije zajedno zvale su se Čitava Slavonija, a tako i njen ban (banus totius Sclavoniae). Od XII do XVI st. razvilo se administrativno i sudsko uredovanje u Slavoniji toliko analogno onome u Ugarskoj, da je ova zemlja s vremenom stala pokazivati na oko ugarsko (ne madžarsko) obilježje, ma da nije bila sastavna čest Ugarske, a i po pretežnoj većini stanovništva je bila hrvatska. Najzad igrala je važnu ulogu i zagrebačka biskupija, čija se jurisdikcija širila po Gornjoj i Donjoj Slavoniji. Budući da zagrebačka biskupija nije bila član hrvatsko-dalmatinske hijerarhije nego ugarske, i to u prvo vrijeme (1094—1180) sufragan ostrogonske, a potom (1180—1852) kaločke nadbiskupije, postala je i ona jakom kopčom izmedju Slavonije i Ugarske.

U vrijeme Bele IV zadesi 1242 Hrvatsku najezda Tatara, koji su još u proljeće 1241 provalili iz Rusije u Ugarsku i na rijeci Šaju do nogu potukli kraljevsku vojsku. Ispred Tatara pobjegao je Bela IV najprije u

Zagreb, a onda u Klis i Trogir. Ali Tatari podjoše za njim i potsjedoše ova mjesta. Kad im stiže glas, da je umro vrhovni kan Ogotaj, ostaviše, u martu 1242, Hrvatsku i povratiše se preko Bosne, Srbije i Bugarske u Rusiju. Zbog ove katastrofe, koja je mnoge krajeve pretvorila u pustoš, uzeo je Bela posvećivati više pažnje obrani zemlje. Sada su izgradjeni po Hrvatskoj i Slavoniji mnogobrojni kraljevski, velikaški i županijski tvrdi gradovi (c a s t r a), a i mnoge varoši ogradiše se zidinama. Da naseli varoši i opustjelu zemlju, Bela IV uze pozivati u zemlju strance (h o s p i t e s), zapravo obrtnike a najvećim dijelom Nijemce, i dade im različite privilegije. Iz toga se razviše kraljevski slobodni gradovi, kao Zagreb (1242), Križevci (1252) i Bihać (1264), dok je Varaždin podigao još Andrija II (1209).

Posljednje godine Belina vladanja, a tako i vladanje njegovih nasljednika, posljednjih Arpadovića, S t j e p a n a V (1270—1272) i L a d i s l a v a IV K u m a n c a (1272—1290), ispunjene su neprekidnim gradjanskim ratovima. To je bila posljedica jačanja velikaša na račun sve slabije kraljevske vlasti. U Hrvatskoj dodjoše do prevlasti k n e z o v i B r i b i r s k i, kojima stajaše na čelu ban P a v a o (1272 do 1312), a u Slavoniji knezovi B a b o n i ć i. I jedni i drugi učiniše b a n s k u č a s t n a s l j e d n o m u s v o j o j p o r o d i c i, prvi u Hrvatskoj, a drugi u Slavoniji. Budući da knezovi Bribirski ne htjedoše priznati posljednjega Arpadovića, Andriju III (1290—1301) zakonitim kraljem, pozvaše 1300 iz Napulja kraljevića K a r l a R o b e r t a u Hrvatsku, da ga, kao kognata Arpadovića, podignu na ugarski i hrvatski prijesto. Ban Pavao odvede ga do Zagreba, odakle je mladi kraljević pošao u Ugarsku, gdje je tek poslije desetgodišnje borbe i poslije krunisanja u Stolnom Biogradu (1310) konačno priznat i za kralja ugarskoga.

b) Francuska d i n a s t i j a A n ž u v i n a c a nije dotada imala užih veza s hrvatskim narodom. Tradicija njena bila je jačanje kraljevske vlasti, a ovaj je princip ona svijesno slijedila i u novom zavičaju. Kako se K a r l o I (1301—1342) trudio punih dvadeset godina da se utvrdi u Ugarskoj, nije se ni mogao mnogo starati za Hrvatsku i Slavoniju, gdje se zapravo nije osjećala kraljevska moć već više decenija (od 1272). Svu vlast koncentrovali su ovdje u svojim rukama knezovi Bribirski i knezovi Babonići. Knezovi Bribirski proširili su krajem XIII i početkom XIV st. svoju vlast i na jednu čest Bosne i Humske zemlje, kao i na sve dalmatinske gradove, osim Zadra, dok su knezovi Babonići ovladali čitavom zemljom od kranjske medje do bosanske granice i od Save do Gvozda. Tako je u Hrvatskoj i u Slavoniji započeo proces sličan onomu u Njemačkoj, koji je doveo do gomile nezavisnih teritorijalnih knezova. No baš ovaj proces osujetila su oba Anžuvinca, Karlo I i sin mu Ludovik I. Moć bana Pavla Bribirskog najjasnije se manifestovala kad se on zbog Zadra upustio 1311 u rat s Venecijom. Preko dvije godine i pô opsjedali su Mlečani pobunjeni Zadar. Za toga rata umro je u maju 1312 ban Pavao, a naslijedio ga je na banskoj stolici sin M l a d e n (1312—1322). On predade Zadar (u septembru 1313) Veneciji. Neuspjeh Mladenov pred Zadrom početak je opadanja moći knezova Bribirskih. Pod vodstvom Venecije sklopljen je savez onih hrvatskih velikaša i plemića, koji su nerado snosili vrhovnu vlast Mladenovu, a njima se pridružiše i gradovi Šibenik i Trogir. U tom svrši i Karlo I akciju oko jačanja kraljevske vlasti u Ugarskoj, pa se okrene na Hrvatsku i Slavoniju. Mladen bi poražen 1322, svrgnut s banskoga položaja i odveden u Ugarsku.

Padom bana Mladena Karlo I još nije utvrdio svoju vlast u Hrvatskoj, jer se poslije povratka kraljeva u Ugarsku hrvatski velikaši i plemići ponovno okupe na obranu svoga nezavisnoga položaja oko

kneza Nelipića od plemena Svačića. Knez Nelipić je gotovo suvereno vladao do smrti (1343) Hrvatskom. Ove je prilike iskoristila Venecija te je uspjela da joj se redom predadu »u zaštitu« Šibenik, Trogir (1322), Split (1327) i Nin (1329). Jedino se Krčki knezovi (Frankapani) u Hrvatskoj, a Babonići u Slavoniji, pokloniše Karlu I kao vjerni vazali.

Akciju oko pokorenja Hrvatske produži Ludovik I (1342—1382). On je 1345 skršio premoć knezova Nelipića, a 1357 Bribirskih. Gradovi Knin i Ostrvica (kod Skradina) dodjoše u kraljeve ruke. Nelipići biše ograničeni na županiju Cetinsku, a knez Gjuro Bribirski primi u zamjenu za Ostrvicu grad Zrinj u Slavoniji nedaleko od Une (u zagrebačkoj županiji). Knez Gjuro praotac je porodice grofova Zrinskih. Oslabljenjem knezova Nelipića i Bribirskih skršena bi oligarhija hrvatskih velikaša, i Ludovik I uspostavi kraljevsku vlast u čitavoj Hrvatskoj. U isto vrijeme započeo je Ludovik, kad se 1345 ponovno pobunio Zadar, i borbu sa Venecijom za prevlast na Jadranskom moru. Borba je trajala više godina; najzad primora Ludovik Veneciju u Zadru na mir (1358). Venecija odrekla se svih dalmatinskih gradova, pa i Dubrovnika i Kotora, i svih ostrva. Sada obnovi Ludovik I hrvatsku mornaricu, kojoj stavi na čelo dalmatinsko-hrvatskoga admirala (admiratus regnorum Dalmatiae et Chroatiae). Pod kraj života morao se Ludovik još jednom upustiti u rat s Venecijom. Do mira došlo je u Turinu (1381); njime Venecija priznade sve točke zadarskoga mira (od 1358), uz obavezu, da će kralju Ugarske i Hrvatske plaćati još i godišnji danak (tributum) od 7.000 dukata. Ludovik je umro 11 sept. 1382.

I Karlo I i Ludovik I vladali su apsolutistički, imajući uza se jedino »kraljevski savjet« (consilium regium), sastavljen od biskupa i velikaša. Sabori plemića i velikaša samo su se izuzetno sastajali (1342 i 1351). Sam Ludovik I digao je kraljevsku vlast do velike visine; kad je 1370 postao i kraljem

Poljske, proširio je granice svoga vladanja od Baltičkoga do Jadranskoga mora. Osamdesetgodišnje vladanje obojice Anžuvinaca od epohalnoga je historijskog značaja i po unutrašnji život Hrvatske i Slavonije. Karlo I i Ludovik I oborili su prije svega mnoge stare velikaške familije, a osnovali su od nekih zaslužnih plemićkih porodica novu aristokraciju, tako Paližne, Horvate i Gorjanske. Sada postane vjernost kralju glavna odlika plemstva. I gradjani postadoše većma cijenjen stalež nego li dotle. — Za Ludovika I uveden je na Budimskom saboru 1351 i tako zvani aviticitat, to jest zakon, da zemljišni posjedi plemićkih porodica imadu da ostanu njihovo vlasništvo, dok ne izumru do posljednjega člana u muškom koljenu. Ovaj je zakon ostao na snazi do 1848. Za Anžuvinaca primila je Slavonija sve forme zapadnoevropskoga feudalizma, naročito otkad je sabor 1351 njeno plemstvo zakonom izjednačio sa ugarskim u svima pravcima. Ujedno je sabor položio i osnov kmetstvu (čifluku), kad je odredio, da slavonski seljaci imaju da daju plemiću gospodaru, na čijoj zemlji žive, devetinu od svega poljskoga prihoda i od vinograda, a kleru povrh toga još i desetinu. Budući da se tada, a tako je ostalo do 1848, računala vrijednost spahiluka po broju kmetskih glava (čifčija), dakle prema kapacitetu radne snage, to su plemići jednako nastojali, da što jače ograniče svojim kmetovima slobodu seljenja, što su i postigli. Hrvatska preko Gvozda pak, znala je u to vrijeme, pa i kasnije, sve do turske okupacije, sačuvati sve svoje stare plemenske ustanove u županijskoj upravi, u sudstvu i u baštinskom pravu, kao i u poreznom i vojnom sistemu. Kmetstva, kako se ono razvilo u Slavoniji, sredovječna Hrvatska nije poznavala,

c) Ludovik I nije ostavio sina. Naslijedila ga je nedorasla kći Marija (1382—1395), za koju preuze vladu mati joj, Jelisaveta Kotromanićeva. Ovo žensko vladanje, koje se isticalo ćudljivošću i samovoljom,

podiže ubrzo protiv sebe mnoge velikaše. Najviše je nezadovoljnika bilo u Slavoniji i u Hrvatskoj, ali bilo ih je i u Ugarskoj. Slavonski i ugarski nezadovoljnici pozovu, pod vodstvom zagrebačkog biskupa Pavla i brata mu mačvanskoga bana Ivaniša od Horvata, na ugarsko-hrvatski prijestô iz Napulja Karla Dračkoga, kao najbližega srodnika Ludovika I. Hrvatski nezadovoljnici, pod vodstvom vranskoga priora Ivana od Paližne, bili su zato, da se Hrvatska i Slavonija odvoje od Ugarske i sjedine s Bosnom, kojom je tada vladao kralj Stjepan Tvrtko (1354—1391). Prva istače barjak pobune hrvatsko-bosanska stranka, ali nije uspjela (1383). Potom dovede slavonsko-ugarska stranka Karla Dračkoga u Stolni Biograd i okruni ga 31 dec. 1385 za kralja Ugarske i Hrvatske. Marija se je odrekla krune i udala za češkoga kraljevića Žigmunda Luksemburgovca.

Karlo II (1386) je medjuto već poslije nekoliko nedjelja ubijen, a Marija opet vraćena na prijestô. Ubistvo Karla II složi obje nezadovoljne hrvatske stranke, našto plane ustanak većine plemstva u Slavoniji, Hrvatskoj i u Dalmaciji, a podupirali su ga, pored mnogih velikaša južne Ugarske, još i srpski knez Lazar, a naročito bosanski kralj Stjepan Tvrtko. U tom metežu proširi Tvrtko svoju vlast na čitavu Hrvatsku Velebitu na jugu, kao i na sva dalmatinska ostrva i gradove osim Zadra. 1390 prozove se Tvrtko, već dosada »kralj Srbljem i Bosni«, još i kraljem »Hrvatom i Dalmaciji«. Skora smrt njegova (u februaru 1391) osujeti sva njegova nastojanja u pravcu ujedinjenja Srba i Hrvata u jednu narodnu državu.

U tom pade kraljica Marija u ropstvo hrvatsko-slavonskih pobunjenih velikaša kod Gorjana, nedaleko od Djakova (25 jula 1386), i bi zatvorena u Novigradu na moru, blizu Zadra. Nato izabra za kralja vjerno ugarsko plemstvo njezina muža Žigmunda (1387—1437). On oslobodi, pomoću Venecije i krčkoga kneza Ivana (Frankapana), ženu, no Marija

umre već 1395. Žigmund onda produži, do 1408, borbu s buntovnim slavonsko-hrvatskim i ugarskim velikašima, koji po smrti Karla II izabraše za kralja njegova sina Ladislava (1386—1409) i okrune ga 5 augusta 1403 u Zadru za kralja Ugarske i Hrvatske, jamačno starom hrvatskom krunom. Buntovnike su pomagali Tvrtkovi nasljednici, bosanski kraljevi Stjepan Dabiša (1391—1395), Jelena Gruba (1395—1398), Stjepan Ostoja (1398—1404), Stjepan Tvrtko II (1404—1408) i glavni bosanski velikaš i herceg splitski, Hrvoje Vukčić.

Poslije svladanoga dvadesetpet godišnjeg ustanka (ljeti 1408), uvidio je Žigmundov protivnik Ladislav Napuljski da se neće održati na ugarskom i hrvatskom prijestolu, pa je u julu 1409 prodao, poslije dužeg cjenjkanja, za 100.000 dukata Veneciji sva svoja prava, kao »kralj Ugarske, Dalmacije i Hrvatske«, na Dalmaciju, i odmah joj predao onu čest hrvatske teritorije, koju je tada faktično imao u svojoj vlasti: Zadar, Novigrad, Vranu i ostrvo Pag. Na ovaj se glas predadu Veneciji od svoje volje još i grad Nin pa ostrva Rab i Osor, dok je republika u ratovima što ih je Žigmund s njome poveo zbog prevarne okupacije onih mjesta, osvojila 1412 Šibenik, Skradin i Ostrovicu, a 1420 Trogir i Split, pa Korčulu, Brač i Hvar. God. 1444 predadoše se Veneciji još i plemićka općina Poljica i varoš Omiš, a 1452 Makarsko primorje izmedju ušća Cetine i Neretve. Tako ostadoše sredinom XV st. Hrvatskoj od svega primorja jedino frankapansko ostrvo Krk i obala od Trsata do ušća Zrmanje sa Senjem. Gubitak Dalmacije najkritičniji je čas sredovječne hrvatske historije poslije 1102. On je oduzeo hrvatskom narodnom organizmu osnovu na kojoj je počivala sva njegova važnost i politička narodna suština. Otada se stalo težište hrvatskoga političko-narodnog života sve više pomicati na sjever.

Slabo vladanje lakomislenog i rasipnog kralja Žigmunda imalo je za posljedicu ponovo jačanje velikaša i neprestane domaće borbe. Naročito se osiliše knezovi Frankapani, vjerni vazali Žigmundovi i njegovi banovi u Hrvatskoj. Uz njih se ističu u Slavoniji iz Štajerske doseljeni njemački siledžije knezovi Celjski, a u južnoj Hrvatskoj dubrovačka vlastela knezovi Talovci. Zbog toga je mogao Žigmund samo traljavo da brani zemlju od Turaka, koji se krajem XIV st. prvi puta približiše ugarskim i hrvatsko-slavonskim granicama. Rat s Turcima postade od tada glavnim zadatkom svih Žigmundovih nasljednika: Alberta Habsburgovca (1438—1439), Vladislava I (1440—1444), Ladislava V (1445—1457), Matije I Korvina (1458—1490), Vladislava II (1490—1516) i Ludovika II (1516—1526). Svi su ovi vladari stupili na prijestô, osim Ludovika II, poslije izbora ugarskoga i hrvatskoga plemstva. Tako se preobraziše Ugarska i Hrvatska u XV i XVI st. u izborno kraljevstvo, što je doduše bilo u korist velikaša, ali na štetu kraljevske vlasti.

Izuzetak čini vladanje Matije I Korvina. On je opet potisnuo prevlast velikaša, tako knezove Frankapane u sjevernoj Hrvatskoj, odredio je vojničke centre duž granice za obranu od Turaka i povratio je vjeru nižega plemstva i gradjanstva u pravdu i zakone. Ali poslije njegove smrti sve su većma Ugarska i Hrvatska sa Slavonijom srljale u propast ispred snažnih navala Turaka, kojima bjehu poslije pada Srbije (1459) i Bosne (1463) širom otvorena vrata na sjever i na zapad. Bitka na Krbavskom Polju (9 sept. 1493) bješe smrtan udarac za plemstvo u Hrvatskoj s južne strane Gvozda, i ono se od njega više nikada nije moglo da oporavi. Već 1522 bila je sva južna Hrvatska, osim Klisa i mletačkih primorskih gradova, u turskoj vlasti, dok su Lika i Krbava većim dijelom opustjele. Stoga je glavna obrambena linija povučena na rijeku Unu, u njenom srednjem i donjem porječju, izmedju Bihaća i Jasenovca. U

ovoj nevolji Hrvati se potpuno prikloniše austrijskom nadvojvodi Habsburgovcu Ferdinandu, dok se slavonsko plemstvo više povodilo za ugarskim. U to je vrijeme Ferdinand bolje pomagao hrvatsko plemstvo novcem i vojskom od kralja Ludovika II. To je on činio zbog lakše obrane Kranjske i Koruške, u koje su zemlje turske pljačkaške konjaničke čete provaljivale iz Bosne i Hrvatske.

U isto vrijeme doveli su stranački sukobi i Ugarsku na rub propasti. Zato ona i nije mogla da odoli sultanu Sulejmanu. Dana 29 aug. 1526 bi ugarska vojska, u kojoj se nalazilo i nešto plemstva iz Slavonije, kod Mohača na Dunavu, poslije kratkoga boja, do noge potučena, a mladi se kralj Ludovik II bježeći utopio u nabujalom potoku Čeleju. Na mohačkom polju sahranjena je politička nezavisnost Ugarske, a ujedno je ispražnjen i ugarsko-hrvatski prijestô.

B. Kulturna historija.

Bosanska, mletačka i turska osvajanja od XIV do XVI st. u Hrvatskoj i u Slavoniji umanjiše u jednu ruku teritoriju, a u drugu ruku izazvaše znatnih promjena u unutrašnjem političkom životu hrvatskoga naroda. Oko 1325 izgubila je Hrvatska, u korist Bosne, tri stare županije: Duvanjsku, Hlijevanjsku i Glamočku, dok je još ranije izgubila Plivsku, Lučku i Zemljičku. U XV st. došle su u vlast bosansku i donjoslavonske županije: Glaška (u porječju Vrbanje), Sanska, Dubička i Vrbaška, ali ostadoše do turske okupacije u crkvenom pogledu i dalje u vezi sa zagrebačkom biskupijom (dubički arcidjakonat). U XV st. izgubila je Hrvatska u korist Venecije svoje primorje, osim onog dijela, što se pruža od Trsata do Zrmanje, a tako isto i sva ostrva (posljednje Krk 1480). Na koncu su Turci zauzeli do 1526 svu južnu Hrvatsku

osim Klisa, Obrovca i Pounja, a 1526 Srijem i današnju Slavoniju do Osijeka i Djakova.

Širenje turske vlasti, a još više stalno pljačkanje turskih konjaničkih četa po južnim krajevima Hrvatske, dalo je povoda raseljavanju plemstva i naroda u velikom broju na sjever u sigurnije krajeve. Uporedo s ovim raseljavanjem uzelo se lagano širiti i hrvatsko geografsko političko ime u krajeve planini Gvozdu na sjever i istok, prema Kupi, Savi i donjoj Uni. U drugoj polovici XV i početkom XVI st. već se zove »Hrvatskom« (C r o a t i a) onaj dio zagrebačke županije, koji se pružao na jugu Kupe i Save, izmedju današnjeg Karlovca, Siska i Jasenovca (t. zv. Banovina). Gradovi i varoši Bihać, Krupa (na Uni), Kostajnica, Zrinj, Topusko, Stjeničnjak (Sjenićak) i Dubica, koji su još u prvoj polovici XV st. bili »u Slavoniji«, potkraj istoga stoljeća su »u Hrvatskoj«.

Glavni elemenat stanovništva bili su u čitavoj zemlji od Drave do mora i u ovo doba (1102—1526) H r v a t i. Pored njih se održaše na Primorju po neki L a t i n i, koji se potalijančiše kad dospješe pod mletačku stoljetnu vlast, a u slavonskim nekim varošima živjeli su doseljeni obrtnici N i j e m c i (T e u t o n i), M a d ž a r i (H u n g a r i) i trgovci T a l i j a n i (I t a l i c i).

Množinom nadvisuju sve strane žitelje, naročito u XV st., V l a s i (Morovlasi, u Pounju Ćići), ljudi romanskog podrijetla iz tesalskih i maćedonskih planinskih krajeva, ali u XIV st. svuda već poslovenjeni. Vlasi su se bavili prenašanjem robe na konjima i mazgama (turma, turmari, »ponosnici«) te stočarstvom, provodeći nestalan život; ljeti na planinskim pašama po katunima, a zimi bliže morskoj obali. Stoga je ime Vlah od XIV do XVI st. u prvom redu značilo stočara; ono je dakle označivalo zanimanje ili socijalni položaj, a ne narodnost. Hrvatska je bila puna Vlaha, od Neretve do Gvozda i Une, dok ih u Slavoniji nije bilo. Ovi hrvatski Vlasi bili su najvećim

dijelom katolici, a dijalektom čakavci. Poslije turske okupacije oni su se, koliko nisu izginuli, ponajviše iselili s ostalim Hrvatima u sigurnije krajeve.

Kralja je u Hrvatskoj i u Slavoniji zamjenjivao od XII do XVI st. herceg (d u x), redovno član kraljevske porodice (sin ili brat kraljev). On je stolovao naizmjence u Zagrebu i Kninu, gdjekad u Zadru i u Bihaću na Uni. Na svom dvoru imao je kancelariju s kancelarom na čelu. Herceg je vršio u Hrvatskoj i neka kraljevska prava. On je namještavao banove, sazivao sabore, dijelio plemstvo, vodio vojsku u rat, potvrdjivao privilegije i kovao svoj novac. Kad nije bilo hercega, onda su kraljevinom Hrvatskom upravljali b a n o v i. U prvo vrijeme bio je samo jedan ban, no od 1260 nalazimo ih stalno dva, hrvatsko-dalmatinskoga i slavonskoga. Od Matije I Korvina, kad je već bila izgubljena Dalmacija s južnom Hrvatskom, ima opet samo jedan hrvatsko-dalmatinsko-slavonski ban ili dva jednaka. Ova se titula potom održala u javnom pravu hrvatskom sve do decembra 1918. Banovi su morali da budu domaći plemići ili bar vlasnici zemljišnog posjeda. Svaki je ban sam sebi izabrao banovca (v i c e b a n u s) kao zamjenika, dok je slavonski sabor napose birao kao svoga pouzdanika p r o t o n o t a r a, čuvara pečata kraljevine i banova zamjenika kod sudjenja.

Hercezi i banovi sazivali su sabore, hrvatsko-dalmatinski (u Kninu ili Ninu), i slavonski (u Zagrebu ili Križevcima). Sabori su trajali po više dana, a pohadjali su ih svi crkveni i svjetovni velikaši, niže plemstvo i zastupnici kraljevskih slobodnih gradova. Pretsjedao im je redovno herceg (kad ga je bilo) ili ban, a nekad i sam kralj (tako 1397 Žigmund u Križevcima, a 1481 Matija I u Zagrebu i 1495 Vladislav II u Virovitici). Na saborima se vijećalo o svemu što se ticalo zemaljske uprave, poreza, obrane i vojničkih poslova, no najvažniji su zadatak ovih sabora bili sudski poslovi. U XV st. (od 1442 dalje) otkad je

ugarski sabor dobio stalnu formu i postao staleška korporacija, počeo je i slavonski sabor redovito slati svoje zastupnike kao pouzdanike na ugarske sabore (nuncii regni Sclavoniae), dok hrvatski sabori ne samo da toga nisu činili nego nisu ni na kraljev poziv htjeli polaziti ugarske sabore. Slavonsko je plemstvo počelo polaziti ugarske sabore, jer je držalo da će ondje za sebe steći ona prava, što ih je sebi sticalo ugarsko.

Sudbenost je bila u XIV i XV st. u glavnom u Hrvatskoj i u Slavoniji ista. Vrhovni sudija u zemlji bio je herceg ili ban, koga je zamijenjivao banovac, a u Slavoniji još i protonotar. U Slavoniji bili su za redoviti banski sud odredjeni nepomični rokovi, najprije dva puta, pa četiri puta na godinu (oktavalni sudovi). Banski se sud u Hrvatskoj sastajao u Kninu, a u Slavoniji u Zagrebu ili u Križevcima. Niži sudovi bili su županijski sudbeni stolovi, jer u to je doba uprava bila u najtješnjoj vezi sa sudstvom. Njima je stajao na čelu župan ili podžupan kao zamjenik, a uza nj kao prisjednici po četiri plemićka suca (iudex nobiliu m) iz pojedinih kotara (srezova), dok su odluke županijskoga suda izvršivala dva pristava (pristaldi). Još niži sudovi bili su u Hrvatskoj plemenski stolovi za pojedina plemena (Mogoroviće, Lapčane i t. d.) sa sličnim postupkom kao što su ga imali županijski sudovi. U kraljevskim slobodnim gradovima sudio je sam gradski sudac sa svojim izabranim gradjanskim prisjednicima, dok su kmetovima sudila njihova gospoda. U Hrvatskoj sudilo se redovno po starom običajnom hrvatskom pravu, a u Slavoniji još i po ugarskim zakonima i običajima.

Hercezi ili banovi kovali su i svoj novac, od početka XIII do kraja XIV st., i to u Zagrebu. Vrste novca bili su dinari (denarii), oboli (ili pô dinara) i bagatin (najsitniji novac). Novci su bili kovani od srebra, pomiješanog s bakrom. Na naličju banskoga novca nalazila se kuna izmedju dvije zvijezde; to je

grb stare Slavonije, a sačuvao se sve do 1918. Na naličju ima još i polumjesec nasuprot zvijezdi; to je jamačno stari grb Hrvatske ili Dalmacije. Na obliću novca nalaze se dvije okrunjene glave, možda kralj i kraljica. Banskoga se novca sačuvalo veliko mnoštvo u muzejima u Zagrebu, Sarajevu i u Budimpešti. Grb Hrvatske, u pet redova po pet naizmjeničnih srebrnih i crvenih kocaka, javlja se u drugoj polovici XV st., dok se grb Dalmacije, tri leopardske glave, prvi puta javlja 1406.

U plaćanju poreza bila je velika razlika izmedju Hrvatske i Slavonije. Budući da je Koloman 1102 potvrdio hrvatskomu plemstvu staru privilegiju, da ne plaća zemljarinu, bila je ona isključivo slavonski porez zvan kunovina (marturina). U ranije vrijeme iznosila je kunovina 12 dinara na godinu; kasnije je Slavonija plaćala, sve do mohačke bitke, po 10 dinara od kmetskoga selišta (sessio) ili po dukat od pet kmetskih ognjišta (fumus). Neprekidne borbe s Turcima u XV st. donijele su sobom i preinaku poreznog sistema uvodjenjem izvanredne ratne daće (riz, taxa, dica), koja se mogla raspoređivati samo privolom slavonskoga sabora, jer je Hrvatska bila, kao siromašna i opustošena zemlja, oproštena od toga poreza. Slavonija je dobila 1472 privilegiju od kralja Matije I Korvina, da plaća samo polovinu one ratne daće, koja se plaćala u Ugarskoj, to jest od svakog kmetskog selišta samo pô dukata, dok se u Ugarskoj imao plaćati čitav dukat. Ovu je ratnu daću votirao kralju slavonski sabor, i ubirao ju je ban preko županijskih organa (dikatora). God. 1447 dodijelio je Matija I Hrvatskoj pravo, da sebi sama bira na saboru zapovjednika vojske (kapetana), a taj ne mora da bude ban.

III. TREĆE DOBA (OD 1526 DO 1790).

A. Politička historija.

Kad je minuo metež, što ga je uzrokovala mohačka katastrofa, hrvatsko i slavonsko plemstvo obuzela je briga o izboru novoga kralja. Hrvati se podijeliše u dva tabora: plemstvo iz preostataka Hrvatske, na čelu im knezovi Frankapani i grofovi Zrinski, izaberu na saboru u Cetinu, 1 jan. 1527, »nadvojvodu austrijskoga i kralja češkoga« Ferdinanda Habsburgovca (1527—1564) za »kralja Hrvatske« (in regni Croatiae regem elegimus), dok se plemstvo Slavonije, na čelu mu knez Krsto Frankapan i zagrebački biskup Šimun Erdödy, odluče, 6 jan., na saboru u Dubravi (kod Čazme) za ugarskoga velikaša (inače hrvatskoga podrijetla) Ivana Zapoljskoga (1527—1540). Medju tim strankama plane gradjanski rat, koji se ogorčeno vodio do 1530, a donio je koristi samo Turcima. Oni zauzeše 1527/28 Obrovac na Zrmanji i južnu Liku s Krbavom. Jedino Klis na jugu, Senj na sjeveru i Bihać na istoku održaše se i dalje kao glavne straže. Do početka 1537 osvoje Turci svu današnju zapadnu Slavoniju s Požegom, a u martu 1537 i Klis. Tako pade čitava južna Hrvatska (danas Dalmacija do Neretve), osim mletačkih pomorskih gradova, u turske ruke. Pod utjecajem turskoga napredovanja izmire se obje stranke u korist Ferdinanda, no to nije donijelo zemlji nikakove koristi, kao što nevolju nije ublažila ni herojska obrana Sigeta od strane Nikole Zrinskoga (1566) u vrijeme Ferdinandova sina i nasljednika Maksimilijana (1564—1576).

Očajno stanje u ostacima Slavonije uvećala je krvava seljačka buna Matije Gubca (1573), koju izazva siloviti velikaš Franjo Tahy. Napredovanje tursko došlo je do kulminacije za Maksimilijanova sina Rudolfa (1576—1608), a obilježeno je padom Bihaća (1592). Pobjedom kod Siska (1593), koju je

izvojevao ban Toma Erdödy, prestaje lagano doba hrvatske defenzive, a mir što ga je 1606 sklopio kralj Rudolf sa sultanom na ušću rječice Žitve u Dunav (kod Komorana), donio je nevoljnoj zemlji višegodišnji mir. Tada bješe »Kraljevina Hrvatska, Dalmacija i Slavonija« stegnuta na najuže granice. Ona je obuhvatala malen komad zemlje izmedju mora, od Trsata do Baga, pa kranjsko-štajerske granice (kao danas) i Drave do Gjurgjevca, onda od Čazme i Save, nešto niže Siska, do Slunja i Otočca. Sredinom XVI st. sjediniše se oba sabora, hrvatsko-dalmatinski i slavonski, pod jednim banom u jedan hrvatsko-dalmatinsko-slavonski sabor, čime je nestalo i teritorijalne podvojenosti. Od toga vremena zemlja se dalje zvala »Kraljevina Hrvatska Dalmacija i Slavonija«, a tako i ban i sabor.

Na obranu ove male zemlje Bečki je dvor organizirao duž turske granice Vojnu Krajinu, koja se dijelila na dva dijela. Već oko polovice XVI st. razlikovala se Slavonska Krajina, izmedju Drave i Kupe, i Hrvatska Krajina, izmedju Kupe i mora. Pravi život na Krajini počeo je, kad ju je kralj Rudolf predao u neposrednu upravu štajerskom nadvojvodi Karlu (1578) podvrgavši mu sve zapovjednike. I ban i hrvatsko-slavonski sabor morali su mu se pokoravati u vojnim poslovima. Budući da se tada obrambena hrvatska linija pomakla od Une na Kupu, odluči nadvojvoda Karlo, na obranu preostale Hrvatske, izgraditi jaku tvrdjavu. Tako je osnovan 1579 Karlovac, kao sjedište zapovjednika (generala) Hrvatske Krajine, dok je Varaždin (kasnije Bjelovar) bio sjedište zapovjednika (generala) Slavonske Krajine. Na ovaj se način uze krajem XVI st. na hrvatskoj teritoriji stvarati nova administrativna jedinica, izuzeta, na štetu Hrvatske, ispod banske vlasti i sabora. Bečki je dvor još i na drugi način iskoristio nevolju Hrvata

u vrijeme turskih ratova u korist centralizacije, naročito u poreznim poslovima.

Hrvatsko je plemstvo smatralo velikim uspjehom, u doba katoličko-protestantskih sukoba u Ugarskoj i u Austriji, kad je 1608 kralj Rudolf sankcionirao zaključak hrvatskoga sabora, da na teritoriji Hrvatske i Slavonije uživaju javna prava samo pripadnici katoličke vjere. Time je Hrvatska stekla osobiti vjerski zakon, oprečan onom u Ugarskoj, koji je protestante učinio ravnopravnima sa katolicima.

Dok je donekle mirovalo ratovanje s Turcima na Krajini, zaoštri se, za vladanja Rudolfova brata i nasljednika Matije II (1608—1619) mnogogodišnji spor izmedju Venecije i senjskih Uskoka. Uskoci su bili kršćanski bjegunci iz turske Bosne i Hercegovine. Najprije su se skupili u Klisu, a poslije njegova pada (1537) preseliše se u Senj. Njihov glavni rad bio je stalna borba s Turcima, koje u Lici, koje na Dalmatinskom Primorju. Dok je Venecija ratovala s Turcima pomagala je Uskoke, no kad je sklopila sa sultanom mir, a Uskoci nastavili svoj posao, zatraži republika od njih, da više ne napadaju Turke. Sada uzeše Uskoci udarati na Mlečane kao na turske prijatelje, što je dovelo do austro-mletačkoga ili Uskočkoga rata (1615—1617). Rat se svršio raseljenjem Uskoka iz Senja u Otočac i Žumberak.

U mnogo većoj mjeri zabrinulo je hrvatsko plemstvo za vladanja Ferdinanda II (1619 do 1637) pitanje Vojne Krajine. Pozivajući se na svoje zasluge u dugotrajnim turskim ratovima, hrvatsko je plemstvo tražilo od bečkoga dvora, da kralj podvrgne Vojnu Krajinu banu i saboru. Kako su ovi krajevi većinom opustjeli, uzeše ih njemački oficiri od kraja XVI st. dalje naseljavati gomilama Srba, izbjeglih, na njihov poziv, iz bosanskoga pašaluka. Ovi su Srbi ponajviše bili podrijetlom iz južnosrpskih, maćedonskih i hercegovačkih strana, a

dovedeni su od Turaka u bosanski pašaluk da im kao raja obradjuju polja i timare stoku. Kad su hrvatski plemići vidjeli, da su nekadanji njihovi opustjeli spahiluci opet naseljeni, uzeše u hrvatskom saboru tražiti da im se zemljište vrati i doseljeni Srbi predadu kao kmetovi; zagrebački biskup zatražio je povrh toga još i to, da mu Srbi plaćaju desetinu. Budući da su Srbi prešli sa turskoga zemljišta na krajiško pod uslovom da budu slobodni carski vojnici, našli su oni zaštite protiv zahtjeva hrvatskoga plemstva kod krajiških generala i oficira. Rezultat sukoba izmedju hrvatskog sabora i krajišnih generala bio je, da je Ferdinand II izdao 1630 doseljenim Srbima diplomu, koja ih je proglasila slobodnim vojnicima i dopustila im da slobodno biraju seoske knezove, koji su opet namještali narodne suce. Ovim aktom postala je Vojna Krajina sa varaždinskim (ili slavonskim) i karlovačkim (ili hrvatskim) generalatima zasebna carska teritorija, izuzeta ispod bana i sabora.

Povrede javnih prava kraljevine Hrvatske, koja je u zakonima smatrana kao nezavisna zemlja, povećane su još i više za vladanja Ferdinanda III (1637—1657) poslije Westfalskog Mira (1643), kad je učvršćen medjunarodni položaj Habsburgovaca. Sada uze Bečki dvor promišljeno provoditi politiku centralizma u cilju, da Ugarsku i Hrvatsku izjednači s austrijskim zemljama, to jest, da ih obrati u carske provincije, kao što je učinjeno sa Češkom poslije bitke kod praške Bijele Gore (1620). Ovaj politički pravac doveden je do vrhunca za Leopolda I (1657—1705). Povod su dali turski rat 1662—1664 i sjajna kršćanska pobjeda kod Sv. Gotharda (na Rabi, u zapadnoj Ugarskoj). U ovom se ratu istakoše na hrvatskom bojištu braća Nikola i Petar Zrinski. I ugarski i hrvatski velikaši

željeli su, da se rat za oslobodjenje domovine produži, no Bečki dvor ne htjede da iskoristi pobjedu, već na brzu ruku sklopi u Vašvaru mir na dvadeset godina, uz povoljne uslove za Turke, očito da onemogući nezadovoljnim ugarskim i hrvatskim velikašima sultanovu pomoć. Vašvarski mir toliko je jasno pokazao, da je Dvor odlučio poništiti ugarski i hrvatski Ustav, da se na čelo zavjere staviše glavni državni velikaši, medju njima ugarski palatin Franjo Wesselényi, vrhovni državni sudac Franjo Nádasdy, hrvatski ban Nikola Zrinski, brat mu Petar Zrinski sa ženom Katarinom Frankopanovom i šurjakom Krstom Frankopanom. Po skoroj smrti Nikole Zrinskog (18 nov. 1664) i Franje Wesselényi-ja (27 marta 1667), primi se vodstva Petar Zrinski, u namjeri da oslobodi Hrvatsku od Habsburškoga ropstva. Stupio je u tajne veze s francuskim kraljem Ludovikom XIV, s Venecijom i Poljskom, a najzad i sa Turskom. Ali kad Turci izdadu zavjeru, Petar Zrinski i Krsto Frankopan i njegova sestra Katarina budu uhvaćeni i stavljeni pred nezakoniti austrijski sud. 30 apr. 1671 izgubiše Petar Zrinski i Krsto Frankopan glave u Wiener-Neustadt-u, dok je Katarina Frankopanova umrla 1673 u tamnici u štajerskom Gracu. U isto vrijeme zaplijenjen je i opljačkan sav imetak obiju porodica. Ovom katastrofom, kojom biše zatrte ove dvije stare hrvatske porodice, uspe se prevlast njemačka u Hrvatskoj do svoga vrška. Bečki je Dvor obustavio sabor i bansku čast na deset godina.

Utom se primače kraju dvadesetgodišnji Vašvarski mir i Turci počnu opet rat, potsjednuvši sam Beč, ali budu potučeni (1683). Sada počne petnaestgodišnji rat za oslobodjenje Ugarske i Hrvatske. U tom su ratu snažno učestvovali i Hrvati oslobadjajući današnju Slavoniju i Liku s Krbavom. I Venecija je, kao austrijska saveznica, proširila krvlju

Hrvata i Srba svoju vlast u današnjoj Dalmaciji, do Knina i Sinja. Za ovoga rata preseli se iz Srbije s patrijarhom Arsenijem Crnojevićem 1690 u Srijem i u Slavoniju veliko mnoštvo Srba, povećavši tako broj onih, koji naseliše još ranije varaždinski i karlovački generalat, Liku i sjevernu Dalmaciju za turske okupacije. Mir, sklopljen u Karlovcima (1699), učini kraj turskom stoljetnom vladanju u Hrvatskoj do Une i do južnoga Velebita, zatim u čitavoj Slavoniji, osim u jugoistočnom Srijemu. Ali Bečki dvor ne htjede da sjedini oslobodjene krajeve s banskom Hrvatskom, kako je to tražio hrvatski sabor, već poveća njima teritoriju Vojne Krajine.

Poslije oslobodjenja Ugarske digoše se Madžari. Oni su priznali na saboru u Požunu 1687 pravo nasljedstva Habsburškom domu u muškoj lozi, ali su, kao za nagradu, za vladanja Leopoldova sina Josipa I (1705—1711) pregli, da što jače privežu Hrvatsku uza se, naročito da podrede njeno zakonodavstvo ugarskom, ne dopuštajući da bude razlike medju zakonima jedne i druge Kraljevine. Opreka izmedju Hrvata i Madžara pojačala se, kad su Hrvati, za vladanja Josipova brata, posljednjega Habsburgovca, Karla III (1711—1740), na svom saboru, 11 marta 1712, stvorili zaključak zvan »Hrvatska Pragmatička Sankcija«, to jest: da će, ne obaziruć se na Ugarsku, priznati za svoj vladalački dom i ženske potomke Habsburške, izumre li muška loza. Ovaj krupni zaključak motivirao je Karlu III hrvatski sabor riječima, da Hrvatsku nije pod Ugre »podvrgla nijedna sila, nijedno ropstvo«, već se nekad sama od svoje volje poklonila, »ne Kraljevini Ugarskoj, nego njenom kralju. Slobodni smo, a ne robovi«.

Tek poslije novoga rata s Turcima i mira sklopljena u Požarevcu (1718), kojim bješe oslobodjen jugoistočni Srijem (kao i čitava Ugarska), primiše Madžari, pod utiskom srećnoga carskoga oružja,

1722, Pragmatičku Sankciju, priznavši osobitim zakonskim člankom »nerazrešljivu vezu« s austrijskim zemljama, ali su ujedno u drugu ruku dobili zakonsku garanciju za »nerazdruživost« zemalja krune Sv. Stjepana. Na osnovu Pragmatičke Sankcije zaredaše potom deceniji promišljene dvorske bečke politike u korist ne samo centralizma, nego i germanizacije službenoga života po svim zemljama vladalačkoga doma.

Karlova kći i nasljednica, Marija Terezija (1740 — 1780), pramati Habsburško - Lotarinškoga doma, imala je u početku svoga vladanja teških briga da održi u medjunarodnom metežu i ratu svoju baštinu. Da privuče Hrvate, udovoljila je starim zahtjevima hrvatskoga sabora, kad je 1745 sjedinila s banskom Hrvatskom današnju Slavoniju i obnovila županije virovitičku, požešku i srijemsku. Posavina ipak ostade Vojnoj Krajini, organizovanoj 1756 u regimente: ličku, otočku, ogulinsku, slunjsku, bansku I i II, križevačku, gjurgjevačku, gradišku, brodsku i petrovaradinsku. No kada su nastupile mirne godine, Marija Terezija poče lagano uvoditi centralizam, uz pomoć i saradnju velikaša ugarskih i hrvatskih. Hrvatskoj je doduše vratila Rijeku (1776) i bivši konfiskovani primorski posjed Zrinsko-Frankopanski, no već 1779 učini od Rijeke autonomni grad krune Sv. Stjepana, ne izdvojivši je ipak iz teritorije kraljevine Hrvatske. God. 1767 organizovala je i odjelitu hrvatsku autonomnu vladu s banom na čelu, no već 1779 ukine ju i predade hrvatske administrativne poslove ugarskoj autonomnoj vladi (Namjesničkom Savjetu). Tim krupnim rješenjem kraljičinim Hrvatska je prvi puta podvrgnuta Ugarskoj i njenoj vladi.

Mnogo većom energijom produži politiku centralizacije i germanizacije njezin sin i nasljednik, car

Josip II (1780—1790), u cilju da sve svoje zemlje stopi u jedinstvenu apsolutistički vladanu državu. Velikom je žurbom odmah stao provoditi razne reforme na crkvenom polju, povrijedivši kod toga osjećaje svojih katoličkih podanika, a tako i na administrativnom polju, ne obaziruć se nimalo na Ustav i zakone. Ukinuo je čitav niz samostana u Hrvatskoj i u Slavoniji, dao je slobodu ispovijedanja svima konfesijama i prenio krunu Sv. Stjepana u Beč, smatrajući je starinom, kojoj je mjesto u dvorskoj riznici. God. 1784 naredio je, da njemački ima da bude od 1786 dalje jedini službeni jezik u čitavoj monarhiji. God. 1785 razdijelio je Ugarsku i Hrvatsku na deset okružja (Kreis), od kojih je bilo svako sastavljeno od nekoliko županija. Hrvatska i Slavonija budu razdvojene; Slavonija je potpala, s Baranjom, pod Pečuh, dok su Hrvatska i zaladska županija (Medjumurje i Prekomurje) činile osobito okružje, sa središtem u Zagrebu. Okružju je stajao na čelu kraljevski povjerenik (director). Sada je banska čast postojala samo po imenu, jer grof Franjo Balassa bijaše zapravo carev komesar, i vladao je silovito, bez sabora. Ujedno ukinu car Josip kmetstvo. Seljak se mogaše slobodno seliti i ženiti bez pristanka svoga spahije, učiti zanate, polaziti škole, birati zvanje i slobodno raspolagati svojom pokretnom imovinom; ali careva reforma nije učinila bivšega kmeta vlasnikom zemljišta na kojem je živio. Zbog toga se u stvari kmetstvo održalo i dalje.

Svojim reformama izazvao je car Josip protiv sebe ogorčenje čitavog madžarskog i hrvatskog plemstva, a kad se 1788 zapleo u nesrećni rat s Turskom i trebao hrane i vojnika, ugarske i hrvatsko-slavonske županije uskratiše mu listom svaku pomoć. Zemlja je stajala na pragu bune. Skrhan još i bolešću, car uvidje da mora popustiti. On opozva svoje re-

forme i vrati krunu Sv. Stjepana u Budim obećavši, da će sazvati sabor i krunisati se za kralja Ugarske i Hrvatske. Do toga nije došlo. Car Josip II umro je 20 febr. 1790.

B. Kulturna historija

Doba od 1526 do 1790 puno je krupnih unutrašnjih promjena općeg značaja. Sada se razviše današnji geografski pojmovi Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Ime »Hrvatska« proširilo se od početka XVIII st. od Velebita do Drave na čitavu sredovječnu Slavoniju, a pod nazivom »Slavonija« stao se razumijevati sav ostali teritorij dalje na istok do Zemuna. Pod kraj XVII st. i početkom XVIII nastao je i pojam današnje Dalmacije do Neretve, u vezi s mletačkim vladanjem. Kako se ono širilo na obali Jadranskoga mora i po unutrašnjosti (Zagorju), tako se proširivalo i ime »Dalmacija«. Dubrovnik sa svojom teritorijom nije se, kao nezavisna republika, smatrao dijelom Dalmacije, a tako ni mletačka Boka Kotorska (od 1420), koja je nosila ime »Mletačka Albanija«. Tek od 1815 dalje, kad je Austrija zavladala čitavom obalom i Zagorjem s nedavnim granicama spram Bosne, Hercegovine i Crne Gore, raširilo se službeno ime »Dalmacija« na svu zemlju od ušća Zrmanje do Budve.

Granice »Kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije«, kojima je upravljao ban, nisu bile stalne u ovo doba. Najuže su bile početkom XVII st., a od tada su se stale, uz sretne ratove s Turcima, sve većma širiti. Najveće prostranstvo dostigoše obnovljenjem i sjedinjenjem triju slavonskih županija (1745) i povratkom Zrinsko-Frankopanskoga primorja (1776). Tada se banska Hrvatska širila od mora do Iloka, razdijeljena na sedam županija; severinsku (zapadni dio modruško-riječke bez Senja), zagrebačku, varaždinsku, križevačku, požešku, virovitičku i srijemsku. Njihove su granice otprilike odgovarale nedavnim

granicama, izuzevši Posavinu, od Jasenovca do Zemuna, i Podunavlje, od ušća Save do Iloka, koji su krajevi pripadali Vojnoj Krajini. I u narodnom pogledu nastale su u ovo doba važne promjene. Ma da je golemo mnoštvo Hrvata ostavilo u XVI st. domovinu, naročito današnju sjevernu Dalmaciju, Liku, Krbavu i Baniju, odselivši se u zapadnu Ugarsku i Austriju, a neki čak i u Moravsku i južnu Italiju, ipak su Hrvati i sada bili glavni elemenat u zemlji. Uz njih sjedili su u XVII i XVIII st. nadošli mnogobrojni doseljenici, u prvom redu su to Srbi (Valachi, Rasciani sive Serviani), koji se naseliše u Vojnoj Krajini, Slavoniji i Srijemu. Nijemci naseliše neke gradove u Slavoniji, i to kao obrtnici i trgovci, ili kao oficiri i činovnici. Madžara je bilo po nekim slavonskim selima (djelomično još iz turskoga doba), a Arbanasa (Klimente, od 1737) samo u slavonskim krajišnim selima Nikincima i Hrtkovcima.

Pored Nijemaca i Madžara, seljaka i obrtnika, doselilo se i podosta velikaša. Još početkom XVI st. razgranala se u zagrebačkoj i u varaždinskoj županiji familija grofova Erdödy, od 1607 do 1845, nasljedni veliki župani varaždinski; u XVII st. doseliše se u Hrvatsku baruni Rauch iz Erdelja, a baruni Kulmeri iz Štajerske. Poslije Karlovačkoga mira obdario je bečki dvor Talijanca kneza Livija Odescalchi-ja Ilokom, Nijemce grofa Eltza iz Mainza Vukovarom, a baruna Prandau-a Valpovom; baruni Pejačevići dobili su Viroviticu (kasnije Našice), a grofovi Jankovići Daruvar. Sve su te strane porodice, prije nego što su mogle da vrše plemićka prava u Hrvatskoj i u Slavoniji, trebale da steknu od hrvatskoga sabora indigenat i inkolat, to jest, sabor ih je morao primiti i proglasiti domaćim plemićima.

Kad se polovinom XVI st. oba sabora stopiše u jedan, onda je i ovaj sjedinjeni sabor produžio slati poslanike na ugarski sabor. Koliko ih je ranije bilo, ne zna se; u XVIII st. slala su se redovno samo tri poslanika u donji ili staleški dom (dva u hrvatskom

saboru birana poslanika, i protonotar kao njihova stalna pratnja), a jedan u gornji ili velikaški dom, izabran u hrvatskom saboru izmedju staleža (od 1625 dalje). Ovi hrvatski poslanici, zastupajući slobodnu Kraljevinu, nisu sjedjeli oko stolova u sabornici s ostalim ugarskim županijskim zastupnicima, nego u pročelju, desno uz pretsjednika, i tako je ostalo sve do aprila 1848. Zastupnici triju slavonskih županija (od 1751 dalje) sjedjeli su medju ugarskim županijskim drugovima. Donjem domu pretsjedao je od kralja imenovani personal, a gornjem domu palatin. Samo onaj zakon, stvoren u ugarskom saboru, na koji su pristali i hrvatski poslanici, važio je i za Hrvatsku. Tri slavonske županije slale su svoje zastupnike i u hrvatski sabor u Zagreb. Velikaši hrvatski i slavonski dolazili su zajedno s banom u ugarski velikaški dom.

Inače se politički život u Hrvatskoj i u Slavoniji ovoga vremena koncentrirao u županijama. Na čelu svakoj županiji stajao je od kralja imenovani veliki župan (supremus comes), dok je sve ostalo činovništvo, od podžupana niže, birano svake treće godine u generalnim županijskim skupštinama. Ovaj se izbor zvao restauracija, a obavljao se sve do 1848. Zbog toga je županijsko činovništvo bilo nezavisno, a županije smatrale su se do 1848 godine najtvrdjim bedemom narodne samostalnosti i obrane Ustava, to više, što su one bile egzekutivna vlast, koja je unutar svojih granica izvršivala saborske zaključke u administrativnim, poreznim i vojničkim poslovima.

IV. Četvrto doba (od 1790—1918).

Madžarsko i hrvatsko plemstvo dočekalo je smrt cara Josipa nepritajenom radošću držeći da je njome nestalo svake opasnosti za Ustav. Bilo je i takovih

velikaša, koji su mislili da je neustavnim vladanjem Josipovim utrnulo pravo Habsburško-Lotarinškoga kraljevskoga doma na ugarski i hrvatski prijestô, pa da treba pristupiti izboru, ako i ne nove dinastije, a ono bar novoga vladaoca. Ali Josipov brat i nasljednik Leopold II (1790—1792) sazove krajem marta krunidbeni sabor u Požun za 6 juna, čime je znatno primirio ogorčeno madžarsko i hrvatsko plemstvo. Kod ovoga su medjuto dozrele bile ideje novoga pravca narodne politike. Bojeći se ponovnoga pokušaja centralizacije i germanizacije od strane Bečkoga dvora, madžarsko plemstvo ističe kao najjaču potporu svoje bezbjednosti ideju nezavisne narodne madžarske države od Karpata do mora, dok je hrvatsko plemstvo poželjelo što tješnju vezu Hrvatske s Ugarskom. Zato i zaključi hrvatski sabor u Zagrebu, u maju 1790, pod pretsjedništvom novoga bana, grofa Ivana Erdödy-ja (1790—1806), da Hrvatska sa Slavonijom ima i dalje da ostane podvrgnuta ugarskoj vladi (Namjesničkom Savjetu), kojoj je na čelu stajao palatin. Ovakav uži i podredjeni odnos Hrvatske spram Ugarske imao je da potraje samo privremeno, dok ne budu natrag osvojeni oni dijelovi nekadašnje Hrvatske, što su ih držali Turci (t. j. zapadnu Bosnu do Vrbasa) i Mlečani (t. j. Dalmaciju do Neretve). Sabor zaključi još i to, da se hrvatski porez, što se daje kralju za uzdržavanje vojske (contributio, dica), ima u buduće raspraviti i votirati jedino na zajedničkom ugarsko-hrvatskom državnom saboru, ali odjelito od ugarskog poreza. Tako su Hrvati, uplašivši se od Beča, sami sankcionirali onaj neustavni akt Marije Terezije od 1779, kojim su »Kraljevine Hrvatska, Dalmacija i Slavonija« podredjene ugarskoj kraljevini.

Ugarsko-hrvatski državni sabor, koji se najprije sastao u junu 1790 u Budimu, a u novembru prešao u Požun (Bratislavu), prihvatio je oba pomenuta predloga hrvatskih saborskih poslanika, i kralj Leopold II ih je sankcionirao u formi zakonskih članaka (LVIII i LIX). No već na ovom saboru došlo je i do nesuglasica, kad su Madžari zatražili od Hrvata da raspravljaju na madžarskom jeziku i da ovaj jezik, tobože državni, uvedu kao službeni u sve urede i škole u Hrvatskoj i Slavoniji. Hrvati suzbiše napad na njihov političko-nacionalni individualitet s uspjehom, ističući glasno, da se takovom zahtjevu od strane Madžara nisu nadali u času, kad su im se potpuno povjerili kao stoljetnoj ustavnoj braći. U raspravi je učestvovao i ban Ivan Erdödy, rekavši u velikaškom domu izrijekom, da jedna Kraljevina ne može drugoj Kraljevini da nameće zakon (regnum regno non praescribit leges). Ovaj prvi madžarskohrvatski sukob od krupne je historijske važnosti; on je upravo suština čitave hrvatske historije od 1790 do oktobra 1918. Jedna strana traži jedinstvenu madžarsku državu s madžarskim službenim jezikom, dok druga ističe političku ravnopravnost u ugarsko-hrvatskoj državnoj zajednici odbijajući madžarski jezik kao službeni ne samo od hrvatske političke teritorije nego mu i spori da bude službeni u zajedničkim državnim poslovima. Inače je Leopold II brzo slomio otpor madžarskog i hrvatskog plemstva, položio prisegu na Ustav i dao se krunisati (15 nov. 1790). Od donijetih zakonskih članaka važni su osobito oni, u kojima kralj priznaje, da je Ugarska i Hrvatska od Austrije sasvim nezavisna država, kojoj može zakone davati jedino okrunjeni kralj, u sporazumu sa državnim saborom, a ovaj ima da se sastaje svake treće godine.

U junu 1791 primi hrvatski sabor u Zagrebu na znanje zak. čl. 58 i 59 požunskoga sabora, i još uvede madžarski jezik kao neobligatni predmet u hrvatsko-slavonske škole. Ovim zakonskim člancima zadan je težak udarac hrvatskoj nezavisnosti kao posebnoj Kraljevini, jer je ubrzo, po shvaćanju Madžara, nestalo ravnopravnosti izmedju Ugarske i Hrvatske; ona se u službenoj praksi uzela shvaćati kao sastavna čest Ugarske.

Leopold II umro je marta 1792, a naslijedio ga je sin Franjo (1792—1835), kruti apsolutista, čovjek slabe glave i bez osjećaja. U prvo se vrijeme borio protiv liberalnih ideja Francuske Revolucije i cara Napoleona (1792—1815), a onda protiv naprednih ideja u svojoj državi (1815—1835).

U sukobu s Francuskom propade u maju 1797 Mletačka republika, a s njom i njena vlast na istočnoj obali Jadranskoga mora. Ma da je Dalmacija listom zatražila sjedinjenje s Hrvatskom, Franjo ipak podredi ovu zemlju, kad ju je dobio mirom u Campoformiju (18 okt. 1797), kao novu austrijsku provinciju bečkoj vladi. God. 1806 došla je Dalmacija u vlast cara Napoleona, a 1809 dobio je on još i svu Hrvatsku s Vojnom Krajinom s desne obale Save od kranjsko-štajerske medje do ušća Une u Savu kod Jasenovca, zatim Kranjsku, Slovensko primorje s Goricom i Trstom, te čest Koruške oko Beljaka. To su bile Napoleonove »Ilirske provincije« (»Les Provinces Illyriennes«), ili kraće Ilirija, s Ljubljanom kao glavnim gradom. Uzorna francuska uprava, kojoj stajahu na čelu najprije u Dalmaciji Vicko Dandolo, a onda u Iliriji maršal Marmont, trajaše samo kratko vrijeme (do 1814), ali je bila od blagotvornih kulturnih i političkih posljedica. God. 1814 vratila se opet čitava Dalmacija s Dubrovnikom (propao 1806) i Bokom

Kotorskom kao austrijska provincija pod Bečku vladu i ostala je u tom položaju do oktobra 1918.

Bojazan Hrvata od ponovnog centralističko-apsolutističkog sistema skoro se obistinila, jer se kralj Franjo, poslije mnogogodišnjih ratova s Napoleonom, opet povratio apsolutizmu. U prvo je vrijeme doduše sazivao sabore u Požun (1792, 1796, 1802, 1805, 1807, 1808 i 1811), no ovi sabori imali su da se bave samo votiranjem rekruta i poreza. Poslije Napoleonova pada Franjo nije više mislio respektirati ugarski i hrvatski Ustav plašeći se modernog demokratskog duha, koji se, pored sve policijske paske, uvlačio iz Francuske u Austriju, Ugarsku i Hrvatsku. Franjin se obnovljeni apsolutistički sistem oslanjao, kao i Josipov, na vojsku, javnu i tajnu policiju, činovništvo pa visoko plemstvo i svećenstvo. Uvedena je najstroža cenzura, krivim okom gledalo se proučavanje filozofije, historije i prirodnih nauka, jer se željelo, da se svijet više bavi muzikom, istočnim jezicima i sličnim »neopasnim« predmetima. Škole su bile napola prazne, jer je vlada išla za tim, da dobije pokorno činovništvo, a ne prosvijećene gradjane. Medjuto obnovljenom apsolutizmu došao je kraj, kad je u Italiji i Španiji buknula revolucija, a Franjo htio da u Ugarskoj i Hrvatskoj ukazom podigne 30.000 rekruta. Sve su županije sada složno uskratile saradnju, uputivši kralja da sazove državni sabor u Požun (Bratislavu), jer da samo on može da votira rekrute. Franjo doista sazove sabor u Požun za 11 sept. 1825, a to je značilo koliko slom obnovljena apsolutizma.

Prirodno je da su se Hrvati i opet tijesno pridružili Madžarima na zajedničku obranu Ustava. Oni su i opet pošli Madžarima u susret, kad su obnovili u požunskom saboru (1825—1827) svoje nacionalne aspiracije. Sada Hrvati uvedoše, na želju Madžara, u svoje škole madžarski jezik kao obligatan predmet (10 sept. 1827), što je imalo da bude kao prva etapa u izvršenju požunskoga saborskog zaključka od 1830, kojim je madžarski jezik u Ugarskoj uveden kao službeni u sve urede i škole. Doskora su pošli Hrvati još i korak dalje, kad su županije zagrebačka, varaždinska i križevačka zaključile, da hrvatski sabor ima izraditi da se na idućem državnom saboru primi zakon, koji će Hrvatima dati prilike »da nauče madžarski jezik kao i Madžari«. Tako su Madžari 1830 postigli najveći svoj uspjeh: službena Hrvatska bila je na putu da se izgubi u jedinstvenoj Madžarskoj.

U ovaj presudni čas pojavio se kod hrvatskog naroda osjećaj narodne svijesti. Ovaj preokret nastao je kod onih hrvatskih mladića, koji su, boraveći na naukama izvan domovine, vidjeli oduševljenje i prosvjetu drugih naroda, a osobito Čeha i Madžara. Na čelu toga pokreta bili su Ljudevit Gaj i Ivan Derkos, a pridružio im se i vatreni grof Janko Drašković. Videći slabo interesovanje hrvatskog plemstva za narodni jezik, Ivan Derkos izdade u maju 1832 knjižicu (Genius patriae), kojom pokuša da probudi u Hrvata ljubav i interes za hrvatsku domovinu, predlažući »da se sva podnarječja u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji slože u jedan jezik, ne narodni nego književni, kojim bi se pisala znanost i pjevale pjesme«. Derkos je izrijekom isticao, da će Hrvati ovim jezikom sebi približiti Srbe, s ove i s one strane Save, jer se njihov jezik »ne će razlikovati od ovoga skupnoga jezika triju kraljevina«. Ovaj Derkosov književni program dopunio je grof Janko Drašković još krajem godine (1832) političkim programom hrvatskog naroda, kad je u Karlovcu izdao prvi hrvatski, štokavskim dijalektom napisani, politički spis »Disertaciju«. Grof Drašković je tražio, da se u »Veliku Iliriju« ujedini Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Vojna Krajina, grad Rijeka i zapadna Bosna, a onda da im se »kraljevom milošću« još pridruže slovenački krajevi Kranjske, Štajerske, Koruške i Primorja. U ovoj

jedinstvenoj državnoj organizaciji treba da bude službeni jezik »ilirički« (t. j. štokavski dijalekat), a vrhovnu vlast treba da vrši u kraljevo ime ban, čije se područje ima da obnovi, kako je nekad bilo.

Tako su već 1832 dozrele temeljne ideje hrvatskoga preporoda: jedinstveni književni jezik, na osnovu štokavskoga govora Hrvata i Srba, i jedinstvena narodna politička teritorija, nezavisna od Ugarske. Teški posao popularizovanja ovih ideja u narodu preuzeo je Ljudevit Gaj, kad je dobio dopuštenje za izdavanje novina. One počeše izlaziti početkom 1835, s natpisom »Novine Horvatske« i literarnim prilogom »Danica«. Da osvoji za svoje ideje Zagreb i okolicu, Gaj se u prvi mah služio kajkavskim dijalektom. No već je u januaru 1836 učinio radikalnu promjenu, kad je uzeo štokavski za književni jezik, a ilirsko ime kao obilježje narodnog jedinstva.

Preporodna hrvatska ideja, ili Ilirizam, brzo je došla u sukob s identičnom madžarskom idejom. Započela je ogorčena borba na svima linijama javnoga života: u zajedničkom i hrvatskom saboru, po županijskim skupštinama i najzad po gradskim ulicama (tako u Zagrebu na Markovom trgu 29 jula 1845). Madžari su uzeli na požunskim saborima (1832—1836, 1839—1840, 1843—1844 i 1847—1848) napadati sva hrvatska stoljetna javna prava. Išli su zatim da otkinu od Hrvatske s jedne strane Primorje s Rijekom, a s druge Slavoniju, dokazujući da su to oduvijek bile čisto madžarske zemlje. Pored toga zaključivali su na požunskom saboru, da se madžarski jezik ima kao službeni uvesti ne samo u Primorje i u Slavoniju, nego i u Hrvatsku, a hrvatski poslanici na saboru u Požunu da se imaju služiti ne latinskim nego samo madžarskim jezikom. S težnjom da Hrvatsku koloniziraju Madžarima, uzeli su tražiti da se protestantima u Hrvatskoj dade gradjansko pravo; a da se zemlja izjednači s Ugarskom i u finansijskim

poslovima, nastojali su da se poništi stara hrvatska povlastica plaćanja polovine poreza. Uopće, sve reforme u modernom duhu što su ih Madžari iznosili na požunskom saboru imale su madžarizatorsku tendenciju. Hrvati su im se stoga opirali boreći se očajno u konzervativnom smislu za latinski jezik kao službeni u Hrvatskoj, za feudalizam, za vjersku »intoleranciju« i za neplaćanje poreza od strane plemića. Što su oni i u glavnom obranili svoj politički individualitet, bilo je zato, jer je Bečki dvor, zaziruć od madžarskoga nacionalnoga napretka, otkad dokad pomagao hrvatski otpor. Tako se dogodilo da je sin i nasljednik Franje I, slabi i bolesni Ferdinand V (1835—1848), odbio sve madžarizatorske zaključke od Hrvatske ograničivši ih samo na Ugarsku (intra limites regni Hungariae). Izuzetaka je bilo; tako je kralj 1844 naredio, da se poslije šest godina (t. j. od 1850 dalje) imaju i hrvatski poslanici na požunskom saboru služiti madžarskim jezikom. Ali do toga više nije došlo.

Ferdo Šišić.

JOSIP HORVAT

LJUDI I IDEJE

KROZ STOTINU GODINA HRVATSKE POLITIKE

Amicus Plato, magis amica veritas

JANKO GROF DRAŠKOVIĆ

IGNJAT GROF GYULAY
ban od 1806. do 1831.

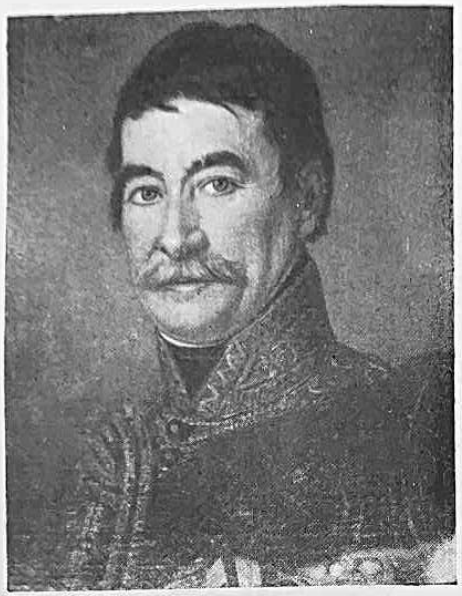

FRANJO BARUN VLAŠIĆ
ban od 1831. do 1840.

FRANJO GROF HALLER
ban od 1842. do 1845.

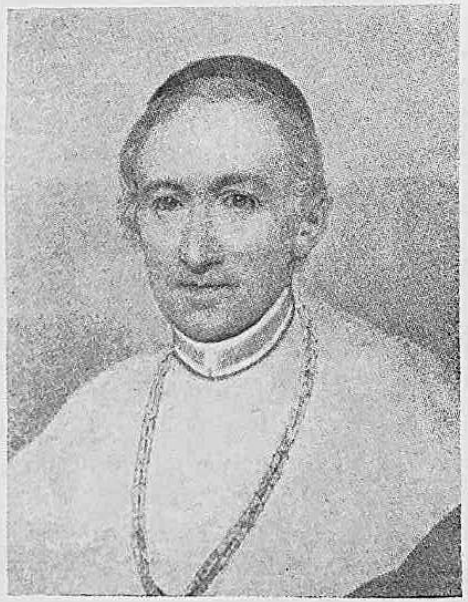

DJURO HAULIK
banski namjestnik 1840.—1842., 1845.—1848.

IDEJNA GRUPA IZ KAPUCINSKE ULICE
1832—1835

Granica medju dvima povjestnim razdobljima nikad nije ravna, oštra crta. Obično je uočuju i utvrdjuju tek buduća pokoljenja. Rijetki su vidoviti pojedinci koji osjete zamašaj suvremenih dogadjaja kao medjaša dviju epoha. Jer u životu se naroda staro i novo isprepliću, uporedo živu boreći se za premoć sve dok pojedini nosioci naziranja staroga ne nestanu procesom prirodne lučbe života i smrti. Tako u mladoj šumi tek postepeno nestaju stari duhovi. No pod okriljem kojega tog starog hrasta niče, raste i buja nov život.

1832. godine tiha Kapucinska ulica u Varoši na Gričkih Goricah postala je pozornicom sklapanja prijateljstva, koje se čestitima priprostim gradjanima činilo malo neobično. Na sjeverozapadnom kraju te ulice (danas br. 15. Matoševe ulice) dizao se jednostavan skladan dom Janka grofa Draškovića, bivšega vlastnika veleposjeda Brezovice, koju je još 1809. prodao za 350.000 forinti banu Gyulayju, imanja Rječice kraj Karlovca, Bregane kraj Samobora, te Balagovih Dvora. Od nekadašnjega velikog imutka grof Janko u svojoj šesdeset i drugoj godini sačuvao je samo još nešto gotovine, imanje Rječicu i tu kuću u Kapucinskoj ulici, koju mu je nedavno mladi neimar Bartol Felbinger pregradio i dotjerao. Odmah dvije kuće dalje na jug (danas kuća br. 11. Matoševe ulice) u kući vlastelina i odvjetnika Valičića, u prizemnoj sobici lijevo od ulaza stanuje mlad jurat i vježbenik banskoga stola, sin krapinskoga ljekarnika Ljudevit Gaj.

O starom hromom boležljivom grofu Janku po gradjanskim se kućama pripovijedaju kojekakve priče,

na priličnu zabunu budućih njegovih životopisaca, kojima je već par desetljeća kasnije bilo teško razlučiti legendu od istine. Ta naklapanja bijahu sasvim prirodna pojava. Zagreb tridesetih godina 19. stoljeća malen je gradić od svega nekih deset hiljada duša, uz to još upravno raščetveren na četiri posebne »jurisdikcije«; svaka od njih živi svojim zasebnim životom, koji se opet u svakoj pojedinoj u sebi kala prema društvenim razlikama. Tek dva decenija kasnije 1850. nastojanjem bana Jelačića sjedinit će se ta razbacana uda u jedno tijelo — Zagreb. »Ilirac« Mijo Krešić u svojoj je »Autobiografiji« s par crta opisao tu društvenu rascjepkanost tadanjega zagrebačkoga žiteljstva. Svaki stališ živio je zasebe najstrože odijeljen. »U Zagrebu je aristokracija, pripovijeda Krešić, svoje zabave isključivo za sebe imala u neznatnih prostorijah, a gradjanstvo se istom u novo sagradjenoj strijeljani, u maloj dvorani i neuglednih pobočnih sobicah bez dovoljnoga komforta sastajalo. Prije nije imao Zagreb sjajnih lokaliteta do dvorane »Hajde de probemus« u Kaptolu i »Paradeisel« u Jurjevskoj ulici, kasnije u redoutnoj dvorani u kazalištu«. Da, postojao je teater u Amadeovoj palači (danas prirodoslovni muzej u Demetrovoj ulici), tu su se zimi priredjivale dapače i operne njemačke predstave, ali očito ni te nijesu promicale društvenost. Dubislav von Pirch Caragoli u svojima putopisnim bilješkama baš iz godine 1832. opisuje svoj posjet u tom kazalištu, za koje veli da je »ljupko i udobno uredjeno« (hübsch und bequem eingerictet). Prisustvovao je predstavi parodije Rossinijeve opere »Tankred«, u koju je, kako veli, bilo upleteno »mnogo lokalnog i improviziranog«. Ali primjećuje Pirch, »kuća bijaše prazna, dvostruki red loža pust kao kod nas kod žalobne igre«. Kao za ispriku dodaje, samo što ne može to posvjedočiti vlastitim opažanjem: »I ovdje privlače samo dobre opere brojnu publiku«. Jedina priredba, koja je donekle ujedinjavala žiteljstvo jedanput godišnje, pretvarala Zagreb tridesetih godina u grad bujna života bio je

»kraljevski sajam«. Tad bi buka zaorila i Gornjim Gradom gdje se na Markovom trgu i u Pivarskoj ulici odvijao glavni sajamski posao, kao i Harmicom gdje se održavao stočni sajam, Harmicom i Ilicom »sa nizkim kućicama, mnogim podrtinama i praznim gradilištima, kukavnim taracom, ulicama bez ikakvoga trotoara, samo pred gdjekojom kućom hodnik od opeka, rasvieta ulica uljem« (Krešić »Autobiografija«). Osim tih sajamskih dana varoš na Gričkim Goricama živila je svojim životom, Kaptol svojim, novoveška i vlaškoulička općina svojim, a obližnja sela gradskih kmetova bila su već kao neki drugi kontinent — postojala su samo da rade i nose prihode svojem vlastniku.

U takvom ambijentu morao je cvjetati »trač« obavijajući bajkama svakoga i sve što se kosilo sa svagdanjošću. A grof Janko Drašković bijaše za tadanji svijet sigurno nesvakidašnja pojava.

Živa još bijaše uspomena na vremena od prije dvadeset godina kad je Sava pod Zagrebom tvorila neprolazan kordun, kad se na savskim prelazima budno pazilo da do Zagreba ne dopre »jakobinska kuga«, da se ne pročuje i ne proširi po zemlji nauk buntovne pjesme, koja je tvrdila: »Ovako Francuz sam govori, — Za to noć i dan se bori, — Da potere gospoščinu, — I utvrdi sloboščinu: — Grofi, popi plemeniti, — Da se mogu skoreniti, — Da broj ljudeh bude dvojih, — Samo dobrih i zločestih«. Francuzi su došli i prošli, došle su godine nerodica, devalvacije novca u krajevima koje su Francuzi napustili, opet je sve išlo po starom kao da nikad nije bilo nekakve francuske revolucije, no ipak se nije zaboravilo da je Janko grof Drašković bio prije dvadeset godina jedan od rijetkih ljudi, koji je prolazio taj kordun na Savi, koji je živio i s ovu i s onu njegovu stranu. Znalo se čak da je bio i u Parizu. O tom pariškom putu grofa Janka pripovijedale su se strašne priče, da je tamo zapravo spiskao svoj veliki imetak, da je za hir neke ljepotice dao tamo sred ljeta u jednoj ulici,

koja da je sačuvala njegovo ime, prirediti pravi pravcati saonik posuvši cijelu ulicu morskom soli; da je u Pariz dovukao cijelu svoju bandu u narodnim odijelima; da je prijateljevao i s francuskim generalima kraljoubicama; da je u mladosti bio čak prijatelj onoga buntovnog opata Martinuzzija, da je bio debel prijatelj s pokojnim biskupom Vrhovcem, nekadašnjim kavaleristom kao što je i sam bio dok si nije skrhao nogu. Govorilo se dapače da se bavi i sa crnom magijom, da je u Parizu ušao u krug tajnovite prevratničke zidarske braće. Bit će da je tako, zaključivali su gradjani, jer nikad ga se ne vidi u crkvi.

Nijesu samo priprosti gradjani držali na oku grofa Janka Draškovića. Već dvadeset godina pouzdanici režima kneza Metternicha drže ga na oku. U arhivu ministarstvo unutarnjih poslova u Beču čuvaju se povjerljivi izvještaji o grofu Janku Draškoviću, koje je glavaru dvorskoga policijskoga ureda Hageru poglavito slao njegov glavni zagrebački konfident, županijski činovnik Radičević. Ti izvještaji razbijaju mnoge legende, koje su se širile još i poslije smrti o grofu Janku, pružajući nam najpouzdanije podatke o pojedinim odlomcima njegovog života i o njegovom značaju. Svakako bio je grof Janko sumnjiv austriskim vlastima. Saznajemo iz tih spisa da je bio vrela temperamenta, ljubitelj lijepih žena, da je bio rastrošan, da je volio putovati, da se je dva puta ženio, da je s drugom svojom ženom rodjenom barunicom Kulmer, koja mu je donijela kao miraz Balagove Dvore kraj Samobora putovao u Pariz na bračno putovanje, ali da se nije tamo dugo zadržao, ali saznajemo dapače i iz tih denuncijacija i policijskih spisa da je Janko grof Drašković bio čovjek sjajnih umnih sposobnosti i veoma obrazovan, ističu dapače, da je najobrazovaniji »u cijeloj Iliriji«. Osim toga vele za nj da je bio čovjek od riječi, no čudak i tašt, a spram ljudi nepovjerljiv. Jedan anonimni izvjestitelj optužujući hrvatsko plemstvo poslije 1815. da je zadojeno demokratskim i republikanskim načelima naročito

upozorava bečke policijske vlasti na grofove Draškoviće: »Die Grafen Draskovitz, wovon einer, wie ich höre, während der französischen Regierung auch in Paris war und sich als einen eifrigen Anhänger des neuen Systems bewies, gehören auch unter jene, welche von Seiten der Regierung nicht aus dem Auge gelassen werden dürfen«.

Ništa manje nije se zagrebački svijet zanimao i za toga mladog jurata Ljudevita Gaja i društvo mladih djaka, koje se stalno sastajalo u njegovom malom stanu. I ti su mladići živjeli drugojačijim životom nego ostali djaci. Niti su pijančevali po krčmama niti se upuštali u tučnjave s kalfama, kako je to bio još običaj prije par godina medju djacima, o čemu tako jedro pripovijeda Šporer u svojim memoarima iz dana svoga zagrebačkog djakovanja, a što kasnije svjedoči još jedan anonimni svjedok: »Prije ilirske dobe bila je mladež surova, bez misli, samo pohlepna zabave i užitka«: »U ono doba, priča opet Krešić u svojoj »Autobiografiji«, zavladala je u Zagrebu nesretna strast kartanja i osim mnogih opskurnih krčmah bijaše na zlom glasu gostiona »Zum schwarzen Adler« u Ilici kraj lovačkoga roga« (gdje danas stoji palača Meštrović). Život mladeži bijaše tad vrlo razuzdan.

Mladi Gaj vratio se bio u Zagreb s nauka u velikom svijetu. Studirao je i u Beču i u Grazu i u Pešti, došao u dodir s mnogim istaknutim ljudima kao Šafarik i Vuk. Ali za formiranje zajednice novog naraštaja bijaše najodlučniji boravak u Grazu. Tamo je bilo već i djačko društvo »Ilirski klub«. Duša kluba bijaše Mojsije Baltić, a članovi mu pored Gaja bijahu kasniji slovenski biskup Slomšek, Dimitrija Demeter, i Ivan Kurelac. Promičući ideje biskupa Vrhovca u skladu s njegovim »Pozivom svećenstvu« još od 1813. u kojem upućuje kako da se skupljaju knjige, rukopisi na narodnom jeziku i narodno blago, ta se omladina očito bavila vrlo intenzivnom politikom, sastavila u klubu svoju »narodnu vladu«, s posebnom hijerarhijom, ministrom vanjskih poslova, ministrom

finansija. Sam Gaj je priznao da mu je Mojsije Baltić »prvi otkrio« unutarnju vrijednost čistoga našeg narodnog jezika, koji je jedini dostojan općenitoga imena ilirskoga. »Trudom njegovim ja kano rodjeni Zagorac naučih poznavati azbuku i valjanim izgovorom izgovarati čist jezik. S njim prvim čitah narodne pjesme srpske po Vuku izdane te dokučih i osjetih neprocjenost njihovu«. I tu u Grazu pod uticajem i sugestijama Baltićevim i kruga »Ilirskoga kluba« sigurno se Gaju javila ideja njegove »Kratke osnove horvatsko-slavonskoga pravopisaňa, poleg mudrol'ubneh narodneh i prigospodarneh temel'ov i zrokov«. »Kratka osnova« izašla je godine 1830. »vu Budimu« a kao pisac je označen L. v. G. Svojim predlogom novog pravopisa, primjenom češkoga pravopisaňa, Gaj je genijalno pronašao onu arhimedsku točku koja će dati svima zapadnim Južnim Slavenima jedno pismo, jedan instrumenat sporazumijevanja, jezičnoga zajedinstva, udariti temelj književnom jedinstvu i političkom zbližavanju i sjedinjavanju.

Taj spis učinio je Ljudevita Gaja priznatim vodjom u redovima omladine. Medju novim naraštajem pročulo se njegovo ime. Već 1831. piše Dragutin Rakovec iz Zagreba Gaju u Peštu: »Oni ovdi občinsku želju zažgali su njih poznati: vsaki pita, kde jesu? kaj jesu? — i želi, da bi oni bar ove slobodne dane (vacantiones) vu Zagreb došli. Naj pišeju lista onem kojem su obečali, da njihovo serdce malo vtišiju«.

Sva djelatnost Ljudevita Gaja, njegov presudan uticaj na narodni život, njegova politička uloga, njegovo predvodničtvo u novom naraštaju, sve je to pomalo neshvatljivo, ako se ne upozna ličnost njegova, Ljudevit Gaj kao čovjek. Rijetko je koji čovjek sa svojima čisto ljudskim vrlinama i slabostima tako jako djelovao na oblikovanje naše narodne stvarnosti kao baš Ljudevit Gaj, za neke ideal domorodca, preporoditelj naroda, za druge demon njegov, kobni čovjek hrvatske politike.

Porodica Gajeva potiče iz Sedmogradske. Sigurno nije slavenskoga porijetla — vjerojatno je odvijetak tamošnjih njemačkih kolonista, a moguće je u Gajevim žilama tekla i po koja kapljica romanske krvi. Sedmogradska je kroz vjekove bila mala talionica svih mogućih rasa. Moguće se baš u toj inorasnosti krije dublji razlog s kojega je Ljudevit Gaj stekao od prvog trena tako izniman položaj medju svojim vršnjacima? Imao je nesumnjivo svojstva, koja se svojom osebujnošću razlikovala od prosjeka svojstava njegovih vršnjaka i prijatelja. Bio je d r u g o j a č i j i od ostalih. Imao je življi, nemirniji duh, veću snagu kombinatorike, gledao je pojave s jednog drugog unutarnjeg gledišta nego ostali. Govorničtvo se u ono vrijeme kultiviralo, ali rječitost Gajeva bila je drugojačija od načina govora ostalih. U tom sudu slažu se svi Gajevi suvremenici. Gaj je svojom ličnom osebujnošću fascinirao svakoga, iz njega kao da je izbijao neki posebni hipnotički fluid. Fran Kurelac veli o tim sastancima s Gajem nakon njegovog povratka iz Pešte gdje se upoznao s Kollarom: »Nama je bilo kao da nam je ko usta medom omazao, i bolje smo k tome pridisali, nego k ljiljanu i čeminu«. Taj utisak svakako je stvorila u prvom redu Gajeva interpretacija Kollarovih sveslavenskih ideja. S Kurelcem se slaže trijezni primorac Antun Mažuranić: »Gaj je imao darova, kakove ima tek jedan izmedju milijun ljudi. Neizreciva želja za slavom i veličinom, — dodaje Mažuranić otkrivajući odmah novu stranu Gajeve ličnosti, jak motiv njegove aktivnosti, — užigala ga je načinom neobičnim«. Ljudevit Gaj se smatrao sam odabranikom Sudbine, u njemu je svakako bilo elemenata sklonosti k mistici. »Njegov mistični, dapače fantastični način govora, — pripovijeda dalje Mažuranić, — bio je prodahnut onom za nas netajenom misli, da je on i z a b r a n i k b o ž j i. Vidio sam po sto puta da su dolazili ljudi do njega malodušni, ljudi njegovi protivnici. Ja sam radio u prednjoj sobi, a oni bi izlazili od njega obasjana lica, opčarani, odu-

ševljeni njegovi pristaše. On je mnogo puta pred menom govorio o ovakvim deputacijama, kojih je svaki dan po desetak bilo, pak je mnogo puta, da raspiri ili raspirenu uzdrži vatru, raskrivao nade za našu narodnu stvar, u koje nije ni sam vjerovao, ali je dobro bilo za našu narodnu stvar, da svijet ne izgubi vjeru u Gaja i u našu narodnu stvar. Ja sam se čudio tome, a on mi kaza: »Ne čudite se tomu, ja moram tako govoriti«. Do u starost je Gaj sačuvao to neobično svojstvo fasciniranja. August Šenoa ostavio nam je sugestivan prikaz dojma Gajeve ličnosti, opisavši svoj mladenački posjet kod Gaja na Mirogoju: »Pred mene izidje čovjek nevelik, odebeo, odjeven u crno. Valja mi reći, da sam onda prvi put vidio Gaja. Čovjek imao je kratak vrat, dugoljastu glavu, na kojoj bijaše prosijeda kosa, vrlo pomno počešljana. Žućkasto lice bijaše pomno obrijano, samo se spuštali nad usta hrvatski brci. Usko, visoko čelo, bijaše glatko, nos fin, a doljnji dio lica gotovo odebeo. Sav pojav Gajev bijaše fin, gotovo kavalirski. Nešto pako dirnulo me osobito. Gajevo oko! Bijaše neveliko svijetlo modro, s velikom zenicom. Al ta modrina imala je u sebi demonički čar. Katkad, kad bi Gaj razmišljao, kad bi koga slušao, ukočilo bi se oko gotovo do mrtva, kao da je stakleno. Ništa nisi mogao iz njega čitati, ali kad je govorio, sipao je munje. Gaj je imao fine, pune vazda žive ruke... Ne pamtim toli čudna glasa, što je bio Gajev. Ne bijaše u običnom govoru zvonak i sladak, da ti medjom umije predobiti srce, ali vazda pun, dubok, često patetičan. Nu kad je orio, kad bi mu uz to iz tamno žutoga lica bljesnulo blijedo oko, primio ti se je Gajev govor duše čarobnom silom, da mu nisi mogao odoliti. Samo čovjek, koji je Gaja čuo govoriti, može si rastumačiti onaj silni preokret duša za dobe ilirske. Takav čudan glas morali su imati vjerski zanositi propovjedači, koji su znali živom žarkom riječi obujmiti, prekrstiti tisuće ljudi...«

Ta svojstva su predestinirala Ljudevita Gaja za vodju preporodnog pokreta. Bio je retor i organizator njegov. Gaj nije mnogo pisao. Poslije »Kratke osnove« zapravo nije napisao ništa do li nekoliko pjesmica, proglasa i novinskih članaka. Sva njegova djelatnost bijaše posvećena agitiranju i organiziranju. Bio je »lovac duša« u najneposrednijem smislu te riječi. On je osvajao pojedince, privlačio ih u redove pokreta, odredjivao pojedincima njihovo mjesto u pokretu. Ljudevit Gaj nije bio zapravo ni čovjek ideja. Sama ideja hrvatskog narodnog preporoda izgradjivala se preko stotinu godina; svaki od pojedinih naraštaja pridonosio je njoj po koji taj udio svoj i svoga vremena. Prvi sijač preporodne misli narodne je Pavao Ritter-Vitezović, njegova »Croatia 1700. rediviva« sjeme je iz kojega će niknuti žetva ilirizma. Kurelac u svom nadgrobnom govoru Gaju ističe uticaj Vitezovića i njegovih spisa na mladoga Gaja. »Najveć mu se srdca prilĕpio Senjanin Vitezović, kojemu je on poslĕdovat htio ter kojemu je poslĕdov'o i jest, nu kojega se zle sudbine pobojao ter i žalibože ubojao nije«. Vitezović, kako utvrdjuje prof. Fancev, »prihvaćanjem dijakritičkih znakova češke abecede, već je on bio u potpunosti riješio pitanje jedinstveno hrvatskog pravopisa na način, kako ga je god. 1830. i Gaj najprije samo predložio, a zatim u toku god. 1835. konačno i oživotvorio«. Ideju novina pokreću prije Gaja Šporer i Mihanović. Projekte organiziranja društva pruža mu gotove Janko Drašković. Ideologiju preporodnu precizira Ivan Derkos u svojoj latinskoj brošuri »Genij domovine nad usnulim svojim sinovima« takodjer 1832. Ali Gaj je utjelovljena energija. On uskladjuje sve, ima sposobnost sretnoga formuliranja, ne zadovoljava se kontemplacijama — pretvara misli u djelo. Stroj preporodni već je godine 1832. dovršen. Gaj je čovjek, odredjen sudbinom, koji će taj stroj staviti u pogon.

Još su dva momenta, koja su bila važna za vodstvenu ulogu Gajevu. Tu je materijalni momenat; Gaj je bio relativno imućan od kuće, on je na račun svoje očevine davao kapital pokretu. Gaj ulaže svoju očevinu u tiskaru i »Novine«. A to sigurno ne bi bio učinio da nije bio pun vjere u samoga sebe, da nije vjerovao u misiju svoje ličnosti, da se sam nije smatrao instrumentom svoje sudbine. Do kraja života čuvao je zlatan prsten s tri kamena, iskopan u krapinskim ruševinama. Sam ga je krstio »annulus fatalis« (kobni prsten); u ta tri kamena gledao je simbole troju praslavenske braće Čeha, Leha i Meha, koje je zlato sveslavenske ideje povezala u čvrsti kolut. Da je taj prsten baš njemu pripao smatrao je znakom viših sila. A pjesma njegova »Preobraženje«, objelodanjena u 41. broju prvoga godišta »Danice« intimna je Gajeva ispovijed. Vitez u planini kojemu »vile rajske dadu sile« to je on sam: »on se stane, sviet se gane, rodu zora svane«.

Te svoje mlade prijatelje, koji su se sastajali u njegovom stanu u Kapucinskoj ulici Gaj je organizirao i povezao svojom ličnošću u jednu idejnu grupu. Izdanci su to mladog jednog naraštaja, koji će privući uskoro i ona starija a pogotovo ona mladja godišta. 1832. Gaju su 23. godine. Stanko Vraz ima 22, Demeter 21, Vukotinović 19, Dragutin Rakovac 19, Antun Nijemčić 19, Fran Kurelac 21, Ivan Mažuranić 18, Babukić 20, Kundek 23. Nešto su stariji Gajevi sumišljenici Ivan Derkos i Pavao Stoos, koji su prešli 25 godinu, kao i Blažek, te 24-godišnji Vakanović, poklonik francuske revolucije i enciklopedista. Od njih je poodmaklo godište Mihanovića, kojemu su već 26 godina, Mihanović je u te godine već zastupnik Rijeke na požunskom saboru; on je prije sedamnaest godina, 1815. u godini pobjede Svete Alijanse nad Francuskom izašao s proglasom na narod »Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnem jeziku«; on je zajedno s pokretačem neizdanoga »Oglasnika ilirskoga« Šporerom, kojemu su 1832. 28 godina i koji živi u stranom svijetu kao medicinar, bio preteča te nove omladine, glas onoga koji vapije u pustinji. Od tih starijih tu je i 27-godišnji Antun Mažuranić, koji je već jedna duša i jedno tijelo sa svojima mladjim drugovima. Dječaci su još zapravo Mirku Bogović i Ivan Kukuljević, koji su tek navršili šesnaestu godinu, obojica se spremaju za vojni poziv. Godinu dana stariji je od njih Strossmayer, godinu dana mladji Dragojlo barun Kušlan. Anti Starčeviću je devet, Kvaterniku sedam godina, trinaestu je navršio Lisinski. Zreli su pak ljudi na položajima Josip Jelačić, kojemu je trideset i jedna godina, dok je Franji Kulmeru dvadeset i šest. Od reda su ti mladići sinovi malih gradjana, maloga plemstva i seljaka. Stališke predrasude za njih ne postoje. Mladež je to vreloga srca, koja žestoko reagira na stvarnost. Poglavito političku. Nijesu joj moguće sasvim jasni svi pojmovi. Ali gleda otvorenih očiju, vidi što se zbiva u zemlji, vidi kako se drugdje živi i uporedjuje. Uporedba je porazna. Službena hrvatska politika, koju još uvijek vode »staleži i redovi« izgubila je borbenost; sve političke pojave gleda prvenstveno sa stališkoga stanovišta. Da sačuva svoje stališke i političke i ekonomske interese, spremna je na sve koncesije u nacionalnom pogledu. A preko Drave buja već mladi madžarski nacionalizam, pretvara se u bujicu, koja prijeti zahvatiti i »savezne kraljevine«.

Madžarska se politika nacionalizira, zahtijeva madžarizaciju cijeloga javnoga života. I hrvatske županije po svojim prestarjelim predstavnicima stvaraju zaključke da se i u Hrvatskoj započne s učenjem madžarskoga jezika u školama. Ipak i pored tih životnih koncesija županije ljubomorno čuvaju privilegije, imaju osjećaj za vrednote zasebnoga državopravnog položaja Hrvatske i Slavonije prema Ugarskoj. Naglasuje se da Hrvatska i Slavonija nijesu dio Ugarske, već savezna kraljevina. Josip Kušević, protonotar kraljevstva hrvatskoga, izdaje 1830. knjižicu

»Jura municipalia« dokazujući njome na temelju isprava da je Hrvatska imala uvijek svoj posebni državopravni položaj. Za mladež bijaše Kuševićev spis od presudnoga značenja. Bijaše to otkriće dokazala zasebne narodne individualnosti. U Požunu bijahu zahtjevi Hrvatske žestoko napadani. Vrativši se kući, u svom izvještaju saboru od 1831. hrvatski zastupnici rezignirano rekoše: »Madžari navališe na municipalna prava Hrvatske velikom žestinom; za ovaj puta obranismo još naše zakone, ali ozbiljno se bojimo, da to na budućem saboru više ne će biti moguće«. Političko stanje bijaše očajno, točno onako, kako je Pavao Stoos »klerikuš Biškupije Zagrebačke devete škole vučenik« u svojoj elegiji 1831. »Nut novo leto!« napisao: »Narod se drugi sebi raduje, — A z menum sinko moj se sramuje; — Vre i svoj jezik zabit Horvati — Hoču ter drugi narod postati«.

Bolno žeže srca mladeži, te idejne grupe iz Kapucinske ulice, pritisak madžarskoga nacionalizma. I sad ta mladost iz napola razorenih utvrda službene politike feudalne Hrvatske počinje grozničavo izgradjivati nove obranbene položaje. Madžarskom nacionalizmu treba suprotstaviti hrvatski nacionalizam. Madžarski nacionalizam unosi u borbu zahtjeve duha vremena, te će biti moguće suzbijati samo istim oružjem. Preporodjeni hrvatski nacionalizam, s tim je idejna grupa iz Kapucinske ulice na čistu, može biti samo demokratski. Cijeli narod, poglavito gradjanstvo i inteligenciju treba organizirati za političku borbu. To je moguće samo na ruševinama feudalističkoga sistema. Trećem stališu, koji je već pobijedio u zapadnoj Europi, treba kod nas dati narodnu svijest. Jezik je instrumenat sporazumijevanja, treba mu obnoviti jezik koji će sve grupe naroda moći povezati u jednu cjelinu, treba ga prosvijetiti, dokazati mu da je živ, da ima prošlost i političku i kulturnu, da je o n n a r o d, da može postati sam gospodarem svoje sudbine. Treba u njemu probuditi pouzdanje u mogućnosti uspjeha te politike, dokazati da to ne će

biti teška borba Davida s Golijatom, da nije sam u toj borbi, da ima mnogo braće koja će s njime u kreševo: odatle slavenski, sveslavenski momenat u političkim snovima i koncepcijama nove mlade idejne grupe. S vjerom u moć sveslavenstva grupa mladosti sama lakše polazi u akciju.

Ljudevit Farkaš-Vukotinović 1831. uveden je u kuću Janka Draškovića, koji ga vrlo zavoli, ostavši mu prijatelj i zaštitnik i kasnije do smrti. Vukotinović je jamačno upoznao grofa Janka s idejama i osjećajima mlade idejne grupe, postao posrednikom izmedju kuća u Kapucinskoj ulici br. 11 i br. 15. Grof Janko Drašković prihvaća tu mladež, postaje njezinim vodjom i inspiratorom — odsele Gajevo društvo i grof Janko tvore jednu idejnu grupu iz Kapucinske ulice. I od sad, kako kasnije javlja Vraz prijatelju Muršecu, »svake srijede je soirée kod našega starješine presvj. gosp. Janka Draškovića, gdje se samo mi domorodci sastajemo«. Prije nego što su Gaj i njegovi drugovi mogli i naslutiti stekli su potporu jednoga najistaknutijega velikaša, političkoga čovjeka. Nova politika o kojoj su smjeli do jučer samo sanjati kao o dalekom željkovanom idealu, ali u kojoj velik dio njih kao neplemići nije mogao aktivno sudjelovati, sad im postaje pristupačna. Njihova politika postaje dijelom službene politike.

Ljudevit Vukotinović, pola stoljeća poslije izlaska prvih Gajevih novina, kao tada jedan od rijetkih živih »Iliraca« pokušao je povući bilancu rada preporodne političke generacije. Opisavši metode i taktiku, koja je dovela do uspjeha preporodne ideje, rekao je: »Nu ako hoćemo biti pravedni, nisu to jedini uzroci i jedina sredstva, već je bitno pripomogao d u h v r e m e n a. Maleni i dosta siromašni, ko što smo bili, nebi ni Gaj ni mi svi skupa došli do takovih rezultata, da nije svježi duh vremena probudio duhove i kao kažiprstom pokazao na onu struju noviju, struju narodnosnu, koja poče prodirati tamu prijašnju. Ako to stoji, ko što zbilja moramo držati, da

je istina, da naime na ovom svietu, il uobće u svemiru, ništa neizgine nego se sve okreće, te izmienjujući u svojih izvanjskih formah, počela ostaju viek živuća, onda se moradoše promieniti takodjer svi proizvodi moralni i materialni, koje ova mladobitna perioda naša iznosi na vidjelo.«

A više je od svih svojih suvremenika grof Janko Drašković osjetio taj duh vremena, njegovu mijenu, prozreo mogućnosti njegovoga iskorišćenja za Hrvatsku i njezinu politiku. Njegov se duhovni horizont nije zaustavljao na granicama provincijalne Hrvatske, ni Beč ni Požun ni Peštu nije gledao kao medje zbivanja. On je osjetio uzročnu povezanost naše stvarnosti sa stvarnošću Europe. Mladost je unosila u politiku osjećaje i ideale, Drašković iskustvo dugog života i razborito prosudjivanje. I nikad ni poslije se u našoj politici tako sretno ne udružiše zanos i znanje života. Drašković je proživio jozefinizam, veliku revoluciju, uspon i slom Napoleonov, pobjedu reakcionarne Svete Alijanse. I spoznao je i uticaj svih tih europskih dogadjaja na sudbinu Hrvatske. I kad su stigli glasi o srpanjskoj revoluciji u Francuskoj 1830., o ratu Belgije za slobodu, o novim ustancima u Poljskoj i Italiji, jamačno nitko u Hrvatskoj do grofa Janka nije osjetio zamašitost tih dogadjaja i za nas. Nije sigurno slučaj da se nakon tih dogadjaja odlučuje Janko Drašković lično zahvatiti u politiku.

Srpanjska revolucija u Francuskoj 1830., premda nije donijela velike praktične političke tekovine, prouzročila je duboku promjenu u naziranju u cijeloj Europi. »Bijaše to, kako veli Lavisse, kao drugi polazak na osvajanje prava čovjeka i gradjanina, nov elan k jednakosti i slobodi. Narod je osjetio u sebi budjenje zaboravljenog osjećaja... Onima, koje je dirnuo taj duh, srpanjska je revolucija otkrila horizont, moguće manje precizan, ali prostraniji i svijetliji. Postala je simbolom slavlja i veličine, koje je svijet već smatrao mrtvima... Revolucija je vratila narodu suverenitet... Nov režim morao je uzeti sebi

za putokaz ako već ne interes, a ono osjećaj naroda... Bijaše to kao drugi pad Bastille.« Srpanjska revolucija zadaje smrtan udarac reakciji Svete Alijanse. Od srpnja 1830. ugled i moć Metternicha počinje padati. U cijeloj Europi revolucija je stvorila osjećaj da je probijen bedem, za koji se mislilo da je nerazoriv. Sam Metternich je morao konstatirati da je srpanjska revolucija vršila »neobičan uticaj na duhove i preko granica Francuske«. U Francuskoj dolazi upravo do eksplozije simpatija u korist naroda, koji stenjahu pod jarmom Svete Alijanse. Nov režim gdje više nema francuskoga kralja nego »kralja Francuza« u Francuskoj proglasuje za francusku politiku princip neintervencije — Sveta Alijansa time je otkazana, ona prestaje postojati.

U toj novoj atmosferi u Europi, protiv koje Metternichova Austrija može voditi samo defenzivni boj, idejna grupa iz Kapucinske ulice postaje sad takodjer sitnim atomom aktivnosti. Janko Drašković postaje njezinim zastupnikom i govornikom na požunskom saboru.

Sačuvali su se do današnjega dana ostanci knjižnice Janka grofa Draškovića, razasuti po različitima javnim i privatnim bibliotekama. Iz toga iverja draškovićevske knjižnice moguće je prilično pouzdano rekonstruirati duhovni ambijenat u kojemu je grof Janko Drašković živio, i majdane iz kojih se izgradjivao njegov nazor na svijet. Grof Janko Drašković bio je — kako to uostalom priznaje i konfident Radićević — jedan od najobrazovanijih naših ljudi svoga doba. Kao vlasničtvo grofa Janka, pored beletristike, utvrdjena su djela gotovo svih francuskih enciklopedista; nalazimo tu Rousseaua, Montesquieua, Helvetiusa, Voltairea. Ti oci francuske revolucije, oci moderne demokracije preko Janka Draškovića djelovali su na formiranje naših političkih naziranja i ciljeva.

Svoje političke poglede, svoje tumačenje težnja i političkih ciljeva iznio je Janko Drašković u svom spisu »Disertacija iliti razgovor, darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših, za buduću Dietu ungarsku odaslanem, držan po jednom starom domorodcu Kraljevinah ovih. U Karlovcu, pritiskano slovima Joana Nep. Prettnera 1832.« To je prva naša moderna politička brošura. Ali taj spis »starog domorodca« grofa Janka nešto je i više. Vidovito koncipiran idejni i praktični program hrvatske politike. Vjekovne težnje hrvatskoga naroda grof Janko u tom spisu stapa s naziranjima i metodama stvaranja moderne europske demokracije. Grof Janko Drašković prvi je naš moderni političar i državnik. Njegov pogled se ne sustavlja na oskudnom horizontu aktuelne političke tadašnjice — upravio ga je daleko kroz desetljeća, gleda naprijed za cijelo stoljeće. On u tom spisu skuplja fragmente političkih ciljeva iz prošlosti po prvi puta u jednu cjelinu, dajući im snažnu prodornost za budućnost. Taj stari aristokrata, koljenović udara sa svojom »Disertacijom« temelj našoj demokraciji, oblikuje jasan, životan, konstruktivan politički program. Sve poznije naše političke stranke tja do naših dana grade svoje programe na programu koji je sastavio grof Janko Drašković. Politički program »Disertacije« Draškovićeve još je živ, aktuelan po svojim idejama, još uvijek ostaje stožer hrvatskoga političkog ideala. Janko grof Drašković zasijao je u njivu naše političke stvarnosti sjeme slobodarstva, jednakosti i bratstva, temeljna misao Rousseauovoga »Društvenog Ugovora« »da su se svi ljudi rodili slobodni i jednaki i od Stvoritelja su dobili prirodna prava: život, slobodu i težnju za srećom; ta prava treba da im osigura vlada, što ju je narod sebi postavio, a može je svrgnuti i promijeniti, ako ona prekorači svoje granice« prožimlje ma i neizrečena Draškovićevu »Disertaciju«; ona živi duhom »Deklaracije o pravima čovjeka«, koja veli da se pravo na

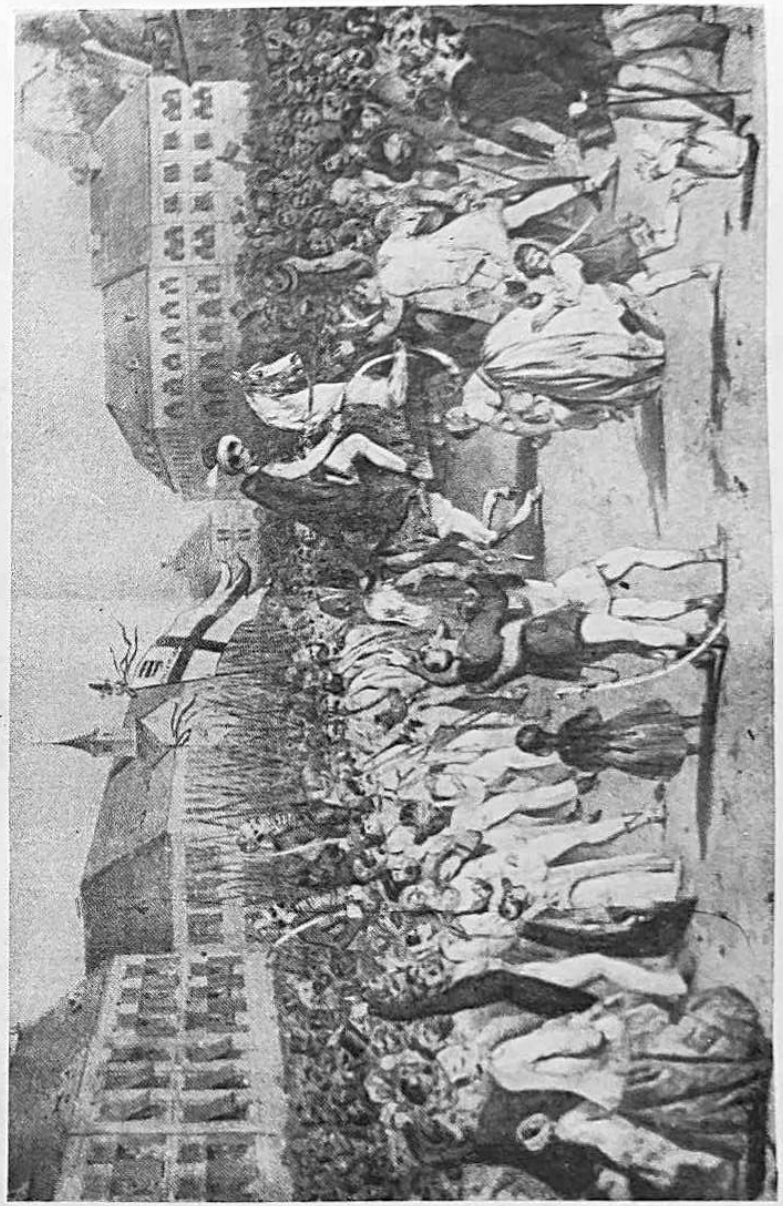

DOLAZAK GROFA NUGENTA U ZAGREB SA SVOJIM SEREŽANIMA
Izvorna litografija iz godine 1843.

METEL OŽEGOVIĆ

FRANJO BARUN KULMER

slobodu »sastoji u tome, da možeš činiti sve, što ne škodi drugome«. Ta definicija slobode idealna je misao vodilja hrvatske politike kroz stotinu godina.

Grof Janko Drašković svojom »Disertacijom« daje ilirizmu gotov program. Odmah u prvim rečenicama svoje brošure on ističe narodni jezik kao glavni instrumenat javnoga stvaranja. Veli da je odabrao za svoj razgovor naški jezik »želeći dokazati, da mi narodnog jezika imademo, u kojemu sve izreći moguće jest, što srdce i pamet zahteva«. Svojom brošurom Janko Drašković poslije mnogih vjekova unosi stvarno naš jezik u politički život. Drašković prvi vojuje javno protiv onih »koji djetinsko predsudje k svojemu baštinjenomu siromaškomu dijalektu imadu« pozivajući sve domorodce »da se brinu zarad nadsuda onih, koji tome lijeni jesu«.

Temeljnu težnju svih akcija hrvatske politike kroz stotinu godina, postići cjelokupnost i ujedinjenje hrvatskih zemalja, Janko Drašković krepko formulira, opravdavajući je i prirodnim i državnim pravom. On izriče ufanje »da Dalmacija jedanput, kako je prije bilam bude s nama sklopljenam i mi onda jedan dva miliona čineći jednorodni puk budemo. Moguće jest opet i još više, ako li svrimenom Bosna, gdi tolike rozgve (familije) naše živoše, s pomoćju našum u nadre (njedra) naše se povrati«. Drašković traži ujedinjenje Krajine s materom zemljom, cilj koji će tek pola vijeka kasnije biti ostvaren nakon i teških i krvavih političkih borbi, »da Krajina, kao od starine vaša bratja vaše ime nosi, i vaviek vaša bude; indi da na nju misliti valja«. Traži takodjer i riješenje »kotara varaša Rieke« jer »puk ondi našega jezika govori, a Madžarska trideset i četiri mile daleko jest odande«.

Drašković 1832. iznosi ciljeve hrvatske politike prema presizanju Madžara, on formulira poglede hrvatske politike na odnošaje Hrvatske prema habsburškoj monarhiji. Kao u orahovoj lupini sadržana je tu već sva jezgra stogodišnjih borbi hrvatske poli-

tike. U odnošaju prema Madžarima te godine 1832. kad je službena feudalna hrvatska politika postigla najnižu točku pada, grof Drašković izriče misli, koje su tad zvonile i revolucionarno i fantastično. Polazna je točka njegovog nauka da »kraljevine naše nijesu osvojene i pridobijene, nego da mi dobrovolno pristali jesmo od prvine još ungarskim zakonu s tim savezom, da se povelje i uredbe naše sobske održe, indi da mi uvjetovane kraljevine jesmo... Izlazi odotle da mi na ungarskoj dieti od naših zakonov sobskih ništa puštati ne smijemo, niti oni nje u viećanja uvesti ne mogu, indi da i svaku priliku sužanjstva odklonimo«. Iz te načelne misli Janko Drašković odmah stvara program praktičnih političkih zahtjeva. Traži odmah »višešu našu sovjetnu stolicu političku, ili sovjetni dikasterium kraljevski... da stolica ova, kao i varmedje naše, sve medju nas buduće obćenje po naški izpisuju« — drugim riječima traži uspostavu pune hrvatske vlade, traži u Hrvatskoj uvedenje hrvatskoga jezika kao službenoga, jer, kako sam veli na jednom mjestu »Disertacije« »i mi narodnoga jezika imademo, koji svakog težanja kadar i vriedan jest, i primimo našeg jezika u naših poslih, i pritrudimo se njega prilagoditi svagdašnjim obštinskim i pismoznanskim potribama.« U takvoj politici nalazi Drašković jamstvo za sigurnost slobodnoga narodnoga života, »ele potribno bude, da manji narod bez svakog straha drugomu istinu reče, i da svakoj sili junačko čelo suprotstavi«. I šesnaest godina prije revolucije 1848. Janko Drašković iznosi federaciju, kao jedino moguće riješenje problema zajedinstva naroda, koji se nadjoše u habsburškoj državi, kako to odsudi »veliki i višnji ravnitelj pukov«. »Sad jest, — veli on, — u sviju bistrijih državah zaglavkom nastalo i vještinum dokazano, da pod jednoj kruni budući o sostajanje imajući različiti kraji i narodi, osobito različite jezike govoreći, tekar pravičnim uvjetovanjem u jednu tvrdostojnu državu se osnuju, obaška pako svakomu kraju njihovomu sobstvu pri-

lagodne nijm se dopuste uredbe... Tako veli obstino čudno umnje politike našega zemana, koje jače jest, neželi sve puške kopnoga našega, jere one i nje s vremenom osvoji«.

Ocrtavši tako ciljeve, u neku ruku vanjske politike, Janko Drašković sigurno i vidovito trasira ciljeve i metode unutarnje hrvatske politike, dajući joj za ono vrijeme još nepoznate elemente: kulturni, ekonomski i socijalni program. Tu nam najjače dolazi do izražaja veličanstvo ličnosti »staroga domorodca«. 1832. već se broj domorodaca umnožio; bilo je domorodaca i u starijem naraštaju, mladost je listom bila domorodna. No ta »domorodnost« bila je isključivo politički-defenzivna, i iscrpljivala se u borbi protiv madžarizacije. Janko Drašković ćuti da hrvatska politika mora podleći u toj borbi ne bude li znala za vremena osigurati si svoje uporište u narodu, razviti njegove duhovne i materijalne snage, uskladiti socijalne odnose, ojačati iznutra. I Janko grof Drašković, neumoran pionir daje političkom stvaranju nov sadržaj, unoseći u nj sve ideale svoje ličnosti slobodara i čovjekoljuba. Duhovno čedo velikoga prosvjetiteljskoga vijeka, tri decenija prije Strossmayera donosi geslo »Prosvjetom k slobodi« kličući: »Pamtite, da jest sada najvećma od potribe, narodu pamet razsvietliti, da znao bude, što je bio i rasudit mogao bude, što smije, i što gledeć na priliku volno nije, i da se u svakom dičnom činu, ne pako u bludnosti drugem narodu pariti i nje prestigivati smije.« Pri tome Drašković ćuti organičnost narodnog proživljavanja, povezanost naraštaja, »ar zafalnost nas veže na peldu naših starih, koji su nam žitak i biće pripravili. Inače u samosvojstvo (egoizam) padnemo, koje grihota jest najškodljivija u obštinskom biću«. Uzgojna nastojanja njegova obuhvaćaju cijeli narod i pojedinca u narodu kao i političke ljude. Svakome »bez razlike roda« mora se omogućiti prosvjeta i nauka, jer »današnjem viekom nauci toliko napredovaše, da već nebo i zemlja svoje otajnosti pogubiše,

nit on lahki negda zanat puke ravnati već ne važe — koliko danas pravoga i krivoga pomnjenja po vilaetu rasuto jest!... Tomu svemu mojem umom treba vrsnije naučitelja, ove pako da teškomu udesu pedagoga volno pristupe, i z potribnim znanjem i držanjem se uresiti i ljucki odhraniti mogu, treba bolje plaćati i od njih zagtevati, da ne zatrudno u svojih naukih napreduju. Mu u sried Europi ležimo, nama se priieti istok i zapad, on tamnotom, ov preizbistrenjem, on stopom iz kojega prije jednoga vieka se oslobodi jesmo ne tijući više u sužanjstvo umno zapasti; ov sjanjem, kojega gledati još odviš nejake oči puka našega jesu. Tu daklje sredoputno popeljanje puka, tomu pako vrlo velika pamet, i uvježbanje u časnikih potrobna jest. Ovo pako zagteva za priečenje svega zla bolje školovanje i svršenije naučenje popova sviuh bogoštovjah.« Naročito još naglasuje tu grof Janko: »da ne zaboravite na bratju našu bogoštovja staroga, koji osobito u naših kraljevinah prijašni rimskomu bija... Ova vjera tekar u ljetu 1790. uzakonjena jest... Vladike nihovi slabe prihodke imadu, i naravsko ne mogu bez nevidja svoju rimsku mlogo bolje uprćenu gledati, nit nijma možno biva mlado sveštijenje pristojno naučati. Odakle dolazi, da popovi bez nauka jesu, zarad slabog pako prihotka, z rukotvorom se hraniti moradu, indi časa, ako bi i tili, za učenje ne imadu«. Graf Janko Drašković razlažući svoj prosvjetni program izričito otklanja sve stališke razlike, šestnaest godina prije službenoga ukinuća kmetstva proglašujući »Plemeniti pako tekar on jest, koga čini plemenuju!« Zato — »bud te obzirni, da vam nijedna bistra glava ne uteče...«

Što se tiče općega zakonodavstva grof Janko Drašković naglasuje načelo demokracije, upozoravajući na primjer engleski. On prvi dovikuje našemu političkom svijetu: »Anglia docet!«. On izričito veli: »Zakone pako, koje sklad težanja i potribah jesu, i koje bogoštovno obdržavati valja, bez dugovječne i obštinske vjernosti, tekar potvardum želje narodne

obdržavati valja i dubokoumno prominiti valja. Inače promienjen i narodu neugodan biti mora... Gledajte u pelde Ingleze, koji prvi med razsvietlenih narodov i najjasniji u zakonotvorju jesu...«

Janko grof Drašković prvi je naš političar, koji shvaća važnost ekonomskih i financijskih pitanja, koji ih unosi u politički program. I proći će još mnogo desetljeća dok će hrvatski politički svijet osjetiti zamašitost ekonomskog života u općem političkom životu. On traži promicanje trgovine, traži razvitak industrije — Europa je u tridesetim godinama prošloga vijeka tek na početku svoje industrijalizacije! — traži da se omogući priliv stranoga kapitala, pokreće pitanje osnivanja banaka. Za decenije je Janko Drašković s tim svojim zahtjevima pred svojim suvremenicima.

Čuteći da je ekonomsko blagostanje preduvjet uspjeha u političkoj borbi Janko Drašković kritizira u svojoj »Disertaciji« sudstvo u zemlji i njegove načine rada, koji u velike onemogućuju ekonomski razvitak. »Trgovci i svaki doista novac u korisni progon posala trebajući, — veli on, — bi nje svigdi u Europi našao, dje sad zbog pomanjkanja toga suda — (naime modernog mjenbenog, trgovačkog sudovanja) — nijedan inokrajni i baš malo koji domaći novce svoje Madjaru ol Hrvatu u zajam dati se neusudi... Za bolje uvesti pravicu ovu, i za olahkotiti prevraćaj novaca, i za protiviti se hlinovnikom (lihvarom) nesramnijem, korisno bi bilo državnu ungarsku banku osnovati, kako ti u Prusiji svaki kotar ima, dje stanovnici uz poštene kamate novaca bi mogli dobiti na tretju stran vriednosti svojih ležećih dobara... Kako bi liepo odotle fabrike uvesti i blagopolućje privesti svojoj domovini, i po tim trgovinu, koja sad trpeća jest, dobitnu učiniti mogli, da tekar bivanje svoje u tudjih varaših pomajnšaju, i toliko tamo zaman domovini pako na štetu ne troše. Kako lijepo bi nama morsko družtvo se utemelilo, i koliko ne bi Rieka i naš komerc napredovao.«

Program iznesen u »Disertaciji«, program koji prihvaća ilirska stranka, grof Janko Drašković kao prvi njezin autoritet, u narednim godinama još proširuje, počinje provoditi, iznalaziti najpogodnije metode njegovog provadjanja, odredjuje u prvim godinama i cijelu političku taktiku. Već u saboru u studenom 1832. — to saborsko zasjedanje je markantno stoga jer je novoizabrani podkapetan kraljevine general Juraj Rukavina od Vidovgrada 11. studena izrekao poslije dugih vjekova prvi govor u saboru opet na hrvatskom jeziku — sam grof Janko bude izabran za delegata u velikašku kuću (Herman Bužan i Antun Kukuljević za donju), te se jamačno pod njegovim uticajem stvara zaključak da delegati na ugarskom saboru, ako uvide da im je uzalud naprezati se u borbi, »neka iz ugarskoga sabora istupe, pa će se kraljevina Hrvatska poput Erdelja sama pobrinuti za svoja prava«.

U osnutku Gajevih novina Janko Drašković ima lavlji udio, on uporno intervenira u Beču da Gaj zadobije dozvolu. Na inicijativu Draškovićevu Gaj pokreće organiziranje hrvatskoga društva. Drašković je prvi predsjednik »Čitaonice«, koja je postala sjemeništem svih ostalih društava. U svom nastupnom govoru 14. VII. 1838. grof Janko pokreće misao osnivanja i »Matice« kao društva »jezika i pismenstva ilirskoga« i »Gospodarskoga društva«. Očito pod uticajem Draškovićeve ličnosti to »Gospodarsko društvo« raspravlja o izvozu našeg vina, tada jednoga našeg glavnog izvoznog artikla; raspisuje se dapače nagrada za najbolju knjigu koja će pokazati kako bi se to moglo ostvariti; raspravlja se o osnivanju industrije, gradnji tvornica sukna, kože, papira. Janko Drašković konačno uvodi prvi žene u javni i narodni život. Šest godina poslije »Disertacije« grof Janko izdaje opet jednu brošuru, ništa manje važnu od prve »Ein Wort an Illyriens hochherzige Töchter«. Po toj brošuri žene postaju jamačno najaktivnijim pobornicima narodnoga preporoda. I konačno, što je

najvažnije, grof Janko u svima se svojim akcijama obraća na mladost, naraštaj koji dolazi, spoznajući njegovu vrijednost i snagu, koju samo treba razboriti iskoristiti. »Ilirizam«, narodni preporod, njegov političko-socijalni zamah k ostvarenju demokracije prvenstveno je djelo Janka grofa Draškovića.

U toj djelatnosti Janko grof Drašković nailazio je na razumijevanje, potporu i aktivnu suradnju manjega, ali boljeg dijela hrvatske aristokracije i plemstva. Svi ti muževi, koji su još iz vremena prije grofa Janka, sve tamo od Rittera Vitezovića pa preko Vrhovca, Mihanovića, Jelačića, Kuševića pripravljali tlo za preporod, bili su na čistu s njegovima političko-socijalnima posljedicama, znali su da izravnavaju pute demokratskoj jednakosti, koja nosi ukidanje staliških razlika i pogodnosti, dakle i njihovih. Njihov prilog preporodu, dokaz je nesebičnoga idealizma.

1832. godina je razmedja izmedju feudalne i demokratske Hrvatske. Nov naraštaj stigao je i ulazi u političku arenu. Hrvatska politika dobiva svoj konkretni program. Tu je već i mlada vojska, koja će poraditi da oživotvori taj program. Koncem ožujka 1832. Gaj predaje ugarskom namjestničkom vijeću preko zagrebačke županije molbu za izdavanje hrvatskih političkih novina s beletrističkim prilogom. Molbu mu preporučuju županije, te gradovi Zagreb, Varaždin, Križevci i Krapina.

I krajem te je godine Gaj s punim pravom mogao u ime svoje i u ime idejne grupe iz Kapucinske ulice kliknuti:

»Još Hrvatska ni propala, dok mi živimo,
Visoko se bude stala, kad ju zbudimo . . .«

Zahtjevi vremena zatekoše hrvatsku politiku 1832. nepripravnu. Demokracija za kojom nov naraštaj teži manje ili više svjesno ne donosi na dnevni red samo pitanje nacionalne afirmacije, nego i ekonomski i socijalni problem.

Nov naraštaj zanosi se mišlju preporoda i boljitka naroda, ali sam pojam naroda kao političkog faktora nije ni svima članovima idejne grupe iz Kapucinske ulice sasvim jasan. Potsvjesno ćute da je njima dan zadatak narod tek stvoriti. Politički narod su zasad feudalni stališi i redovi. Gradjanstvo i inteligencija tek manjim dijelom ulaze u taj politički narod. Pojedini slobodni gradovi imaju po svom predstavniku donekle riječ na županijskim skupštinama i saborima. Neplemići tek kao pripadnici nekih stališa, kao svećeničkoga mogu doći do političkih prava. I prirodno je da preporoditelji u prvom redu idu za tim da pojam naroda prošire na gradjanstvo i na slobodne staleže, na školovanu inteligenciju. To je neposredni cilj nove politike. To je već velik zadatak. Što ide preko toga po naravi stvari prelazi u želje, za koje ni sami preporoditelji pravo ne vjeruju da su ostvarive u dogledno vrijeme. Gros naroda, seljak-kmet i za preporoditelje je u prvom redu idilička ilustracija uz pojam naroda. Ilirska književnost spominje samo tako seljaka, a i to vrlo rijetko. Mihanović u svojoj »Lijepoj našoj« štampanoj u 10. broju »Danice« daje idealiziranu viziju seoskoga života i seljaka — jedini on od svih Iliraca stavlja uz tu sliku potpis: »To je naša domovina!«. Mato Topalović u svojoj pjesmi »Bog i molitva domorodca ilirskoga« uzgredice »pred oči si stavlja« težake »po crnih trojacih gdjeno svoje trudno lice znoje«. Preporodna politika shvaća svoju funkciju pedagoški, didaktički — a u onim prilikama bilo je to jedino i moguće. Ona ćuti taj narod, i vidi u njemu amorfan materijal, koji treba uzgajati, prosvjećivati i tako graditi iz njega politički narod, koji će jednom, u budućnosti, postati i subjektom politike.

Samo proces radjanja demokracije godine 1832. već je dobrano uznapredovao kod — Madžara. I to je momenat, koji odlučno i duboko djeluje na cijelu hrvatsku politiku, stvara njezinu značajku. Od prvog svog ulaska u političku arenu nosioci preporodne

politike prisiljeni su time na niz kompromisa s feudalizmom. Misli demokracije nametnuta je defenziva, njezina se linija krivuda i kida — tek poslije šesnaest godina, 1848., moći će se krepko afirmirati i ostvariti.

Na sabor u Požunu u prosincu 1832. stigla je iz Hrvatske velika delegacija. Saborski poslanik za velikašku kuću bio je Janko grof Drašković, a za zastupničku kuću bili su poslanici Antun Kukuljević, otac Ivanov i Herman Bužan; pored njih podjoše u Požun protonator kraljevine (u feudalnoj Hrvatskoj funkcija, koja donekle odgovara položaju ministra pravde u suvremenoj državi) Stjepan Ožegović, veliki župani Ludovik Bedeković, grof Eltz, grof Karlo Erdödy, Szegedy, ban i veliki župan zagrebački Frano barun Vlašić, turopoljski župan Gjuro Josipović, zagrebački načelnik Josip Staudaher, slavonski zastupnici Szallopek i Hededüs za virovitičku županiju, Aleksandar Farkaš i Andrija Marković za požešku, te Žigmund Posavec i Josip Bassany za srijemsku županiju, uz predstavnike visokoga klera zagrebačkog biskupa Alagovića, senjskog Ožegovića, djakovačkog Sušića, te patrijarha Stevana Stratimirovića i episkopa karlovačkoga Lukijana Mušickoga. Velikaši poveli su sa sobom i četu mladih ljudi kao svoje pomoćnike, jurate — sve redom pristaše novoga preporodnoga pokreta; za te mladiće bijaše to velika škola praktične politike.

Nova madžarska liberalna demokracija, koja prevladava u zastupničkoj kući i vodi žilavu borbu s velikaškom kućom juriša u tri pravca na interese hrvatske. Udara na nacionalne, socijalno-ekonomske i kulturne interese. Traži uvadjanje madžarskoga jezika u Hrvatskoj, traži slobodu za ispovijedanje protestantske vjeroispovijesti u Hrvatskoj i traži uredjenje urbara t. j. odnosa izmedju vlastnika zemlje i kmeta, traži konačno ukinuće kmetstva. Na mjesto latinskoga jezika ima se uvesti u javni život madžarski. U pitanju protestantizma Madžari nastupaju kao pobornici vjerske tolerancije i liberalizma. Hrvatski

političari medjutim za krinkom te tolerancije i liberalizma gledaju samo mogućnost novoga puta za madžarizaciju. Sam grof Janko Drašković, kojemu se ne može osporiti tolerancija već je u svojoj »Disertaciji« napomenuo obzirom na protestantsko pitanje: » Ja podsve upućen jesam, da uzrok ovoga zabrana (naime stare odluke hrvatskog sabora, kojom se zabranjuje protestantizam u Hrvatskoj) niš, van politika i želja slogu občuvati bija, jere mnjevanje valja, da Hrvati, koji davno prije, neželi Madžari, poznaše pametni dio vjere Isukrsta, tako netrpljeni proti drugome krštjanskom bogoštovju bili ne bi iz drugoga uzroka«. Ali sigurno najvažniji odsjek te borbe, koji će i najdublje djelovati na hrvatsku politiku je t. zv. urbarsko pitanje, pitanje oslobodjenja kmetstva. Sigurno je historijska zasluga madžarskoga liberalizma da je uporno pokretao i održavao na dnevnom redu problem ukidanja kmetstva u habsburškom carstvu. Sluteći buduću borbu s Habsburgima madžarski liberalizam nastoji za nju organizirati i pripraviti čitav narod. »Mi treba da stvorimo narod — kliče u Požunu zastupnik szatmarske županije Kölcsey — to jest naša je dužnost, da pitanje urbarsko tako uredimo, da puk jednom dobije pravo vlasništva i gradjanstva, pa tako da gradjanski ustav steče umjesto 700 000 izmoždenih i osirotjelih duša deset milijuna drugih, koji će ga moći visoko podići.« Mladi jurati iz Hrvatske, koji su dopratili saborske izaslanike, jamačno se takodjer zanosili tim idejama. Kad ti, tadašnji mladi jurati, postanu za šesnaest godina mjerodavni politički čimbenici, oni će ostvariti ideju oslobodjenja kmetstva u Hrvatskoj. Ali 1832. oni su samo gledaoci političkoga stvaranja, a službena hrvatska delegacija u Požunu stvara odlučnu frontu protiv svih ideja madžarskih liberala. Ne preostaje joj ništa drugo. Jer nov madžarski nacionalizam nošen liberalizmom nije još dozrio, nije pročišćen, ne shvaća da sloboda jednoga ne može biti ropstvo za drugoga. Madžarski liberalizam postaje nosiocem po-

litike madžarizacije, motorom madžarskoga imperijalizma, preuzimlje svoju kobnu ulogu za same Madžare.

U obrani protiv pritiska madžarizacije udružuju se i predstavnici službene politike hrvatske i nov slobodarski naraštaj. Hrvatska politika u toj borbi ima samo jedan bedem — stara municipalna prava Hrvatske, koja je sad uskrisio Josip Kušević, uporno naglašavanje zasebnoga državopravnog položaja Hrvatske i njezinih županija, koja nije sastavni dio Ugarske, nego samo savezne kraljevine. Taj momenat odlučan je za cijelo političko iživljavanje Hrvatske kroz narednih stotinu godina. Pred nadiranjem madžarizacije hrvatska je politika prisiljena pogled svoj vječno svraćati u prošlost. To gledanje u prošlost veže veći dio njezinih snaga — za pogled u budućnost, neposrednu i dalju, dapače za ocjenjivanje samo aktuelne stvarnosti često nema ni mogućnosti ni iskustva. Taj historizam daje biljeg hrvatskom političkom životu, stvarajući prirodno i protivni ekstrem, bijeg od prošlosti, ali nužno i bijeg od njezinih pouka i iskustava, slabljenje osjećanja i shvaćanja za neumitnost kontinuiteta u životu jednoga naroda, za povezanost prošlosti i budućnosti. Izmedju ta dva ekstrema trza se i bori cijela daljnja hrvatska politika. Politički historizam kasnije će doseći svoj vrhunac u doktrinama Starčevićeve stranke prava, u svom bijegu pak od prošlosti najdalje će zaći dr. Ante Radić kličući 1904. hrvatskim seljacima: »Ljudi, ne budite ludi! Vi prošlosti nemate, jer prošlost i povijest imaju samo kraljevi i velikaši, vaši gospodari. Prah vaših djedova znao bi vam pripovijedati samo o mukama, ropstvu i sužanjstvu, a ni o kakvoj slavi. Vi u prošlosti nemate ništa, vaša je samo — b u d u ć n o s t, ako u vas bude pameti. Pogledajte sadašnjost, pogledajte oko sebe, koliko vas ima, koji istu muku patite — onda ćete veselo gledati u budućnost«.

I predstavnici hrvatskoga feudalizma i pobornici preporoda nadjoše se u Požunu na istoj liniji u pobi-

janju madžarskih zahtjeva za reformom seljačkoga pitanja. Svakako u tom su se slagali i jedni i drugi da je to pitanje prvenstveno političko, drugim riječima da bi rješenje toga pitanja bilo novo kršenje municipalnih prava. Glede pak same socijalno-ekonomske strane seljačkoga pitanja u redovima hrvatskih izaslanika u Požunu, kao uopće u feudalnim krugovima čini se da nema izradjenog jasnoga shvaćanja. Feudalni elementi nijesu jednostavno vjerovali da bi bio moguć drugi neki poredak, nijesu uopće ćutili da vrijeme hitno nosi to riješenje. Svakako su se i prilike u Hrvatskoj prilično razlikovale od prilika u Madžarskoj. U Hrvatskoj je prevladavalo malo plemstvo, od kojega je pak veći dio bio stvarno seljak. Te različite seljačke plemićke općine po načinu života, potrebama i naziranju nijesu se baš mnogo razlikovale od seljaka slobodnjaka i seljaka-kmetova. Svi su svakako slutili da će ukinuće kmetstva donijeti teške ekonomske i socijalne posljedice, da će za prvo vrijeme donijeti osiromašenje cijele zemlje. Ali svakako historijska je pogreška tadanje oficijelne hrvatske politike da se nije ozbiljno pozabavila seljačkim problemom, nije učinila barem neke predradnje za njegovo riješenje, vjerujući da je još daleko do njegove aktuelnosti.

Sasvim je prirodno da je hrvatska politika, osjećajući svoju slabost pred sve jačim pritiskom madžarskoga nacionalizma morala tražiti saveznika. Od 1832. počinje i hrvatska politika tražiti pomoć u Beču. Traži se pravorijek krune. Ali mjesto krune u Beču stvarno vlada knez Metternich. Franjo I. već je starac, a njegov nasljednik Ferdinand V. (od 1835. do 1848.) slaboumni je dobričak. Metternich od zgode do zgode pruža pomoć hrvatskoj politici, ali je sve više veže uz interese Beča i carstva. U hrvatskoj politici gleda on pouzdano orudje protiv madžarske liberalne demokracije. I od sad će mnoge odluke u hrvatskoj politici stvarati Beč.

U svojoj borbi protiv urbarskih zakona u Požunu Hrvati su zajedno s madžarskim konzervativnim elementima podlegli — medjutim kruna uskraćuje zakonu svoju sankciju. Sve do 1835. traje borba u Požunu. Beč pruža Hrvatima onoliku potporu koliko to njemu konvenira. U srpnju 1835. hrvatsko-madžarski sudar postizava vrhunac prigodom debate o madžarskom jeziku. Madžari traže da se madžarski jezik ima uvesti u hrvatske škole počam od petoga razreda gimnazije kao nastavni jezik, te da ga poslije deset godina imaju naučiti svi oni, koji žele stupiti u javnu službu, drugojačije da će biti proglašeni nesposobnima. I velikaška kuća prihvati taj zahtjev madžarske liberalne stranke. Borba se protegla sve do ožujka 1836. Hrvati traže mole Beč da uskrati sankciju tome zakonu, a Herman Bužan daje 9. III. 1836. u Požunu na saboru svečanu izjavu, da se Hrvati ne će odroditi od svojih otaca, nego da će čuvati svoju narodnost svima dopuštenim sredstvima, da municipalna prava Hrvatske ne mogu biti nikad predmetom rasprave zajedničkoga sabora, ovaj nema prava miješati se u unutarnju upravu Hrvatske. Konačno je Bužan u ime hrvatskoga izaslanstva izjavio, da se Hrvati ne bore više za mrtvi latinski jezik, već za svoje pravo, jer samo oni mogu sebi odrediti službeni jezik kojigod hoće, dapače i hrvatski; jezik je narodni, reče Bužan, u najnovije doba u raznim smjerovima toliko uznapredovao, da Hrvati očito potaknuti lijepim primjerom Madžara svoj jezik šire i nikad ne će dopustiti, da im se uzme mogućnost podići svoj jezik na diplomatski ili čak da ga sami puste spasti na prosti pučki govor.

Idejna grupa iz Kapucinske ulice je pobijedila. Njezinu glavnu ideju prihvaća pod svoju službena hrvatska politika.

Za vrijeme zasjedanja požunskoga sabora Gaj dolazi u Požun. Drašković ga upoznaje sa cijelim političkim svijetom. Hrvatskom političkom izaslanstvu Gaj razlaže ideje svoje grupe. Gajeva snaga uvjerava-

nja osvaja cijelu delegaciju. Gaj razlaže svoje osnove: uvadjanje novoga pravopisa, reformu gramatike, izdavanje novina i osnutak štamparije, koja će izdavati knjige na hrvatskom jeziku. Iz Požuna odlazi Gaj u Beč. Janko Drašković mu je tamo već pripravio teren. 29. V. 1833. Gaj je u audijenciji kod cara Franje II. Carev odgovor Gaju sve nehotice otkriva taktiku bečke politike: »Ja, ja, die Ungarn! Die machen uns wohl viele Geschichten; sie schreiben z u v i e l und wollen, dass die Croaten nichts schreiben sollen... Ja, ja, die U n g a r n! D i e U n g a r n! Seyn sie nur ganz getrost, ich werde schon das Nöthige thun«. Tek 9. VII. 1834. dolazi dopuštenje za izdavanje novina, desetak dana prije Gajeve promocije u Leipzigu na doktora filozofije. »20. liztopada 1834.« izdaje »Dor. Lyudevit Gay, Cz. Kr. priv. Narodneh Horvatzkeh Novin Vandavatel y Redaktor« svoj poziv na pretplatu »Szvetloj y Prepostuvanoj Gozpodi vzakoga Ztalisha y Reda szlavnoga Naroda Szlavenzkoga vu jusneh ztranah, kakoti: Horvatom, Slavonczem, Dalmatinom, Dubrovchaninom, Szerblyem, Kranjczem, Štajerczem, Koruschczem, Iztranom, Boshnyakom, ter oztalem Szlovenczem«. Prva strana, iliti tako zvane »Novine Horvatzke«, veli se u proglasu, »zadersavale budu vsze najnovezshe politichke dogodyaje, to jest vzsekulike znamenite premembe vzek szveta orszagov vu obchinzkom, vu oszebnom pako vsza oszebujna prepechenya y naredyenya domacha, iliti najnovejshe dogodyaje trojjednoga Kralyeztva Dalmatinzkoga, Horvatzkoga y Slavonzkoga; y ova ztran izide z-razumlyivem raztolmachenyem vszeh ztranzkeh rechih dvakrat na tjeden, vszakiput na pol arkusha; — druga pak ztran, izta najmre D a n i c z a Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka jeden put vu tjednu Novinam Horvatzkem na pol arkusha zoszeb priklоplyena — zadersavala bude ne szamo vu Horvatzkom, nego y vu drugeh Ilirzkeh narechjah vnogoverstne, tak na lahku zabavu i razveszelenye, kak na primerno razszvechenye y vugodno, ter hasznovito podvuchanye

zpadajuche ztvari...« 6. I. 1935. izadje prvi broj novina. Hrvatska nova politika dobiva svoj najvažniji instrumenat stvaranja...

Teško nam je danas, poslije stotinu godina dočarati sebi kakav dubok doživljaj bijahu prve hrvatske novine za njihove suvremenike. Preporodna misao do izlaska novina nije prešla uski malobrojni krug idejne grupe iz Kapucinske ulice. Novine počinju širiti tu misao. Iz jednoga malog odlomka Krešićeve »Autobiografije« možemo si stvoriti sliku djelovanja tih novina. »Plaća jednoga komija, pripovijeda Krešić, ne dosiže na sve kraje, pa uz tjelesne troškove troših po nješto i na knjige, ali ne imajući dosta sredstava, da si držim i novine, čekah uvijek željno na svaki broj novog hrvatskog glasila, i dok su drugi biljarili, nasladjivah se milinjem, čitajući znamenite u srce svakoga čestitog Hrvata dirajuće rieči, koje svakim danom bacahu zdravo sjeme u narod, da u njem pronikne sviest i s njom kriepka djelatnost na polju domorodnoga razvitka. Oduševljenjem i pozorno si razmišljah o sadržaju uvodnih članaka i krasnih pjesama iz onih svetih pera prvih probuditelja, pa koliko bijah obradovan, kada ugledah lica tih novih hrvatskih apoštola, Gaja, Rakovca, Babukića, Vraza, grofa Draškovića Janka, grofa Oršića itd., koje uvijek pozdravljah s osobitim strahopočitanjem i divih se njihovima krasnim osnovama«.

Šaka zanosnih mladih djaka pod predvodničtvom starca Janka izvela je čudo, stvorila temelj moderne Hrvatske. U te dane sastadoše se kod Gaja u Krapini njegovi sumišljenici. I on je poveo svoje prijatelje Demetra, Vraza, Mažuranića, Vukotinovića, Štoosa u bližnje gorsko seoce Strahinje... tu iznad tihih gorskih vrela naidjoše na mjesto sa kojega su imali prekrasan vidik na cijelu okolinu. Od milinja se zagrliše i u zanosu baciše na koljena i poljubiše zemlju, jer je to najljepša točka naše domovine.

Taj zanos domoljublja stvorio je čudo preporoda.

POLET I PAD ILIRSTVA
1835—1843

Ljudevit Gaj, kao izdavač i urednik novina, postaje 1835. glavna ličnost hrvatskoga javnog života. I ostat će to, pored svih kasnijih kriza, kroz punih trinaest godina, sve tamo do 1848. On rukovodi jurišem novog naraštaja, tih pionira demokratske koncepcije narodnosti, koji smionim zaletom osvajaju niz novih pozicija.

Kroz tih trinaest godina uspjelo je tom mladom naraštaju provesti nekrvavu duboku revoluciju duša, probuditi i proširiti u dijelu gradjanstva, malog plemstva i inteligenciji svijestnost o narodnoj pripadnosti, oživotvoriti nove i preobraziti stare narodne institucije. U tih trinaest godina stvorena je nova književnost; Ivan Mažuranić daje svoga »Smailagu«; Preradović, Vraz, Mihanović, Bogović stvaraju novu liriku; Kukuljević i Demeter udaraju temelje modernoj drami i kazalištu; 1846. Hrvati dobivaju prvi medju svima slavenskim narodima svoju originalnu operu; tragični Lisinski medju svima preporoditeljima valjda je najdublje osjetio narod u potpunom smislu, život i izražaj anonimnih seljačkih masa, tražeći i nalazeći u njemu nove umjetničke izražaje, u zborovima njegovog »Porina« ori se zaista pjesma jednog naroda; Antun Nemčić pišući prve putopise, koji po svojoj umjetničkoj formi, originalnosti zapažanja, životnom osjećanju podnose europsko suvremeno mjerilo stvara modernu hrvatsku prozu; Vraz udara temelje našoj književnoj a i društvenoj kritici. Osniva se Čitaonica, iz koje proizlazi »Matica«, javlja začetak muzeja, Gospodarskoga Društva, »Prva Hrvatska Štedionica u Zagrebu«, cijeli gradjanski društveni život se organizira. A sav

taj rad ima izrazito politički značaj; svaka pjesmica, svaka institucija služi u prvom redu kao novo uporište u političkoj borbi.

S devedeset svojih postotaka književnost preporodnih tih godina danas nije više zanimljiva sa čisto književnoga gledišta. U cjelini ne podnosi ni naša današnja, a ni vječna estetska mjerila. Uza sve to te stare pjesmice, kraj sve svoje prečesto nezgrapne forme i bezazlenoga ugodjaja, drage su svete relikvije, prevrijedni spomenici hrvatskoga kulturnog i p o l i t i č k o g stvaranja, još i danas najvjerniji tumači preporodnih težnja. Politička tendencija za njih je odlučna. Sve te davorije, budnice, sva ta domorodna lirika bijaše, govoreći srcu, osjećajima, najuspješniji instrumenat političke agitacije i propagande. Svaka je ta lirska pjesma imala na suvremenike uticaj današnjega političkog uvodnog članka. Ljudevit Gaj, koji organizira suradnju za »Novine« i »Danicu«, koji podstiče i nadahnjuje svoje suradnike, dopisuje sa cijelim tako reći slavenskim svijetom, koji drži govore gdjegod mu se samo pruži prilika, vrši u te godine funkcije jednoga ministra propagande današnje poratne Europe.

Prvih se godina izdavanja »Novina« u svoj Gajevoj djelatnosti osjeća nadahnuće, rukovodstvo i dobronamjerni nadzor Janka grofa Draškovića. Grof Janko Drašković, jamačno uslijed svojega oficijelnoga položaja delegata u velikaškoj kući na požunskom saboru nastoji tu ostati nevidljiv, za kulisama. A vjerojatno je i njegova životna mudrost, spoznaja ništetnosti lične slave bila razlogom da je ulogu v i d l j i v o g a predvodnika pokreta nesebično prepuštao Gaju. Ali vodstveni uticaj Draškovićev ipak se jasno razabire još u prvim narednim godinama poslije 1835. On stalno daje savjete Gaju za uredjivanja novina, dragovoljno mu stavlja na raspolaganje svoje inicijative da ih on provodi i često prisvaja njihovo autorstvo za sebe. Iskrenom očinskom ljubavlju Draš-

ković prati djelatnost Gajevu; iz njegovih se pisama vidi koliko voli toga temperamentnog, talentiranog, ambicioznog dvadesetšestgodišnjega mladića. U pismima ga naziva ili »Mili sinko« ili »Krasni moj Lujo«, »Krasni Ljudevite« ili »Milovane«. Blaga je Draškovićeva kritika Gajevih novina, nenametljivo ga upozorava na nedostatke. Tako u prosincu 1936. piše Drašković Gaju iz Rečice: »Razgovarajući se z višima žarkimi pomoćnici Ilyrstva obštinski čut bia naša biše želja, da od nove godine Danica svaki put nešto industrialskoga zaderži. — Ja indi, y Kiepach, y možebiti još koi ćedu se naiti, koi od poljotežanja, od orudelih gospodarstva, od hrane svakojakoga goveda i marvine, od sopotnih y drugih novih iznaitih kotrigih industrie — od žganarstva, y pive kuhanja, y rěčjum od sviuh stvarih koristi nosećih — pisali i svoje trude tebi slati budu. — Želim istom, da ti u kratkom što beržeje to oglasiš, y kratko predstavie učiniš, kako je današniem zemanom trebno s industrium posle svoje goniti, y kako oni narodi, koi to nečine ostraga ostanu u bitju, y snazi prema drugima«.

U pismu još iz veljače 1835. piše Drašković Gaju: »Moja stara je xelja Druxtvo Mudroznansko kod nas uvesti, u kojem bi mogli y jeziku, y pravopisnosti pomochi. Kako kuchi doidem, odmar chu se stobom, y drugemu u razgovor puschati, ele dotle, dobro bude, ako y ti z drugimi postenemi y pametnemi domorodci govoriš«. Par mjeseci kasnije, 30. srpnja 1835. Gaj objelodanjuje zaista u »Danici« svoj članak pod natpisom »Nekoja društva slavjanska kao sredstvo narodne izobraženosti« u smislu Draškovićeve ideje. U kolovozu iste godine, kad je u Zagrebu zasjedao sabor, Gaj razradjuje tu Draškovićevu misao u drugom članku pod naslovom »Društvo prijatelja narodne izobraženosti ilirske« veleći medju ostalim u duhu Draškovićevom: »Sredstva, kojim bi se prava, naravska, zakonita izobraženost kod našega ilirskoga naroda utemeljiti i rasprostraniti mogla,

jesu dvovrsna. Na prvu vrst sredstava spadat će duhovna zabava iliti radnja učenih sukotriga (članova). Najpače nastojmo poslovanje u svih znanosti (izvan politike i teologije) u narodnom jeziku ilirskom, dakle pred svim potrebno izobraženje istoga narodnog jezika. Na drugu pak vrstu potrebnih sredstava spadat će pribavljenje knjiga i rukopisov, najpače takovih, što se kakvim god načinom našega naroda i otačestva tiču. Zatim marljivo sabiranje i sakupljanje svakojakih stvari, koje se na opredijeljene znanosti protežu, otkud bi se složnom voljom i moćom svih prijatelja narodne izobraženosti ilirske velika občinska knjižnica i narodni muzej podignuo«. U kolovozu 1835., kad je taj Gajev drugi članak izašao, stvarno su se već sve županije hrvatske i slavonske, kao i svi slobodni gradovi i dio plemstva izjavili za osnutak društva ilirske prosvjete, a na inicijativu varaždinske županije, i na predlog predstavnika varaždinske županije Ivana Čegelja zaista prihvaća sabor zakonskim člankom XV: od g. 1836. da se osnuje »družtvo za uzgajanje narodnoga jezika i literature u Zagrebu«. Ali do potvrde toga članka proteklo je još mnogo vremena. Da se ta osnova, prevažna za pokret, oživotvori makar i u drugom skromnijem obliku, počinju se osnivati »čitaonice«, osnutak kojih su u svojoj kompetenciji mogla dopuštati pojedina gradska poglavarstva. Prva je hrvatska čitaonica tako osnovana u Varaždinu u siječnju 1838. Osnovao je u skladu s Draškovićevim idejama tadanji veliki bilježnik županijski Metel Ožegović. Osnutku tih čitaonica pridonio je mnogo spis grofa Janka Draškovića, objelodanjen u svibnju 1838. pod naslovom »Ein Wort an Illiriens hochherzige Töchter«. Ta brošira, prva štampana u Gajevoj tiskari, obraćajući se na žene obraćala se istodobno i na strani svijet. U njoj je Drašković ukratko sažeo i prošlost narodnu i ciljene narodnoga pokreta. Drašković tako prvi počinje voditi propagandu za narodni pokret i u inozemstvu, shvaćajući njezinu važnost. Spis je

postigao željeni cilj. Najbolje karakterizira njegov učinak Ivan Kukuljević veleći: »Iza one poslanice na kćeri ilirske pretvorila se čarobno sva ćud i narav naših svijesnih žena; one, koje bijahu već napola ponijemčene, stadoše učiti i govoriti hrvatski, poprimiše narodnu nošnju, počeše čitati hrvatske časopise i knjige, pjevahu hrvatske pjesme jasno i u kući, dopisivaju hrvatski, a neke pokušaše dapače i obogaćivati književnost hrvatsku.« Žena, koja je uvijek stvaralački elemenat društvenosti i u Hrvatskoj 1838. pripomogla je javnom udruživanju. Poslije Varaždina osniva čitaonicu Karlovac, a onda u kolovozu i Zagreb. Prvi joj je predsjednik bio Janko Drašković, a prvi tajnik Vjekoslav Babukić. Čitaonica u ožujku 1839. zaključuje, da se s njom »jošte jedan novi zbor pod imenom Matica Ilirska« skopča. Cilj »Matice Ilirske« bio bi taj, da se »svakojake korisne knjige u ilirskom jeziku na občinske društva troškove utiskivati dadu«. U »Čitaonici« dr. Dimitrija Demeter pokreće kazališno pitanje i već 1839. u Sisku se daje prva hrvatska dramatska predstava s novim književnim jezikom — Kukuljevićeva junačka igra »Juran i Sofija«, a 1840. opet na inicijativu »Čitaonice« dolaze u Zagreb novosadski glumci izvevši 10. VI. 1840. Kukuljevićevu igru uz zanosni aplauz građanstva, koje je već sasvim predobijeno za narodni pokret.

Ali u četrdesetim godinama Gaj već manje aktivno rukovodi s mehanizmom organiziranja javnog života hrvatskoga. I vodstvo novina u praksi je već povjerio Bogoslavu Šuleku. Gaj se sav i sasvim predaje politici. Područje svakidašnjega organizatornoga rada postaje mu preusko. Politika, velika politika, formiranje sudbine naroda, uloga velikog državnika postaje jedinom ambicijom toga mladog čovjeka, koji još nije navršio ni svoju tridesetu godinu.

Sigurno, lični talenat, uspjesi prvih godina njegove javne djelatnosti opravdavali su u mnogom po-

gledu te težnje, ali ujedno bili i balast njegovoj političkoj karijeri. Kasniji politički potezi Ljudevita Gaja dokazali su da je bio slab, a sigurno i zlosretan političar. Sav jedan živ temperamenat, nije imao dovoljno hladna razbora ni potrebnu uravnoteženost ni svojstvo opreza, toli potrebno za političko stvaranje. Fantazijom je gradio smione koncepcije gubeći osjećaj za stvarnu zbilju — napoleonski je kovao osnove kako će izmijeniti kartu Europe, zaboravljajući da je sin i predstavnik slabog, maloga i još rascjepkanog, neizgradjenog naroda, koji još nije našao sam sebe, koji se uz to nalazi u krajnje nezavidnoj geopolitičkoj zoni. Uspjesi prvih preporodnih godina razvili su njegove ambicije do bolećivosti, stao je precjenjivati svoje snage i mogućnosti. Zaboravio je da još ni on sam kao ni društveni razred kojemu pripada ne uživa puna politička prava.

Ili točnije rečeno nije zaboravio. Nije zaboravio da je neplemić, da mu je radi toga zatvorena parlamentarna karijera. Gaj teško ćuti svoje neplemićko porijetlo. Izdajući svoju »Kratku osnovu« potpisuje se s inicijalima »L. v. G.«. U prvim su godinama preporoda njegovi drugovi blagohotno ocjenjivali tu njegovu malu taštinu, kasnije, kad su došli politički u sukob s Gajem, toliko su mu je zamjerili da su ga stali optuživati da je htio svoj politički rad iskoristiti za sticanje plemstva. Gaj je često — teško je reći da li s pravom ili nepravom — isticao da potiče iz plemićke obitelji, pozivajući se na jedno pismo nekog strica svoga oca još iz XVIII. vijeka, u kojemu se na malo fantastičan način nastoji dokazati da je porodica Gaj plemićka, dapače u srodstvu s knezom Franjom Rakoczyjem, koji da je, — prema pismu toga Gajevoga prastrica — bio 1714. smaknut u Košicama — što je uostalom historijska neistina. Kod ocjenjivanja Gajevih političkih poteza ne smije se zaboraviti još jedan momenat, koji sa čisto ljudskoga gledišta ispričava ili u najmanju ruku čini shvatljivima njegove slabosti. Gaj je u zanosu mla-

dosti uložio cijelu svoju očevinu u novine i tiskaru. I tiskara i nakladni posao proždirali su kapital. Sam Gaj nije bio poslovan čovjek sretne ruke. Uz to je mnogo putovao, uslijed svoga izvanrednoga položaja počeo kasnije, naročito još pod uticajem svoje također ambiciozne žene Pauline, nećakinje bistričkoga opata Krizmanića, živjeti na velikoj nozi — i njegove su imućtvene prilike bivale sve manje sredjene. I Gaj, da održi svoj kredit morao je tražiti blistave političke uspjehe, a kasnije se koristiti svakom prilikom, koja mu se pružala samo da dodje do novca i tako uvijek odgadja svoj financijski slom. Smiono je ušao u političku igru, vjerujući u svoju sretnu zvijezdu. Prvi uspjesi ga osokoliše na tom putu.

Početkom 1836., nakon prve godine izlaženja Ljudevit Gaj mijenja ime svojih novina. »Novine Horvatzke« postaju »Ilirske narodne novine«, a »Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka« postaje »Danicom Ilirskom« sa značajnim geslom: »Narod bez narodnosti jest tijelo bez kosti«. — I novine i »Danica« štampaju se odsele samo novim Gajevim pravopisam i štokavštinom, prema uzoru starih Dubrovčana ali i prema uzoru Vuka Karadžića. »Tim odvažnim i presudnim činom, — sudi prof. dr. Šišić u svojoj »Hrvatskoj Povijesti« III. dio — biva uredjenjem jedinstvene ortografije i Vukove štokavštine, Gaj je izveo najveće djelo svoje odstranivši njime i posljednju zagradu, što je dijelila Hrvata od Hrvata, a onda Hrvata od Srbina. To je najveličajniji momenat u kulturnoj povijesti našega naroda... Otkako se južni Slaveni doseliše na Balkanski poluotok, to je prvi put, da se pomišljalo na narodno jedinstvo od Soče do Carigrada«. Ljudevit Gaj, koji još u Varaždinu u gimnaziji po svjedočanstvu svoga suučenika E. Breiera, nije znao toliko hrvatski, da je od prof. Schwaleka dobio dopuštenje da domaću povijest odgovara njemački — zaista je sa svojom odlukom stvorio obrat u životu južnih Slavena. Bi-

jaše to eminentno p o l i t i č k i čin nedoglednih posljedica. Osjetili su to i njegovi suvremenici.

Odluka o promjeni imena »Novina« i »Danice« nesumnjivo je ličan potez Ljudevita Gaja. Tom odlukom »ilirizam« postaje borbena politička koncepcija. Ta odluka nosi sve značajke Gajeve ličnosti — brzinu i elemente političke fantastike. O proglašenju ilirstva kao političke oznake i cilja raspravljalo se i u tadašnjima službenim političkim krugovima i u idejnoj grupi mladih preporoditelja. Službeni politički krugovi, pa i oni koji simpatiziraju s nastojanjima nove generacije, nijesu bili sasvim osvjedočeni o političkoj oportunosti takve odluke. Po mišljenju njihovom ime ilirsko u političkom značenju izazivlje nove borbe, unosi nesporazumke u javnost, daje udoban povod protivnicima hrvatske politike, naročito u Požunu za protuakciju. Sam Draškovič piše Gaju u listopadu 36. da »ban u Beču Cancelaru govorio jest da y on protivan jest imenu Iliričkomu« nudeći odmah Gaju svoje posredovanje da se izgladi bar taj spor, nastao proglašenjem imena ilirskoga: »indi tu nevalja kasniti, da se bar prie, neg u Beč poidem, dotle pomierenje naidje ovome imenu.« Iz cijelog tona toga pisma, koje se ne odlikuje tolikom srdačnošću kao ostala Draškovićeva pisma Gaju, moglo bi se čak zaključiti da je i sam grof Janko bio skeptičan o koristonosti uvadjanja ilirskoga imena u d n e v n u p o l i t i k u, premda je Gaj javno iskazivao da je ilirizam samo kulturni pokret. »Idejna grupa« u glavnom je čini se sva bila uz Gaja.

Pored svih javnih uvjeravanja sam Gaj je ilirizam shvaćao kao izrazito političku ideju. Samo na njoj je mogao graditi svoje velike političke osnove. Ilirizam postaje političkim programom. Program i taktika, koje je Janko Draškovič formulirao u svojoj »Disertaciji« s Gajevim ilirizmom bitno se mijenjaju, pomiču se i proširuju konačni ciljevi hrvatske politike. U posljednjoj konzekvenci ilirizam ide za političkim okupljanjem i jedinstvom svih »Ilira«, a to su

svi Južni Slaveni, unutar i izvan granica tadanjega habsburškoga carstva. Ljudevit Gaj je svjestan toga konačnoga cilja; sigurno on to ne povjerava svima svojima drugovima. Ali za par godina putujući u Rusiju nastoji tamo sve pokrenuti da oživotvori taj konačni cilj; politički značaj dobiva njegova ilirska akcija i u Bosni; za taj cilj uspostavlja veze sa srpskom vladom u Beogradu.

Ilirsko ime imalo je uostalom i prije 1836. izrazito politički prizvuk. Kroz XVII. i XVIII. vijek ime Ilir naročito za svijet zapadne Europe često je oznaka za Hrvate, poglavito štokavce. Napoleonski režim ujedinjuje slavenske austrijske zemlje koje su mu pripale u »ilirske provincije«. Poslije odlaska Francuza slovenske zemlje zajedno s Istrom i kvarnerskim otocima i bivšim francuskim dijelom Hrvatske tvore na temelju odluke cara Franje II. od 3. VIII. 1816. »Kraljevinu Iliriju«, koja se je dijelila na dvije gubernije: prvu su sačinjavale vojvodine Koruška i Kranjska, drugu Primorje, grofije Gorica i Gradiška i dio provincijske Hrvatske; ova potonja je tek 1822. vraćena Hrvatskoj. I zato je još 1832. mogao Janko Drašković pomišljati na to da će uspjet predobiti Beč da ujedini u »Iliriju« sa starom trojednicom sve južne slavenske zemlje carstva. Tek kao slijedeću etapu, »svrimenom«, Drašković gleda u »Disertaciji« na Bosnu kao budućega člana »Ilirije«. Drašković u izgradjivanju ilirskoga programa računa s realnim činjenicama. Gaj s mladićkim svojim poletom misli da je već došla hora da se predje u akciju. U proglasu od »5. grudna« (prosinca) 1835. kojim obznanjuje promjenu imena »Novina« i »Danice« projicira smionu veličanstvenu viziju ilirske zajednice. Ilirija je za njega lira Europe »na tri ugle med Skadrom, Varnom i Belakom osnovana. Odapete nesložne strune na ovoj liri jesu: Koruška, Gorica, Istria, Krainska, Štajerska, Horvatska, Slavonia, Dalmacia, Dubrovnik, Bosna, Crnagora, Hercegovina, Srbia, Bulgaria i dolnja Ugarska. — Što možemo sada, gdje svaki za slogom uzdiše, bolje želeti, nego da se na velikoj Europe l i r i sve nesložne strune opet slože... A može li se igda pomisliti, da taj veliki cilj dostignemo, dokle se svaka struna posebi tudjemu skladoglasju prilagadja?«

Gaj revniteljski vjeruje u svoje ideje, on nije puki račundžija. On v j e r u j e da su narodi Slavenskoga Juga direktni potomci starih Ilira, da su svi jedan narod. Još u jesen svoga života, kako bilježi August Šenoa, Gaj je nepokolebivo vjerovao u svoju ilirsku teoriju.

»Hodajući šumom, — pripovijeda Šenoa — kao da je snova oživio. Govorio mi je, pače pripovijedao žestoko o svojoj ideji, o realnosti ilirstva, i izjavi svoje potpuno uvjerenje, da će se narod morati povratiti k ilirizmu. Tu sam čuo priču o »Čehu, Lehu i Mehu«, o liburnijskim ladjama, o Sisku, koji znači Susjek dviju rijeka, o »Trgestu«, što nije nego »Tržište«... Strašno se srdio na Kopitara, a ne manje na Šafařika, koji tvrdi, da stari Iliri ne bijahu Slaveni. Ne jedanput reče mi: Ime »Vlah« znači toliko, koliko štokavac, a stari Iliri tako se zvahu u svom jeziku. Štokavština jest jezik prasjedilaca Ilirika. Prema toj ideji bio je izradio i svoju »Historiju Ilirije«, od koje mi je nekoliko ulomaka čitao. Imao sam već zaonda toliko suda o povijesti, da mi se to činilo više poezijom negoli historijom, spisom, koji je osnivan na krivoj premisi, al i tu mora se čovjek više puta čuditi ženijalnosti Gajevoj, njegovoj kombinativnoj sili, kojom je nevjerovne stvari prikazivao vjerovnima. U svom staklenom ormaru imao je kojekakvih starina i sitnica, od kojih je većinu spojio sa idejom ilirstva. Bio je tu neki grčki novac sa mjesecom i zvijezdom, rimskih novaca s imenom ilirskim, novaca slavonskih i ugarskih, na kojima bješe mjesec i zvijezda. »Pa tu da čovjek dvoji!« reče mi jednom pokazav mi te novce.«

Šenoa je dao tu vrlo točan tumač fenomena Gaja i njegovog ilirstva. Gajevo ilirstvo bijaše više »poezija« nego politika, osnovana na »krivoj premisi«, ali ženijalnost Gajeva, njegova kombinativna sila uspjela je »nevjerovne stvari« prikazati »vjerovnima«. Polazeći sa simplističke predpostavke da identitet jezični dokazuje identitet narodni, on vidi svagdje samo jedan ilirski narod, računa s njim kao

gotovom političkom činjenicom, kao političkom snagom; Gaj unosi u hrvatski politički život entuzijastičko-osjećajnu ideju jedinstva nasuprot Janku Draškoviću i njegovoj »Disertaciji« koja racionalno-praktički proglašuje ideju zajedinstva (Zusammengehörigheit) naroda Slavenskoga Juga.

Pa ipak, makar se ideja Gajevog ilirizma upirala na krive predpostavke, nije osnivala na materijalnoj istini, ipak je osvajala političku svijest. Materijalno istinite predpostavke konačno nijesu odlučne za razvitak jednoga političkog pokreta, za prvenstveno duhovan proces — duh u pokretu naknadno stvara nove materijalne istine i vrednote. I pored svih pogrešnih historijskih premisa Ljudevit Gaj sa svojim ilirizmom otac je političke koncepcije medjunarodnog zamašaja, koja je postala realnost — Gaju je zaista uspjela njegova ambicija postati velikim političkim strojiteljem — samo ta koncepcija Gaja i njegove idejne grupe iz Kapucinske ulice postala je medjunarodna stvarnost tek pola vijeka poslije njihove smrti. Obećane zemlje sami ne ugledaše.

Šest je godina živio Gajev politički ilirizam sve do početka 1843. kad je službeno zabranjeno ilirsko ime. No 1836. počinje se javljati i prva opozicija ilirstvu. Da će do toga doći daje naslutiti i sam Gaj u svom proglasu, kojim oglašuje promjenu imena »Novina« i »Danice«. Sam on spominje da se javljaju ljudi s prigovorom »Ove novine imadu naměru iz nas Vlahe načiniti« a z druge strane: »Ove Novine hote nas pobezjačiti«, a z tretje strane: »Ovdě se sve měša, ovdě se samo jezik kvari«. Opozicija se javljala i u redovima onih, jamačno predstavnika starije generacije, koji su do sad sa simpatijama pratili rad Gaja i njegove grupe do 1836., o čemu svjedoči jedna politička rugalica, koju je napisao neki stari plemić iz preko Save, veliki poklonik Napoleona i Francuza i koji veli: »Čujte, ljudi, čujte, čudnovite stvari, — Kako se vu Zagrebu narodnost sad kvari. — Sebrali se jesu nekteri Horvati — koji

za to ime ništa netu znati; — Neg se prekrstili jesu na Ilire, — I tak odstupili od prave svoje vire«. Nabrojivši pojedine Ilire kao Zdenčaja Mikulu, Briglevića Janka, Josu Bunjevca, Drašković grof Janka veli pamfletista doslovce za Gaja: »Ljudevite Gaje, koteri novine — Lijepo je bil počel pisat v domovine, — Horvatske je ozval, to je pravo bilo, — Ar je to od veka naše ime milo. — Napredoval vendar kajti nije tako, — Nego preobrnul je se naopako, — Što on pisal samo za ilirsku diku, — Na vseh Horvatov sramot preveliku: — Za ovu anda zlobu v vražje prepal ruke, — Gde naj bude trpel vekuvečne muke.«. Nije oduševljen za Gajev preokret ni slobodarski dr. Ljudevit Jelačić, bivši profesor na akademiji, kojega je Metternich kao liberala i demokratu dao ukloniti iz službe, kao ni opat Milašinović, jedan najumnijih i najslobodarskijih članova zagrebačkoga kaptola. Nijesu se ispunila Gajeva očekivanja i nade. Nije sve predobio za se. Ilirstvo je ostalo ograničeno stvarno na mladu inteligenciju u trojednicu. U Bosni se za nj zanosi jedini fra Jukić; u Dalmaciji tek pojedinci, većinom u Dubrovniku, premda je sam Gaj pošao 1841. onamo u agitaciju; sasvim su se oglušili ilirstvu Slovenci (osim Stanka Vraza i par njegovih ličnih prijatelja), a u Srbiji, u beogradskom gradu sjedio je još turski paša, pod gradom bilo je još kolje na koje su Turci nabijali osudjene na smrt — a to je diktiralo krajnji kruti politički realizam, tamo se nije moglo imati smisla za političko »soglasje« Gajeve »ilirske lire«. Ali Gaj se ne osvrće na te pojave, on vjeruje u svoju politiku, jamačno i sam vjeruje da je cijeli narod za njim i prihvaća borbu.

Borba je uostalom postala neminovnim čim se je u samoj Madžarskoj dovršio proces stranačkoga kristaliziranja. Na saboru 1839./40. u Požunu nastupaju već tri izrazite grupe: konzervativna stranka, stvarno dvorska ,odnosno metternichovska, liberalna re-

formna stranka pod vodstvom Franje Déaka i mala radikalna grupa pod vodstvom Ljudevita Kossutha. Ni izaslanstvo hrvatskoga sabora nije više moglo ostati jedinstveno u tom stvaranju fronta. To novo oblikovanje političkoga života na požunskom saboru uz pojavu političkoga ilirizma u Hrvatskoj pospješuje i u Hrvatskoj stvaranje političkih stranaka. Sukob mladoga hrvatskoga i madžarskog nacionalizma, koji se do sad iživljavao u saborskim dvoranama u Požunu, prenosi se u Hrvatsku. Madžarski je nacionalizam instinktivno osjetio dalekosežne opasnosti koje prijete i njemu i njegovoj ekspanziji od ilirizma kao instrumenta hrvatske narodne misli; jer ilirizam, to su madžarski nacionaliste odmah osjetili, udara dalje od oficijelne hrvatske politike u saboru, ne sustaje na granicama Madžarske revolucionarizirajući i ostale nemadžarske narode. I madžarski nacionalizam navješćuje ilirizmu borbu na život i smrt.

I sada se sklapa neobičan savez. Madžarski liberalizam stvara i organizira u Hrvatskoj madžarofilsku stranku redom iz samih konzervativnih elemenata protiv naziranja kojih na madžarskom terenu stoji u najžešćoj borbi. Stranka je brzo sastavljena — na čelu su joj grofovi Aleksandar Drašković i Aleksandar Erdödy, baruni Levin i Juraj Rauch, turopoljski komeš Daniel Josipović, neki plemići Jelačići uz šaku Madžara profesora s zagrebačke pravoslavne akademije. Sve je te ljude ujedinila oporba protiv ilirizma. Ti vodje madžarofilske, pučki prozvane magjaronske stranke tvrde svi od reda da su dobri Hrvati, samo da ne će biti Iliri. Oni su protivnici novoga pravopisa Gajevoga, protivnici štokavštine, koju smatraju »vlaškom«, svi su za kajkavštinu. Oni su Hrvati i — Ugri. U svojoj agitaciji tvrde da će ilirizam odvesti Hrvatsku ili pod Beč a to znači prije ili poslije pod »granicu«, pod »kapralsku batinu« ili pod Rusiju — i za to traže da se Hrvatska tjesnije poveže s Madžarskom, čvršće izgradi u Hrvatskoj »ugarska ideja«. Kod toga formiranja madžaronske stranke pored političkih momenata sigurno su zamjernu ulogu igrali i lični momenti, antagonizam plemićkih tradicija prema demokratizmu ilirstva, kao i ekonomski momenti. Mnogi od prvaka madžaronske stranke, poglavito aristokrate, jamačno su računali da će kao pobornici zajednice s Ugrima steći kod njih sigurnu zaštitu svojih staliških interesa — za to su bili voljni žrtvovati i koje to municipalno pravo, poglavito u pogledu jezika. Daniel Josipović, najtalentiraniji i najnačelniji medju vodjama madžarona ide dapače tako daleko da izjavljuje na skupštini u Velikoj Gorici da »oni doduše žele sačuvati svoju hrvatsku narodnost, no ako bi došlo do toga da se s njome moraju rastati, onda svakako vole postati Madžari nego Iliri.«

Ne može se poreći da su magjaroni u svojoj akciji imali uspjeha. Pretežno ladanjska gospoda, vodje magjarona imali su tjesniji kontakt s narodom od Iliraca, koji su bili izrazito stranka inteligencije, ograničene na gradove. Taj narod, na koji su magjaroni apelirali bio je u glavnom sitno plemstvo, stvarno seljaci, pa mali obrtnici, trgovci i službenici u provinciji; svima njima je pojam ilirizma morao biti mnogo dalji i nerazumljiviji od »horvatstva« »horvatsko-ugarske« stranke, kako se madjaroni službeno nazivali.

Agitacija magjarona postala je odmah žestoka, bezobzirna, ofenzivna. Magjaroni uvode prvi u hrvatsku politiku demagogiju u suvremenom smislu. Na ustuk »Čitaonici« magjaroni osnivaju u Zagrebu svoj »Kasino« u bivšoj palači grofa Amadéa (današnji prirodopisni muzej u Demetrovoj ulici), koji postaje generalnim štabom magjaronske akcije. Magjaronska agitacija tvrdi da ilirska politika ide za tim da otrgne Hrvatsku i Slavoniju od Ugarske i da je sjedini s austrijskom Ilirijom, zapravo s Kranjskom — a to znači ukidanje »konštitucije«, ukidanje »plemenščine« i plaćanje teške »štibre«, učenje njemačkoga

jezika, tvrdilo se dapače u agitaciji da Ilirci idu za tim da se svi moraju »briti kakti Kranjci«. Ilirci hoće da se udruže s Turcima i s »vlaškim« Srbima, koji su druge vjere. Ta agitacija nije bila bez učinka. Bila je dapače jak udarac za ilirstvo, velika opasnost. Jer sav dnevni politički život Hrvatske odigravao se u županijama, koje biraju zastupnike za sabor — a u županijama dominira malo, mnogobrojno seljačko plemstvo. Županijska zasjedanja bila su politički mnogo važnija od saborskih — sabor u mnogom stvarno samo formulira i izvršuje volju županija. I sva će se glavna politička borba narednih godina u Hrvatskoj voditi gotovo isključivo u županijama i za županije.

Prvo je potrebna obrana ideje. Trijezni Dragutin Rakovac izdaje 1842. svoj »Mali katekizam za velike ljude«, opširno tumačenje ciljeva političkih stranaka u Hrvatskoj. Rakovac tu, kao i Vukotinović u članku »Ilirizam i kroatizam« u Vrazovom »Kolu«, pišu apologiju političkog ilirizma. Značajan detalj toga Rakovčevoga spisa je da on u njemu ne slijedi više strogo Gajevu nauku o ilirskom porijetlu Hrvata i Slavena. Rakovac stvarno nastoji »pohrvatiti« Gajev politički ilirizam, ograničiti ilirsko ime na kulturno područje.

»Mi ilirsko ime měšamo u politiku u užjem samo znamenovanju, — veli on — t. j. kad je govor o našem trojednom, dalmatinsko-hrvatsko-slavonsko tělu u obće. Osvedočismo se naime, da se ponajviše samo ime hrvatsko kao političko upotrěbljava, slavonsko pako i dalmatinsko sasvim zanemaruje, kao da ih ni nema na světu. Zanemarivanje ovo biaše od strane uzrok, što je sad savez medju Hrvatskom i Dalmaciom sasvim prekinut, medju Horvatskom pako i Slavoniom oslabio. Želeći pako s ovom našom municipalnom bratjom ostati u savezu, upotrěbljavamo kratkoće radi inokupno ime ilirsko«. I Rakovac precizno formulira ciljeve politike takvoga ilirizma: »Mi hoćemo 1. da imamo narodni naš jezik, kog nam je ista narav dala. Znamo mi, da sa smrtju narodnoga jezika i narod isti umire. 2. Da imamo narodnu našu literaturu; jerbo bez narodne literature i isti jezik propasti mora. 3. Da naš narod prosvětimo, što je jedino u narodnom jeziku moguće. Tudji jezici kadri su samo pismene ljude prosvětiti; ali nikada čitav narod. 4. Da neoskrvnuta sačuvamo naša municipalna prava; ona bo su temelj našega političkoga bitja. 5. Da i od sad kao i do sad budemo bratja Magjarah pod konštitucijom ugarskom. Šta mi nećemo? Mi ne ćemo: 1. Da nas drugi ma koj narod kao gradivo samo smatra za povekšati broj jednoplemenikah svojih. 2. Da nas drugi budu ružili, grdili, u sumnju dovodili, a mi da ne smčmo ni zinuti, i ni reči odgovoriti.« I Rakovac završuje svoj katekizam riječima: »Medju tim, doć će Vidov dan! Mi ništa u potaji neradimo, neka nas Bog i vaskolik svět sudi! I ako stvar naša nije sveta i pravična, nestalo je bez traga.«

Ilirci moraju tu borbu prihvatiti. I prihvaćaju je, novim metodama, ali prečesto i istim sredstvima kao i magjaroni.

Ni Ilirci nijesu bili sasvim bez pristaša medju plemstvom, koje je dolazilo u obzir kao politički faktor na županijskim skupštinama. I na ilirskoj su strani pojedini aristokrate kao i na strani magjarona imali na nj uticaja. Pjesma tek sad postaje pravim sredstvom političke borbe. Uz to dolaze i uniforme, koje imaju gotovo slično značenje kao u današnjem vijeku autoritativnih režima raznobojne košulje. Ilirci oblače surku, nose crvenkape, na ustuk magjaronskim kalpacima i atilama; Gaj prema starim rimskim novcima, koje smatra ilirskima, konstruira »ilirski grb«; polumjesec sa zvijezdom; Ilirci se naoružavaju handžarima, pištoljama i sabljama, do nedavno privilegijem i simbolom plemića. U Zagrebu su na dnevnom redu bučne demonstracije, u razbijanju prozora daje se oduška patriotskim osjećajima i mržnji na protivnika. Politički razdor vodi do društvenoga, prečesto i do obiteljskih raskola; politička borba na mahove poprima oblike borbe dviju generacija, otaca i djece .

Prva velika bitka izmedju novih stranaka odigrala se je 1841. na županijskoj skupštini u Varaždinu. Prvak madžaronske stranke grof Ivan Nep. Erdödy pokušao je tu izvesti opasan prepad stavivši prijedlog da se za u buduće promijeni način zastupanja hrvatskih županija na požunskom saboru na

taj način da županije izravno šalju svoje delegate u Požun, a ne preko hrvatskoga sabora. Stvarno bi prihvat takvog predloga značio potpuno stapanje Hrvatske i Madžarske. Zaslugom Metela Ožegovića tadašnjega županijskog bilježnika i pristaše ilirske stranke taj je predlog propao. Poslije neuspjeha u varaždinskoj županiji magjaroni povedoše borbu u zagrebačkoj županiji. Tu je malo plemstvo bilo najbrojnije; turopoljsko plemstvo bilo je pod vodstvom Josipovićevim listom za magjaronsku stranku, seljačko plemstvo grupa oko Sv. Ivana Zeline, Moravča i Draganića, naročito ovi posljednji priključiše se sasvim ilirskoj stranci. Tu dolazi do prvih krvavih sukoba u hrvatskoj politici XIX. vijeka. Dapače je sam Gaj skoro postradao u tim sukobima. Tek uz intervenciju vojske mogao se je provesti izbor županijskoga častničtva, »restauracija«, gdje je takodjer pobijedila ilirska stranka. Sve do krvoprolića na Markovor trgu 29. VII. 1845. skupštine zagrebačke županije glavna su arena borbe izmedju ilirske stranke i madžarona.

Ali dok se vodila borba po županijskim skupštinama, dok su Rakovac i Vukotinović pisali apologiju političkoga ilirizma, nastojeći ga vratiti na polaznu točku, Draškovićevu »Disertaciju« politički ilirizam se primiče već svojemu kraju. 11. siječnja 1843. izdana je u Beču kraljevska odluka koja veli u glavnom:

»Njeg. car. kr. Veličanstvo s bolju je razabralo, da se u Hrvatskoj javljaju prepirke i svadje. Nj. Veličanstvo ne želi doduše da se razvijanje narodnoga jezika dokle se ono kreće u granicama zakona, sprečava, pa će i podupirati municipalna prava Hrvatske protiv svih navala, ali ne će, da se pod izlikom brige za održanje narodnosti medju podanicima sije sjeme ogorčenja i cjepkanja. Pa kako su se na najvišem mjestu pobrinuli, da se u Ugarskoj u buduće ne daje nikaki uzrok sličnim razdraživanjima, nalaže Njeg. Veličanstvo, da se i u Hrvatskoj ima zapriječiti svaki povod ovakvim ogorčenjima, i zato se s obzirom na Hrvatsku i Slavoniju i njihov jezik, zabranjuje naziv ilirski, ilirizam i Ilirija, što je došlo u porabu, a zabranjuje se za novine i javne spise, a napose kod javnih rasprava i u školama. Učitelji imadu u svakoj zgodi poticati mladež na ljubav i slogu prema svima, koji govore drugi jezik, te imadu ne samo zabraniti sve navale poradi različitosti narodnosti, nego krivce i kazniti. Uopće se ima mladeži zabraniti svako učestvovanje kod politike.«

U Zagrebu je ta kraljevska naredba proglašena u srijedu 18. I. 1843. Toga je dana izašao posljednji broj »Ilirskih Novina«; slijedeće subote 21. I. 1843. izašle su već »Narodne Novine« s književnim prilogom »Danica horvatska, slavonska dalmatinska«. Ujedno je zabranjen i Gajev »ilirski« grb.

Kao politička katastrofa dojmila se zabrana ilirskoga imena u redovima dojučerašnje ilirske, sada narodne stranke. Kod magjarona u »Kasinu« slavodobiće; ta zabrana je konačno došla sa strane Beča, strane Metternicha, kojega magjaroni donekle s pravom proglasiše pokroviteljem i zaštitnikom ilirizma. Narodna je stranka izgubila po mišljenju magjarona jednoga moćnog saveznika. Medju pristašama ilirstva nastaje zabuna — doći će to do izražaja kod narednih županijskih restauracija, broj glasova za narodnu stranku malo opada.

Zabrana ilirskoga imena prva je kriza hrvatske politike, i lična i taktična. Jednoglasan je sud svih istaknutih suvremenika da je krivac i uzročnik krize Gaj.

Od 1836. do 1842. Gaj se u pokretu i kasnije u stranci ponaša pomalo kao diktator. Prvo dolazi u sukob s književnicima — Vraz s Rakovcem i Vukotinovićem osnivaju prvi naš znanstveno-književni časopis »Kolo«, napustivši suradnju u »Danici«, ne podnoseći više Gajevu netolerantnost. Gaj ne podnosi kritike. I sad Gaj bijesni protiv Vraza i drugova, inscenira dapače jedan napadaj na Vraza, koji o tome prilično podrobno piše Šafariku u pismu od 25. V. 1842.: »Jučer navali na me na ulici djak iz sedme škole (sin Brlićev), te me poče na red pozi-

vati radi »Kola«... I tako imamo svaki dan posla čarkajući za našu knjigu. To bi sve još prolazilo, nu žalostno je to, što pri tome nekakve slavne ruke tajno vatru lože, tako da čověk mora uzdahnuti: »Voilà un grand homme bien petit«. Kao u književnom životu tako je jamačno bilo i u političkom. Vraz u jednom svom pismu iz početka 1842. nada se zlu; »Bojim se, veli, da neće i naši zanešenjaci ovako proigrati i naše ilirsko«. U studenome 1842. Vraz u pismu prijatelju kapelanu Muršecu svjedoči političku depresiju, koja se već stala spuštati na Hrvatsku:

»U čitaonici su gotovo svaki večer věćanja o našem sadašnjem kukavnom političkom stanju. Ja mrzim na takove dangubne razgovore, gdě se o onom istom sad ovo sad ono govori, sad uzhitjenjem vara, sad hrusti, sad sdvojava, a rěčju oko jedne prilike onako věća kao što su u basni věćali miševi kako će se čuvati i obraniti od mačka, i zaključili da se mu ima zvončac oko vrata privezati. Ima i tu mudriaša, koji predlažu i zaključuju mudro, no nejma tog junaka koj bi te zvonce o vrat našem političkom mačku vezao. Onaj večer kad sam stigo u Zagreb, odmah sam išo posle zlo ovršenoga tvoga posla u Čitaonicu, da vidim šta tu ima novoga u novinah. Tu slučajno nalazim čestidostojne p a t r e s c o n s c r i p t o s, kako se većaju o našoj politici i sdvojavaju. G. (Gaj) im kaže, za ublažiti i utešiti ih: Ta mi smo sve učinili, što smo mogli, da i u stvari se puštali, k o j e n a s n e i d u, nu sad je skrajnje vreme umoliti za naš konsilium i poslati u toj stvari deputaciju u Beč.« — Tu te jednom G. istinu ispovedio, i priznao šta je uzrok svega zla.«

Gaj je krivac zabrane ilirskoga imena! — to je jednodušni sud svih suvremenika. Vraz i lično ozlojedjen na Gaja, koji ga goni za troškove tiskanja »Kola«, piše odmah 28. I. 1843. Trnskome: »Po svoj prilici dopr'o je već i do vas onaj tužan glas, da je uslijed vlastoručnoga pisma carskoga ukinuto ime ilirsko. Povod tomu dala je buka i barbarizam, s kojim su nekoji domorodci nastojali ime to i u politički život uvoditi. Dokinuto je dakle to ime, koje smo mi tako pozorno i sa svom brigom i ljubavlju dizali, a osobito po krivnju jednoga čovjeka,

koji je imao pouzdanje čitavoga naroda, i koji sa svim tim nije radio i postupao s razlogom, ne slušao i ne gledao savjeta ostalih, nego sve radio polag svoje pohlepe za nečim što se izustiti ne može bez gada i groze. (Po mišljenju prof. dr. Šišića Vraz ima tu na umu težnju Gajevu postati plemićem). Sad si skide glavu, no škoda pri tom i narodu najveću zadao ranu, koji ga je obožavao kao svoga Boga. Gajeve novine ne nose više imena ilirskoga, što mu se tim laglje zabrani, jer na to ime nije imao dopuštenja, nego svojevoljno g. 1836. ime »Narodne novine h r v a t s k e«, za koje je stekao privilegium, pretvori jednim mahom u »i l i r s k e«. Domorodci, koji su za tu anomaliju znali, nagovarahu ga, da ište dopuštenje, što bi bio i stekao; nu badava, on ih ne sluša! A sad smo u kaši do koljena!« Vukovarski fratar Kajo Adžić javlja pak Ignjatu Brliću da je ilirsko ime zabranjeno »budući da se Gaj onamo pružio kuda ne bi tribalo. On bo naše novine naznačujući nazivom i imenom ilirskim, nipošto ne bi morao dirnuti niti spominjati austrijanske države, to jest Kranjsku, Korušku i Štajersku, a još manje turske, kanoti Bulgariju, Serviju, Crnu Goru etc., dignuvši grb polumiseca i zvizde kano štit. Zar ti misliš da je to Austriji po volji bilo? Da se Gaj manio Koruške, Kranjske, Bulgarske i vraga sotone, pak da se je držao Illyricuma hungaricum-a, ne bi zaista do toga došlo«. Ivan Mažuranić u sonetu »Izgubitak imena ilirskoga« takodjer upire prstom na Gaja kao krivca zabrane ilirskoga imena: »Nu što se izliječit slijepce liječnik tvori, ne vidi slijepac, a oni koji se hvasta vodjenjem njega, još je od njega gori; čijem od poklije se nebo zemljom rasta, za vlastitom se svaki hasnom mori, i pošten vodja to je što u zimi lasta«. Valjda najporazniji pak sud o Gaju izrekao je njegov dotadanji zaštitnik grof Janko Drašković pišući Vakanoviću: »Na svršetku te molim, nemoj ti odabrati nauka u našega m a l o g a L j u d e v i t a. Ti imaš zreliju pamet. On ima mlogo

glave, ele u njega nije besede bez strasti i bez svojskoga (sebičnog) obzira. Da on pisati hoće, sebi i nama bi koristio, nego kano kolovodja nije zreo niti ufani — a ovo mu je želja i duša«.

A sve te slutnje, aluzije i optužbe svih istaknutih »Ilirica« protiv Gaja bile su nažalost opravdane. Gaj i njegova lična djelatnost, njegove tašte ambicije, neuravnoteženost, premoćnim dijelom skriviše zabranu ilirskoga imena.

U rujnu godine 1838. za vrijeme svojega boravka u Berlinu — Gaj je svih tih godina mnogo putovao — uspjelo mu je da bude tamo primljen od grofa Benkendorffa. Grof Benkendorff bio je intimus cara Nikolaja I. stekavši njegovo potpuno povjerenje još prigodom ugušenja ustanka »dekabrista« 1825. u Petrogradu, stup samodržavnog režima kao moćan šef ruske tajne službe. Tom zgodom Gaj je predao Benkendorffu svoj memorandum, namijenjen caru Nikolaju, u kojemu opisuje nastojanja Iliraca u obrani protiv madžarizacije a za razvitak svoje narodne svijesti. Ličnost Gajeva svakako je zainteresirala grofa Benkendorffa, iskusnoga šefa ruske tajne službe; Gaj mu je svakako razložio i svoje velike političke osnove. Benkendorff je očito želio te Gajeve osnove, ustmeno razložene, imati i pismeno, a odlučivši održati vezu s Gajem, uputio ga je na svoga pouzdanika u Beču, žandarmerijskoga pukovnika Ozereckovskoga. Na povratku iz Berlina Gaj se je zaista zadržao u Beču i u studenom predao Ozereckovskome svoj drugi memorandum, koji je onda kao naročito povjerljiv spis upućen diplomatskim putem u Petrograd kancelaru Nesselrodeu.

Gaj sad intenzivno nastoji podržavati veze s oficijelnom Rusijom. Za diplomatskoga pouzdanika uzima Gaj sebi Stefana Herkalovića, bivšega austrijskoga oficira, po svim znacima sudeći vojničkoga tajnog agenta za krajeve Slavenskoga Juga, prvenstveno Srbije. Veze Gajeve s Herkalovićem traju

sve do iza 1848.; Herkalović će kasnije biti jedan najistaknutijih aktera u najtragičnijoj zgodi Gajeve političke karijere, u kobnoj aferi s knezom Milošem Obrenovićem. Herkalović je zaista pošao u Rusiju, ali je odanle bio vraćen; vjerojatno je Benkendorffova tajna služba u Herkaloviću prepoznala agenta austrijske tajne službe. Time je odmah morao i Gaj postati sumnjiv Rusima. Nakon Herkalovićevog neuspjeha 1840. sam Gaj odlazi u Rusiju. Prolazeći kroz Varšavu posjetio je tamo ponovno Benkendorffa, no Benkendorff se ovaj puta očito ne upušta s Gajem u veće razgovore, nego ga otpućuje dalje u Petrograd da tamo sam razloži svoje predloge i želje. U Petrogradu je Gaj prisustvovao specijalnom jednom zasjedanju Ruske Carske Akademije, koja mu je dopitala potporu od 5000 rubalja. U Moskvi ga je primio vodja slavenofila prof. Pogodin. Tamo je za Gaja i ciljeve njegove nacije sakupljeno 17.000, odnosno prema drugoj verziji 20.000 rubalja. Iz Moskve se Gaj ponovno vratio u Petrograd. Medjutim u dodir s oficijelnim ličnostima nije uspio doći. A Gaj se je bio sasvim sigurno nadao da će ga primiti i sam car ili barem Nesselrode. Taj drugi Gajev boravak u Petrogradu napadno je hladan — službena mu je Rusija dala razabrati da ne želi imati s njime posla.

Za vrijeme svoga boravka Gaj je izradio i predao dva nova memoranduma. Ti su memorandumi poznati iz djela Platona A. Kulakovskoga: »Illirizm: Izsljedovanije po istoriji horvatskoj literaturi perioda vozroždjenija« objelodanjenog u Varšavi 1894. U prvom memorandumu, koji nosi naslov »Secreta arcana« Gaj je sumirao svoj rad na narodnom preporodu. U tom memorandumu on tvrdi da je veći dio domorodaca i mladjega svećenstva stao smatrati pravoslavnu crkvu istinski narodnom, slavenskom crkvom. On, Gaj da je probudio veliko oduševljenje za ćirilicu dapače i u katoličkim sjemeništima, prikazujući se u glavnom čovjekom, koji može Iliriju

prevesti u pravoslavlje. U drugom pak memorandumu iz 1840. Gaj opisuje entuzijazam, koji da je on probudio u Iliriji za Rusiju i Nikolaja I., svoje velike lične žrtve kao i potrebu da ga Rusija materijalno potpomogne, jer drugojačije postoji opasnost da njegove novine i »Danica« dospiju u ruke neprijateljske Rusiji.

Od četiri Gajeva memoranduma Rusiji najvažniji je onaj, koji je predao za Benkendorffa u Beču pukovniku Ozereckovskome. Taj spis pronašao je u Lenjingradu tek 1931. Philip E. Moseley, profesor europske političke povijesti na sveučilištu u Ithaca (USA) i objelodanio ga 1935. u srpanjskom broju »The American Historical Review«, objasnivši njime jednu najmanje razumljivih epizoda hrvatske politike u XIX. vijeku, naime uzroke nenadane zabrane ilirskoga imena, te rasvijetlivši dobrano ujedno u mnogom pogledu zagonetnu ličnost Gajevu.

Gaj u kratko u tom memorandumu, pisanom njemačkim jezikom, predlaže ruskom caru i njegovoj vladi, da će, ako mu se stave na raspolaganje dovoljna novčana sredstva — za prvi mah traži tri milijuna forinti — organizirati vojnički ustanak u Bosni i Hercegovini, te Vojnoj Krajini i oslobodivši te zemlje od austrijske, madžarske i turske vlasti, tu svoju Iliriju staviti pod vlast ruske carske krune. Gaj u svom memorandumu uvjerava rusku carsku vladu da je u dogledno vrijeme neizbježiv rat izmedju Britanije i Rusije — u tom ratu odluku u korist Rusije moći će donijeti baš njegova Ilirija.

Po Gajevim riječima u Iliriji narod ništa drugo ne želi nego doći pod vlast ruskoga cara. »Naša plemena moraju, veli Gaj, žrtvujući sve zasebne interese i podavivši sve raznolikosti težiti k centralnoj sili, koja je već čvrsto osnovana i s djetinjskom odanošću, koja već sama odgovara slavenskoj ćudi, rukom u ruku okupiti se oko jednoga oca, koji ih jedini može usrećiti«. U dokaz te »veličanstvene centralizacije cijeloga slavenstva oko jednoga vladara« Gaj iznosi kao argumenat sistem zadruga u ilirsko-slavenskim provincijama, gdje »često više od 160 članova obitelji živi u slozi i djetinjskoj poslušnosti oko svoga gospodara«.

»Sad je, poručuje Gaj ruskom caru, čas, kad i Rusija može odlučiti, da li će ilirsko-slavenske provincije postati u jedno osudno doba opasnim oružjem stranih spletaka i eventualno loptom, sličnom Poljskoj — ili pak rusko-slavenskim bedemom protiv strane agitacije na jadranskoj obali, lako pristupačnoj sa zapada. Tom momentu treba tim više posvetiti pažnju, jer bi Madžari, koji neposredno vladaju nad znatnim dijelom ilirskih Slavena, kraj sve veće svoje prenapetosti pod pritiskom kritičnih prilika bili odmah spremni zajedno nastupati s Poljacima.« Gaj stalno u svom memorandumu apelira na Nikolajevu polonofobiju ističući na opasnost poljsko-madžarske suradnje s oštricom protiv Rusije. Pri tome ne zaboravlja spomenuti kako madžarizacija nastupa protiv Slavena žrtvujući dnevno velike svote novaca. Budući da već znatan dio hrvatskoga plemstva i katoličkoga svećenstva vrlo simpatizira s madžarskom aristokracijom, koja po planu djeluje protiv Rusije, postoji opasnost da Madžari ne predobe za se i ostale danas još slavenski raspoložene stališe, ako još dulje ostanu bez pomoći »patrioti, koji djeluju za rusko-slavenske interese, a kojima na čelu stojim ja.« Uzgredice zatim Gaj veli da Madžari imaju maniju za »francuske i engleske institucije.«

Veliki odlomak Gajevoga memoranduma posvećen je opisu vojne granice, koja da može dati 120.000 hrabrih vojnika, ogorčenih ne samo na nasilnu germanizaciju nego i zato jer da se sad nastoji na silu pokatoličiti graničare, pripadnike pravoslavne crkve. Radi toga da su graničari počeli već bježati u Tursku skupa sa svojim obiteljima. Radi svih tih prilika, veli Gaj, »uspjelo mi je u svima ilirskim provincijama probuditi čežnju za očinskom vladavinom rusko-slavenske matere zemlje«. Da to postigne morao je pridonijeti velike žrtve, tvrdi Gaj, ali zato da se već danas kliče i medju prostim graničarima »Bože živi našega Cara Nikolaja, Bože živi našu Rusiju!« Samo u jednom pogledu Gaj u tom svom memorandumu ne taji svoju zabrinutost; zabrinjuje ga Srbija, od-

nosno knez Miloš Obrenović, »nezahvalnik prema slavenskoj glavnoj vlasti«.

Ustvrdivši na jadranskim obalama opažaju francusko-engleske makinacije, Gaj veli doslovce:

»Riješenjem gore spomenutog pitanja prema tome potpuno i jedino ovisi od Rusije i moglo bi se, prema mojemu uvjerenju na temelju zrelog prosudjivanja svih prilika ostvariti samo na taj način, da se Rusija bezodvlačno lati priprema, koristeći se već sa djelatnošću već spremljenih predradnja. Prije svega treba pod izlikom oslobodjenja od muhamedanskog jarma kršćane, koji se nalaze u teškoj stisci, dići na bunu na otvorenoj stazi Ilirije, kojoj je već dodijala bijeda i strane makinacije sada u toku, naime u Bosni, Turskoj-Hrvatskoj, Hercegovini, Albaniji i Srbiji i to pomoću mojega, svagdje po planu izgradjenog posredovanja i pomoću vladike Crne Gore, ruskom prijestolju na njegovoj neizrecivo djelotvornoj pomoći toli iskreno i vjerno odanog, pa u duhu naših zajedničkih interesa podvrći se ruskom žezlu i stvoriti formalni ruski fokus sred ilirskih Slavena . . . Točno poznavanje statističkoga i strateškog položaja u gore spomenutim tursko-ilirskim provincijama, iz kojih su mi već u nekoliko navrata, najuticajnije korporacije obih kršćanskih crkava poslale radi moje djelatnosti meni kao najaktivnijem posredniku izmedju ilirskkih Slavena i Rusije vjerodostojne muževe, jamče mi za siguran uspjeh pothvata, ako ljudima spremnog raspoloženja budem mogao dokazati raspolaganje sa sredstvima, bezuvjetno potrebnima da radim kao zbiljski opunomoćenik naše rusko-slavenske vlade. U smislu spomenutoga svestrano proračunanoga plana potrebno je prvom redu predobiti neke domorodce važnog položaja i uticaja naročito u Vojnoj Krajini i u Carstvu, a to nije moguće drugačije nego podmićivanjem, jer bi ti u protivnom slučaju mogli nepovoljno djelovati na naše operacije. Onda bi trebalo muževe, koji su već predobiveni i koji već rade za stvar na njihovim odgovarajućim mjestima formalno plaćati i na taj način ih aktivirati da uzmognu u svakom slučaju izvesti primljene naloge svojski i brzo. Takvih ima u glavnom u Vojnoj Krajini medju oficirima i subalternima, onda medju svećenicima obiju crkava i medju narodnim starješinama već sad u tako znatnom broju, da pored napomenute već uzbudjenosti i opće čežnje sve ovisi samo o količini raspoloživih svota da se stavi na noge svaka za izvedbu plana potrebna masa boraca i povući sve za sobom. Osim toga bilo bi potrebno predobiti još više branša potrebnih za ratne operacije, koje je moguće u svako vrijeme predobiti jer su teško pritisnuti nuždom i siromašnjom uslijed nerazmjerne oskudice i slabih plaća. Osim toga trebalo bi pod različitim izlikama kupiti neke neophodno potrebne rekvizite i deponirati ih na mjestima, koja su već pronadjena i koja odgovaraju svrsi. Za namirenje svih ovdje navedenih potreba i za izvršenje odlučnoga udarca, koji mora uslijediti nenadanom brzinom, kako neprijatelj ne bi imao vremena da se prene i poduzme protumjere, trebamo još samo od Rusije jednu dokumentiranu punomoć i raspoložive svote, u svemu okruglo računano dovoljno bi bilo tri miljuna forinti. Premda je veći dio kršćanskoga pučanstva u spomenutima tursko-ilirskima provincijama potajno već snabdjeven oružjem i jer bismo se mi, raspolažući pouzdanim podatcima lako domogli tamošnjih municionih skladišta zajedno s tvornicama, ipak bi — makar ne odmah na početku, ali u toku pothvata — bilo neophodno potrebno za održanje okupacije da nam Rusija dade dopremiti jednu količinu oružja, prije svega topova s municijom i ostalim potrebama, što bi se najzgodnije moglo izvesti morskim putem, jer je i onako u planu da se u prvom redu osvoji albansko-ilirsku obalu, koja graniči sa Crnom Gorom. Moglo bi nam se poslati takodjer i pomoćnih četa s ostalom potporom, u slučaju nužde, kroz Bugarsku i Srbiju.«

Dalje u memorandumu Gaj stavlja caru Nikolaju u mogućnost da predobije za rusku stvar pretežan dio austrijske carske vojske u kojoj i onako Slaveni po graničarima predstavljaju većinu. Potrebno bi bilo, veli takodjer, da se već sad organizira »formalno autorizirana tajna agencija u našoj sredini«, kojoj bi bila svrha da pokrene literaturu u duhu rusko-slavenske politike. Opširnije je, veli Gaj, o tome govorio u svom memorandumu ruskom caru od 7. rujna 1838., predanom u Berlinu. Memorandum Gajev svršava s riječima: »Primiče se sat i dva se bića približuju velikoj šahovskoj ploči Europe da odluče posljednjima sudbonosnim potezima, kome će pripasti naše stoljeće. Jedno od tih bića je krvavi demon od Sunčanoga Zapada, njemu s lijeva Veče, s desna Jesen i oni stavljaju na kockastu ploču njima pripale narode. Drugo je biće Veličanstveni Genije Istočnoga Sunca s najslavnijom krunom na uzvišenom čelu, duhovno i ljupko redajući pred sobom mladenačka snažna plemena Slavena, s lijeva mu je Zora, s desna procvalo Proljeće u zelenom ruhu«. Memorandum nosi potpis »Liudevit Gaj Ivanovič«.

Vraz je u jednom svom pismu iz 1842., aludirajući na Gaja rekao da »mysticizam i šarlataneria ne pomažu ništa više niti će pomoći«. Je li Gaj svojem krugu povjerio svoje osnove? Teško je to reći. Ali vjerojatno im je dao koješta nagovijestiti o svojima vezama s Rusijom, tumačeći ih na svoj način. Sklonost k hvalisanju nije bila strana Gajevoj ćudi, a osim toga Gaj je očito bio Hljestakovska natura, konačno sam vjerujući svojim tlapnjama. Svakako Gajeve osnove i predlozi, koje je ne samo u ime svoje nego u ime cijele ilirske stranke — u pismu, kojim je Gajev memorandum otpravljen iz Beča grofu Nesselrode se izričito veli da su u memorandumu formulirane »težnje društva, kojemu se Gaj sam naziva vodjom« — bile su više nego »misticizam i šarlatanerija«. Smjesa su i fantastičnosti i vidovitosti, bezazlenosti i gluposti, lakoumnosti i uobraženosti. A i beznačajnosti. Dok u memorandumu tvrdi da mladje katoličko svećenstvo u Hrvatskoj skreće k pravoslavlju kao životnom središtu slavenskoga nacionalizma, kod kuće, u Zagrebu, Gaj je pomnjivo pazio da ne dodje u sukob sa svećenstvom. Kad je Jan Kollar, pjesnik »Kćeri Slave«, toga romantičnog evandjelja sveslavenske ideje, inspirator Gajevog sveslavenstva došao u Zagreb, Gaj onemogućuje njegovo javno primanje samo zato, jer je Kollar bio slučajno protestant. Prof. Moseley u svom tumačenju Gajevog bečkog memoranduma ruskom caru izričito veli, da memorandum odaje »fenomenalnu provincijalnu ignoranciju pravih struja ruske vanjske politike u to doba«. Jer Rusija i Turska u to doba su saveznici.

1833. Porta je sklopila defenzivni savez s Rusijom u Unkijar Iskelesi, kojim se kao za protuuslugu zo obećanu rusku vojnu pomoć tajno obvezala zatvoriti Dardanele stranim vlastima, a 1839. nakon zapletaja u Egiptu, gdje je Francuska pokušala intervenirati i Engleska se pridružuje rusko-turskoj politici, omogućivši tako 1840. u Londonu sklapanje četvorne

alijanse s Austrijom i Pruskom za održanje integriteta Turske. Car Nikolaj je poznati champion absolutizma i principa legitimiteta, koji je spreman na intervenciju svagdje u Europi protiv svih buntovnih tendencija. I toga Nikolaja I. Gaj namjerava predobiti za bunu i protiv sultana, ruskoga saveznika i protiv austrijskoga carstva, i tumači mu neizbježivost rata s Engleskom, s kojom je Rusija opet u savezu! Kad se uzme u obzir, kome je memorandum bio upravljen, onda Gajeva razlaganja o smjernicama ruske vanjske politike, njegovi strateški savjeti prelaze i same granice »misticizma i šarlatanerije«. Gajev izlet u visoku europsku diplomaciju morao je sad svršiti porazom »Ilirizma« u Hrvatskoj.

Jer u Bosni i Hercegovini, te Crnoj Gori 1840. zaista se zapaža vrijenje. Na Grahovu pada Smail aga Čengić, bosanski namjestnik Mehmed Vedžihi paša boji se ustanka. Mladi franjevački naraštaj pod vodstvom fra Jukića, poklonika Gajevog, koji je svaku Gajevu riječ uzimao kao gotovu činjenicu, vjeruje da je došao čas oslobodjenja i sprema bunu. To spremanje istina nije došlo dalje od razgovora. Navodno je biskup i apostolski vikar fra Barišić, koji je bio u zavadnji s dijelom bosanskih franjevaca radi popunjenja župa, obavijestio o tim osnovama Vedžihi pašu, koji se obraća na bana Vlašića, javljajući mu, da ima dokaze, kako »neki latin u Zagrebu po imenu Ljudevit Gaj sastavlja pisanih stvari s buntovnom težnjom, te ih onda šalje u bosanske kraje«. Obzirom na prijateljske odnošaje izmedju Porte i Beča Vedžihi paša moli bana da pozove Gaja na red. Kako je ban Vlašić baš tih dana umro i bio već pokopan u Katarinskoj crkvi u Zagrebu, pismo bosanskoga namjestnika bude poslano u Budim, odakle dodje u ruke kneza Metternicha. Istodbno i Rusija sasvim napušta Gaja. Ruskoj tajnoj službi Gaj nije nimalo interesantan i službena Rusija, alarmirana vijestima iz Turske i želeći ostati u prijateljskim odnosima i s Austrijom i Turskom, upozorava

kneza Metternicha preko svoga poklisara u Beču Tatiščeva, da je »duša te urote« u slavenskim krajevima Bosne Gaj, tražeći da poradi, kako bi se dokrajčili ti nesigurni odnošaji na tursko-austrijskoj granici. Uz to je demarš učinio kod Metternicha i papinski nuncije, tražeći od njega pomoći za katolicizam, koji da ugrožava »rusko-slavenska-ilirska propaganda«. Kako je uz to napetost u Hrvatskoj sve više rasla, kako se množili sukobi na županijskim skupštinama, i sve više sipale prijave magjarona i Madžara da ilirizam ide za veleizdajničkim ciljevima, proglašenjem samostalne države, kojoj bi bio Gaj vladar pod protektoratom Rusije, knez Metternich odlučuje zabraniti ilirsko ime. Gajev put u Rusiju hrvatskoj politici nije donio sreće. Svršio je i za njega lično kobno, s dubokim razočaranjem kao i kasnija putovanja Kvaternika i Supila u Rusiju.

Sa zabranom ilirskoga imena prijeti opasnost i za sve preporodne kulturne institucije. I grof Janko Drašković mora zajedno s grofom Jurjem Oršićem u Beč intervenirati za »Čitaonicu« i za »Maticu«. Intervencija uspijeva — Janko Drašković spašava »Čitaonicu«, a s njom i »Maticu«. Poslije prvih sedam plodnih preporodnih godina, slijede sad godine misirskih zala za hrvatsku politiku.

POBJEDA MATERINSKE RIJEČI
1843—1848

Zabrana ilirskoga imena, koja je uslijedila u siječnju 1843. početak je neposrednoga, djelotvornog uticaja i uplitanja Beča u hrvatsko-madžarske odnošaje; pokrenule su se sile, koje će neminovno dovesti do kritične godine 1848.

Tokom druge polovice XIX. vijeka, dapače još i u XX. vijeku često su padale optužbe s različitih strana, da je »ilirstvo« izmišljotina Beča i kneza Metternicha. Ta je optužba sigurno neosnovana. Beč i knez Metternich kao realni političari računali su s ilirstvom, sigurno je da su ga u pojedinim fazama i preko pojedinih ličnosti i pomagali, ali samo u toliko, koliko je to odgovaralo njihovim interesima i kad je to odgovaralo njihovim interesima.

Preko tri decenija knez Metternich stvarno vlada politikom habsburškoga carstva. Europska njegova politika zadobila je udarac srpanjskom revolucijom u Francuskoj 1830.; poslije toga još upornije on brani svoje pozicije u centralnoj Europi. Glavna zapreka održanju Metternichovih koncepcija bijaše mladi madžarski nacionalizam. Madžarizam je slabio Metternichove osnove ne samo u unutrašnjoj politici, već je postao osjetljivom neuralgičnom točkom i za njegovu vanjsku politiku. Metternich ćuti previranje u t. zv. istočnom pitanju, on želi Austriji sačuvati odlučnu ulogu u njegovom rješavanju. Sava i Dunav su granica prema zoni, gdje se oblikuju nove snage istočnoga pitanja, a te su granice zemalja ugarske krune. Metternich takodjer osjeća da će tu porasti i važnost slavenskih zemalja i naroda — s jedne strane gleda on u njima protutežu madžarizmu, koji je bez obzira na svoje liberalističke tendencije već

kao narodni pokret opasan njegovoj konstrukciji carstva, a s druge želi učiniti te slavenske zemlje i narode snagom privlačivosti za slavenske narode u otomanskom carstvu. Već 1818., kad Juro Šporer traži dopuštenje za izdavanje svojih novina »Oglasnika Ilirskoga« bečka vlada zapaža da bi tu mogla steći instrumenat za svoje vanjsko-političke ciljeve. Grof Sedlnitzki u svojoj noti Metternichu toplo zagovara Šporerovu molbu, gledajući u Šporerovoj osnovi pothvat »koristonosan, jer će time katolički Iliri, koji još tako duboko zaostaju u kulturi, naći priliku pobliže se upoznati s njemačkom kulturom i dobrotvornim namjerama austrijske vlade. Austrijska je državna uprava već odavna morala opaziti nepovoljnu konstataciju, da neuniirani Grci i Iliri, koji stanuju u ces. kr. državama goje naročite simpatije prema Rusiji, koju ljubav hrani vjerska srodnost, a naročito vjerske knjige, štampane ćirilskim pismom, pisane i izdane većim dijelom u Rusiji. Kad bi se time moglo nezamjetljivo postići da se ces. kr. podanici pripadnici neuinirane vjere odreknuti knjiga štampanih ruskima ili ćirilskim slovima i da neopazice prigrle one s latinskim pismenima, time bi se oživotvorio jedan veliki državni cilj i time bi se moglo neizmjerno mnogo djelovati na raspoloženje tih ces. kr. podanika«.

Tek »Ilirstvo«, koje je vladavina kneza Metternicha namjeravala izgraditi u instrumenat svoje politike, protiv računa bečke vlade pretvorilo se u oružje protiv njezinih vanjsko-političkih ciljeva. Iz razloga vanjske politike dolazi zabrana ilirskoga imena. Beč se našao pred ilirstvom, odnosno mladim hrvatskim nacionalizmom i madžarskim nacionalizmom kao pred dvije jednako opasne snage. Pokušava ih sad uzajamno obuzdavati, medjusobno izigravati, nastojeći sačuvati za se ulogu arbitra. Beč vrši tu arbitražu naravski uvijek sa stanovišta austrijskih interesa; ali uza sve to ne može se u tim godinama

osporiti toj arbitraži barem nastojanje spasiti privid pravednosti.

Obično ta arbitraža svršava time da konačnim pravorjekom Beča nije zadovoljna nijedna stranka. Odmah nakon zabrane ilirskoga imena slijedila je kraljevska odluka, kojom se hrvatskim oblastima nalaže da ne smiju odbijati dopise ugarskih vlasti pisane madžarskim jezikom, ali isto tako primile su i ugarske vlasti odluku, da moraju primati dopise hrvatskih oblasti pisane latinskim jezikom, te odgovarati na njih. No u svima političkim krugovima u Hrvatskoj već sve više pobjedjuje spoznaja da je latinskom jeziku u javnom životu Hrvatske odzvonilo, misao da treba uvesti hrvatski jezik u javan život postaje općim uvjerenjem — tek su podijeljena mišljenja o vremenskom roku kad to ima uslijediti. Baš u te dane poslije zabrane ilirskoga imena počinje se zapažati u narodnoj stranci i njezinim simpatizerima postepeno formiranje dvaju krila; desnice, koju favoriziraju krugovi vlasti i koja načelno odobravajući ideje novog naraštaja počinje pokazivati izvjestne rezerve glede načina provedbe tih ideja ,osjećajući da one znače u posljednjoj konzekvenci temeljitu izmjenu i u političkom i u socijalnom pogledu; uvadjanje hrvatskoga jezika za tu desnicu znači prvi korak k neminovnoj demokratizaciji a ta pak nosi ukidanje staliških privilegija. S tim ukidanjem privilegija to, nazovimo ga konzervativno krilo, načelno se već u sebi pomirilo, tek želi sve odgoditi na čim dalju budućnost, bojeći se naročito ekonomskih posljedica toga obrata. To konzervativno krilo uživa potporu i bana Hallera. I tu je ljevica: idejna grupa iz kapucinske ulice.

Srpanjsko krvoproliće na Markovom trgu 1845. ostalo je povezano s imenom bana Hallera. Suvremenici te tragedije gledali su u Halleru krivca za sve nedaće hrvatske politike tih godina, njega su proglasili krvnikom Hrvata. Bijaše to pogrešan sud.

Ban Haller bijaše sve prije samo ne orudje Madžara; dapače on je hrvatskoj politici pružao vrlo djelotvornu potporu protiv madžarskih presizanja. Ban Haller je došao u Hrvatsku kao osoba povjerenja Beča, bio je izrazito dvorski čovjek, došao je s misijom da pomogne a ne da odmogne hrvatskoj politici u borbi s Madžarima. Dolazi to jasno do izražaja na zagrebačkom saboru u travnju 1843. kad Haller u svom govoru precizira tu bečku politiku u Hrvatskoj. On u tom svom govoru veli da Hrvati moraju na požunskom saboru dokazati da ne žele dopustiti da se državno uredjenje m n o g o udalji od stare konstitucije, što bi se moglo lakše dogoditi, kad bi i hrvatske poslanike vodile kakove n o v e i d e j e, optimizam i druge teorije, koje će izaći na površinu u Požunu. Kuda vode ovakve revolucionarne ideje to zna svatko: one preokreću čitavu državnu zgradu i poremećuju postojeći poredak. Hrvati treba da prema želji Beča budu u Požunu »zidine i utvrde mira«, a ne »kvasac za buduće nemire« imajući na umu, da će domovini svojoj to više koristiti, što će većma podupirati i ojačavati vladu.

Ali nove ideje čuju se već i u hrvatskim županijama i u hrvatskom saboru. Zagrebačka županija daje ton, udara ritam. Ona zahtjeva da se banu opet povrati čitava starodrevna vlast, u skladu s poukama Draškovićeve »Disertacije« od prije deset godina traži sveukupnost hrvatskih zemalja, da se s Hrvatskom sjedini Dalmacija, čitava Vojna Krajina i Rijeka s Primorjem i Gorskim Kotarom, da se obnovi zasebno hrvatsko namjestničko vijeće ravnopravno ugarskome, a to praktički znači odcjepljenje Hrvatske od Madžarske. A nada sve naglasuje »budući da duševna naobrazba svakoga naroda napreduje s njegovanjem narodnoga jezika, koji se kod obrazovanih naroda poglavito izučava, neka zastupnici uznastoje oko toga, kako bi hrvatski sabor učinio korake, da se omladina naša pomnjivo poučava u već dotjeranom i narodnom literaturom procvjeta-

IVAN KUKULJEVIĆ

LJUDEVIT VUKOTINOVIĆ

AMBROZ VRANICZANY

LJUDEVIT GAJ

№ 55

ARENDALZKA POGODBA,

koju mi zdola podpiszani pod szledechemi Zarezi dobrovolno napravili jeszmo.

JA BARO RAUCH LEVIN,

vishe szlavnih Varmedyiah szudbenoga Sztola Priszednik, kakti Grada Lusnicza y Imanya Vuksinecz vu szlavnoj Varmedyii Zagrebachkoj lesecheh Goszpon zemelszki, gledech na dosztojnu proshnyu Postuvanoga drugach kmeta Gazpana Nep: Joa: Kerchelicha iz Miko Kalafović Szela Zdenčec predajem iz Arende, moje lasztovite Curialszke Allodialszke Grunte najmre:

	Nro. Topogr.	☐ Klafter.
1. Terszje	301	590
2. Podvinye	302	275
3. Oranu Zemlyu	303	242
4. Travnika	Dolač	
5. Koloszcka		
6. Lozu		
7. Klet priczenyenu		

od druge sztrani Miko Kalafović k-ovoj arendalszkoj Pogodbi meni pervlye od rechi do rechi prechtetoj rasztolnachenoj y razmetoj dobrovolyno y nepriszileno prisztuplujem, ter mene y moje od posztavlenoga dana zavesujem, vsze Contracta ovoga Punctume y Conditie podpunoma obdersavati. — Poradi vekshega veruvanya neznajuchi piszati ov Contract vu dveh Exemplarih naredyen znamenyem Szvetoga Krisa polek Imena y Pridavka z-lasztovitum Rukum naredyenoga tverdim.

Dano vu gradu Lusniczi dana 1og Januara leta 1848

Baro Rauch Levin

Miko Kalafović Arendator X

UZORAK ZAKUPNIČKOG UGOVORA

izmedju veleposjednika i seljaka kmeta

lom, te od provincijalizama očišćenom hrvatskom jeziku; u tu svrhu trebalo bi, da se narodni jezik u ovim kraljevinama podigne do opće porabe, a navlastito da se uči na akademiji i po svim gimnazijama«.

Udarac, zadan hrvatskoj politici zabranom ilirskoga imena već je preboljen. Ideje, koje je raspravila zagrebačka županija iznosi 2. svibnja 1843. u saboru mladi Ivan Kukuljević, sin nekadanjega delegata Antuna Kukuljevića. Svoj predlog iznosi mladi Kukuljević u saboru hrvatskim jezikom; to je prvi zastupnički govor izrečen hrvatskim jezikom u saboru. Kukuljević, kvitirani gardijski oficir, stavlja predlog da se hrvatski jezik uvede mjesto latinskoga kao diplomatski jezik kraljevina, dakle kao saborski i uredovni. Pozdravivši želju »slavnih staleža i redova« da se hrvatski jezik uvede u škole, veli:

»No pitam ja s poniznim dopuštenjem, za kakovu će korist i svrhu biti učenje našega jezika? Kakovim uspjehom? Kakovom posljedicom? Kakovim trudom će ga učiti stanovnici domovine naše, ako sa znanjem njegovim ne bude nikad nikakovo dobro skopčano? Ako po njem nitko ništa ne bude sebi mogao zaslužiti i ako mi nikad ne ćemo pomisliti uvesti ga u javni život? . . . Znam ja, da mi kako smo ovdje skupljeni, s veće strane naš jezik dobro ne znamo i da se u cijeloj domovini našoj ličnosti obojega spola lako na prste prebrojiti dadu, koje u svom materinskom jeziku dobro govoriti, čitati i pisati znadu, a šta je tomu uzrok nego to, da ga mi u javnom životu i poslima nigdje ne upotrebljavamo i s njim se samo natoliko zabavljamo kao gizdavi gospodar sa svojim plaćenim slugom. Još ne zna veća strana naroda našega, kakova je to višnja slast i milina, svojim rodjenim materinjim jezikom govoriti moći i smjeti. To samo onaj može iskreno ćutiti, koji je duže vremena medju tudjimi narodi u tudjih državah stanovao i živjeti morao. Mi svoj jezik čuvamo još uvijek samo za družinu i za naše kmetove! . . . U društveni život i u familiju našu uvukao se je s vremenom jezik njemački i promijenio rodjenu našu narav i način mišljenja otaca naših, u Primorju pako učinio je to jezik talijanski. Šta smo mi postigli potom nego to, da smo se otudjili samo sebi, da smo se ocijepili od susjedne jednokrvne braće svoje i da mnogi od naroda našega ni ne znadu od kojega su naroda i koji puci po rodu, po krvi i po jeziku spadaju k nama! Mi gledamo svaki dan kako nam

domovina sve dublje i dublje propada, kano imanje one djece, što su pod svakojakimi tutori; svaki tutor sebi utakne nešto u džep, svaki nešto sebi prisvoji, napokon djeci ne će ništa ostati. Mi smo malo Latini, malo Nijemci, malo Talijani, Malo Magjari i malo Slaveni, a ukupno iskreno govoreći nismo baš ništa! Mrtvi jezik latinski i živi magjarski, njemački i talijanski, to su naši tutori; živi nam se grozi, mrtvi nas drži za grlo, duši nas i nemoćne nas vodi i predaje živima u ruke! Sada još imamo toliko snage, da se suprotstavimo mrtvome, zamalo ne ćemo moći nadvladati žive, ako se čvrsto ne stavimo na svoje noge, to jest ako svoj jezik ne utvrdimo u domovini i ne postavimo ga vladajućim . . . Zato sam ja toga mnijenja, da bi slavni staleži i redovi na to već jednom misliti počeli, kako da svoj jezik tudjemu predpostave i njega u javni život uvedu i da se u molbi za podignuće katedre narodnoga jezika ta klauzula prida, da mi te katedre zato molimo, budući da mislimo s vremenom svoj jezik po primjeru drugih europejskih naroda u javni život i u poslove uvesti i mrtvoga živim zamjeniti. . .«

Neposredni dojam Kukuljevićevog govora bio je silan. Cijeli sabor mu je odobravao osim šake madžarona. Ni ti nijesu prosvjedovali. No desnica, više plemstvo zajedno s banom stavljaju odmah svoje primjedbe. Za njih su to ideje neiskusnoga mladića, pretjerane novotarije i reforme, koje bi mogle ugroziti municipalna prava. Biskup Haulik odmah sutradan izriče u saboru govor na latinskom jeziku, koji se mora smatrati odgovorom konzervativnih elemenata na predloge Kukuljevićeve. Haulik tu veli da su staleži i redovi uvjereni da treba tako napredovati »da se ne bi neiskusnim skokovima, koji nikad nijesu bez pogibelji, a k tomu rijetkokad k žudjenoj svrsi vode, nego jedino po stazi zakona i blagotvornih običaja, krepkim i sigurnim korakom napred išlo«. Za dojučerašnje »Ilirce« Kukuljević je medjutim svojim govorom postao vodjom, zauzeo mjesto, koje je do tad imao Gaj. Otac Kukuljevićev sigurno je sad iznenadjeno promatrao uspjeh svojega sina, starog nemirnjakovića, koji je protiv volje očeve napustio vojničku službu, pišući mu iz Italije razočaran: »Zar da se za uvijek moram daviti ovim suhoparnim i neslanim vojničkim predmetima, od kojih su

mnogi u ovom prosvijećenom vijeku bez ikakve svrhe?... Zar da ja ,ako rat bukne, podjem daviti i umarati narode, koji su visoko u prosvjeti nad narodima našega carstva, koje mi smatramo za naše učitelje i oplemenitelje ljudskoga duha, koji nisu ni mom narodu ni mojoj domovini ništa na žao učinili?« U tom pismu molio je Kukuljević oca neka mu ishodi mjesto kustosa ili bibliotekara u Zagrebu — a starac je na to lomio ruke i zaklinjao sina neka ostane u vojsci dovikujući mu: »Šta će biti od tebe? Najnesretniji čovjek, gaziblato?« Karijera učenjaka Kukuljeviću nije izmakla — ali i ta je bila uvijek i kasnije samo dijelom političke njegove djelatnosti.

Kukuljevićev je govor 1843. proglašenje punoljetnosti hrvatskoga jezika. Prevaljen je već velik dio puta naprijed; ta još pred deset godina vapio je Štoos »vre i svoj jezik zabit Horvati hote«, još pred deset godina ideje Draškovićeve »Disertacie« morale su se mnogom tom suvremeniku činiti utopijom, Gajeve »Novine« nemaju veću nakladu od šest stotine istisaka — a sad poslije deset godina traži se već u saboru uvadjanje hrvatskoga jezika kao službenog jezika kraljevina. Preporod je već ostvaren, uspio je. Hrvatski nacionalizam je realna politička snaga, životna stvarnost.

U nove borbe, a te ne će biti lagane, ulazi se s novom rezervom snaga, s većim računom vjerojatnosti uspjeha.

Političke borbe od 1844. po sve do konca 1847. moraju se voditi uporedo na nekoliko bojišta. Teške su i jalove.

Ne uspjevši na županijskim skupštinama madžaronska stranka kuša izvesti prepad na saboru 1843. Daniel Josipović dovodi u Zagreb na sabor cjelokupno turopoljsko plemstvo da brojnom premoći i terorom zadobije prevlast. To je protiv uzanca hrvatskoga sabora, na kojemu posljednjih stoljeća seljačko

plemstvo nema direktno riječi niti bira delegate za požunski sabor. Ban Haller suzbija taj Josipovićev manevar odgadjajući otvorenje sabora tako dugo dok seljačko plemstvo nije napustila Zagreb ne mogavši podnositi troškove boravka u gradu. Ali Josipović, dobar politički taktičar iskorišćuje Hallerov postupak, šalje tužbu na sabor u Požun, on se sad gradi braniteljem starodrevnih municipalnih prava. Turopoljska »tužba« vući će se dvije godine po saborskim raspravama, zamrsivši još više kompleks hrvatsko-madžarskih odnošaja; Turopolje ostaje najžilavije uporište madžarona u Hrvatskoj, bit će momenata, kad će Turopolje tražiti čak i svoje izuzeće iz Hrvatske, zahtjevati svoje pripojenje Madžarskoj; ono donosi u hrvatski politički život elemenat mržnje i silovitosti ,koji će konačno dovesti do krvoprolića na Markovom trgu u srpnju 1845. Tek 1848. Jelačić će skršiti otpor turopoljske plemenitaške općine.

U Požunu madžarski nacionalizam odmah prelazi u ofenzivu. Na temelju turopoljske tužbe kuša se osporiti mandat hrvatskih zastupnika. Josipović u potkrepu svoje tužbe izjavljuje da je ne samo u smislu zakona već i po srcu i duši Madžar a takva da je i većina žitelja u Hrvatskoj. Iz prkosa magjaroni su zaista spremni pomadžariti se. Turopoljsko se pitanje vuče kroz cijelo saborsko zasjedanje, ono izbija i u raspravama o jeziku i o urbaru i o protestantizmu. Do toga saborskog zasjedanja debate u Požunu u glavnom nijesu prelazile tlo juridičkoga argumentiranja — sad već medjutim Madžari prelaze ne samo u lične napade nego i neku vrstu opstrukcije; tehnički se kuša priječiti govore zastupnika iz Hrvatske kad progovore latinskim jezikom. Položaj hrvatskih zastupnika postaje sve nezavidniji, a kad sabor uza sve prosvjede hrvatskih zastupnika zaključuje da odsad dalje imaju Hrvati govoriti madžarski, zastupnici iz Hrvatske napuštaju sabornicu s namjerom da se u nju ne povrate dok se hrvatske županije ne izjasne o tom zaključku. Ništa bolje nije bilo ni u

velikaškoj kući gdje je ban Haller s biskupom Haulikom i barunom Franjom Kulmerom bio glavni branitelj municipalnih prava Hrvatske. Stvarno je velikaška kuća odbila zahtjeve zastupničke kuće u pogledu turopoljske afere. I kao i do sad te dugotrajne borbe presudjuje Beč. U siječnju 1844. kraljevska kancelarija donosi odluku u zakonskim predlozima požunskoga sabora. Beč je u defenzivi, ne može više izmicati zahtjevima madžarskog nacionalizma — madžarski jezik dobiva konačno odobrenje da postane diplomatskim jezikom, naime sve kraljevske odluke, dopisi i dekreti, požunskom saboru, kao i stvoreni zakoni moraju biti pisani madžarski, uz autentični latinski tekst. I saborski jezik u Požunu bit će madžarski, uz rezervu, »da će stanovnici združenih strana, naime Hrvatske, na zakonite redovne državne sabore što će se za vrijeme budućega roka od šest godina obdržavati, samo takve ličnosti poslati kao zastupnike, koji su madžarskom jeziku dovoljno vješti, da uzmognu sve razumjeti i od svih biti razumljeni. Ako bi medjutim za to vrijeme tkogod po povjerenju zemljaka svojih zadobio čast zastupnika, koji nije vješt potpuno madžarskom jeziku, taj može u naznačeno vrijeme (naime do 1850.) izjaviti svoje mišljenje i na latinskom jeziku«; ujedno je zaključeno da se madžarski jezik uvodi i u vrhovno sudstvo. Konačno je odlučeno da se u Hrvatskoj u akademiji kao i u gimnazijama mora učiti madžarski kao obligatan predmet .

Bilanca te borbe Hrvata za materinsku riječ nije bila nimalo povoljna. Uspjelo je samo za šest godina odgoditi katastrofu.

Ni Hrvati ni Madžari nijesu mogli biti zadovoljni rezultatima rada požunskoga sabora. I radi toga sasvim logično počinje radikaliziranje na obe strane. U Madžarskoj u prvi politički red stupa sad Ljudevit Kossuth; njegova je lozinka »odgovorna vlada i administrativni centralizam«, što znači u praksi korak dalje k odvajanju Ugarske od Austrije. Madžarske

županije jednodušno oduševljeno pozdravljaju Kossuthove parole i stari knez Metternich, dobro razumije što to znači. »Ugarska se, piše on u te dane, nalazi već u predpaklu revolucije. Ondje gdje je staro već presahnulo, a novo još nije oživjelo nastupaju prilike, koje dovode do rezultata, koji su u stvari isti, premda su u formi različiti: »tvar« je onaj prelaz od jednoga poretka prilika na drugi bolji; zbude li se taj prelaz putem grube sile, onda se zove revolucijom, a podje li sav posao zakonskim načinom, onda je to reforma«. Samo knez Metternich nije mogao postati nosiocem reforma — on se grčevito drži starih forma. Tome je sad posvećena cijela njegova djelatnost. Čuvanje staroga do krajnih granica, doklegod ide bit će Matternichova politika sve do 1848. Za tu politiku traži saveznike u Madžarskoj i nalazi ga u krajnje konzervativnom plemstvu, u birokraciji. Potražit će ga i u Hrvatskoj — i naći će ga.

Madžari traže odgovornu vladu, traže parlamentarizam u smislu zapadno europskome. To postavljanje novih konkretnih ciljeva politici nije moglo ostati bez odraza i na Hrvatsku. Mlada generacija, nekadanja idejna grupa iz Kapucinske ulice uz nove svoje mladje drugove počinje takodjer u tom duhu revidirati ili točnije precizirati ciljeve hrvatske politike. Samo u Zagrebu bilo je nemoguće javno raspravljati o tim pitanjima radi nesnosnih cenzurskih prilika; sa zabranom ilirskog imena pooštrena je bila cenzura u Zagrebu. I kao uvijek u takvim situacijama preostaje samo jedna mogućnost — nelegalna literatura. 1844. donosi u Hrvatskoj prvu nelegalnu literaturu kao sredstvo političke akcije. Prvi takav nelegalan spis bila je brošura »Što namjeravaju Iliri?«. Pisac njezin bijaše Bogoslav Šulek, rodom Slovak, prvi profesionalni novinar u Hrvatskoj. S tom brošurom otkriva se i cilj akcije mladih: »da pomiri uzbudjene duše, ublaži razdražena srca, olakša sporazumljenje i povrati prijašnju slogu i jednodušnost«. Odmah po-

slije Šulekove brošire počinje se u Hrvatskoj širiti nelegalni list »Branislav« kao tumač nastojanja nove političke generacije. Urednik »Branislava« bijaše Šulek, a suradjivali su kod njegovog izdavanja Ambroz Vraniczany, Dragojlo barun Kušlan, Ivan Mažuranić, Janko grof Drašković, Ante Vakanović. List se je štampao u Beogradu a krišom dopremao u Hrvatsku parobrodom »Sloga« vlastničtvom dioničarskoga društva, kojemu je Vraniczany bio predsjednikom. U »Branislavu« traži se reforma hrvatskoga sabora u smislu demokracije, traži proširenje njegove kompetencije, povećanje broja njegovih članova; zahtijeva se osnutak posebne vlade za Hrvatsku, nezavisne od Ugarske; naravski traži se uvadjanje hrvatskoga jezika u javni život mjesto latinskoga; traži da se zagrebačka pravoslovna akademija uzvisi na stupanj sveučilišta i da se već sad otvori na njoj katedra za hrvatski jezik; zahtijeva se korjenita reforma prosvjetne politike, osnivanje učiteljskih, te obrtnih i trgovačkih škola. »Sve naše želje, veli se odmah u prvom broju »Branislava«, osnivaju se na naravnom i pozitivnom pravu (nova politička generacija se ne poziva više na državno pravo!) zato ćemo ih smjelo i neustrašivo braniti i prije će nam madžarska sablja vrata od srca, nego mi madžarskom duhu vrata od domovine otvoriti. Svakomu svoje... A tko nas u tome smeta i priječi, on je naš dušman, naš neprijatelj, kojemu smjelim želom dovikujemo: war for ever (rat za uvijek)!«.

Novi ton »Branislava« stvorio je uzbunu i u Hrvatskoj, ali i u Beču. Županijske skupštine pod uticajem pisanja »Branislava« energično počinju tražiti potpunu administrativnu, sudbenu i školsku nezavisnost Hrvatske od Ugarske osnutkom posebnoga hrvatskog odsjeka kod dvorske ugarske kancelarije s rodjenim Hrvatom kao kancelarom, ali s naslovom potkancelara. U Beču su na čistu s tim da pojava »Branislava« znači zaoštrenje madžarsko-hrvatskih odnošaja u dogledno vrijeme. Franjo Mi-

klošić, tada vrhovni cenzor za slavenske novine i knjige dobiva nalog da izradi točni prevod cijeloga »Branislava« za ministra grofa Sedlnitzkoga — najbolji dokaz kako je »Branislav« iznemirio Beč. Svoj prevod popraćuje Miklošić značajnom primjedbom: »Premda je sve ono, što je doslije štampano u Beogradu upereno protiv surove samovolje Madžara, dakle ne treba da zadaje osobite brige... ipak valja pripaziti na tu okolnost, da Hrvati svoje političke spise štampaju u tudjini, i to baš u jednoj zemlji, koja je čitava pod uplivom ruskim«. »Branislav« je svakako pospješio novu osnovu bečke vlade, kojoj je sad jedini politički cilj: suzbiti radikaliziranje političkoga stanja u Madžarskoj pod svaku cijenu.

Ta nova bečka politika ubrzo nalazi shvaćanja u konzervativnom krilu narodne stranke u Hrvatskoj — vjerojatno takodjer pod uticajem pojave »Branislava«. Glavnom ličnošću te nove politike postao je barun Franjo Kulmer, veliki župan srijemski, koji se je na prošlom saboru u Požunu u velikaškoj kući istakao svojim energičnim istupima u korist hrvatskih municipalnih prava. Barun Kulmer od svih hrvatskih velikaša imao je najjače pozicije ne samo kod vlade u Beču nego i na samom dvoru. Prijateljske veze vežu ga s nadvojvotkinjom Sofijom i grofom Kolowratom, koji predstavlja vodju pritajene opozicije Metternichu u državnom vijeću — opozicije odlučne u godini 1848. Grof Janko Drašković mnogo drži do Kulmerove političke zrelosti prosudjivanja i njegove hladnokrvnosti. U svojim pismima Metelu Ožegoviću u Požun grof Janko neprestano svjetuje hrvatskim delegatima neka se posavjetuju s Kulmerom »u škakljivih okolicah«. Kulmer predstavlja u tom razdoblju najizgradjeniji tip hrvatskoga konzervativnog političara, ali narodno svjesnoga. Politički inteligentan on razumije duh vremena i njegov diktat, i on računa s njime. U mnogom pogledu on potsjeća na prosvijetljene francuske aristokrate od prije revolucije. Samo Kulmer zazire od revolucije, mrzi gomile i njihov zamah; bliža je njegovom shvaćanju engleska ustavnost, engleska politika sa svojim reformama, koje preveniraju i kanaliziraju pokrete i zahtjeve masa. Reforme prima kao potrebu, kao sigurno sredstvo protiv revolucije. Kulmer je razumjevao demokraciju, ali je nije volio, što se dobro vidi kasnije iz njegove korespondencije s Jelačićem u 1848. godini. Volio je nada sve kabinetsku političku igru, uživajući pri tome u malim ličnim spletkama i manevrima; voli igrati ulogu »sive eminencije«, iza kulisa držati i pokretati dogadjaje. Kulmer moguće uslijed svoga porijetla protivština je tipu »osjećajnog političara« koji se tako često javlja u hrvatskom političkom životu. Kulmer, pomalo sjećajući na macchiavelistički tip državnika i političara bio je kao stvoren za bečki politički ambijenat — i njegov uticaj na hrvatsku politiku jak je i često odlučan sve do njegove smrti u pedesetim godinama XIX. vijeka.

Nije isključeno da Kulmeru pripada očinstvo najnovije formule bečke politike: tući madžarski radikalizam savezom, odnosno suradnjom hrvatske politike s grupom madžarskih konzervativaca; takva formula odgovara njegovom naziranju. Preduvjet za uspjeh te nove taktike bijaše da cijela hrvatska politička javnost prihvati tu politiku, a to je značilo u posljednjoj konzekvenci pronaći način, postići sklad najprije u redovima same narodne stranke, a onda pokušati izmirenje ili barem primirje izmedju narodne stranke i madžarona. Tu ideju će Kulmer konzekventno provoditi, ona će se još jače osjetiti 1848., dati smjernicu cijeloj Jelačićevoj politici. Samo da se ta politika pokrene potrebno bijaše u prvom redu predobiti za nju radikalno mladje krilo narodne stranke. Velik dio Kulmerove akcije bio je upravljen u tom smjeru — jamačno su se i on i Beč stali pribojavati da se kakvim obratom hrvatski radikalizam ne nagodi i udruži s madžarskim; ta idejno su si bili vrlo srodni i bliski!

Kulmer se obraća s predlogom ideje suradnje hrvatske politike s madžarskim konzervativcima istodobno na Janka grofa Draškovića i na — Ljudevita Gaja. Misao je vodilja Kulmerovog predloga, da se hrvatski interesi mogu očuvati i promicati jedino potporom bečke vlasti, a tu potporu moguće je steći tako da se Hrvati medju sobom slože i podupru madžarsku konzervativnu stranku; zato se mora narodna stranka odreći vanjskih znakova svoje borbenosti, surke, crvenkape te ilirskoga imena u politici; »Branislav« mora prestat izlaziti, a moraju prestati i napadaji na istaknute madžarone poglavito biskupa Schrotta, koji je za tu politiku obećao potporu klera. Janko Drašković oklijeva; moguće je čak i odbio Kulmerov predlog. Drašković iz zagrebačke perspektive jamačno ne vjeruje u provedljivost Kulmerovih osnova, a moguće ni ne želi sasvim svezati hrvatsku politiku s Bečom. Drugojačije Gaj. Gaj potpuno glatko prima novu Kulmerovu politiku.

Gaj se je bio još koncem 1844. obratio na Kulmera s nekim molbama. Kakve su to bile molbe nije teško naslutiti. Kulmer naime odgovara Gaju u svom pismu od 15. I. 1845. da će već biti u najkraće vrijeme uredjene te njegove »nezgode i neprilike«. Moguće su baš te molbe upozorile Kulmera na mogućnost da iskoristi Gaja za svoju politiku. Gaj nije bio Kulmeru simpatičan; cijenio je njegove sposobnosti, ali znao i sve slabosti; Kulmerov stav prema Gaju jasno će se izraditi tek 1848. Kulmer je po cijeloj svojoj naravi ćutio averziju prema demagogiji, ali kao političar u ovom se slučaju htio okoristiti Gajevim svojstvima. Jer Kulmer sam niti je želio niti mogao djelovati na hrvatski radikalizam.

Gaj u te godine nakon zabrane ilirskoga imena potisnut je u pozadinu, zavadjen gotovo sa svima svojim nekadašnjim drugovima; uz to je i kao obično u novčanim neprilikama. Gaj po svom temperamentu i ambicijama teško snosi svoju inerciju. I zato ga nije bilo teško predobiti za predlog, koji mu je

mahom otvarao mogućnost novih političkih akcija. Preko Kulmera čini se Gaj obnavlja svoje pokidane veze s Bečom. Sam ih kasnije razvija ,ojačava, ne birajući puta ni načina. U svojim pismima Gaju Kulmer bez uvijanja razlaže svoju osnovu:

Prilike se u Hrvatskoj moraju promijeniti, ako ne ćemo da nam jadna domovina ne zaostane pod vječnom agitacijom, a narodna stranka, mjesto da za vladu postane izvor snage, ne postane izvor neprestano novih neprilika. Vlada ne može u svom djelovanju uzeti Hrvatsku napose, jer nikad ne smije i ne može u poslovima Hrvatske ne uvažiti stanovište ugarske, a onda i stanovište cjelokupne monarhije. Tome se dakle ima pripisati ako gdjekoje opravdane i nedužne želje narodne stranke naidju bilo samo na djelomično, bilo ni na kakovo uvaženje. Ugarsku, veli Kulmer dalje, valja umiriti obzirom na Hrvatsku, drugačije morat ćemo se boriti s nesavladivim zaprekama. To se može najbolje i najsigurnije postići po nama samima. Madžari moraju uvidjeti da Josipović i njegovi pristaše nijesu za njih potpora. Molim Vas stoga da upotrebite sav svoj uticaj i svoju poznatu djelotvornost da predobijete domorodce za moje shvaćanje. Upotrebite stoga moje pismo po svojoj uvidjavnosti . . . Svoju svijest, svoje dobro ime i povjerenje, koje ovdje uživam, cijenim mnogo više nego sve dokaze popularnosti i privrženosti, koje se uostalom ne sastoje u klicanju »Živio!« nego u tome, da se meni, kojemu su prilike najbolje poznate i koji sigurno isto tako iskreno i nesebično misli za domovinu kao i svatko drugi, iskaže povjerenje i pouzdanje. Ne ću pak dopustiti da se kompromitiram niti ja, niti oni koji nas štite . . . Stranka gdje svatko postupa prema svojim sklonostima nema budućnosti, nema opstanka. Takvoj stranci ne želim pripadati niti ću pripadati. Ne zamjerite mi moju iskrenost, ali ona je potrebna ako još dulje vremena podjemo istim putem.«

Gaj je u duhu Kulmerovih uputa zaista napisao članak propovijedajući potrebu približavanja hrvatske politike konzervativnoj stranci. Kulmer odmah kvitira Gaju taj njegov istup u korist nove politike i — nastoji ga i dalje privezati za tu politiku s malom presijom: »Ovdje se očekuje da ne ćete oklievat nastaviti započeto svoje djelo i opet uskoro napisati jedan članak, koji će biti sastavljen u istom duhu kao i prvi. To je najsigurnije sredstvo da suzbijete različita sumnjičenja i klevete, kojima ste ovdje iz-

vrgnuti i da istodobno steknete trajno poštivanje svih zbilja dobronamjernih prijatelja domovine.«

Kulmer je i više privezao Gaja uz politiku Beča nego što je htio i slutio. Iz akta bečke dvorske komore proizlazi da je Gaju uspjelo doći u vezu s Metternichom i ponuditi mu svoje usluge. Knez Metternich u jednom povjerljivom aktu predsjedniku dvorske komore barunu von Kübecku iz 1847. napominje da je Gaj 1846., i to »iz vlastite inicijative« putovao u Srbiju, odakle mu je poslao »vrlo interesantne izvještaje o političkim prilikama u toj zemlji« i time se »pokazao koristan vladi«. Drugo takvo putovanje u Srbiju poduzeo je Gaj ljeti 1847., zajedno sa Stefanom Herkalovićem zatraživši nakon povratka od Meternicha stalnu subvenciju za svoje novine, koja mu je i dopitana, uz paušalni honorar od 1000 forinti za putovanja u Srbiju.

Ta reorijantacija Gajevih političkih pogleda i nastojanja nije ostala tajnom za njegove prijatelje i protivnike u Zagrebu. Gaj se u toj svojoj akciji nije držao Kulmerovih instrukcija, nije nosio izmirenje, naprotiv, pokušavao je očito tom zgodom izravnati račune sa svojima ličnim protivnicima. Tako Vraz piše u jednom pismu iz 1846.: »Dočulo se da nas je i u Beču zatužio kao ustav antikonštitucionalan i pogibeljan, i da je već iz Beča pošla na konsilium zapověd, nek se to društvo (naime »Čitaonica« i »Matica«) zabrani i po iztraženju stvari člani kaštiguju. Vidit ćemo. — Iz svega toga sad znadeš, da kurjak nije proměnio srdce, niti svuko svoje dlake. On je nama već dosadio, da ne može više, nesnosne su njegove intrige. O njem se kazati može, što je kazao Sallust o Katilini, quia bonae artes desunt, omnia dolis atque fallaciies contendit«.

Akcija Kulmerova imala je ipak jedan povoljan rezultat. Da se narodnu stranku predobije za bečku političku formulu, kraljevskim je ručnim pismom još u siječnju 1845. opet dopuštena uporaba ilirskoga imena, ali samo u literaturi kao oznake za jedin-

stveni književni jezik i literaturu, a istodobno je odobreno osnivanje katedre za ilirski jezik i književnost na zagrebačkoj akademiji, te konačno ublažena cenzura na taj način da je odredjeno da »dužnost cenzora mogu u Hrvatskoj vršiti samo rodjeni Hrvati korektnih nazora, koji su hrvatsko-slavonskomu a tako i književnomu ilirskom jeziku potpuno vješti«. Novu pak Kulmerovu politiku šira javnost je u Hrvatskoj u glavnom otklonila. Dapače politička borba u županijama približila se vrhuncu.

Rijetko je koji dogadjaj tako duboko i trajno zasjeo u pamćenje hrvatskoga naroda kao krvoproliće od 29. srpnja 1848. na Markovom trgu u Zagrebu. Ni katastrofa narodne revolucije 1848. ni pozniji apsolutizam, ni jadi ugarsko-hrvatske nagodbe, ni režim grofa Khuena ne stekoše tako snažnu simboliku dramatike hrvatskoga političkog zbivanja u XIX. vijeku kao tragedija srpanjskih žrtava. Bit će to zato jer su to prve žrtve dane u krvi za preporodjenu narodnu misao, prve žrtve u borbi za demokratiziranje hrvatskoga političkog života. Restauracija 29. srpnja 1845. dala je hrvatskoj politici prvi puta osjetiti pravo sile u potpunoj drastičnosti.

Od 1842. vodila se politička borba za prevlast u zagrebačkoj županiji. Ta borba stekla je tih godina nov sadržaj. Konačno je sasvim bio u pozadinu potisnut neposredni cilj restauracije, osvojanje političke vlasti u županiji. Borba se vodila za načelo izborno, za pravo glasa. Feudalizam i nova demokratska nastojanja uhvatiše se u čudan, neprirodan koštac. Kroz neobične oblike prolazi ta borba za pravo glasa kroz niz županijskih skupština. Rudimentarno se tu javlja već pred devet decenija sva problematika današnje demokracije u svojoj bitnosti: šta je za demokraciju odlučno, broj ili kvaliteta. Odluka je tu teška naročito za narodnu stranku, odluka je od načelne dublje važnosti. Kamen smutnje su Turopoljci. Narodna stranka, odnosno njezino krilo

mladog naraštaja sniva o proširenju političkih prava, ali njihove teorije lome se na stvarnosti turopoljskih izbornika. Turopoljsko plemstvo po naobrazbi i općoj i političkoj je zaostalo, predstavlja glasački stroj; nepristupačno je političkim dokazima, slijepo slijedi svoga vodju Danijela Josipovića. Ti turopoljski izbornici po svojem broju mogu odlučiti a njihova odluka uvijek će biti protiv politike narodne stranke, stranke inteligencije. Politička prava ima plemstvo, ali kod seljačkih plemićkih masa i to plemstvo često je sporno; to malo seljačko plemstvo nije strogo pazilo na svoje plemićko dostojanstvo, ima slučajeva naročito plemkinja, vlastnica plemićkih selišta, dakle užitnica političkih prava, koje su se poudale za kmetove. Tu dapače narodnjak podžupan Benko Lentulaj kliče da nije moguće da vlastnice takvih plemićkih selišta dobiju pravo glasa »jer nije nemoguće, da bi takove žene dale svojim muževima vjerodajnice, pa bi nas onda kmetovi birali, a toga nas sačuvaj Bože!« Zamršeno je to pravo glasa ,o njemu rješava poseban odbor kojemu predsjeda biskup Schrott. A biskup Schrott na svoj način tumači evandjeoske riječi da je svaka vlast od Boga i poslušan je suradnik svake vlasti. Županijski odbor pod njegovim predsjedanjem tako vrši reviziju prava glasa prema stanju od godine 1835., da naročito strogo briše pravo glasa u onim plemićkim općinama koje je osvojila narodna stranka. Narodnjaci kraj takvoga rada mogu se već unaprijed nadati porazu.

Obe stranke mobiliziraju sve svoje pristaše, koji imaju pravo glasa. Prijašnjih decenija te županijske skupštine nijesu zanimale malo plemstvo, ono uopće nije dolazilo vršiti svoje izborno pravo u masama. Sad su obe stranke mobilizirale sve svoje sile — nova narodna inteligencija, koja većinom kao neplemić nema prava glasa, može samo promatrati najvažniji akt, koji će odlučiti i političkom sudbinom sabora dakle i zemlje. Ban Haller drži se rezervirano ,on je carski komesar za skupštinu, ali se ne

pača u reviziju izbornih prava. Reviziju obavlja Schrottov županijski odbor. Tom svojom »neutralnošću« Haller gubi mahom simpatije narodne stranke, koje je dosele uživao.

Napokon je svanuo dan restauracije 28. srpnja 1845. Razdraženost je uslijed bezobzirne obostrane agitacije postigla vrhunac. Agitacija se vrši svima mogućim sredstvima — i izbornim gulašima i satiričkim pjesmama i letcima, i na latinskom i na hrvatskom jeziku. Vraz piše svoje satiričke epigrame, a veliku uzbunu izaziva satirička poema na latinskom jeziku »Metamorfoza sarkastičkoga ilirskog Nasona«. Istraga ,koja je zaspala poslije krvoprolića na trgu, tvrdila je da su autori te pjesme Ante Vakanović i Dragojlo barun Kušlan. Tih dana se prvi puta javlja u Hrvatskoj i karikatura kao sredstvo političke agitacije. Bivši vojnik, agitator, nakladnik, kasnije Jelačićev tajnik, moguće i sam karikaturista Ivan Havliček daje u Leipzigu izraditi karikaturu pod naslovom »Der Magyaron in der Wiege«: ban Haller, okovan, pruža Kossuthu u zipci Turopoljca-madžarona na dar. Haller poziva vojsku, cijeli jedan bataljun pješadijske pukovnije br. 13. baruna Wimpfena, pod komandom potpukovnika Sartorija; vojska, koja je zaposjela Markov trg i sve pokrajne ulice primila je instrukcije od zapovijedajućega generala Maksimiliana grofa Auersperga. Nosioci kandidacionih lista, kako bismo danas rekli, kandidati za prvog podžupana, bili su za narodnu stranku Benko Lentulaj, a za magjaronsku stranku Josip Žuvić. Glasovanje je trajalo cijeli dan 28. srpnja sve do osam sati na veče; prvi dan glasovanja svršio je s većinom od 102 glasa većine za Žuvića; svršetak glasovanja imao se obaviti sutradan 29. srpnja.

Ta odgoda odluke na drugi dan bičuje već uzbudjene nerve. I samih izbornika i svega političkog svijeta i bana koji je cijeli dan proboravio za izbornim stolom pod svodom izmedju dvorišta banske i vladine palače i naravski vojske, koja je već dvadeset

i četiri sata u napornoj službi. I cijeli dan 29. srpnja traje glasovanje. Po podne oko tri sata dolazi do incidenta, magjaron Rikard Jelačić pokušao je tvorno napasti Hermana Bužana — ban Haller daje napadača odstraniti. Izbor traje sve do sedme ure u veče kad Haller sam proglašuje nakon obavljenoga skrutinija rezultat izbora: Lentulaj je dobio 974 glasa, Žuvić 1289, dok 102 plemića nijesu glasovala. Turopoljske mase su odlučile. Nakon izbora Haller se je odmah povukao u svoje odaje.

Kako je došlo do samog krvoprolića i danas, kad su poznati i povjerljivi izvještaji vojske iz arhiva, nije moguće točno ustanoviti. Svakako razdražljivost je prešla vrhunac. Madžaroni, oduševljeni izbornom pobjedom prvi su napustili biralište i na pokrajna vrata banske palače (danas zazidana) izašli u Bansku, danas Freudenreichovu ulicu i noseći na rukama izabrana kandidata prošli kroz Kapucinsku, danas Matoševu ulicu u svoj Kasino. Narodnjaci su izašli iz zemaljske kuće na Markov trg i prolazeći njegovom sjevernom i istočnom stranom krenuli prema Kamenitim vratima da se Dugom ulicom spuste u donji grad. Od začelja te povorke odijelila se jedna grupa mladih ljudi, dijelom naoružanih i stala na početku Markove, danas Brezovačkoga ulice, koja je ravno vodila do Kasina. Ta je grupa pokušala probiti vojnički kordon kako bi pala magjaronima iza ledja. Sasvim prirodno ta je hrpa ljudi vikala, psikala i prijetila toljagama i sabljama. Vojnički je kordon zadrži, ali u to plane jedan hitac iz Ferićeve kuće na uglu Markove i Mletačke ulice (danas zgrada banovinskog financijskoga odjela). Ferić je bio magjaron i jamačno je u onoj napetosti i smutnji netko u njegovoj kući pomislio da se sprema navala na Ferićev dom. Hitac nije nikoga zgodio, ali hrpu obuze bjesnilo; u tili čas uslijedila je zaista navala na kuću, svi su prozori porazbijani, masa kuša provaliti ulaze, na što vojska istupa i bajunetima potiskuje demonstrante na istok sve do županijske

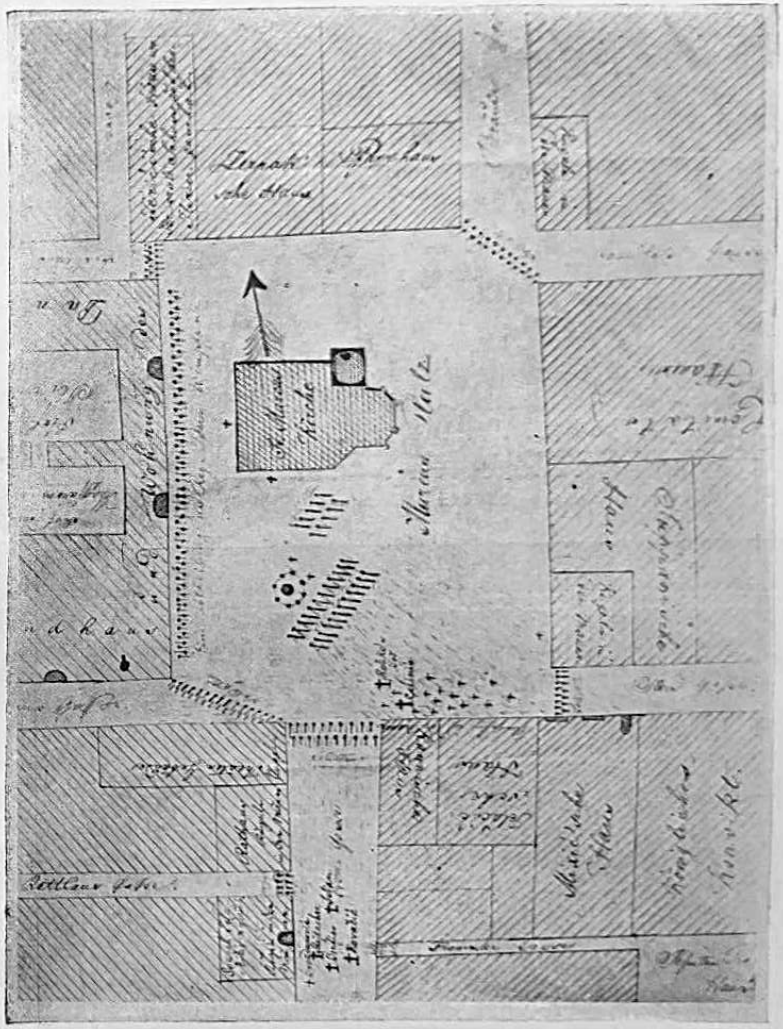

POKOLJ SRPANJSKIH ŽRTAVA

Tlocrt Markovog trga i pokrajnih ulica. Na slici su jasno označeni redovi vojnika, koji su zatvorili sve prilaze na trg. Nasred trga, kraj bivšeg spomenika označen je dvored vojnika, koji puca na žrtve. Križićima su označena mjesta gdje su pale žrtve.

KOSSUTH DRŽI NA LANCU BANA HALLERA, KOJI MU POKLANJA TUROPOLJCA U ZIPCI

Prva hrvatska politička karikatura iz g. 1845.

Roditelji, bratja, sestre i svi ukupno domorodci s raztuženim sàrdcem javljaju prežalostnu viest, da se im rodjena dieca, bratja, rodjaci, vierni drugovi i jedne zemlje sinovi na dan 29. Sàrpnja l. t.. koje odmah pali, koje pako od smàrtnih ranah sliedeće dane ovaj svìet sa boljim promienili.

Tielesa pokojnih, do 16 na broju, pokopat će se danas poslie podne u 5 urah na Jurjevom grobju, k cemu se svi rodjaci po ojnikah i domorodci pozivlju.

Zadušnice obdàrzavat će se na dan 8. Kolovoza l. t. u župnoj càrkvi sv. Marka.

U Zagrebu dana 1. Kolovoza 1845.

OSMRTNICA SRPANJSKIH ŽRTAVA 1845.

zgrade, poznije sabornice. Navodno na glas hitca, a vjerojatnije na buru napadaja na Ferićevu kuću ban Haller posla svoga adjutanta potpukovniku Sartoriju s porukom neka smjesta isprazni cijeli trg.

Jedan dio uzrujanoga mnoštva našao se prolazeći istočnom stranom trga pred banskom palačom i stao demonstrirati ugledavši bana Hallera na prozoru. Istodobno je jedna deputacija pod vodstvom gradskoga suca Josipa Štajdehara pošla k banu da od njega kao kraljevskoga komesara zatraži smjesta istragu u Ferićevoj kući kako bi se pronašao onaj, koji je pucao na narodnjake. Na početku Kamenite ulice opet se od povorke odvojio manji dio na čelu s Karlom Štajdeharom, sinom gradskoga suca i mladim pravnikom Ivanom Seljanom, htijući kroz Gospodsku, Vijećničku i Kapucinsku ulicu opet se probiti do Kasina. Srdžba radi izbornoga poraza sasvim je svladala omladinu, koja je odlučila pošto poto još noćas se osvetiti magjaronima u Kasinu. Vojska je medjutim već počela zatvarati trg i sve prilaze do njega i ta grupa omladine vrati se na trg; i na trgu i na pokrajnim ulicama bilo je još više radoznaloga svijeta.

Pred kipom Blažene Djevice Marije počela je četa vojske razgoniti radoznali svijet. Navodno je tu već ranjen bajunetom jedan čovjek. Medju tim svijetom bio je i Mirko Bogović, bivši kadet, žestoka krv, zaručnik kćeri Benka Lentulaja. Na njega je rezultat izbora baš radi tih budućih rodbinskih veza s palim kandidatom narodne stranke morao naročito razdražljivo djelovati. Činjenica je, u tom su suglasni i povjerljivi vojnički izvještaji, pripovijedanja očevidaca kao i izvještaji narodne stranke, da se Mirko Bogović u jarosti stao prepirati s natporučnikom barunom Adelsheimom, koji je zapovijedao vodom kod stupa Marijinoga, u svadji povukao svoju sablju i nasrnuo na oficira; Adelsheim je sabljom suzbio napadaj Bogovićev, nasta medju njima formalno mačevanje i Bogović pane teško ranjen sabljom po

vratu. Odigralo se to u nekoliko trenutaka. U istom času medjutim kad je Bogović nasrnuo sabljom na natporučnika i valjda već primio udarac plane puška kaprala, koji je stajao do natporučnika i rani jednoga radoznalog gledaoca. Na taj hitac cijeli vod kraj Marijinoga stupa opali puške, Sartori, videći oružani napadaj na vojsku izda ovoj četi nalog na paljbu. Ostali odjeli vojske, oni na zapadnoj i južnoj strani čuvši paljbu takodjer stadoše pucati. Vojska na sjevernoj i istočnoj strani, kao i ona pred banskom palačom, nije pucala.

Efekt te sulude paljbe bio je strašan. Krvava tjelesa valjala su se na trgu i u Gospodskoj te na početku Kamenite ulice. I medju vojskom bilo je pogodjenih (devet ranjenih), jer pojedini su odjeli pucali jedni na druge. U tom trenutku vratio se od bana s deputacijom gradski sudac Štajdehar; nosio je Hallerov pismeni nalog Sartoriju da s jednim odjelom vojnika smjesta pretraži Ferićevu kuću — a našao se na trgu pred mrtvim sinom. Već ranjen mladić se digao da će potrčati u zaklon kuće, ali ga dva smrtonosna taneta oboriše. Cijeli trg je zavio puščani dim, a glasnu tutnjavu bubnjeva, Sartorijev signal da se obustavi ta luda paljba, nadjačaše vrisak i jauk ranjenika. Od hitca iz Ferićeve kuće nije prošlo ni niti dvadeset minuta. Četvrt sata kasnije Sartori je skupio svoju vojsku i polovicu odveo do glavne straže, ostavivši na trgu drugu polovicu na straži sve to zore drugoga dana. Noć od 29. na 30. srpnja bila je neugodno tiha u Zagrebu.

Broj žrtava danas nije više mogu ustanoviti sasvim točno; bilo ih je svakako preko četrdeset. Samo na strani vojske ranjeno je 10 ljudi i to jedan kaplar i devet momaka — svi od puščanih taneta. Da li je koji od njih podlegao ranama nije poznato. Nikola Horvat, kasniji kanonik zagrebački u jednom pismu prijatelju Adolfu Veberu piše da je poginuo i jedan tajni redarstvenik od trojice, poslanih iz Beča u Zagreb specijalno radi restauracije; taj ubijeni tajni

agent »bi pod imenom nepoznatog sahranjen«. Pod spomenikom »srpanjskih žrtava« počivaju: Karlo Štajdehar, sin gradska načelnika, 28 godina star, odvjetnik Ivan Seljan (23 god.), odvjetnik Ivan Celinić (25 god.), seljački plemići iz Sv. Ivana Zeline — nota bene Žuvićevi izbornici — Ivan Koščec i Franjo Valenteković, filozof druge godine Franjo Reške, bivši vojnik Ivan Šušković, ličilac Pavao Popilu, krojački kalfa Pavao Turzo, sitničar Ivaj Šutej, nadničar Janko Fikić, gimnazijalac Matija Zubanović — posebno je pokopan židovski kožar Simeon Freund. Od rana je poslije devet mjeseci umro Ilija Gvozdanović, unijatski administrator mrzopoljske župe, koji je ranjen nedaleko grčko-katoličkog sjemeništa, a 2. VIII. umro je poludivši od potresa živaca gradjanin Antun Dimitran. Predstavnici svih društvenih slojeva i svih vjera nadjoše u agoniji feudalne Hrvatske jednakost u žrtvi.

Krvoproliće na Markovom trgu nije prestravilo pučanstvo Zagreba — naprotiv, djelovalo je poput udarca biča budeći nov otpor. 31. VII. — mrtvi još leže na odru — gradjanstvo demonstrira pred banskom palačom dopravši donle deputaciju pod predvodničtvom Janka Draškovića zahtijevajući od bana da smjesta izda naredbu da se Turopoljci povuku iz grada i da se obustavi zasjedanje županijske skupštine. Ban doziva dvije kumpanije vojske da rastjeraju puk — ali puk ne uzmiče, prijeteći vojsci oružanim otporom. Ban, bojeći se novih zapletaja, izdaje nalog da se vojska povuče.

Nad žrtvama ne pjevaju se tužbalice nego gorljive borbene himne. Antun Nemčić pjeva »Hymnu padšim 29. srpnja god. 1845.« kličući: »Vaše suze, majke otarite, — Uzdisaje ustavite, seke, — Sinovma se, bratjom ponosite, — Ki proliše za dom krvi reke: — Iz grobova slava niče, — Krv Abelah k nebu viče... Hrvatjani, na tog groba pragu — Zaklinjem vas: spomenite mrtve! — U vlastitu uzdajte se snagu, — Domoljubjem osvetite žrtve!... Savijajte, vience

Hrvatice! — Krun'te vazda te nadgrobne križe, — Nedozvol'te da vam momak lice — Prije ljubi negoli prisiže: — Da će rado tak umrěti, — Kad izdajstvo domu prěti.« Bogović pak u svom sonetu »Na grobu žrtavah« lapidarno veli: »Svaki narod svome zavičaju — raj sagradi najprie kroz grobove!« Elegičan i — kritičan jedini je Stanko Vraz u svom pismu Kukuljeviću: »Mladež naša u plemenitoj svojoj vatri stavi život svoj na kostku proléva krv — a za koga i za šta? Za ćud i korist nekojih starijih i nizkih dušah, koji pod domorodstvom nerazuměvaju ništa drugo, nego korist svoju vlastnu ili iz neznanstva daju neizgladjen alem-kamen za gladko opiljeno staklo.«

I. VIII. bio je sprovod žrtava. Osmrtnice, tiskane na crnom papiru srebrenim slovima glasile su: »Roditelji, braća, sestre i svi ukupni domoroci s rastuženim srcem javljaju prežalosnu vijest, da su im rodjena djeca, braća, rodjaci, vjerni drugovi i jedne zemlje sinovi na dan 29. srpnja t. g. koje odmah pali, koje pako od smrtnih rana slijedeće dane ovaj svijet sa boljim promijenili. Tjelesa pokojnika od deset na broju pokopat će se danas poslije podne u 5 ura na Jurjevom groblju. Žalosnice obdržavat će se na dan 8. kolovoza t. g. u župnoj crkvi sv. Marka. U Zagrebu I. kolovoza 1845.«

Narod se skupio na Harmici pred bolnicom milosrdne braće gdje su ležali mrtvi. Tu su postavljeni ljesovi na mrtvačka kola. Zvonila su sva zagrebačka zvona kad je nakon blagoslova korotna povorka krenula Dugom ulicom. Ljesovi zavijeni crnim suknom nosili su mrtvačke glave i osvetničku lozinku: »Hodie mihi, cras tibi« (»Danas meni, sutra tebi!«). Uz šapat te lozinke spušteni su ljesovi u zajednički grob na Jurjevom groblju. 8. VIII. odslužene su zadušnice, a grof Juraj Oršić položio je glavnicu da se od njezinih kamata služe crne mise za vječna vremena na pokoj duša poginulih.

2. kolovoza obavljen je završetak restauracije. Narodna stranka se apstinira i magjaroni postaju gospodari zagrebačke županije. 5. se sastaje glavna skupština županije. Ne predsjeda joj Haller, koji je već podnio kralju svoju demisiju. Daniel Josipović, pokretač cijeloga rada skupštine, triumfira kličući: »Ilirima sam pokazao svoju moć, a sad ću švapskoj vladi pokazati šta sve može komeš turopoljski«. Novoizabrani podžupani Lazar Praunsperger i Stjepan Pavleković te veliki bilježnik Bušić poslušno su orudje Josipovićevo. Nižu se zaključci, koji smjeraju stubokom izmijeniti cijelo dosadanje stanje. Zaključuje se da staleži imaju dolaziti na skupštine u madžarskim atilama, ugarska se vlada ima zamoliti da se urednicima »Narodnih novina« i »Agramer Zeitunga« ima oduzeti privilegij za izdavanje novina; Gaju se ima oduzeti povlastica za tiskaru; imao bi se zabraniti novi pravopis, uvesti stara ortografija, nova katedra za narodni jezik ima se popuniti profesorom kajkavštine, županijski zastupnici na saboru imaju raditi protiv svih odluka kojima bi se mogla oslabiti veza s Ugarskom a naročito da se imaju boriti protiv osnove o samostalnoj hrvatskoj vladi, ima se promijeniti gradski sudac u Zagrebu i konačno ima se podastrijeti kruni predstavka da se seljačkom plemstvu potvrdi pravo da može lično dolaziti na sabor. Podžupan Žuvić prihvatio je naravski sve predloge Josipovićeve — i konačno su na skupštini madžarskim jezikom pročitani svi zaključci požunskoga sabora.

Poslije županijske skupštine povedena je odmah istraga o uzrocima krvoprolića. Istragu je vodilo mješovito povjerenstvo sastavljeno od gradjana i predstavnika vojnih vlasti. Rezultati istrage poslani su kr. ugarskoj dvorskoj kancelariji u Beč, koja medjutim nikad nije donijela nikakve presude. Narodna stranka osim toga poslala je u Beč i dvije deputacije, jednu plemićku i jednu gradjansku da se

potuži na krvavi događaj i da zatraži zadovoljštinu. Deputaciju je primio nadvojvoda Ludovik, kako javlja Ambroz Vraniczany, »milostivo i rekao nam utješljivih riječi... Nadamo se da će se sada vlada zauzeti za nas... Zgodit će se svakako nešto odlučno«.

Ali i bez dolaska zagrebačkih deputacija Beč je morao sad učiniti »nešto odlučno.« Zaključci zagrebačke županijske skupštine djelovali su tamo alarmantnije nego samo krvoproliće. Županije zagrebačka postaje moćnom podružnicom madžarskoga radikalizma! Uz to jedan pouzdanik bečki javlja iz Zagreba da tamo »mnogi krive austrijsku vladu da je ilirsku stranku samo zavaravala pristavši konačno uz madžarone... Neki pak Iliri, ljutiti na strančarstvo vlade (bečke) i siti obmanjivanja, govore da bi trebalo poraditi oko sloge s Madžarima te složno istupiti protiv Austrije.« Bečka protumadžarska politika ugrožena je ozbiljno na najvažnijoj fronti.

Ono »nešto odlučno« što je Vraniczany najavio u svom pismu uslijedilo je još iste jeseni. Ban Haller primio je iz Beča upute kako će poništiti uspjeh madžaronske stranke. U smislu tih upita Haller je razaslao pozivnice za sastanak sabora u drugoj polovici rujna 1845. i potražio dodir s vodjama narodne stranke. Te je obavijestio odmah o svojim uputama i sadržaju kraljevskoga pisma upravljenoga na »stalеže kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«, kojim kruna stavlja saboru do znanja da imaju pravo glasa za izricanje saborskih zaključaka samo oni, koji su lično došli na sabor na temelju banske pozivnice ili su zastupnici oblasti (t. j. županija, kr. sl. gradova i kaptola). Time je zadan porazan udarac madžaronskoj stranci i turopoljskoj Vendée-i. Seljačko plemstvo istisnuto je iz sabora — pobjeda bijaše potpunoma na strani konzervativnoga krila narodne stranke.

Napredniji krugovi narodne stranke osjetili su dvosjeklost te bečke odluke; istina, iz sabora je isključeno seljačko plemstvo, ali su isključeni i svi osim banskih uzvanika, dakle u prvom redu inteligencija, t. zv. literati, koji su baš tvorili najjačio dio narodne stranke; banu je stvarno stavljeno na volju da po svojoj odluci i interesima svoje politike odredjuje sastav sabora — opasan precedent za budućnost.

I tu bijaše polazna točka za najvažnije odluke toga saborskog zasjedanja — stvaranje novog zakona o sastavu saborskom. Stvara se most k demokratskom izbornom redu za sabor 1848. Već napreduje u granicama tadanjih mogućnosti demokratska ideja preporodne inteligencije. Stvoren je zaključak da će u buduće sabor sastavljati svi katolički diecezanski biskupi latinske i unijatske crkve, svi pravoslavni episkopi s mitropolitom, kojima se episkopije nalaze na području kraljevina, katolički naslovni biskupi, kojima su se nekoć biskupije prostirale na području kraljevina, prior vranski, potkapetan kraljevine, kaptoli zagrebački, djakovački senjski, modruški ili krbavski, riječki, čazmanski i križevački, veliki župani i njihovi administratori, gubernator riječki, svi samostalni i punoljetni velikaši, koji imaju posjede u kraljevinama, županije hrvatske i slavonske, komeš turopoljski, kr. slobodni gradovi Zagreb, Varaždin, Križevci, Koprivnica, Senj, Požega, Karlovac, Rijeka, Bakar te vinodolski komorni distrikt, podban, protonotar i prisjednici banskoga stola, predsjednik distriktualne sudbene table, predsjednici mjenbenih sudova u Karlovcu i na Rijeci, konačno zagrebačka akademija s jednim članom, kojega tajnim glasovanjem bira profesorski zbor. Osim toga se sad zaključuje da u buduće imaju županije pored svoja dva dosadanja zastupnika slati na sabor po p e t o r i c u i n t e l i g e n a t a. Zaključeno je da se na saboru govori odsele latinski, koji ostaje diplomatskim jezikom ili hrvatski; i saborski dnevnik ima

se voditi odsele i na latinskom i na hrvatskom jeziku. Kako je pak sabor gledao na odnose prema Madžarima najbolje se razabire iz govora Petra Horvata, koji je uz opće odobravanje konstatirao: »Doklegod budu stvari tako stajale, dok Madžari pravedna naša zahtijevanja ne priznadu, dok pravo naše po ugarskim sudištima gaziti ne prestanu, dok narodnost naša nikakove garancije ne nadje u savezu s Ugarskom — dotle niti interesi madžarski ne će u našoj zemlji simpatije naći, jer sve ono što je za Madžare spasonosno i korisno, to je za nas pogibeljno i škodljivo.«

Završivši saborsko zasjedanje, koje je još ponovno zatražilo od kralja osnutak potpunoga sveučilišta u Zagrebu i uzvišenje zagrebačke biskupije na čast nadbiskupije, mogao je otići i ban Haller. Otišao je, kako Nikola Horvat piše Veberu »valjda za uvek dne 21-og u dva sata po noći, po mraku — po tmini«. Njegov odstup zadovoljio je sve stranke. Namjestnikom banske časti postao je biskup Haulik.

Drugi dan poslije Hallerovoga odlaska dolazi u Zagreb — Ljudevit Kossuth. Konferirao je sa svojim prijateljima u Kasinu, a onda nastavio put na Rijeku. Tu se sastao s Vraniczanyjem. S Vraniczanyjem ugovara sastanak s prvacima narodne stranke. Za mjesec dana dolazi do toga sastanka u Zagrebu. Kossuth kuša posredovati izmedju Josipovićeve i narodne stranke, nastoji narodnu stranku predobiti za zajedničku borbu protiv Beča. Narodna stranka medjutim to odbija. U travnju 1847. Josipović nije više komeš turopoljski, madžaronska stranka je doživjela slom. Politička vlast u Hrvatskoj je u rukama konzervativnoga dijela narodne stranke. Politički život hrvatski ulazi u mirnije vode. Kod radikalnih struja opaža se klonuće. »Kod nas je u politici velika tišina, — piše Vraz koncem svibnja 1847. Kočevaru; — stranke su se tako rekuć izmorile, barem neimaju volje nadalje grizti se kao i prie«.

»Je li se setjaš lepe i nove palače grofa Karla Draškovića u Poštanskoj ulici (danas Opatičkoj) tik polag pošte ležeće? — piše Nikola Horvat Veberu u listopadu 1845.; — Ako ne? daj si po kom dopovedati dok Ti na um padne. Znam, da će Ti zgrada ta mila biti, što nam grad toli krasi i resi, nu kamo milija Ti postala bude, kada saznadeš, da je to već naš n a r o d n i d o m! Tako jest, narodni dom imamo, o čem ni sanjali nismo. Posedovatelj njegov, koi 29-og srpnja istom odlučeni domorodac postane, proda sada istom dogotovljenu palaču svoju narodnoj stranki samo za 28.000 fl. sr., premda njega samoga medju 70—80.000 stoji. Kupila se kuća ova na akcie po 25 fl. sr., od kojih sam grof 3.000 fl. sr. na sebe primi, biskup Zagrebski uzme akciah za 3.000 fl., Zdenčaj za 1.000 i Šrott toliko, svaki kanonik najmanje za 100 t. j. 4 akcie... U domu ovome bit će i stan čitaonice, Muzeum narodni, stan učenoga društva, kada se dozvoli, a gospodarsko društvo imati će ovdě svoje sědnice... Tako nam hvala bogu sve po ruci ide, da bolje ni želiti nemožemo.« 28. III. 1846. pjeva se prva hrvatska opera Lisinskova »Ljubav i zloba«, 16. VI. iste godine imenovan je Vjekoslav Babukić prvim profesorom hrvatskoga jezika. 10. VII. 1847. slijedi kraljevska odluka kojom se potvrdjuje »Matica«. 1846. osniva se »Prva hrvatska štedionica« — svojom inicijativom, svojom snagom, svojim sredstvima, bez tudje pomoći osniva Hrvatska toga desetljeća sve svoje temeljne institucije.

U listopadu 1847. opet se sastaje sabor. Opet u »redutnoj dvorani« Posebni saborski odbor, koji su činili Ljudevit barun Bedeković, Franjo barun Kulmer i Metel Ožegović, dakle sami konzervativni narodnjaci, stavljaju 23. listopada predlog: »neka se narodni jezik uzvisi na onu čast, vrijednost i valjanost koju je kod nas uživao do sada latinski jezik«. Tek su prošle četiri godine otkako su mnogi od tih konzervativaca na govor Ivana Kukuljevića i njegov

predlog da se hrvatski jezik učini diplomatskim kazivali da su to »ideje neiskusnoga mladića«, »pretjerana novotarija i reforma«. I opet kao i pred četiri godine glavni govornik je u debati Ivan Kukuljević. Njegov govor nije više vapaj, nego klič pobjede. I on, tad već mladi učenjak koji poznaje prošlost u dokaz opravdanosti predloga navodi, kako »naši protokoli državnih sabora, osobito iz godine 1599. i 1629. kao što i svi naši županijski arkivi svjedoče nam, da je narodni jezik od negda pokraj latinskoga u javnom životu u pismu i govoru upotrebljivan bio! ... Još prije sto godina čitala se misa po Zagorju u hrvatskom jeziku i najveći službenici i gospoje pisale su javna i privatna pisma hrvatski.« Uz urnebes sabora i galerija završio je Kukuljević svoj govor da »glasuje u ime slavne varaždinske županije da se živi naš narodni jezik posve i u svemu uzvisi na ono isto mjesto, na kojem bijaše sve do sada mrtvi jezik rimski ili latinski.«

Bilancu preporodne politike točno je dao Vukotinović u »Narodnim novinama« od 13. XI. 1847.: »Sabor naš bio je znamenit i to tako znamenit, da će 23. listopada učiniti epohu u našoj dogodovštini. Dvanaesta je prošla godina otkad je naš narodni jezik stupio na literarno pozorište, i eto sada su izrekli staleži i redovi domovine naše, da su pronašli, da je došlo vrijeme, da se jezik narodni uvede na političko polje u službeni život... Naša je domovina u osobitom položaju. Druga je vlada naša, druga je kruna naša, a drugi smo mi. Vlada naša je njemačka, kruna naša je ugarska i magjarska, a mi smo Slaveni. Premda su interesi ovi različni, ipak nam uvijek tamo treba težiti, da ovo sve u jedno složimo tako, da niti drugima niti sebi ne škodimo. I to možemo, kad samo pomislimo, da nas glavni interes, naime duh državni, duh konstitucije veže, koji se može čuvati, braniti i promicati svakim jezikom, i to tim sigurnije, čim se bolje koji narod u svom življu, u svom sebi prirodjenom narodnom biću

razvije. Svakoga dakle zakonotvorca i političara je prva dužnost upoznati se sa stanjem i potrebama svoga naroda. To je sabor naš izvršio, kad je učinio, što je najpotrebnije bilo, to jest učvršćenje naše narodnosti.«

Mobilizacija i reorganizacija snaga zemlje provedena je u granicama mogućnosti. Bijaše za to krajnji čas. Burna godina 1848. kucala je već na prag.

REVOLUCIJA
1848

Naglo, žestoko, poput elementarnoga ciklona zahvatila je revolucija 1848. god. čitavu kontinentalnu Europu. Nije došla sasvim neočekivano — politička depresija ćutila se već svih posljednjih godina: sistem Svete Alijanse je dotrajao. Bio je dovoljan samo malen povod da se nagomilane pričuve revolucionarnih snaga pokrenu. Zabrana jednoga banketa opozicije, koja je tražila izbornu reformu, izazvala je 23. II. t. zv. veljačku revoluciju u Parizu; par dana kasnije kralj Louis Philippe već je u Engleskoj u egzilu a u Francuskoj je proglašena republika.

Cilj Svete Alijanse bijaše, uz čuvanje stanja stvorenoga pariškim ugovorom 1815. borba protiv revolucionarnih sila; članovi Svete Alijanse obvezaše se uzajamno pomagati u suzbijanju revolucije, a pod tim su smatrali sve težnje naroda za ustavnim slobodama i demokracijom. Istina, već francuskom revolucijom 1830. dobio je taj sistem prvi udarac — Francuska se odrekla obveze intervencije. No 1848. članovi Svete Alijanse sve da su i htjeli nijesu mogli istupiti protiv revolucije, jer je istodobno buknula u svima njihovim državama. Ciklon je jurio oslobodjenom snagom.

27. II. revolucija je u Njemačkoj — redom se ruše prijestolja vladara Bunda.

3. III. već je sazvan njemački predparlamenat u Frankfurt na Majni.

13. III. revolucija je u Beču, pada vlada Metternicha, koji bježi u emigraciju u Englesku.

16. III. revolucija je u Saskoj.

18. III. revolucija je u Berlinu, kralj mora obećati saziv pruskoga parlamenta i liberalan ustav.

20. III. odstupa bavarski kralj Ludwig.

24. III. revolucija zahvaća Italiju — Sardinija obećaje Lombardiji oružanu pomoć protiv austrijske vlasti.

I u Poljskoj se osjeća revolucionarno vrijenje.

U cijeloj Europi duhovi traže oduška, ćute mogućnost novih zamaha. Lanci stege su pukli, vlast je nemoćna.

U noći od 15. na 16. ožujka stigle su u Zagreb prve vijesti o revoluciji u Beču i padu kneza Metternicha.

Kao i u Parizu tako je i u Beču prevrat lako uspio. Stari knez Metternich u danima svoje emigracije u Engleskoj — kako se razabire iz njegove još neobjelodanjene korespondencije s prijateljem grofom Henrikom Bombellesom, a koja se korespondencija čuva u arhivu grofa Bombellesa — jamačno je mnogo razmišljao o svom neočekivanom padu. Bio je kasnije sam uvjeren da je prebrzo kapitulirao. U jednom pismu grofu Bombellesu veli, malo ironizirajući samoga sebe, da do revolucije 1848. u Austriji uopće ne bi bilo došlo da je proveo bio svoj nekadašnji naum i preselio bečko sveučilište u kakav mali austrijski provincijalni gradić — tamo bi, po njegovom uvjerenju, djaci pijančevali, ljubakali, vodili dvoboje, pa se ne bi bavili politikom. Te Metternichove riječi samo dokazuju kako je slabo prosudjivao najbližu stvarnost. Bečka akademska omladina bila je samo vidljiv instrumenat revolucije. No postojao je i nevidljivi instrumenat, koji je u kritičnom času bio jamačno važniji za ličnu sudbinu Metternichovu. Revolucija tek se pokrenula a već su se njome okoristile nevidljive sile stare opozicije protiv Metternicha na samom dvoru i u regenciji i u državnom vijeću. Te bijahu tajni saveznik revolucije u njezinom prvom pokretu.

Opozicija protiv Metternicha, koji nije dopuštao ništa dirati u sistem, rasla je posljednjih godina. Tu

su opoziciju tvorili nadvojvotkinja Sofija, žena carevoga brata i prijestolonasljednika nadvojvode Franza Karla, ambiciozna Bavarka, koja je žudila za prijestoljem ne toliko za svoga muža i sebe, koliko za svoga prvorodjenoga sina nadvojvodu Franju Josipa, grofovi Kolowrat i Sedlnitzki i konačno sam nadvojvoda Ludwig, član regentskoga vijeća. Oni su žudili za takvom promjenom sistema carstva, koji će osigurati veću vlast dinastiji, lišiti Metternicha njegove svemoći. Na prvu pojavu revolucije Metternich mora odstupiti pod pritiskom tih mogućnika. Ali tri dana kasnije revolucija je ne samo u Beču, nego i u Pragu, Krakovu, Pešti i Zagrebu. Svi narodi carstva vjeruju da je došlo vrijeme da oživotvore svoje težnje, da preuzmu u svoje ruke svoju političku sudbinu.

Za vrijeme tih dogadjaja od hrvatskih se političkih ljudi nalazi u Beču barun Franjo Kulmer. On je član Sofijine koterije; jamačno je i sam imao prste u režiranju pada kneza Metternicha. Jer od prvoga dana političkih previranja Sofijina koterija u svojim budućim kombinacijama mnogo računa s Hrvatskom. Nije bilo teško očekivati da će se u prvim pokretima revolucije Madžarska zatalasati, da će izbiti vidljivo na javu sve težnje madžarskoga nacionalizma za emancipacijom od Beča — i za taj slučaj pouzdano se računa na hrvatsku politiku kao protutežu madžarskim nastojanjima. Barun Kulmer od prvoga je dana u središtu političkih zbivanja — on postaje glavnim savjetnikom dvorske politike, ekspertom za hrvatsku politiku. I to će ostati sad cijelo vrijeme 1848. i 1849., sve tamo do svoje nenadane smrti 1853. On je manje vidljivi, ali odlučni činilac hrvatskoga političkog zbivanja u tima prevratnim godinama. U gotovo grozničavom crescendu raste njegova aktivnost, moguće je ona simptom procesa smrtne bolesti, tako slične bolesti njegovog druga iz »Theresianuma« Jelačića.

Jamačno je barun Kulmer obavijestio unaprijed o dogadjajima koji se spremaju, makar samo i neodredjeno, Ljudevita Gaja. Iskustvo, koje je do sad imao s Gajem sigurno je Kulmera dovelo do zaključka da će ga moći i sad upotrebiti kao pomoćnika svoje politike. Vijesti o revoluciji u Beču Gaja nijesu više zatekle u Zagrebu, napustio je Zagreb ne obavijestivši o svom odlasku ni prijatelje ni znance. Kad je došao glas o bečkim dogadjajima Gaj je već u Grazu, primljen je u audijenciju od nadvojvode Johanna, inspektora vojske, a zatim odlazi u Beč. Kasnije se Gaj sam dičio po Zagrebu da je u Grazu i u Beču bio »pred tri nadvojvode i pred samim carem«. U Beču je Gaj upućen kako da u Zagrebu djeluje na razvitak neminovnih političkih dogadjaja. Pored toga Gaj je u Beču stupio u vezu i s komitetom slavenskih djaka, koji se je na sveučilištu odmah obrazovao, čim je buknula revolucija. Sveučilišni djaci iz naših strana u bečkoj atmosferi stekoše revolucionarnu svijesnost, po uzoru ostalih grupa u auli nastoje dati pravac politici u domovini. Kušaju uspostaviti veze sa Zagrebom, šalju svoje proglase, sastavljaju osnove revolucionarnoga odbora za Zagreb.

Jedan od prvih ljudi u Zagrebu, koji je saznao za bečke dogadjaje bijaše Ambroz Vraniczany. Poruke mu je poslao potkancelar Ljudevit barun Bedeković. Vraniczany smjesta okuplja prvake narodne stranke Kukuljevića, Demetra, Šuleka i druge. Zagreb je uzbudjen; vojne vlasti su bez instrukcija, locumtenens banske časti biskup Haulik takodjer nije u Zagrebu — vlast je zatečena, skroz pasivna. Sad tek saznaju Vraniczany i drugovi da je Gaja nestalo iz Zagreba. Političari narodne stranke u prvi mah pomišljaju na to da se sazove sabor, ali ideja odmah pada — stari je stališki sabor dotrajao. Konačno odluče sazvati gradski vijeće — neka ono preuzme vlast, izabere poseban odbor, koji će se brinuti za održavanje reda. 17. III. je u gradu objavljen manifest cara Ferdinanda V. s proglašenjem nove slobode — slobode štampe, ukidanja cenzure, formi-

ranja narodne garde. Gradsko vijeće, zapravo skupština narodne stranke pozdravivši revoluciju, zaključuje zamoliti gradsko vijeće da u ime cijeloga stanovništva pošalje molbu kralju neka izvoli odmah zapovijediti banskom namjestniku da sazove novi sabor, koji treba preuzeti vodstvo poslova. Sat kasnije već je u Beč otputovala deputacija pod predvodničtvom Ambroza Vraniczanyja. Istoga popodneva počelo se u gombaonici Klingräffove škole organizirati gradjansku gardu. Nekoliko bivših oficira izjavilo se spremnima preuzeti izobrazbu garde, a gumbarski ceh obećao besplatno napraviti kokarde za gardu. U te je dane vodstvo političkih poslova u Zagrebu preuzeo sasvim Ivan Kukuljević. Njemu je već 17. III. kanonik Vuković u ime Kaptola saopćio spremnost poduprijeti narodnu stvar moralno i materijalno.

U Beču je kaos. Živjelo se, kako je Kulmer spomenuo u jednom svom pismu Jelačiću, »bez etikete i forme«. Zagrebačka deputacija ništa nije mogla obaviti. Sastala se s Kulmerom, koji joj je preporučio da se čim prije vrati u Zagreb i s djacima i s — Gajem. Gaj je već do tad održao dva sastanka sa djacima. Sa svoje skupštine djaci su uputili manifest na narod, po naslovom »Pozdrav braći u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji«. Taj proglas vrlo je radikalan. Spomenuvši svoju ulogu u bečkim dogadjajima djački komitet poručuje u proglasu:

»Nas Slavena ima polovina u carevini, pa opet nas je gnjelo, mučilo tudjinstvo kao nijedan drugi narod, mučilo i gnjelo slatke riječi mira i ljubavi govoreći. Šta je uzrok toj nesreći? Naš narod nije ustao i kazao svoju volju. Kod kuće su ga ljudi samoživi opsjenivali, varali i odvraćali od istine, koju je Bog stvorio za svaku dušu, a iz Beča podupirali su takve ljude svim opakim načinima krvoloci, Metternich na čelu . . . Znate što su ljudi samoživi? Oni, koji bi pustili propasti milijune naroda od zla i nevolje, samo da im je brada masna, trbuh pun, pa još k tome naslov ili titul gospodski, da se mogu raspoznati od narodne tegleće sirote. Vrijeme je došlo, da to nekršćansko stanje prestane za sve narodne svijeta, te im grane sunce slobode. Ali

ne vjerujte, da će vam sloboda sama doći, ili da će vam je koji tudjin donijeti. Nu, što velimo? ne, čitava naša prošlost vikat će vam iz tugujuće duše: Sada ili Bog zna kada! Zato ustani bijeni narode, i kaži veličanstvenu volju tvoju. Učinite to i vi ste slobodan narod. Ljudi samoživi kazat će vami, da već imate i vi slobodu štampe i narodnu stražu, pa da ne zbijate komedije. Znate što je sloboda bez narodnost? Tijelo bez duše. Mrtva stvar. Mi hoćemo živu slobodu! a zar ne znate da su Vam htjeli utamaniti u Požunu u ime one mrtve slobode i ime našega naroda, i narodne boje, i narodni pečat i jezik naš, govor naš narodni itd.? Sloboda i narodnost za sav su svijet nerazlučne stvari. Ne vjerujmo slatkoj i lukavoj riječi onih, koji nam rade već pol vijeka neumorno i postojano o glavi. Očitujmo samo svoju narodnu želju, i dušmane sve naše stići će božja pravica. Ljudi samoživi reći će vam, da se okanite, da niste na zakonitom putu. . . primijetit će dalje, da vam želje ne će uslišati i ispuniti naš kralj . . . strašit će vas vojnicima . . . davat će vam kojekakve savjete i cjelivat će vas usto. Ne vjerujte im. . . Mi izvršujemo ovaj pozdrav moleći vas, da budete složni. Sloga da je u srcu svakomu od vas! Braće, okanite se svake mržnje i svadje negdašnje i nove. Medju nama bio je ovdje Ambroz Vranjican i Ljudevit Gaj . . . Mi smo razgovarali s njima potanko o našoj stvari. Pridajte k ovim slavnim rodoljubima vrloga našeg Ivana Kukuljevića, i priznajte u ime božje ovu trojicu za svoj ravnajući odbor, dok se vaše želje predaju kralju, odgovor dobije i tako sloboda i narodnost u vas posve učvrste.«

Na tom proglasu čitala su se imena Stjepana Pejakovića, Djordja Natoševića, Božidara Rogulića, Djure Crnadka, Petra Kozlara, Jurija Jenka, Živka Stefanovića, Svetozara Miletića, Djure Daničića, Matije Bana. Mnoga ta imena čuti će se kasnije u političkom i kulturnom životu. To je najmladja generacija »ilirstva«, ispovjednici već izgradjenih slobodarskih, demokratskih naziranja. Govore novim akcentom, direktno, kako se njihovi stariji drugovi, pokretači ne bi usudili jamačno ni misliti. Taj najmladji naraštaj već se je prekalio u prvom ognju revolucije. Njihov proglas ne će ostati bez uticaja na domu, naći će tamo odjeka medju njihovim vršnjacima.

Ni na samu zagrebačku deputaciju nijesu proglas slavenskoga djačtva kao i cijela bečka atmosfera

ostali bez uticaja. Politički život u Zagrebu tokom druge polovice ožujka 1848. kretat će se smjernicama, koje je udarilo bečko slavensko djačtvo. No već su se pokrenule i sile konzervativne hrvatske politike kojoj je najdjelotvorniji i zapravo jedini izraziti predstavnik barun Kulmer.

Vraniczanyjeva deputacija vratila se u Zagreb da iskupi želje djačtva. U Zagrebu Vraniczany i Kukuljević spremaju veliku narodnu skupštinu, svih elemenata narodne stranke, koji će raspraviti i formulirati zahtjeve hrvatske politike. Te zahtjeve će onda posebna velika sjajna deputacija podnijeti caru Ferdinandu. Car Ferdinand u te dane prihvaća i potpisuje sve zahtjeve koje mu predlažu revolucionarni Beč i Pešta i sve moguće deputacije iz svih krajeva carstva. Car je već kapitulirao i pred Madžarima — oni su dobili svoju odgovornu vladu. Grof Batthyany je prvi madžarski premier, a palatin nadvojvoda Stjepan opunomoćeni namjestnik kraljev. Staro carstvo puklo je na dvoje. U Zagrebu osjećaju da je kucnuo čas brzih odluka.

Razvitak dogadjaja zatekao je pokretače pada kneza Metternicha. Protumetternichovska stranka na dvoru htjela se je samo riješiti staroga kneza, ojačati vlast dinastije, a sad su je dogadjaji pregazili prijeteći oduzeti dinastiji i posljednje. Na takav neočekivan obrat slijedi i žestoka reakcija. Nadvojvotkinja Sofija, kako veli biograf Franje Josipa prof. Josip Redlich, »jedini čovjek na cijelom dvoru«, koja je još prije 13. III. uživala glas liberalke, za tih par dana stala je gledati razvitak dogadjaja s očima krajnje desnice. Traži već vezu s knezom Windischgrätzom komandantom bečke garnizone, hlepti za silom, koja će obuzdati revoluciju, spasiti carstvo namijenjeno njezinom sinu. Imenovanje madžarskoga odgovornog ministarstva pokreće u prvi plan dvorske politike hrvatsko pitanje. Stara politička formula baruna Kulmera o suradnji hrvatske politike s ma-

džarskim konzervativnim krugovima i s dvorom postaje britko aktuelnom uz izvjestnu izmjenu. Kulmer nastoji pospješiti odluku jer je jamačno sam bio pod dojmom djačkog proglasa. Ako taj proglas naidje u Hrvatskoj na premoćan odziv njegova je formula prebačena. Tu mu je potreban Gaj i — predati u Hrvatskoj vodstvo političkih poslova u ruke ličnosti, u koju će on moći imati povjerenje. Gaj će u široj javnosti stvarati raspoloženje za njegovu politiku, a provodit će je dotična osoba njegovog povjerenja. Hrvatska mora dobiti bana ,to bijaše prvotni cilj Kulmerove politike. Tu njegovu osnovu prihvatio je i nadvojvoda Ludwig i nadvojvoda Franz Karl, odnosno nadvojvotkinja Sofija; na nju su pristali i barun Samojlo Josika vodja madžarskoga konzervativnoga plemstva i savjetnik ugarske dvorske kancelarije Wirkner.

Od prvoga trenutka bilo je jasno da na bansku stolicu može zasjesti samo vojnik, i to svakako Hrvat. Nadvojvoda Ludwig predložio je generale Rukavinu i Rastića. Barun Kulmer imao je opet svojega kandidata — komandanta prve banske pukovnije u Glini Josipa baruna Jelačića. Jelačić bijaše njegov stari drug, zajedno su bili u Therecianumu. Znao je da narodno osjeća, da je dobar govornik, čak je i pjesnik. Čovjek žive osjećajnosti. Kao oficir službovao je i u Dalmaciji, poznaje prilike. Dobar je vojnik, dokazao je to u okršajima na kordunu i dobar upravnik. Uprava je u njegovoj prvoj banskoj pukovniji uzorna; umije razgovarati s ljudima, nenametljivo im nametnuti svoju volju; dapače se hvata i u kolo s prostim graničarima a da pri tome njegov autoritet ne strada; ta demokratska nijansa odgovara diktatima političkih prilika; dapače je na teritoriju svoje regimente ukinuo kaznu batinjanja a disciplina je pri tome ostala netaknuta; u redovima narodne stranke uživa dobar glas. Barun Kulmer nije Jelačića nijednom riječi obavijestio da ga kandidira za hrvatskoga bana. Imao je povjerenja u njegovu

vojničku poslušnost, a i baš za to računao da će Jelačić i najbolje odgovarati njegovim političkim namjerama. Poteškoća bijaše da je Jelačić pukovnik; druga je poteškoća da prema staroj ustavnoj praksi kruna popunjava mjesto bana na prijedlog ugarske dvorske kancelarije. Te formalne zapreke medjutim su uklonjene sporazumno s predstavnicima madžarskih konzervativaca: zaključeno je Jelačića uz njegovo imenovanje za bana promaknuti na čast generala, imenovati »vlastnikom« obiju graničarskih pukovnija u banovini, imenovati tajnim savjetnikom, povezati u njegovim rukama vlast i civilne i krajiške Hrvatske. 20. III. započela je Kulmerova akcija za Jelačićevo imenovanje — 23. III. potpisan je kraljevski reskript, u isto vrijeme dok je u Beču Kossuth s prozora hotela »Erzherzog Karl« držao plamene revolucionarne govore. Zagrebačka delegacija bila je već u Zagrebu. Saznavši od Kulmera da je odluka o imenovanju Jelačića za bana već pala krenuo je 22. III. u Zagreb i Ljudevit Gaj. »Tvoje imenovanje, piše kasnije Kulmer Jelačiću, provedeno je za tri dana, a da prije nije na te nitko ni mislio u višim krugovima.«

Kukuljević i Vraniczany pripremili su već sve za veliku skupštinu narodne stranke, koja će izraditi želje i zahtjeve Hrvata. Skupština je zakazana za dan 25. III. i to u »Dvorani«, zgradi Narodne Čitaonice. Bogoslav Šulek u »Narodnim Novinama« uoči te skupštine prikazavši novu političku situaciju nastoji formulirati potrebe hrvatske politike u članku »Naše želje«. Te naše želje upiru se u program, koji je Janko Drašković prije šesnaest godina razložio u svojoj »Disertaciji«.

»Vječna je pravda nadvladala, — veli se u tom programatskom članku; — Rastrgani su lanci, kojima duh hrvatski bijaše sputan. Srušen je jaram, pod kojim je sloboda stenjala. Ružna sjena samovolje i apsolutizma bježi pred svijetlim obrazom slobode i ustavnosti, kano tamna noć pred bijelim licem jutarnje zore. Narodi vesele se i igraju . . . Došlo je vrijeme, kad se sve

pravedne želje izvršuju u Beču i svaka se pravedna molba uslišava. A te naše narodne želje jesu: Neka nam se povrati cjelokupnost domovine naše, sada rasparčane na kraljevine, pokrajine, gubernije i pašaluke, koja nije kriva da ju je izgubila, dočim smo branili Austriju, da, i svu Europu od divljih čoporah turskih. To moramo dobiti, jer i ako Hrvati i Slavonci, za tolike žrtve, koje doprinose od vjekova na oltar kršćanstva i čovječanosti, ako za sve ovo nisu zaslužili nikakva nadarja, nikakve nagrade, jer im ju određe Europa, a to barem im ne može odreći, da im se sada, kad je vječna pravda prijestol zauzela, povrati barem ono, što im po Bogu i zakonu pripada. Treba dakle da najprije potražimo, da nam se vrati Vojnička Krajina pod civilnu vlast, jer ako drugi narodi uživaju ustav, zar toga nije dostojan i graničar? Dalmacija treba da se pridruži sestrama svojim, od kojih je bila tako dugo rastavljena, jer je lud naslov »Ban Hrvatske, Slavonije i Dalmacije«, ako je to samo na papiru. U vrijeme franceskoga rata poslije propasti mletačkoe republike, Austrija je dobila Dalmaciju upravo zato, jer je dokazala, da ona spada hrvatskim zemljama; neka nam se dakle dade ono, što je Austrija dobila za nas. Najposlije treba da ištemo povraćanje starih granica Hrvatske sve do Une i Bišća u sadanjoj Bosni, što bi se valjda lako moglo izraditi diplomatskim pute, jer turski car i tako već ne zna, što da počne s nezadovoljnim krajišnicima . . . Zasad mučimo o Kranjskoj, Istri itd., koja je jednoć takodjer bila s Hrvatskom združena. Tako dobivši cjelovitost domovine, treba da se pobrinemo za shodnu vladu. Time se poradja druga želja, naime — odgovorni ministerium.«

Gaj je 24. III. stigao u Zagreb. Pred ulazom u grad Gaj se preobukao u novu bijelu surku i naručenim otvorenim četveropregom ušao u Zagreb, kako to pripovijeda barun Neustädter u svojem memoarskom djelu »Le ban Jelačić«, koje se u rukopisu čuva u zagrebačkoj sveučilišnoj knjižnici. U četveropregu provezao se Gaj kroz cijelu Ilicu Dugom ulicom u gornji grad. Gajeva kočija juri kroz gomile, koje traže obavještenja, on stoji u kočiji i samo dovikuje desno i lijevo: »Revolucija! Revolucija!« Ozbiljni svijet, priča Neustädter, smijao se toj harlekinadi. Došavši kući ne grli ni žene ni djece već ulazi u veliku blagovaonicu, kuda su za njim navrli malogradjani i djaci i tu, kako doslovce veli Neustädter, »slika tako cijelu fresko-sliku revolucije da

su dobre zagrebačke gradjane samo prolazili trnci«. U govoru, koji je izrekao kazao je da ima samo jedan put spasa od anarkije — proklamirati pukovnika Jelačića hrvatskim banom. I sve je pozvao za sutradan na skupštinu u Dvoranu. I svi su Gaju klicali živio »comme de possedés«, bilježi Neustädter.

Sutradan prije podne Gaj je posjetio pravoslavnu akademiju gdje je održao djačtvu nekoliko plamenitih govora. Djačtvo postaje Gajevom političkom vojskom. Gaj je obznanio omladini zaključke bečkoga slavenskoga komiteta. U triumviratu Vraniczany—Kukuljević—Gaj, veli Neustädter, Gaj se ponaša kao diktator. On sam s užim krugom svojih prijatelja redigira osnovu »narodnih zahtijevanja«, koja će se predložiti na prihvat skupštini u Dvorani — svoje sudrugove u vodstvu stavlja stvarno pred gotov čin, poglavito u stvari uredjenja svećeničkoga pitanja gdje odlučuje u duhu ideja, koje je upoznao kod opata Krizmanića u Bistrici, ujaka svoje žene, starog slobodara, prvog prevadjača Miltonovog »Izgubljenog raja« na hrvatski i Pavla Stoosa, pobornika reforme svećeničkoga položaja. Predvidjanja baruna Kulmera su se obistinila: Gaj je uspio uhvatiti dogadjaje u svoje ruke.

Za tri sata po podne bila je zakazana skupština u »Dvorani«, nedavno prekupljenoj palači grofa Karla Draškovića, koju je sagradio Bartol Felbinger. Neustädter bilježi da je Karlo Drašković tako jeftino odstupio tu palaču narodnoj stranci pod pritiskom svoje žene ,rodjene grofice Batthyany, jer se tvrdilo da zgradi prijeti opasnost da će se srušiti; galerije, izgradjene u smionim lukovima, valjalo je posebno poduprijeti stupovima. Na skupštini su prevladavali sljedbenici Gajevi, raspaljeni već njegovim govorima. Skupštini predsjeda Janko Drašković, ali pokretna sila njezina je Gaj. Premda znajući da se patent o Jelačićevom imenovanju za bana nalazi već na putu u Glinu, Gaj to taji skupštini i predlaže joj

da ona izabere Jelačića za bana, želeći time stvoriti privid da narod hrvatski njegovom zaslugom opet osvaja staro pravo da si sam bira bana, jamačno računajući da će time obvezati za se i Jelačića i steći tako na nj uticaj. Ta Gajeva kombinacija bila je pomalo naivna; zaboravio je očito pri tome da će morat suprotstaviti svoj uticaj uticaju baruna Kulmera.

Skupština je počela u tri sata po podne uz zvonjavu svih zvonova Svetoga Marka. Mnoštvo, gdje si je Gaj osigurao većinu djaka, klerika, konvikta, očekuje samo Gaja. U grobnoj tišini najprije se čita proglas bečkoga Slavenskog Komiteta. Gromkim živio formalno je prihvaćen predlog o sastavu triumvirata. Onda počinje se čitati peticija i kad se spomenulo ime Jelačićevo Gaj prvi kliče: »Živio ban Jelačić!« Nastaje prava epidemija entuzijazma. Ostale članke peticije čita Dragutin Galac, tako naglo da nitko nije ništa pravo mogao ni razumjeti ni čuti. U tim »narodnim zahtjevanjima« reklo se u glavnom:

»Mi slavjanski narodi trojedne kraljevine želeći kao i do sad ostati i nadalje pod krunom ugarskom, s kojom su predji naši slobodnom voljom sjedinili krunu kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, držeći takodjer vjerni ostati sadašnjoj vladajućoj dinastiji, postavljenih na prijesto naših kraljevina po sankciji pragmatičnoj i zajedno želeći cjelokupnost monarhije austrijanske i države Ugarske, kao što i silni potpor biti one velike tečevine, koju su stekli za cijelu austrijsku carevinu krvavi i važni dani 13., 13 i 15. ožujka ove godine u Beču, zahtijevamo od pravednosti kralja našega: budući da se, u izvanrednom položaju nalazimo i za povraćanje zakonitog stanja potrebito je da imademo zakonitu vrhovnu glavu i zato predlažem da i mi jednodušno izaberemo za bana trojedne kraljevine baruna Josipa Jelačića Bužimskoga, muža povjerenja svega naroda, kojemu banu ima se predati i zapovijed nad vojskom granice i pravo raspisa sabora . . .« Dalje se u zahtijevanjima traži: »Da se naš državni sabor sazove najkasnije do 1. svibnja u glavni grad Zagreb . . . Krepko i novo sjedinjenje u svakom smislu naše po zakonu i dogodovštini k nama pripadajuće kraljevine Dalmacije s kraljevinom Hrvatskom i Slavonskom, kao takodjer cijele naše Vojničke Granice, glede političkog upravljanja, kao i svih ostalih tečajem vremena izgu-

bljenih s ugarskim varmedjijama i s austrijskim državama sjedinjenih strana domovine naše . . . Vlastiti nezavisni, našem saboru odgovorni ministerium kojega članovi imaju biti ljudi narodu povoljni i od novijega duhah napretka i slobode . . . Uvedenje narodnog jezika u unutarnje i izvanjsko upravljanje kraljevina naših i zajedno sve više i manje učionice . . . Svakoljetni državni sabor na izmjenu u Zagrebu, Osijeku, Zadru i Rijeci . . . U prvom dojdućem, kako i na svih budućih državnih saborih naših zastupanje naroda na temelju jednakosti bez razlike staleža . . . Vojska mora priseći na ustav po načelu čovječnosti . . . Imaju se osloboditi svi politički prestupnici, imenito pako slavni naš spasitelj i domovine vredni sin Nikola Tomaseo . . . Odrešenje podanika od rabote ili tlake i zatim od podaničtva . . . Podignuće narodne banke . . . Ukidanje svih mitnicah i slobodan uvoz soli . . . Sva ustavna prava za krajšnike . . . Sve domaće časti, od najveće počevši, tako duhovnične kao i svjetske, ne smiju drugi imati i obnašati nego samo sinovi trojedne kraljevine . . . Ukinuće celibata i uvedenje narodnog jezika u crkvu polag starinskoga hrvatskog prava i običaja . . .«

Konačno je izabrana deputacija od stotinu ljudi, koji će narodna zahtijevanja ponijeti pred cara u Beč, te je izabran mladi barun Dragojlo Kušlan da smjesta krene iz Zagreba u Glinu i obavijesti pukovnika Jelačića da je izabran za bana Trojednice.

Te iste večeri vijećao je još narodni odbor o tome kako će se prirediti doček novome izabranome banu, koji će sigurno sutradan stići u Zagreb.

Barun Kušlan stigao je još iste večeri u Glinu. Jelačić je još radio u svojoj kancelariji u prvom katu glinske »obrštarije«. U prizemlju po običaju čekalo je pukovnika malo društvo oficira, medju ovima upravni poručnik Ivan Trnski i mjestni prota Slavnić; svake večeri igrao je pukovnik s njima partiju »bastona«. U posljednje se vrijeme opazilo neko komešanje s onu stranu granice i Jelačić je upravo izradjivao dispozicije za svoju pukovniju duž korduna za slučaj napadaja bosanskih krajišnika. Kušlan stigavši u Glinu smjesta je pošao do Jelačića.

O tome što se je te večeri 25. III. 1848. dogodilo u Glini izmedju Jelačića i Kušlana postoje dvije ver-

BAN JELAČIĆ

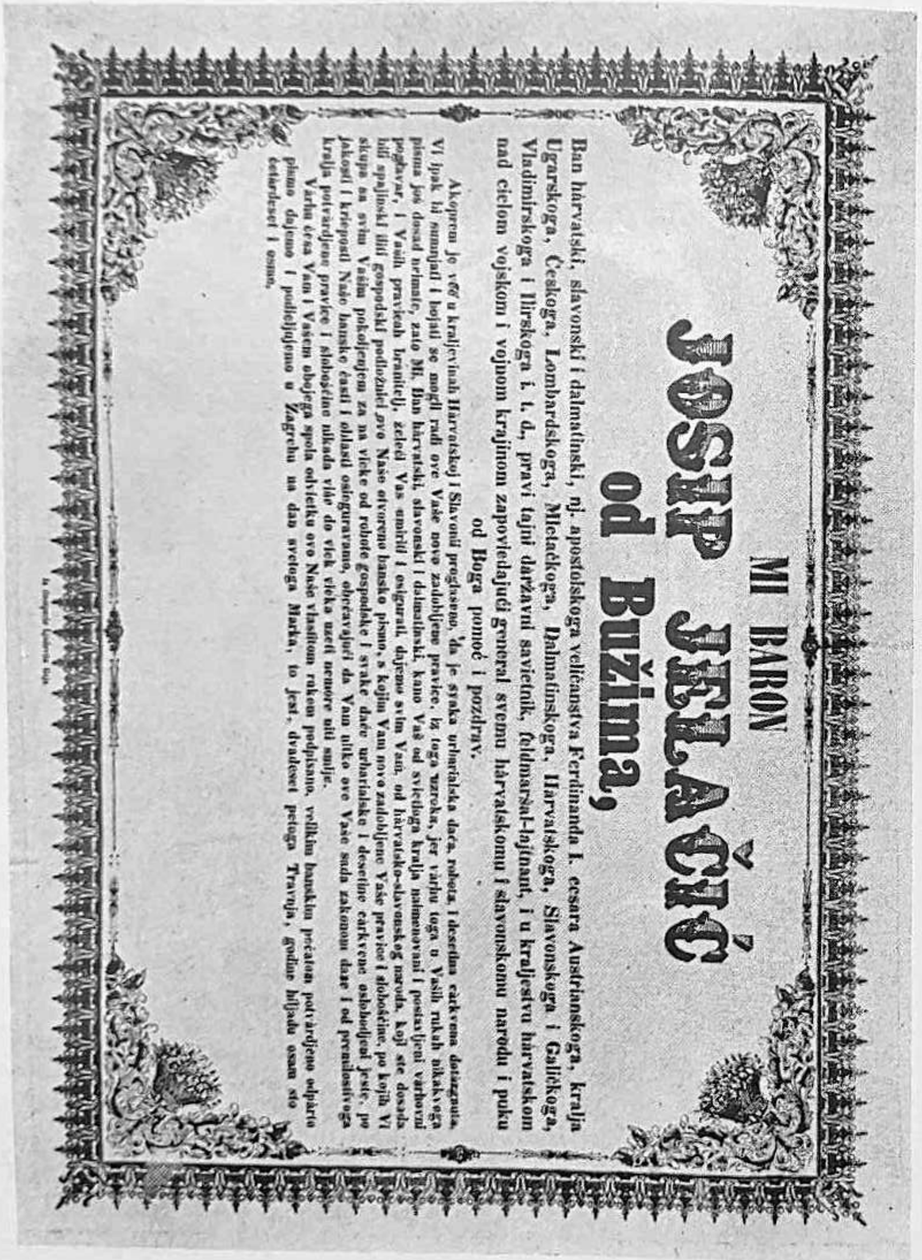

MI BARON

JOSIP JELAČIĆ

od Bužima,

Ban hàrvatski, slavonski i dalmatinski, nj. apostolskoga veličanstva Ferdinanda I. cesara Austrianskoga, kralja Ugarskoga, Českoga, Lombardskoga, Mletačkoga, Dalmatinskoga, Hàrvatskoga, Slavonskoga i Galičkoga, Vladimirskoga i Ilirskoga i. t. d., pravi tajni dàržavni savietnik, feldmaršal-lajtnant, i u kraljestvu hàrvatskom nad cielom vojskom i vojnom krajinom zapoviedajući general svemu hàrvatskomu i slavonskomu narodu i puku od Boga pomoć i pozdrav.

Akoprem je već u kraljevinah Hàrvatskoj i Slavonii proglaseno, da je svaka urbarialska daća, robota, i desetina càrkvena dotàrgnuta, Vi ipak bi sumnjati i bojati se mogli radi ove Vaše novo zadobljene pravice, iz toga uzroka, jer vàrhu toga u Vaših rukah nikakvoga pisma još dosad nemate, zato Mi, Ban hàrvatski, slavonski i dalmatinski, kano Vaš od svietloga kralja naimenovani i postavljeni vàrhovni poglavar, i Vaših pravicah branitelj, želeći Vas umiriti i osigurati, dajemo svim Vam, od hàrvatsko-slavonskog naroda, koji ste dosada bili spajinski iliti gospodski podložnici ovo Naše otvoreno bansko pismo, s kojim Vam novo zadobljene Vaše pravice i slobošćine, po kojih Vi skupa sa svim Vašim pokoljenjem za na vieke od robote gospodske i svake daće urbarialske i desetine càrkvene oslobodjeni jeste, po jakosti i kriepostí Naše banske časti i oblasti osiguravamo, obećavajući da Vam nitko ove Vaše sada zakonom dane i od premilostivoga kralja potvàrdjene pravice i slobošćine nikada više do viek vieka uzeti nemore niti smije.

Vàrhu česa Vam i Vašem obojega spola odvietku ovo Naše vlastitom rukom podpisano, velikim banskim pečatom potvàrdjeno odpàrto pismo dajemo i podieljujemo u Zagrebu na dan svetoga Marka, to jest, dvadeset petoga Travnja, godine hiljadu osam sto četàrdeset i osme.

PROGLAS O UKIDANJU KMETSTVA

zije. Obe je pribilježio Neustädter u svojoj knjizi. Neustädter je pisao svoju knjigu u glavnom na temelju usmenoga pripovijedanja Jelačićevoga poslije 1855.; sam Neustädter je s diskretnom rezervom primao Jelačićeve riječi; Jelačić je tad već bolovao. Jelačićeva verzija o tom sastanku glasi:

Ugasio sam svijeće u svom uredu i sišao u salon u prizemlje kad netko pokuca na vrata sasvim mračne sobe. Kliknuh: »Unutra!« Kušlan je unišao poput kitajske sjene. Ne mogavši prepoznati figure čovjeka koji se pojavio pred mojim očima upitah glasno: »Tko je?« Tad se Kušlan oglasi, smjesta mi ispripovjedi moj izbor, narodnu radost, poziv narodne skupštine da smjesta podjem u Zagreb ı konačno čestitke i sve to s tolikom blagoglagoljivošću, glasom uzbudjenim i uznesenim da sam stao sav zapanjen nad svim što sam čuo i vidio. U prvi mah mislio sam da se nalazim u društvu ludjaka. Medjutim sam opet zapalio svijeću i pozorno stadoh promatrati Kušlana, koji se tad požuri izručiti mi Gajevu depešu. Pročitavši zadobih opet svoj unutrašnji mir. »Dragi moj barune, rekoh, najljepše vam zahvaljujem na trudu što ste došli u Glinu, ali istodobno vas molim da se smjesta vratite u Zagreb i saopćite Gaju da sam vrlo dirnut svjedočanstvom povjerenja narodnog za bana. Ni čast ni dužnost ne dopuštaju da primim tu čast ni od koga drugoga van od moga suverena, koji jedini ima pravo imenovanja. Narodna skupština počinila je ilegalan akt, ja to kao vojnik i vjerni podanik ne mogu primiti. Evo moga odgovora. Zbogom.«. Odoh na partiju bastona. Kušlan začudjen i zlovoljan smjesta ode u Zagreb«.

Kušlan u svojoj verziji priznaje takodjer da je Jelačić odbio izbor narodne skupštine, ali zato jer da dovoljno ne poznaje zemaljske zakone. Kušlan veli da mu je na to odgovorio neka se za to ne brine, jer da će sad i onako naći jednu tabula rasa. Sutra dan neka samo dodje u Zagreb, a Kušlan tvrdi da mu je Jelačić obećao da će doći i da ga je još zamolio da avizira poštara da budu spremni relaisi. Kušlan tvrdi da mu Jelačić ništa nije govorio ni o kralju ni o dužnostima, ništa drugo da mu nije umio suprotstaviti nego brigu za svoju regimentu i potrebu svoje prisutnosti za slučaj kakvih nemira na granici. Kušlan tvrdi da je Jelačić bio tako ushićen da ga je zagrlio i zamolio neka izruči sve najljepše za Gaja i sve ostale.

Ipak te noći od 25. na 26. III. Jelačić je odlučio poći u Zagreb, kako je kasnije pripovijedao Neustädteru, »da protestira protiv ilegalnoga izbora i zloporabe imena«. 26. III. rano u jutro sjeo je u kočiju

i o podne stigao u Lekenik. Tamošnji poštar Klempaj dočuvši što se je dogodilo u Zagrebu, čestitao je Jelačiću na banskoj časti, ali Jelačić je odbio čestitku rekavši još u šali da će Klempaj postati isto tako direktorom pošte kao i on banom. Medjutim dok je još sjedio za ručkom stigla je bečka štafeta i predala Jelačiću carski patent. Carski je dekret kazivao: »... gojim čvrsto uvjerenje da će Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija u popunjenju banske časti i u Mojem izboru, koji je pao na Vas, naći jasan dokaz Mojega očinskog osjećaja, koji sam voljan da ubrzo potvrdim, čim mi sabor podastre svoje predloge s obzirom na narodnost i jezik; ja pak u drugu ruku očekujem, da će svi stanovnici spomenutih kraljevina smatrati svojom dužnosti podržavanje mira i zakonitoga poretka i da će tom spasonosnom cilju oduševljeno posvetiti sve sile.« Nije teško naslutiti da je kod redigiranja toga dekreta u njegovim političkim rečenicama barun Kulmer morao imati najveći udio. Jelačić je kasnije zaista održao obećanje koje je u šali zadao Klempaju, imenovao ga prvim direktorom pošte u Zagrebu; Klempaj je medjutim kasnije pod apsolutizmom stupio u službu tajne policije.

Stigavši u Zagreb Jelačić je odsio u roditeljskoj kući na uglu danas Matoševe i Freudenreichove ulice nasuprot banskoj kući. Odmah je primio Gaja i najprije mu isto rekao što i Kušlanu. Gaj ga je zapanjeno slušao. Tek sad je Jelačić izvadio carski patent i rekao Gaju: »Sad sam vaš dušom i tijelom za narod!« Peticiju narodne skupštine samo je proletio zadržavši se na prvom zahtjevu primijetivši da se zahtjev da on postane general en chef u Hrvatskoj protivi vojničkoj hijerarhiji. Te večeri, bilježi Neustädter, oteo se Jelačiću razmišljajući o svom novom položaju usklik: »Što Bog dade i sreća junačka!«, koji je uzeo kasnije kao lozinku svoga banovanja.

U Zagrebu je Jelačića zateklo i pismo Kulmerovo iz Beča, kojim mu javlja i potankosti njegovog imenovanja i diskretno mu sugerira smjernice njegove buduće politike: »Naša deputacija od preko 100 ljudi ušla je u grad s muzikom i svima mogućim pozdravima i govorima. 30 točaka njezine peticije su »überspannt«, vidjet ćemo. Kao demonstracija protiv Ugarske stvar je sasvim dobra. U Ugarskoj stvari stoje zlo. Novo ministarstvo doduše je potvrdjeno, ali mislim da će njegova djelatnost biti jednaka ništici. Konac će biti da će Austrija morati Ugarsku nanovo osvajati. Samo neka granica ostane mirna i odana. Iz Milana već ovdje osam dana nema nikakvih vijesti.«

Velika hrvatska deputacija kao ni zahtijevanja narodne skupštine nijesu imali u Beču sreće. Dvor je već stao zazirati i od samoga očijukanja sa slobodarstvom. Od ministra dvora grofa Fiquelmonta Gaj je saznao da od narodnih zahtijevanja ne će biti ništa, da se pače želje zagrebačke skupštine ne mogu caru saopćiti u svom sadašnjem obliku. I pod Kulmerovim nadzorom i savjetom započe revizija: skraćen je sam pozdravni govor caru, narodna zahtijevanja se moraju ublažiti, u njima ne smije ostati ništa što bi dalo razabrati da Hrvati traže odcjepljenje od Madžara — na Hrvate ne smije pasti ni tračak sumnje da su oni uzročnici promjene vjekovnih odnošaja s Ugarskom, jer car je prisegao na temeljne zakone države, a jedan od tih temeljnih zakona je vječna zajednica zemalja Stjepanove krune. Odlučeno je izaći pred cara ne sa »zahtijevanjima« nego sa »željama«. Konačno kad je pored svih neprilika deputacija ipak izašla pred cara, car Feredinand u glavnom je odvratio da će opravdane želje Hrvata uvažiti. Hrvatska deputacija stvarno je došla u Beč u nezgodan čas — u Italiji je sardinska vojska već prešla u ofenzivu potiskujući Radetzkoga. Nakon neuspjeha u dvoru hrvatska deputacija tim lasnije je prisustvovala prvoj velikoj slavenskoj skupštini, koja

je protekla u znaku sloge i uzajamnosti svih Slavena.

Ni Jelačićev prvi bansku put u Beč nije bio sretan. Izmedju Krapine i Rogaške Slatine prevalila se je banova kočija. Ban je par minuta ležao bez svijesti...

Ožujski dani 1848. dovode u prvi red političkoga života u Hrvatskoj nekadašnju idejnu grupu iz Kapucinske ulice. Tadanji mladići-poletarci sada su ljudi u naponu svoje životne snage. Samo je Janko Drašković slab lomni starac — prevalio je već 78. godinu života; predsjedanje narodnoj skupštini u Dvorani 25. III. bijaše stvarno posljednji njegov politički nastup u javnosti — u novom saboru ne će se više ni javljati. Od svih ostalih istaknutih političkih ljudi nitko nije ispod pedesete, osim poznijega namjestnika banske vlasti Mirka Lentulaja. Kulmer je tek navršio 43., Jelačiću kad je postao banom bilo je 47 godina; Jelačiću je jedino vršnjak Ambroz Vraniczany. Ostali su ispod četrdesete: Gaju je 39., Vukotinoviću i Ivanu Mažuraniću 35., Kukuljeviću su 32 godine; Kušlan je godinu dana mladji. Starčević je vatreni Ilir sa svojih 25 godina, Kvaternik je omladinac sa svoje 23 godine. Taj naraštaj je ostao vjeran svojim idejama od prije šesnaest godina, vjeruje da je sad kucnuo čas da ih oživotvori. Svjestan si je težine svoga zadatka — ta njih je samo malen broj, i potsvjesno ćute da će novu slobodu trebati tek izgraditi u dušama svojih sunarodnjaka, dati riječi stvaran sadržaj.

Idila su prvi dani slobode. »Sada se toliko govori, toliko politisira, da ljudi gotovo neimaju kad ni jesti, ni spavati. Sve su glave pune, i mnogi ne zna, šta da misli, šta da slědi, šta da věruje; čim se više govori, tim se svět većma měša«, kliče realista Ljudevit Vukotinović u svojoj brošurici »Někoja glavna pitanja našega vrěmena«, datiranoj 15. IV. 1848. u Zagrebu; ta brošurica, politički Credo ilirskoga naraštaja u »četerdesetiosmoj«, daje već naslutiti svu zamršenost problematike pred kojom se našla. Svijet

je stajao bez kompasa — nekadanja idejna grupa iz Kapucinske ulice nastoji mu dati taj kompas. Jer, kako dovikuje Vukotinović: »Manje govoriti a više raditi, bit će bolje«.

Ta ljevica intelektualaca narodne stranke, nasuprot desnici koju predstavlja Kulmer, traži radikalnu reformu svega. U rasponu izmedju te ljevice intelektualaca i desnice praktičara velike politike kao što je Kulmer iživljavat će se cijela drama hrvatske politike 1848. Izmedju ta dva idejna i taktička ekstrema lavirat će politika Jelačića i sabora 1848., sve dok se sabor dobrovoljno ne bude odgodio na neizvjestno vrijeme, a Jelačić prešao Dravu — Rubicon svoje i hrvatske politike. I dok Kulmer iz svoje bečke perspektive stvara Jelačića banom s političkim ciljem zauzditi svako pomicanje na lijevo, ljevica u Zagrebu kroz Vukotinovićemu brošuru mnije da je došao čas učiniti tabulu rasu i reformirati Hrvatsku in capite et in membris.

»U ovo znamenito doba, gdě se je despotisam kao jednim udarcem uništio, veli se u uvodu te brošure, srušila se je i naša stara trula te malo vredna constitutia; živila reforma! to je naš obćeniti uzklik... Šta se više kèrpati neda, neka ide s milim Bogom; ustrojimo sve na novo, nu treba zidati temelj jače i čvèrstje nego što do sad biaše: na puk, a ne na aristocratiu... Tlaka (robota) prestaje, puk se slobodi približava, i to je pèrvi korak od reforme! Nadamo se, da će imati poslědica dobrih, ako se budu za narod brinuli oni, koji su njemu poznati, ako ga budu naučali, ako budu skèrbili, pripravit si njegovu zaufanost... Drugčie zaista neimamo se nadati dobru; jer ako čověk roba oslobodi iz dugotrajne tmine, valja da i skèrbi za njeg iz početka barem, dok se uputi, da ne bude morao zlo činiti budi sebi budi drugomu.«

I intelektualna ljevica narodne stranke nastoji javnost uputiti u »někoja glavna pitanja našega vremena«. Ideal je njezin ideal velike francuske revolucije: sloboda, jednakost, bratinstvo — parlamentarizam, demokracija i tolerantnost.

Naslućujući da će se Beč uprijeti u oružanu silu carske vojske da njezinom pomoći uništi nove poli-

tičke tečevine, razlažući važnost i zadatke nove narodne straže, ljevica narodne stranke gleda sa svojim političkim idealizmom u narodnoj straži važan instrumenat:

»Kako su do sada dèržave većom stranom bile uredjene, viděli smo, da je svagde vlada množinu vojakah dèržala, koji niesu imali niti ljubavi prama narodu, niti ćutjenja prama slobodi; oni su kano slěpo orudje u rukuh svojih komandantah pucali na zemljake svoje i činili ono, što biaše proti svakovèrstnoj koristi naroda; zato narod nije moguć nikada imati pověrenja u vojsku, niti sloboda narodah neimadjaše jamstvo u vojacih. Ako je vlada zakon prekèršila, ako je krivo činila narodu, narod se je potužio, ali nije ništa shodio... Zatim se je narod počeo měšati, ljutiti, buniti, a na to eto dodjoše bajoneti i rekoše: »Habt acht! Man wird laden!...« Ubogi narod morao je tada šutiti; ali izgubio je pověrenje u vladu i ljubav prema kralju, što zaista nije dobro, jer na uzajamnoj ljubavi naroda i kralja stoji svaki prěstol najbolje. Za doskočiti zlu ovome, koje sve veće bivaše, najshodniji način jest uvedenje narodnih stražah; stražar (Gardist) neima plaće od kralja, niti od vlade, nego služi doma... nevodi proti nikomu rat, nego brani doma sebe i susěde svoje, njihove i svoje pravice i slobode; kad tim načinom veliki dio naroda stoji pod oružjem, onda se nije bojati, da bi vojska mogla potlačiti slobodu i vlada zagospodariti sebi na korist a narodu na propast...«

Prelazeći na promjenu političkoga stanja Vukotinović je jednako radikalan u svojim sudovima i zaključcima: »Imade već više godinah, veli on, odkad su se u Ugarskoj i malo kasnije kod nas različite stranke političke ukazale, svaka sa naměrom: da ostarela i hèrdjava uredjenja ustava našeg aristokratičkoga popravi i duhu vremena prikroji. Stranke ove u najnovije vreme razdělile su se u dva velika tabora; jedni postadoše: konservativci, drugi: oposicionalci. Konservativci su hteli polagano proměniti zakone stare, a mnogi medju njima nije imao ni volje ni želje, da se štogod reformira, jer nije htio, da se gospodovanje aristokracie satre... Konservativci propadoše. Sretan im put na drugi svět!... Njihova načela nisu bila istinska, niti su ikad obljubljena bila i to im sěgurna propast biašel... Oposicia težila je za reformom, iskreno i žestoko, zahtěvanja njezina pravedna su, glavna načela takova, da ih svaki čověk razuman i sèrdčan mora podupirati... Oposicia je nadvladala, jer načela njezina imadu sympathiu svih narodah u Europi... Bečko uzdignutje tomu je dobro došlo; svèršilo je ono, što se drugčie zaista ne bi tako lahko obistinilo. Nu puštjajmo Magjare na polju svojih reformah, mi imamo s našimi posla do volje. Naši interessi kao naroda slavjanskoga

drugi su od interessah magjarskih, zato se mora sve ono udaljiti, što bi borbu ovih dviuh narodnosti moglo prouzročiti. Odtuda slědi druga glavna reforma: da se u administrativnom obziru od Ugarske posve odcěpimo. Koi o tom neradi, on nije pravi domorodac, nego je prilizavica magjarska; nehasni to, složenje kakovo i mirenje učiniti na izliku, za koje kratko vrěme opet bi se porodile prepirke i različnost naših teženjah prouzročila bi nov boj... Zato sada valja pitanje ovo muževno i krěpko razrěšiti... Nadalje važno je: uredjenje odgovorljivih ministarah. Ove tri rěči preokretju sav ustav naš iz temelja svoga. Varmedska spravišta i administracia varmedska morat će prestati, jer ministerium odgovorljiv nemože odgovarati za ono, što stališi i redovi neodgovorljivi dokančaju u spravištih. Stališi i redovi, privatni u ostalom ljudi, slobodni, pod ničijom nestojeći zapovědju, nikomu odgovoriti dužni, vikali i odredjivali su u sědnicah svojih brez svakoga stalnog načela, u svakom spravištu drugčie... Ono pako, što se je zaključilo, nije nitko izvèršio; odgovoriti morat će častnik ministru, a ministar narodu. — Zato bit će od potrebe, da se urede najprie: občinska věća, zatim jedno »ravnajuće věće« i to za upravljanje političkih poslovah; drugo okružna sudišta i prizivna sudišta. Svi ovi častnici pod odgovorom stojeći izabirat će se u svojih okružjih po izbornicih. Tim načinom neće biti drugih skupštinah osim izborničkih (Wählerversammlungen), koje drugog prava neimaju, nego izabirati častnike ili poklisare za sabor. Temelj pako najpravičniji, na kog se pravo izborničko postavljati može, stanoviti broj je žiteljah, nipošto pako stanoviti danak (census) ili dohodki, jer to je početak od aristocracie po novcu, koja je još mnogo gorja od aristokracie po rodu. Izbornik neka bude svaki onaj, koi je sin domovine, izlěženik po otcu i materi, koi svoje vlastite zemlje, kuću i gospodarstvo imade, ili koi imade diplom lekarski, pravnički ili umětnički. U obće treba paziti na to, da, čim više stanovnikah postane dionikom pravah političkih, tim je jača ljubav k ustavu i veći uzrok braniti slobodna uredjenja njegova. Jednaki tereti i jednaka prava, oštro izvèršivanje zakonah, to su glavni uveti sreće gradjanske. Javnost kod sudovah i sloboda tiska niesu manje važna. Gde je sloboda tiska, tamo se može občinsko mněnje učvèrstiti i na skoro postati nadzirateljem života službenoga kao i domaćeg... Sloboda tiska čuvar je poštenja i moralnog života, i zajedno najpravedniji kaznitelj zločinstvah i krivicah, kaznitelj takov, koga nije moći podkupiti... Ali neka nitko nemisli, da stoji sloboda tiska u tome, da je moći sve moguće pisati, svakoga psovati, tajiti Boga i věru i ljudstvo buniti proti kralju, vladi i redu... To nije sloboda, to je razuzdanost, koja zaslužuje kaznu; zato mora svaki odgovarati za ono, što piše... Ovo su kratki i povèršni samo pojmi ustavnog uredjenja. Obširnije

izradjenie prinadleži saboru. Nu buduć da je to velevažno dělo izraditi dobar ustav, najshodnije bit će sastaviti odbor sastojeći iz predstavnikah svih stališah naroda, i tomu odboru predati izradjenje ustava; jer onako iz pretresivanja pojedinih predmetah i stranačkog popravljanja starih naših instituciah izać će jedna směsa ili chaos, iz koje se tako lahko nećemo izkopati. Ove pako proměne neobhodno su potrebne. Stare forme neka svak odbaci, neka znanost svoju juridičku sa Verbočiem zajedno na klin oběsi, i neka se sada u novo proletje novim i mladjim napuni duhom: konservirati štogod... sada je bezumno... aristokratisirati pako zlosèrdno. Konačno Vukotinović u svojoj brošuri posvećuje posebno poglavlje vjeri: »Po tom što se sada zahtěva sloboda, jednakost i neograničeno pravo sviuh ljudih izpovědati ovu ili onu věru, nitko neka ne misli, koi je pametan, da je slobodno igrati se s věrom. Věra je stalno i čvèrsto osvedočenje unutèrnjih duševnih naših ćutjenjah, u kojih stoji mir našega sèrdca i temelj je svakomu dobromu činu. Na věru se osniva moralna jakost pojedinih osobah i najkrepča sila narodah. Narodi bez věre neimaju nikada poštenog značaja, niti su sposobni pametnu uživati slobodu, koja je glavni uvět sreće čovečanske... Zatajiti sebe i slěditi istinu věkovnu, to je zakon sveti. Zato, kako rekosmo, nitko neka nemisli, da je pošteno onde, gde je sloboda věre, měnjati věru svoju, kano da bi čovek proměnio kabanicu svoju. Sloboda věre u tom stoji, da čověk poštuje svakoga, koi zakonom věrozakona svojega živi primèreno. Svaka věra uči, da je potrebno dobro činiti, a zla se kaniti. — Jedan neka bude savez ljubavi i sloge, koi će sve ljudstvo vezati u jedan venac«.

Istoga dana kad je u Budimpešti svečano instalirana nova parlamentarna vlada grofa Batthyanyja Jelačić je položio prisegu pred carem i brzo pohitio natrag u Zagreb. Političko-pedagoške brošure inteligencije narodne stranke nijesu mogle zadržati događaje. Jelačić saziva bansku konferenciju, koja će s njim voditi političke poslove do izbora i sastanka novoga sabora. Zamjenikom svojim učinio je Mirka Lentulaja velikoga župana varaždinske županije, jamačno po savjetu Kulmerovom; vlast triumvirata potrajala je svega par dana — tu tihu likvidaciju triumvirata jamačno najteže osjeća Ljudevit Gaj.

Stara je uprava prestala, nova još nije stvorena. Ni Jelačić sam još nema pravog pregleda poslova. Naizmjence vode pojedini članovi banske konferencije kako bismo danas rekli pojedine vladine resore; Gaj se tako smatra »popečiteljem vanjskih poslova«. U banskoj konferenciji sudjeluje samo narodna stranka s oba svoja krila. Vodje magjaronske stranke su postali nevidljivi, glavni su se sklonili u Madžarsku; jedan za drugim odlaze u emigraciju: J. Brigljević, barun Rauch, Daniel Josipović, Eduard Zerpak, Franjo Pogledić, Stjepan Kos, Tomaš Matasić, Pavao Keresztury, Stjepan Pavleković, Rikard Jelačić, Karlo Lastović, Mikšić, Dioniz Sermage, Teodor Drašković, Ivan i Antun Erdödy, Josip Tomašić, Ivan Slivak, Vilim Hatz, Koloman Bedeković, Daniel Farkaš, Stjepan Rakodczay i drugi. Krišom će se samo vraćati u Hrvatsku. Ali po njihovim će uputama raditi njihovi ljudi. I njihovo se djelovanje ubrzo osjeća. Polovicom travnja najprije u Varaždinu a onda u Zagrebu gomila pod uticajem tajnovite agitacije postaju destruktivne. Pod paralom borbe protiv Židova dolazi do anarhičkih ispada. U samom Zagrebu nemiri traju tri dana. Još teže je na ladanju. Agrarno pitanje hitno traži riješenje.

14. ožujka 1848. stigle su vijesti o uspjehu bečkoga prevrata u Požun. Sjednica ugarsko-hrvatskoga sabora toga dana održala se je u najvećoj uzrujanosti. Kossuth ustaje veleći: »Vrijeme sili, treba predusresti nemire; neka stališi izreknu da će s pukom dijeliti sve terete domaće i vojnički porez«. Cijeli sabor to prihvati; konzervativci, koji su imali protivne instrukcije izjaviše da u ovaj čas ne mogu drugo nego pristati na ovaj predlog, na što opet Kossuth predloži: »Neka se prihvati kao odluka načelo, da će proglašenjem zakona prestati svaka urbarska dužnost i odnošaji a država preuzima obvezu za odštetu t. j. da će vlastela dobiti odštetu od države«. I to je prihvaćeno a zatim je požunski sabor prihvatio jednodušno zakonske članke o ukinuću urbara, prava vlastelinskoga sudovanja i crkvene desetine. Ti su zakoni u glavnom uskoro dobili i kraljevsku

sankciju. Time su te odluke požunskoga sabora postale zakonom i za Hrvatsku. Hrvatski delegati na požunskom saboru Herman Bužan, Metel Ožegović i Josip Bunjik podastrli su o cijelom svom radu na odobrenje izvještaj hrvatskom saboru od 5. VI. Odluke o ukinuću kmetstva uvrštene su u tom izvještaju u njegov treći dio, koji nosi naslov »o predmetih s Ugarskom općih«. No svi zakoni, makar i sankcionirani, sticali su u Hrvatskoj pravnu vrijednost tek njihovim proglašenjem na hrvatskome saboru.

Sam požunski zakon o ukidanju kmetstva bio je izradjen na brzu ruku ostavivši mnoge nejasnoće. Konstatiraju to i hrvatski delegati u svom izvještaju, postavivši se na stanovište da tim zakonom ujedno nijesu ukinute t. zv. činžene i gornje daće t. j. dužnosti seljaka-vlastnika vinograda prema gospodi-vlastnicima vinogradskog zemljišta i gospodska monopolska prava (krčmarenje u ljetno doba, ribarenje, pravo lova itd.) Sve su to bila pitanja od velike važnosti, zadirući duboko u život seljaka; njihova nerješenost nepovoljno djeluje na cjelokupno političko zbivanje 1848.

Narodna skupština zagrebačka održana na Blagovijest, pod uticajem ljevice narodne stranke, zatražila je, kako je poznato, svojom 14. točkom »odrešenje podanika (kmetova) od rabote ili tlake i zatim od podanstva«. No provedba i primjena požunskih zakona nije se provodila jer nije bilo sabora. Odluke požunskoga sabora nijesu ostale tajnom ni za seljački svijet. Pristaše magjaronske stranke u agitaciji protiv narodne stranke na svoj su način tumačili požunske zakone: seljacima su govorili da narodnjaci ne žele proglasiti ni provesti te zakone jer hoće da sve ostane po starom, malom pak su plemstvu kazivali da im »Iliri« hoće nametnuti »štibru«; gdjegdje su opet kmetovima tumačili da će sad i oni morati u soldate. Jedan član velike deputacije, koja

je putovala u Beč da podnese caru zaključke zagrebačke skupštine, šalje s toga putovanja interesantan dopis u »Narodne novine«, u kojemu plastički ocrtava raspoloženje, koje je obuzelo seljake.

»Iz Zagreba do Varaždina ništa se ne dogodi, što bi vrijedno bilo da se napomene. Izim to, što muži-seljaci nami ne će na tlaku da idu govoreći da do poglavarstva druge gospode ne ima, da su sada dakle svi jednaki. Dosta dugo, vele oni, jesu se neka gospoda s našim žuljem i znojem hranila, a sada neka se sami hrane, jer tko ne ore, ne sije i ne kopa, neka ne jede i ne pije, oni brinut će se zato da bude svaki radio, jer kažu da su gospoda seljačke haljine obukla pak da idu oko seljaka kao seljaci, da ih upute na to da se gospodinu tlaka davati mora, stoga ne će oni više na haljine nego na ruke gledati: tko ima u seljačkoj haljini gladke i fine ruke, po onom će udariti... Tako nam pripoviedaše po krčmama izmedju Zagreba i Varaždina, gdie stajasmo. Uzbunjeni seljaci oko Zagreba kažu da im ne treba ni crkve ni popa«.

U ožujku 1848. seljačtvo ulazi u javni život, postaje eminentnim političkim faktorom — narodni preporod stvarno se sad tek proširuje: seljačtvo počinje bivati svijesno svojih prava, osjeća i nastoji izgraditi svoju solidarnost, ima pred sobom konkretan cilj. Djelovanje seljačkoga pitanja osjeća se odsele u svakom području hrvatskoga političkog života.

Pritisak seljačkog pitanja traje kroz cijelu godinu 1848. Čas je jači čas je slabiji; ovisi to o mjestnim prilikama. Uslijed oklijevanja pojedinih vlasti u provedbi ukidanja kmetstva dolazi i do krvavih istupa. Klasičan primjer za snagu toga pokreta daju događjaji u području Grobnika polovicom ljeta 1848. Tamo je osnovana, kako bismo danas rekli, zasebna mala republika iz pet općina, koja si je izabrala i svoga vrhovnog suca nekog Jozu Durbešića, tražila savez kod općine u Fužinama, predlažući joj da i ona uvede sličnu organizaciju. Vojska je konačno likvidirala taj pokret, koji je vodila stvarna mjestna inteligencija župnik grobnički Martin Juretić, kapelan Vurmašević i penzionirani svećenik Filip Juretić. Sličnih lokalnih pokreta bio je cijeli niz.

Seljački narod traži uredjenje kmetskih odnošaja, a u Zagrebu niti je bilo organizacije, a pomalo niti volje da se donese hitno riješenje. U samoj narodnoj stranci jače nego ikad prije dolazi do izražaja podvojenost konzervativne desnice i liberalne ljevice. A sa svakim danom odgode stanje se sve teže zapliće. Proljetni radovi na selu morali bi biti u punom toku a stvarno ih nitko ne vrši, jer nitko ne zna čija će biti zemlja. Nema jedinstva u akciji. Dok slavonske županije jednostavno uvode u život požunski zakon, varaždinska županija zaključuje poslati kralju predstavku da odbije potvrdu zakona o likvidaciji urbarskih odnosa tako dugo dok pitanje nadoknade ne bude konkretno i pozitivno riješeno u samom zakonu — vlastela traže da im se odmah isplati odšteta. Slično je i u zagrebačkoj županiji, koja je uz to bila u vlasti magjaronskih županijskih činovnika, koji su nastojali narodnoj stranci činiti čim veće neprilike.

Jelačić na povratku iz Beča osjetio je svu zaoštrenost i potrebu hitnoga riješenja. »Ban Jelačić, veli Aleksjej Jelačić u svojoj povijesti seljačkoga pokreta u Hrvatskoj 1848., bio je nesumnjivo konzervativac i ako prosvijećen. Ali pripadajući starodrevnoj plemićkoj porodici, koja je živjela više od mača nego od znoja kmetova i od prihoda sa nepokretnih imanja, on je mogao da shvata bolje nego mnogi od plemića, veleposjednika potrebu reforme zastarjelih odnosa izmedju kmetova i gospode. On je jasno vidio, da samo iskrena i odlučna politika u pravcu ukidanja kmetske zavisnosti seljaka može osigurati slobodu Hrvatske u borbi s Ugarskom... Ali ipak, vezan porodičnim, materijalnim i psihološkim vezama sa plemstvom ban Jelačić nije mogao nikako postati revolucionar — rušilac postojećega stanja. Zato je on nastojao, da plemstvo dobije potpunu naknadu za ukinuta prava na rad i danke seljaka... Ban Jelačić je osim toga držao da je

njegova dužnost kao šefa vlade... biti socijalnim posrednikom izmedju različitih staleža i izmiriteljem socijalnih sukoba. Zato je on držao da je najbolja politika provoditi načelo »svakomu svoje« — dakle u tadašnjoj situaciji: seljacima — sloboda i priznanje prava na njihovu zemlju, plemstvu naknada...«

Mjesec dana poslije velike narodne skupštine na Blagovijest izlazi Jelačićev proglas na narod, kojim obznanjuje ukidanje kmetstva. Drugi dan poslije izdanja toga proglasa Jelačić je prisiljen proglasiti prijeki sud. Taj proglas o prijekom sudu vanredno je značajan — poglavito stoga jer taj proglas priznaje zakonodavnu valjanost narodne skupštine u Dvorani, dakle jedan revolucionaran zaključak. Autor toga proglasa je Ivan Mažuranić, autor manje više svih Jelačićevih političkih enuncijacija i proglasa i povelja. Proglas Jelačićev o ukidanju kmetstva tim drugim proglasom o prijekom sudu juridički je motiviran. Oba ta proglasa, pored sve raznolikosti svrhe izdanja, jedna su cjelina: predstavljaju »krsni list« hrvatske demokracije, temelj moderne Hrvatske. U proglasu, upozorivši najprije na razornu agitaciju »zlih nekojih i opakih ljudi«, veli se doslovce:

»Naredba da od sada velikaši, redovnici i plemići budu morali danak (štibru) plaćati i sve trhe s neplemenitim ljudmi jednako snositi, napravljena je na dieti, t. j. na općinskom zajedničkom saboru ugarskomu gdě su svi ugarski i k tomu spadajući poslanici skupljeni bili, s kojim svi skupa privoljenjem zakon taj naredjen i od kralja potvrdjen je. Taj dakle odlučak iliti zakon nije načinjen od jedne kakogod nazvane stranke nego od cěle državе. Naredba da kmeti neće više davati tlake i desetine isto tako napravljena je na dieti, to jest velikom Ugarsko-Hrvatskom i Slavonskom Saboru, dakle s voljom i privoljenjem sve hrvatske i slavonske gospode velikaša, redovnika i plemića. I da ova naredba ne bi bila onde napravljena velika izvanredna Hrvatsko-Slavonska Narodna Skupština u Zagrebu u Narodnom Domu 25. ožujka držana tu istu pravicu i sloboštinu za kmete, medj drugimi domorodnimi novimi pravicami pod br. 14. odlučila je i za potvrdjenje istih pravica mnogobrojno poslaništvo pred svetloga Kralja u Beč poslala. Zbog čega nije nikakvoga straha da će se u Hrvatskoj i Slavoniji tlaka opet i kada uvesti buduć da su tomu, kako

je gore rečeno i sama hrvatska i slavonska gospoda privoljena. I zato kakogod je mila i draga ova novopodeljena pravica svim kmetom kako god ju njima, ako se budu pošteno i mirno zadržavali nitko više uzeti neće i nesmije; isto tako i oni ne smiju na tudji t. j. gospodski imetak navaljivati i otimati; nego što je njihovo putem zakonitim tražiti«.

Riješivši kako tako urbarsko pitanje u načelu Jelačić i banska konferencija tokom preostalih dana travnja i početkom svibnja zaokupljeni su prvenstveno poslovima organiziranja novog sabora, koji je sazvan za 5. lipnja 1848. u Zagrebu. Po prvi puta poslije dugih vjekova imali su na sabor doći i predstavnici Vojne Krajine. Tu je najvažniji zadatak bio izrada izbornoga zakona. U glavnom je taj izborni zakon, koji je banska konferencija oktrojirala, bio djelo Ivana Mažuranića. Taj izborni red, poglavito sa svojim ustanovama o pasivnom izbornom pravu predstavlja sjajnu pobjedu demokratskih načela lijevoga krila narodne stranke. Ukidanjem kmetstva narod je postigao u načelu ekonomsku jednakopravnost; novim izbornim zakonom dobio je i politička prava. Taj izborni zakon 1848. logična je nadogradnja na reformu izbornoga reda, koju je zaključio još hrvatski sabor iz 1847.; sačuvan je stari način indirektnoga izbora — u duhu pak demokracije aktivno izborno pravo dobivaju i do tad nepovlašteni stališi a pasivno pak »svaki domovine ove sin, bez razlike reda i stališa, jedne ili druge crkve, samo ako je pismen i ako je navršio 24 godine«.

Po novom izbornom zakonu pored virilista kako ih je označio izborni red iz 1847., na sabor će poslati »svaka županija od svakoga svoga kotara iliti distrikta po jednoga zastupnika. Poslat će dakle županija križevačka 7; varaždinska 10; zagrebačka 16; požeška 7. Županijam pako sriemskoj i vjerovitičkoj u pogledu velikog broja njihovog stanovničtva, s kojim se broj kotara njihovih nikako ne slaže, dopušta se, da prva umjesto 6 može poslati 8, a druga umjesto 7, 10 poslanikah«. Hrvatske i slavonske krajiške regimente izabrat i poslat će svaka po četiri zastupnika, svega dakle 44. Po 4 § izbornoga reda »slobodni i kraljevski gradovi, tako isto kotari: turopoljski, riečki, bakarski i vinodolski iliti primorski, nemanje varoši, slobodna

povoljena trgovišta i občine, budi provincialne, budi krajiške vlastitim svojim uredjenim magistratom providjene, napokon sva štabska mjesta po regimentah i onakove poveće občine u Slavoniji, koje svojim pučanstvom, trgovinom i inteligencijom žiteljah svojih se odlikuju, izabrati će i poslati, ako imadu manje od 3000 stanovnikah po jednoga zastupnika; ako imadu više od 3000, a manje od 5000 stanovnikah svaka po dva zastupnika: ako imadu više od 5000 a manje od 8000 stanovnikah, po tri zastupnika; a ako imadu više od 8000 stanovnikah, izabrat će i poslati po četiri zastupnika. Izabrat će dakle i poslati: Belovar, Djakovo, Gospić, Ivanić, Jastrebarsko, Kaptol i Nova-ves u Zagrebu, Karlobag, Kostajnica, Krapina, Mrkopalj, Ogulin, Otočac, Sisak i Vjerovitica po jednoga; Brod, Nova Gradiška, Ireg, Koprivnica, Križevac, Mitrovica, Petrinja, Požega, Samobor, Senj, Turopolje, Petro-Varadin, Vinkovci, Vinodol i Vukovar po dva; Bakar, Karlovac, Karlovci i Ruma po tri; Osiek, Rieka, Varaždin, Zemun i Zagreb po četiri«. Isto tako biraju po jednoga zastupnika svaki kaptol ili konsistorij jedne i druge crkve i imanja posiedujući pravoslavni manastriri. Zagrebačka akademija bira jednoga zastupnika. 7 §. veli: »Sve ove dosadašnje naredbe protežu se i na Dalmaciju izvan I. i 2. §. (koji govore o županijskim i virilnim zastupnicima), ako tamošnji žitelji budu htieli pravom svojim se već na ovom saboru poslužiti. Način izabiranja se posve njima pušta na volju. U 8. § veli se da će se » osim ovih pozvanikah i zastupnikah« dati u saboru »pristojno mjesto zastupnikom, koje goder druge austrijanskoslavjanske pokrajine, ako bi sabor naš svojom nazočnošću ukrasiti htieli«. Sam način biranja predbivio je saborski red ovako: »Izbor zastupnikah u svakoj županij bivat će na sliedeći način: 2) u svakoj občini ili sudčiji jednoga kotara iliti distrikta izabirat će se starešine iliti gospodari kućni za onu občinu iliti sudčiju, po razmieru velikoće po jednoga ili dva izbornika, a ovi izbornici birat će s drugimi izbornici za onaj kotar po jednoga poslanika... Varoške zastupnike i občinske budi provincialne budi krajišničke izabirat će samo oni stalni stanovnici, koji posieduju u onom mjestu negibući kakav imetak ili pravo gradjanstva uživaju; zatim u onom mjestu stalno prebivajući diplomatici i javni činovnici... U pogledu izabiranja zastupnikah regimentskih ustanovljuje se, da svaka kumpanija... sazove sve gospodare kućne one kumpanije, da od svakih 500 dušak izabere po volji jednog izbornika; izbornici ovi sastat će se zatim čim prije na urečeni dan kod štaba i izabirat će za svaku regimentu po četiri zastupnika«.

Dovoljno je uporediti taj izborni red 1848. s načelima iznesenima u Vukotinovićevoj brošuri »Někoja glavna pitanja« pa da se odmah uoči koliko je u tim

mjesecima odlučan politički uticaj intelektualne ljevice narodne stranke. Taj izborni red sa svojim slobodarskim duhom stoji na visini svoga vremena, računajući pri tome s posebnim prilikama tadanje Hrvatske. Značajno je svakako, a i prirodno da je da su stvaraoci toga izbornog reda poglavito vodili računa o potrebi kvalitete budućega parlamenta. Izborni red favorizira intelektualne snage; ustanova o pasivnom izbornom pravu ima samo jednu stvarnu ogradu — nepismenost; stališki i ekonomski momenti u tim prvim danima ukidanja feudalizma nikome ne ograničuju pravo postati članom parlamenta. Inteligenciji, kako se onda kazivalo »diplomatima« (ljudi s diplomom) bila su otvorena vrata u parlamentarni svijet. Na temelju toga izbornog reda provadjani su izbori u Hrvatskoj tri puta: 1848., 1861. i 1865.; i sva ta tri hrvatska sabora odlikuju se svojim visokim niveau-om i u ljudima, i u načinu rada i u rezultatima rada.

Prilično su oskudni podatci o samom toku izbora 1848.; provedeni su bez incidenata, imali su upravo plebiscitarno značenje; madjaronska stranka nije niti pokušala izaći na izbore, osim pojedinaca, koji sad idu s narodnom strankom.

Još se je jedan važan dogadjaj odigrao u te dane mjeseca travnja. Zagreb u te dane nije samo središte političkoga zbivanja Hrvata i svih Južnih Slavena; hrvatsko političko zbivanje važan je dio općih političkih dogadjaja u kontinentalnoj Europi. U europskoj revoluciji 1848. Zagreb i zagrebačka banska konferencija predstavlja djelotvornu komponentu. Njemačka revolucija 1848. postavlja stvarno na dnevni red pitanje načina ujedinjivanja Njemačke; pokreću se sile, djelovanje kojih se ćuti sve do naših dana u austro-njemačkom problemu, začinje se već borba hoće li u tom procesu ujedinjavanja prvu ulogu igrati Beč ili Berlin. Revolucionarni njemački parlamenat u Frankturtu na Majni pod vodstvom von Gagerna želi demokracijom ujediniti njemačke zemlje bez obzira

na dinastičke granice. Kasnije će i Prusija i habsburška Austrija pored svega svoga pritajenog rivaliteta solidarnošću svoje reakcije razbiti frankfurtska nastojanja. Ali u travnju 1848. vide se samo glavne crte nastojanja Frankfurta okupiti nijemstvo u jedan blok; Frankfurt snažno privlači nijemstvo Austrije i time naravski cijelu habsburšku carevinu. U Zagrebu to intenzivno osjećaju i — reagiraju. Na ustuk paroli okupljanja nijemstva ubacuje se parolu okupljanja slavenstva. 20. IV. 1848. Ivan Kukuljević predlaže da banska konferencija dade inicijativu za Slavenski Kongres, parlamenat Slavena u habsburškoj carevini kao protutežu njemačkom parlamentu u Frankfurtu, koji predlog Česi na čelu s Palackym prihvaćaju odmah preuzevši na se organiziranje kongresa. Sabor će odobriti tu inicijativu banskoga vijeća i izabrati kasnije kao svoje opunomoćenike na praškom kongresu Dragutina Kušlana, Maksimilijana Pricu, Josipa Prausa i Stanka Vraza ujedno davši svojim X. člankom načelnu izjavu o uzajamnosti slavjanskoj.

Kod prosudjivanja rada i djela i banske konferencije i hrvatskoga sabora 1848. ne smije se zaboraviti upravo vrtoglavi tempo dogadjaja, koji je svakog trena stavljao hrvatsku politiku i njezine vodje pred nove neočekivanje probleme, prema kojima je trebalo odmah zauzeti stanovište. Kapacitet rada i Jelačića i tadanjih političkih ljudi i danas nas mora zapanjiti. Vukotinović u svojima »Uspomenama iz g. 1848.« objelodanjenima u »Viencu« 1881. svjedoči da »radinost banova bijaše u ono vrijeme toliko napeta, da je dan i noć trajala; ban nije više puta ni toliko slobodan bio, da bi imao mirne ure, da legne i odpočine«. Bez sna prolaze noći. Neustädteru je pripovijedao tadanji banov adjutant Stanisavljević da je često znao zateći bana u sitne ure gdje poslije rada još čita neki glupi roman da tako paralizira nervni napor. Uz to Jelačić ima lično i novčanih briga; »Mislim gospodo, rekao je prema Neustädterovim bilješkama Jelačić upravo u te dane, da još nijed ne bi-

jaše tako malo luksuza kad sam došao da se uselim u bansku palaču«. Za svoje prvo putovanje u Beč na polaganje prisege mora Jelačić posuditi od dr. Klobučarića 1600 forinti. Ipak u te dane pored svih kriza Jelačić radi neumornim zanosom. »Živimo, kliče jednom zgodom, u veliko i lijepo doba!«.

Likvidiranje kmetstva, organiziranje izbora i saborske pripreme, nemiri u Turopolju koje mora likvidirati vojni brahium kojemu je kao politički komesar pridijeljen Mirko Bogović, financijalna kriza isprepliću se sa sve većim zaoštrenjem dogadjaja u Beču. Revolucija se radikalizira u svim pravcima u svim zonama. U Beču već 6. V. dolazi do protudinastičkih demonstracija; slijede napadaji na vojsku; car pomalo postaje zarobljenikom revolucije; sveučilišna aula je središte revolucionarnoga pokreta za cijelu centralnu Europu; to su delegati i iz Lombardije i iz Madžarske i iz Njemačke i iz poljskih krajeva. Bečka štampa traži savez s republikanskom Francuskom, spremna je priznati nezavisnost i slobodu Lombardije. Vlada pada — a dinastija bježi u Innsbruck. I u Pešti se sve više osjeća radikalizam, dolazi do sukoba s vojskom.

»Beč i Austrija su, — piše u te dane Kulmer iz Beča Jelačiću — vrlo se približili potpunom raspadu... Car je već u neku ruku zarobljenik... vlast sve više prelazi u ruke sveučilištne aule. Osim po imenu postoji već u stvari republikanska vlada, raspoloženje bečkoga pučanstva napadno se pogoršava. Visoka se aristokracija ne osjeća više sasvim sigurno i polagano napušta Beč... Tko prijeti i ima snage potkrijepiti svoje pretnje postizava sve, dapače i najnepravednije. Kukavičluk i nemoć izvjesne gospode je bezgranična... U tim tužnim prilikama ne može se odavle računati ni na moralnu ni na materijalnu pomoć... Ovdje žele da se Hrvatska afirmira, prema tebi nema ni najmanje nepovjerenja, dapače u tebi gledaju još jedino sidro spasa... Narodi monarhije prepušteni su sami sebi i čini se da se uvijek pomaže onome koji sam sebi pomaže«.

U te dane kad je došao glas o bijegu carske obitelji u Innsbruck — na Jelačićev predlog banska konferencija zaključuje odmah poslati u Innsbruck jednu

deputaciju da zamoli cara i dvor da se presele u Zagreb — kad se odlučivalo tko će poći na kongres u Prag, kad se vijećalo o dogadjajima u Srijemskim Karlovcima gdje se na narodnoj skupštini biralo vojvodu i raspravljalo o obrani od Madžara — stigao je u Zagreb bivši srpski knez Miloš Obrenović. U viru zbivanja dolazak Milošev nije jako zapažen.

Boravak Miloša Obrenovića u Zagrebu u svibnju 1848. ostao bi nevažnom epizodom, da nije s njime povezana kob najistaknutijega političkog čovjeka preporoda: Ljudevita Gaja.

Nije važan niti cilj Miloševoga dolaska u Zagreb. Moguće je zaista došao samo zato da nekako iz Hrvatske preko Bosne prodre u Srbiju i da tamo iskoristivši opću smutnju u svijetu provede državni udar i svrgne kneza Aleksandra Karadjordjevića. Moguće je zaista bio Miloš u vezi s madžarskom vladom, obećavši joj za slučaj uspjeha svoga prevrata svaku potporu. Problematično je da li bi taj prevrat uspio — u Srbiji je još previše bio živ u pameti Milošev režim. Dolazak Milošev u Zagreb zainteresirao je samo Gaja. Iz spisa o kasnijem postupku protiv Gaja vidi se da je on na jednoj sjednici banskoga vijeća uzgredice, izmedju dviju rasprava spomenuo da je Miloš stigao u Zagreb; ta njegova primjedba moguće se je i prečula.

Miloš Obrenović stigao je u Zagreb kasno u veče 21. V. 1848. i odsio kod »Lovačkoga roga«. Već iste noći, nakon jednosatnog razgovora s Gajem, kojega pozva k sebi odmah nakon svog dolaska u Zagreb Miloš je pod stražom narodnih gardista; dva gradska izaslanika dodjoše k Milošu saopćivši mu da smjesta mora napustiti Zagreb. Nalog za taj postupak dobio je gradski sudac Kamauf od Gaja; nalog je izdan u ime banovo, a napisan Gajevom rukom; spis nije imao potpisa. U nalogu se veli doslovno: »Važni razlozi su za to, da se sva pisma i novci koji se u bivšega serbskog knjaza Miloša u ovaj par pod zatvorom se na-

lazećeg nahode, njemu otmu i meni donesu«. Na taj akt je Miloš Obrenović zamolio Gaja za intervenciju da ga spase iz te neugodne situacije. Za intervenciju Gaj je primio od Miloša 3000 forinti u banknotama, a 2000 u dukatima prema prvoj izjavi samoga kneza; knez je kasnije mijenjao iskaz u pogledu svote, ali čini se da je prvi njegov iskaz najtočniji. Gaj mu je kazao navodno, kako je to Milošev sin knez Mihajlo izjavio banu, da treba taj novac za samoga Jelačića. Tek poslije dolaska kneza Mihajla i njegove intervencije kod Jelačića stari je knez pušten na slobodu i otputovao iz Zagreba u Ljubljanu.

I danas još, premda predleže mnogi dokumenti o aferi Miloša Obrenovića u Zagrebu nije moguće stvoriti konačni sud o tom zamršenom, prilično misterioznom slučaju. Gaj je tu nesumnjivo igrao svoju igru, dijelom za svoj račun dijelom za račun beogradske vlade; Gajev pouzdanik Herkalović potanko izvješćuje u Beogradu Iliju Garašanina o svima pojedinostima Miloševe afere. Iz Beograda je kasnije Gaj dobio preko Herkalovića i izvjestan honorar za pruženu uslugu; gdji Gajevoj poslan je skupocjeni divni srpski kostim, a Herkalović je preuzeo za Gaja 1000 dukata, od kojih je Gaj medjutim dobio samo 500; s ostalih pet stotina Herkalović odlazi u Pariz. Na Jelačića je postupak Gajev djelovao potresno; najviše ga je jamačno uvrijedilo da je Gaj digao od Miloša novac veleći da treba za njega, Jelačića. To Jelačić nije mogao oprostiti Gaju — odredio je da se odmah nakon proslave banske instalacije povede sudbeni postupak protiv Gaja; postupak stvarno nije nikad završen. Kasnije je 1853. knez Miloš na Gajevu molbu izdao svjedočanstvo u kojem je povukao sve svoje optužbe protiv Gaja sumarno rekavši da je to sve »morala biti samo neka spletka«.

Afera Miloša Obrenovića u Zagrebu skršila je političku karijeru Ljudevita Gaja. Od svibnja 1848. Ljudevit Gaj je u svojoj trideset i devetoj godini života politički mrtav.

Tragična je Gajeva sudbina. Huda kob, koja ga je zadesila, ne umanjuje vrijednosti njegove ličnosti i njegovog rada za hrvatski narod. Tragika njegova vuče svoje kobne snage nesumnjivo iz njegovih ličnih svojstava; crta pustolovne lakoumnosti protkiva njegov život; neuskladjene su njegove ambicije nošene jakom fantazijom, koje ga čine genijalnim improvizatorom, s političkim rasudjivanjem i osjećajem za etičke vrednote u politici. Značajno neizgradjen i kolebljiv Gaj kao mlad čovjek postaje idolom, priznatim predstavnikom naroda. On postepeno u cijelom političkom zbivanju u prvom redu gleda sebe, svoju ličnost, načela i interesi narodni u njegovim očima sve više blijede. U svojim spomenicima ruskom dvoru predlaže stvarno udar protiv austrijskoga carstva, par godina kasnije stupa u službu Metternicha, živi od njegovoga dispozicionoga fonda. No istodobno u sudbini Ljudevita Gaja udaraju u oči i tragične komponente izvan njegove ličnosti, koje izbijaju iz tadanjih općih hrvatskih prilika. Gaj je kod nas prva žrtva tragike modernoga političara-intelektualca u siromašnom narodu. Mladi Gaj predano žrtvuje svu svoju očevinu u novine i tiskaru; za par godina stvarno je već puki siromah u pandžama lihvara. U naravi Gajevoj nije bilo one snage stoicizma, koja omogućuje podnositi siromaštvo i sačuvati nezavisnost mišljenja kao što će kasnije biti slučaj sa Starčevićem. Uzgojen u relativnom blagostanju, sklon luksusu, predani muž i otac obitelji, koji ne može podnositi misao da bi njegovi dragi mogli oskudijevati — to ga ga sve dalje gura na staze kompromisa i s političkim i s privatnim moralom, lomi mu kičmu. Suvremenici Gajevi, njegovi drugovi iz idejne grupe iz Kapucinske ulice osjećali su tu tragiku Gajevoga života — i dvadeset i četiri godine poslije na usta Kurelčeva nad otvorenom rakom njegovom izmirili se s njime.

»Ove godine, tužna spomena — rekao je humani Kurelac u tom jamačno najpotresnijem nadgrobnom govoru u našoj po-

litičkoj prošlosti — što se potom objavila, i našega Ljudevita obsěnile, u svoje ga ne narodne mrěže zaplele, u jamurinu težkih dugov zavukle, zasužnjile i sile mu skršile, na kraj propasti dovele, i, težko mi je reć, omrazom obastrle i sramotom obasule. Težko li se čoveku oteti i ohrabrit, kad zalutao, dušman ga ukleštio i davi, a svoji ga se ne sećaju, niti odkle kakva pomoć da sine! Nu hristjanom na grobu nije da sudimo, nego da pomilujemo, da požalujemo, da oprostimo, da zaboravimo slabost i krivicu, a da priznamo počten trud i učinjeno dobro, i da oplačemo čoveka, koji knjigu nam obnovio, jeziku puteve otvorio, slogu med plemeni uveo, zakone izmirio, narod osvestio, svetu nas pokazao i na oči mu izveo, te na veliki put narodnjega nauka i napredka odpremio. Tvojemu putovanju ostala stopa, koje nitko ne zatare. Zato ti hvala, uzkrisitelju roda, istom sada u grobu, kad je živ nisi mogao imati od nezahvale na zemlji«.

Politička smrt Gajeva jamačno je prošla nezamjetljivo za širu javnost. Ta svaki dan nosi nove događaje. Zagreb je u te dane središte cijeloga Slavenskog Juga — Jelačićevo ime odjeknulo je do dalekih balkanskih planina. »U te dane, bilježi Neustädter, Zagreb je potpunoma naličio na istočnjački grad, jer nijesu se tu vidjele samo hrvatske narodne nošnje, nego i srpske i turske. Markov trg i porta banske palače uvijek su prepuni brojnih deputacija iz svih krajeva zemlje, iz Bosne, Bugarske, dapače i iz slavenskih pokrajina Austrije. Došle su pozdraviti ljubljenoga popularnoga bana. Vladika Petar Petrović II. poslao je banu dva crnogorska senatora i ponudio mu i pomoć u oružju.« Jer sve očekuje ratni pohod na Madžarsku. Jelačić je spoznao tu tadanju privlačivu moć svoje ličnosti i hrvatske politike. Kasnije pred samrti povjerio je Neustädteru: »Slavenski narodi su me čekali sve do Carigrada!«

Još 29. V. stiglo je iz Innsbrucka pismo kraljevo na Jelačića u kojemu od njega traži da ne saziva sabora nego da smjesta dodje u Innsbruck. U Innsbrucku se pletu spletke, kojima je otac madžarski palatin nadvojvoda Stjepan. Jelačić dao je na banskoj konferenciji pročitati pismo Kukuljeviću i onda sam izjavio »da ne može poslušati naloge svoga suverena,

koji nema svoje slobodne volje«. Svi članovi konferencije solidarizirali se s banovom izjavom.

5. VI. obavljena je svečana instalacija Jelačića za bana. Novi sabor — kolike li razlike od toga sabora i starih feudalnih sabora, nov svijet je ušao u politiku, gradjanstvo, inteligencija, granica je dapače poslala četvoricu seljaka kao zastupnike — zasijedao je za tu zgodu pod šatorom na Katarinskom trgu; poslije su se saborske sjednice održavale u kazališnoj t. zv. redutnoj dvorani. Saborskom radu prisustvuju izaslanici Čeha Dušan Lambl i Jaromir Erben. Instalacija je obavljena po starodrevnim običajima. Ban je ušao u grad — dan prije je otputovao u Botinec — na bijelom arapu odjeven u narodnu nošnju: bijela surka, crvena kabanica, modre hlače, kratke hrvatske čizme, turska sablja na svilenoj vrvci, na glavi kapa s ilirskim grbom. Samo još jednom u životu nosio je to ruho, na Tijelovo 1849. Ceremoniju instalacije obavljao je Mirko Lentulaj, ban je prisegu položio na ruke patrijarhe Josipa Rajačića, pozvanog na izričitu banovu želju. Poslije položene prisege ban Jelačić je održao svoj programatski govor. Neustädter veli u svojim memoarima da je govor stvarno sastavio Ivan Mažuranić, medjutim Jelačić se nije držao te osnove govora, nego je sam improvizirao, rekavši u glavnom:

»Domovina naša imala je junačkih i slavnih banova. To je priznala povijest, a pripoznajem i ja. Ali dvojim, da je ikoji ban bio sretniji od mene. Ja sam naime u iskazanoj mi od naroda moga ljubavi sretniji i od najsretnijih. Braćo! Sloboda je eto postala istinom; jer tko može već sumnjati, da nije već svojina naša? Ta vi ste živi dokaz i čvrst znak ovoga božanskog blaga! Slobode naime glas sakupio je ovdje zastupnike naroda, kako možda nikad nijesu bili sakupljeni pradjedovi vaši. Niste vi više ovdje zastupnici samo vaši — niste branitelji povoljenih stališah, ne — vi ste slobodni muževi, slobodni zastupnici slobodnog i dičnog naroda. Isti onaj glas od slobode pozva i vas zastupnike junačke krajine naše: Zdravi bili u kolu vjerne braće svoje... Nesta vremena onih, u kih ste nas vi sami branili silnom svojom desnicom, sad smo i mi branitelji i čuvari, i neka dodje pogibelj, sav će bit narod jedna ruka, jedno srce

i jedan golemi nepobjedivi junak, u vrijeme pako blagog mira nasladjivat ćemo se s uživanjem jednakih državljanskih pravah... Odnošenje naše pram milostivnom i dobrom kralju našem i visokoj obitelji njegovoj — zatim razmjerje medju Ugarskom i nami, glavni su kano življi narodnog i političkog života našega. Braćo! Neporušiva vjernost prama kralju našemu krepost je kao od vieka narodu našemu prirodjena, krepost vjernosti ove i nas odušava — pridajmo braćo krasnoj poslovici sadašnjega vieka: sloboda, jednakost i bratimstvo zlatom pisane i u srce ukorjenjene riječi: »vjernost vladaocu našem«. — Odnošenje naše pram Ugarskoj ima tri strane, naime kako bijaše, kako stoji sada, i kako da bude u buduće. Kako bijaše, to spada u dogodovštinu, kako da bude u buduće, posao je sabora našega, i zato niti nemogu, niti neću, da u tom obziru obširnije govorim, i da se s mojim osobnim mnijenjem predpostavljam pretresivanju saborskom; ali budući, da je po željah naroda, koje su i moje želje, savez sa krunom ugarskom izrečen, koja kruna jest i naše domovine kruna... zato dužan sam vas pozvati i opomenuti, da glede naših odnošenjah naprama Magjarom takova si uzmemo načela, uslijed kojih uzdržat će se savez s rečenom krunom ugarskom, tim vendar načinom, da jednakost pravah, i slobodno razvijanje narodnosti svim narodom, koji živu pod ugarskom krunom, prosto i nezaprećeno ostane. Ali braćo, nećemo mi mrtvom samo zlatu od krune privezani biti... i zato hoćemo, da u buduće savez taj samo tako traje, da kruna ugarska skopčana ostane sa visokom dinastijom našom u smislu sankcije pragmatičke... Braćo, na temelju slobode, jednakosti i bratstva osnivaju i osnivati se imadu sva odnošenja medju vladom i narodom, medju državom i državom, medju narodom i narodom — to zahtieva silni duh vremena, u kome čovječanstvo k savršenosti teži. Na ovaj temelj stavit ćemo i mi naše odnošenje prama Madjarom... U nesretnom ipak slučaju ako bi se Madjari proti nami i našim suplemenikom u Ugarskoj i nadalje ne kao braća, već kao potlačitelj ukazali, neka znadu, da smo kazati, da je jur izteklo vrieme, da jedan narod nad drugim gospoduje, pripravni njima s mačem u ruci dodržeć se riečijuh dičnog domovine našeg bana Ivana Erdödia: »Regnum Regno non praescribit leges«. Na stranu dakle sa samosiljem Madjarah — mi ga nismo priznali prije 15. ožujka — a poslije ožujskoga prevrata slomili smo ga i uništili, — i time u sadašnji naš položaj proti Madjarom došli. Proti njihovom gospodovanju znat ćemo se i dalje osigurati, — i buduć da se mi možemo samo takovoj vladi podložiti, koja polag glavnih načelah starodavnoga ustava našega nas upravlja u suglasju kraljevske moći, — zato niti smo se hoteli, niti smo se mogli sadašnjoj madjarskoj vladi podčiniti, jer ova ne samo da ne stoji u nikakvom zakonitom odnošenju s vlastiju kraljevskom — već je sasvim kralja od sebe svojevoljno zavisnog učinila, ter tako

INSTALACIJA BANA JELAČIĆA
(suvremena litografija)

NOVAC BANA JELAČIĆA KOVAN U ZAGREBU

JELAČIĆEV PRELAZ PREKO DRAVE
(Crtež iz god.1848.)

Jellachich vor Wien.

Was der Jellachich für Augen macht, wie er an der Spitze seiner Horden den Heldensitz Wien anglotzt.

JELAČIĆ PRED BEČOM
Letak-karikatura iz opsjednutog Beča 1848.

načelo monarhičko u temelju uzdrmala... Jedno je što mome srdcu bolest zadaje, to, što braću našu Dalmatince u sredini našoj nevidimo — nu nadam se u rodoljubje njihovo, da će svu snagu svoju upotrebiti, da se starodavni savez naš, koj sada samo po naslovu obstoji, u istinu pretvoriti...«

Nakon te prve svečane sjednice saborske pod vedrim nebom narod je ponio bana na rukama u Markovu crkvu gdje je senjski biskup Ožegović odslužio službu Božju na slavenskom jeziku, a zatim je održana služba zahvalnica u grčko-istočnoj crkvi.

Sabor je neprekidno radio do 12. VI. Izabrao je vrhovnim kapetanom kraljevine bana Jelačića, odobrio i potvrdio privremene banske naredbe, izabrao privremenim prabilježnikom Franju Žigrovića, zaključio zahvalnicu kralju, odlučio upraviti još jedan proglas »na bratju Dalmatince«; čl. VII. prihvatio je sabor sklapanje saveza s Vojvodinom Srpskom »na temelju slobode i saveršene jednakosti« te »sve želje naroda serbskoga za svoje sobstvene priznaje, — čega radi će ih i kod prestolja njih. veličanstva i na svakom mestu podupirati i u život uvesti truditi se.« Izabran je dalje »odbor za izpitivanje verodajnih pisamah od narodnih zastupnikah, i izradjenje osnovah budućeg postojanjća i odnošenja sproću Ugarske i Austrie«, primljen izvještaj »poklisarah na ugarskom saboru«, izjavljene simpatije Slavenskom Kongresu u Pragu, koji je počeo zasijedati 29. V. Čl. XI. fiksirane su smjernice politike prema Ugarskoj i Austriji u duhu banovoga programatskog govora i izabrani Ljudevit Vukotinović, Ivan Kukuljević, Mojsija Georgijević i Josip Žuvić »za poklisare na bližnji sabor ukupne austrijske monarhije, a da tamo želje i interes ovih kraljevinah u smislu glavnih po saboru ovom izrečenih načelah zastupaju«, dok je barun Franjo Kulmer jednoglasno izabran »kao zastupnik deržavah ovih kod prestolja nj. kr. veličanstva«.

Taj članak XI. sažeo je, formulirao ciljeve unutarnje i vanjske politike Hrvatske 1848., iznio u temeljnim crtama hrvatske zahtjeve za reformu care-

vine. Taj članak u prvom redu naglasuje da Hrvatska ne priznaje madžarske vlade. U Hrvatskoj vlast treba pripasti vladi odgovornoj hrvatskom saboru. Ta vlada neka se zove »bansko vijeće«. Samo najviše dostojanstvenike imenuje kralj, sva ostala imenovanja vrši ban. Kod centralnoga ministarstva u Beču kao spona s Hrvatskom neka bude državni vijećnik, ministar hrvatske narodnosti, kojega kralj imenuje na banov prijedlog, a koji je opet odgovoran hrvatskom saboru. Ustavna slobode mora se protegnuti i na Vojnu Krajinu. Domaći sabor upravlja svima unutrašnjim poslovima zemlje, u odnošaju pak prema vani i prema ostaloj monarhiji priznaje se vlast centralnoga sabora. Ima se zatražiti politički savez ne samo s Dalmacijom i Srpskom Vojvodinom nego i susjednim pokrajinama dolnjom Štajerskom, Koruškom, Istrijom i Goricom. Službeni jezik u kraljevinama i zemljama, koje su s njom u užem političkom savezu smije biti samo narodni, koli kod kuće, toli i u odnošaju prema centralnoj vlasti, a svi činovnici mogu biti samo domaći sinovi. Daljnim se pak člancima sastavlja privremena vlada, koja će voditi poslove za banove odsutnosti, a kojoj će predsijedati Mirko Lentulaj. Konačno se traži od kralja da se vojska iz Hrvatske i njezinih saveznih država više ne šalje na talijansko ratište, jer je od zemalja Hrvatska dala najviše vojnika za taj rat, osim toga ima se i domaća Leopoldova regimenta vratiti u domovinu. Konačno je izabrano sedam parlamentarnih odbora. Ti odbori sa svojim predsjednicima tvore okosnicu projektirane parlamentarne vlade. Odbori preuzimlju velike zadatke — provesti potpunu reformu cjelokupnoga javnog života. Pravosudni odbor pod predsjedanjem Janka Kukovića dobiva zadatak izraditi «osnovu buduće vlade, najpotrebnije popravke zakonika gradjanskoga, mjenbenoga i zaglavnoga, naznačiti će najpotrebnije popravke postupanja sudbenoga i uredjenja sudova«; financijski odbor pod predsjedanjem Ambroza Vraniczanyja »predložit će mnenje svoje o

financiah, o štibri, nadalje o tergovini, željeznicah i obertnosti.« Herman Bužan je predsjednik odbora za likvidaciju kmetstva. Odbor pod predsjedanjem Mirka Ožegovića imat će zadatak »izradjenje najpotrebitijih popravakah u školah, naucih i vjerozakonih«. Odbor za »obranu domovine« radi pod predsjedanjem Mudrovčića, odboru za uredjenje županijah predsjednik je Josip Bunjik i konačno odboru za uredjenje Krajine predsjednik je arhimandrit S. Ilić.

Za četiri dana sabor je revolucionarnim tempom stvorio sve te zaključke. 12. lipnja kreće Jelačić sa saborskom delegacijom u Innsbruck.

Dva dana prije car je potpisao ukaz, kojim se opozivlje imenovanje Jelačićevo za bana. Istog dana pak 12. lipnja carski komesar u Petrovaradinu general Hrabovskij bombardirao je Karlovce; istoga dana vojska kneza Windischgrätza razjurila je silom Slavenski Sabor u Zlatnom Pragu, gdje gospodare topovi i soldateska. Slavenska revolucionarna idila 1848. je razbijena.

Bečki svibanjski ustanak uklonio je ustav, koji je car Ferdinand podario u ožujku. Vlada Pillersdorfa u Beču ne može odolijevati revoluciji i pristaje raspisati ustavotvorni državni parlamenat na temelju demokratskoga izbornog reda. U Innsbrucku dozrijeva odluka: proturevolucijom, koja će se upirati o vojsku, suzbit treba revoluciju. Knez Windischgrätz je ličnost povjerenja carice Marije Ane; ona je voljna nagovoriti cara na abdikaciju u korist njegovog nećaka nadvojvode Franje. Windischgrätz odgovara za sad od toga nauma, jer bi promjena na prijestolju mogla još povećati krizu; ali Windischgrätz je spreman organizirati proturevoluciju. I on počinje proturevoluciju u Pragu. Taktika je jasna: nastoji se pojedinačno ugasiti žarište revolucije. I zato se izbjegava otvoren sukob s Madžarima; nastoji se dobiti na vremenu.

Istup Hrabovskoga, krvoproliće u Pragu uzbudljivo odjeknuše u Zagrebu. Da se je znalo za te do-

gađaje dva dana prije jamačno bi drugačiji bili zaključci sabora. Opet je u premoći lijevo radikalno krilo intelektualaca narodne stranke. Istup Hrabovskoga, carskog generala u Slavoniji otkriva u trenutku dvoličnost dvorske politike. Čuti se mogućnost da se dvor, kao toliko puta, nagodi s Madžarima. Toj mogućnosti želi se suprotstaviti politiku gotovih činjenica. Pomišlja se već na veze sa Sardinijom. U toj znojnoj, uzbudjenoj atmosferi alarmantno je jeknuo članak Bogoslava Šuleka »Do Rubicona«:

»Valja nam se držati naše poslovice: uzdaj se u se i u svoje kljuse. Valja nam se okaniti svakog ašikovanja s našim himbenim i zlobnim susjedima, te stupiti smjelo pred lice njihovo. Valja krepko postupati, da nas dušmanin ne nadje nepripravne. Valja nam biti za svaki slučaj opreznima, da u skrajnjem času prenesemo boj na tudje zemljište. Tko bi sad još mislio o pomirenju i ugovaranju, taj bio samo dušmaninu dobro želio, pružajući mu dovoljno vremena, da se sasvim ustroji i pripravi. Mi nismo nikad težili za ratom, sami nas neprijatelji tjeraju u nj. Nu baš zato valja nam se sad krepko pripraviti. Baš zato što ljubimo mir, valja nam rateborno postupati, da čim prije razorimo bedeme, koje naši dušmani slobodi našoj grade, da pobrkamo osnive, koje snuju protiv narodnosti našoj, da skršimo oholost, koja se nad nama naduva i prijeti. Došli smo da Rubicona, ništa više ne hasni oklijevati. Si vis pacem, para bellum!«

20. lipnja u 4 sata po podne stigla je u Zagreb vijest, da je Jelačić skinut s banske časti i lišen slobode u Innsärucku. Depešu je primio Ivan Havliček »slavne varmegje Zagrebačke sègurnosti povèrenik«. Neustädter u svom memoarskom djelu bilježi da se ta vijest smjesta pročula po gradu izazvavši »vulkanski dojam«. Zvona svih zagrebačkih crkvi stadoše udarati u stranu. Slavoljub Vrbančić, član sabora, harangira mase kličući: »Prevareni smo, prodani smo!« Čuvši uzbunu u gradu iz svih okolišnjih sela navre naoružan narod. Hitno je sazvan sabor, koji vijeća u krajnjoj uzrujanosti. Padaju najradikalniji predlozi. Slavoljub Vrbančić drži govor u kojemu veli da njemačkoga kralja treba proglasiti izdajicom.

Pada prijedlog da se razoruža Koudelkina regimenta, koja je u garnizoni u Zagrebu. Dapače je toga popodneva atmosfera za izmirenje s Madžarima i zajednički nastup protiv dvora. Neustädter veli da je toga po podneva stvoreno sedam zaključaka: 1. proglasiti svrgnuće habsburške dinastije; 2. zemlju podijeliti seljacima pod uvjetom da ustanu na oružje; 3. poslati emisare u Italiju i tražiti odanle pomoć; 4. poslati emisare graničarima u Radetzkijevoj vojsci i pozvati ih da se vrate u domovinu; 5. poslati emisare u Bosnu; 6. uputiti apel na sve slavenske narode; 7. staviti graničarima pitanje koga će slušati: oficire ili narod? Istodobno je imenovan poseban komitet, kao neke vrste »komitet spasa« u koji su ušli Lentulaj, Ožegović, Kukuljević, Gaj, Gjorgjević i Žuvić. Komandant zagrebačke garnizone general Dahlen takodjer bijaše u zabuni, ne znajući što da čini. Kako bi se izbjegli sukobi izdao je odmah nalog da se vojska kasernira. Dahlen održao je konferenciju s Vraniczanyjem i sporazumio se s njime da se kobni kraljevski manifest od 10. lipnja, kojim je Jelačić svrgnut s banske časti, a Hrabovski imenovan komesarom ne samo vojne nego i civilne Hrvatske, uopće ne objelodani, da se uopće postupa kao da ne postoji.

Sutradan su stigle medjutim povoljne vijesti, doznalo se da ban nije uapšen, naprotiv da je primljen na dvoru. Neustädter veli da su na to govori, izrečeni dan prije u saboru poništeni u zapisniku, jer da sad već nitko nije htio preuzeti za njih odgovornost.

U Innsbrucku Jelačić i zagrebačka deputacija, pored svih zanosnih Jelačićevih govora, nije uspjela. Car je otklonio primiti rezoluciju hrvatskoga sabora, koji da se po njegovom nalogu nije smio nikad ni sastati, te izrazio svoje neodobravanje nad pokušajima Hrvata da raskinu veze s Ugarskom. Kako bi pak došlo do sporazuma izmedju obiju stranaka odlučio je car da u hrvatsko-madžarskom sporu posreduje i izrekne pravorijek nadvojvoda Johann.

Manifest od 10. lipnja formalno nije opozvan. Iz Innsbrucka se Jelačić preko Cjelovca vratio u Zagreb 28. VI. triumfalno dočekan. Ali opozicija je već tu; te iste večeri dolazi do sukoba sa djacima, koji su na Harmici htjeli spaliti sliku ugarskoga palatina nadvojvode Stjepana. Ljevica narodne stranke sve više otkriva svoje nezadovoljstvo s banovom politikom, koji nakon svih posljednjih dogadjaja čvršće nego prije vidi kao glavni cilj spasavanje dinastije i cara makar i protiv careve volje. Ta opozicija kupi se poglavito oko baruna Kušlana, koji počinje izdavati svoj list »Slavenski Jug«, »Slavenske Lipe«, i Prausa, koji kasnije izdaje »Südslawische Zeitung«.

Tu opću zabunu, laviranje dvorske politike koja pored svega nastoji izbjeći otvoren sukob s Madžarima, iskoristiše ovi da bez krvi osvoje Slavoniju. Slavonska magjarofilska vlastela podupire Hrabovskogo, u Osijeku proglasuju manifest od 10. lipnja, skupština virovitičke županije bira već zastupnike za peštanski sabor. I opet se sabor sastao 4. srpnja na sjednicu u vrlo uzbudjenoj atmosferi. Dogadjaji u Slavoniji prvi izbijaju na dnevni red. Tenor svih govora je da se sila može samo silom suzbiti. Samo odakle uzeti silu?

Sad iznenada uze riječ Jelačić.

— Ja ću i to učiniti, — reče; — dat ću vam, stvorit ću vam vojsku. Samo mi dajte sredstava. Imamo trideset do četrdeset hiljada spremne vojske na granici. Ali dajte mi novaca! Na taj apel prvi se odazvao Herman Bužan pristupivši k predsjedničkom stolu i položivši na nj mošnju, novac koji je imao uza se, nekih tri stotine forinti. U Bužanov primjer ugledaše se svi zastupnici, onda galerije. Na saborskom stolu pored zlata, papirnatoga novca nadjoše se ženski ukrasi. Cijeli dan je trajalo još prikupljanje prinosa za narodnu stvar. Skupljeno je u svemu toga dana nešto preko 20 000 forinti. S tima dobrovoljnim prinosima nije se moglo naravski ratovati, ali učinjeno je psihološko raspoloženje za rat. Još u Innsbrucku Jelačić je dobio obećanja da može računati na pomoć dijela dvora. I Radetzki je dobio upute da pošalje Jelačiću u Hrvatsku oružja i municije.

Sakupljanje dobrovoljnih prinosa za rat bijaše posljednji rad sabora 1848.; još je na prijedlog graničarskog zastupnika Petra Matića podijelio banu diktatorske punomoći i odgodio svoja zasijedanja na neizvjesno vrijeme. Radili su dalje pojedini odbori i staro bansko vijeće. Ambroz Vraniczany rukovodi financijskim operacijama; kuša se kovati vlastiti banski novac; bojni odsjek sprema organiziranje vojske. Ban samostalno izdaje putnice za inozemstvo — Hrvatska u općoj austrijskoj krizi tih mjeseci poprima de facto mnoge crte suverene samostalne države.

Češka je pacificirana, obustavljen je tamo ustav; nemiri u Galiciji su isto tako likvidirani; ali za proturevoluciju najvažniji je uspjeh Radetzkijeve vojske u Italiji. Nakon poraza kod Vicenze i Custozze Sardinija je 9. VIII. prisiljena tražiti primirje. Dvor sad ima slobodnije ruke za nastup protiv revolucionarnoga Beča i Madžarske. Kolovoz je 1848. mjesec velikih obrata. Koncem srpnja, nakon svoje turneje kroz Slavoniju gdje mu je donekle uspjelo paralizirati akciju Hrabovskoga, Jelačić dolazi u Beč. Oficiri bečkoga garnizona priredjuju mu bakljadu, dolaze u poklonstvo. Te manifestacije podstiču Jelačićevu sebesvijest. Tu sebesvijest je već podjario i onaj incidenat u Zemunu, kad mu je prigodom svečanog dočeka proguravši se kroz gomilu pristupio jedan čovjek u crnom predavši mu pismo s pečatima sardinskoga kralja. Odbio je primiti pismo koje mu je donio taj čovjek, za kojega je kasnije saznao da je dragoman sardinijskoga konzulata u Beogradu. Europski vladari traže s njim veze! U Beču je imao uslijediti pokušaj izmirenja izmedju Hrvata i Madžara. Sastanak izmedju Jelačića i madžarskoga ministra predsjednika grofa Luoisa Bathyanyja svršio je razlazom. Jelačić je ostao na rezoluciji hrvatskoga sabora.

Ti pregovori više su naličili govorničkom dvoboju nego političkoj akciji. Konačno temperamentni Batthyany zapita Jelačića:

— Šta hoćete — mir ili rat?

Njihov rastanak nakon Jelačićevog otklona ima nešto teatralnoga u sebi.

— Zbogom barune! Sastat ćemo se opet na obalama Drave, — dobacio je Bathyany Jelačiću, koji odmah uzvraćuje:

— Potražit ću vas još prije na obalama Dunava!

Tek u kolovozu je madžarskim političarima poslije toga neuspjeloga izmirenja postalo jasno da je sukob neizbježiv, da su neodlučnost i kolebanje dvora bili samo taktika da se dobije vremena. Sad se kušaju preko noći popraviti pogreške desetljetne protuhrvatske politike. Koncem kolovoza, kad se u Hrvatskoj već provodi mobilizacija, dolaze u Beč ponovno i Batthyany i Franjo Deak. Sad oni traže intervenciju i parlamenta, voljni su povesti pomirljivu politiku i prema Hrvatima. U svom pismu od 29. VIII. Kulmer opširno obavješćuje Jelačića o toj madžarskoj akciji: »Batthyany i Deak... žele izraditi da se manifest od 10. lipnja opozove, da se hrvatskim vlastima izda odredba da ne marširaju, jer da će doći do sporazuma mirnim putem. Oni hoće učiniti Hrvatima sve koncesije, dapače i onu hrvatskoga govora u ugarskom saboru. Slavonija neka ostane podvrgnuta banu i cijela granica; ali u buduće da ban ima primati naloga od ugarskog ministarstva. Ako se ne bi s naše strane pristalo na to, onda su spremni pristati na potpuno odcjepljenje Hrvatske i Slavonije od Madžarske. Srpske stvari hoće pak odijeliti od naših«. Kulmer kao da se je bojao da bi Jelačić i Hrvati mogli pristati na te madžarske ponude, što naravski ne bi konveniralo dvorskoj politici, jer odmah zatim dodaje: »Zato je pod ovim prilikama potrebna čim brža akcija. Čim se jednom staviš u pokret, cijela stvar će dobiti odmah drugo lice«. Dva dana kasnije piše već Kulmer Jelačiću: »Ovdje se

očekuje, nada i želi, da će (Ugarska) biti tek onda pacificirana kad ti budeš u Pešti i zato, dragi prijatelju, napreduj, svaki dan je gubitak, uzmi radije preko Drave za nekoliko dana čvrstu poziciju dok te čete stignu, samo da se može reći da već marširaš... Molim te pošalji mi jednoga povjerljivog oficira. Po njemu ću ti sasvim sigurno poslati 80 000 forinti. Kako sam došao do novaca ne mogu povjeriti papiru i mora za vječnost ostati tajnom...« A tri dana kasnije opet javljajući Jelačiću da mu u prilogu šalje nacrt proglasa na madžarski narod koji ima Jelačić izdati čim predje granicu, završuje pismo s riječima: »Carica i Franjo Josip su nam vrlo dobri, o svemu su točno informirani, stojim s njima u dnevnom raportu«.

Šira politička javnost u Hrvatskoj nije bila obaviještena o Batthyanyjevoj i Deakovoj mirovnoj ponudi, ali sve da je i bila, vjerojatno ni oni krajnji ljevičari u narodnoj stranci, koji su 20. lipnja bili spremni miriti se s Madžarima da nastave borbu protiv dvora i dinastije, ne bi više bili mogli promijeniti tok dogadjaja sve da bi i htjeli. Lavina se je već pokrenula.

4. IX. 1848. potpisano je u Schönbrunnu ručno pismo carevo, kojim se i formalno pozivlje manifest od 10. VI. 7. rujna kreće ban iz Zagreba prema Dravi. S Harmice se pokrenula vojska pod novom trobojkom, koja je ujedinila crveno-bijelu hrvatsku s bijelomodrom slavonskom zastavom. Jelačić izdaje svoj proglas na narod, koji završuje riječima:

»Mi hoćemo jednu, silnu, slobodnu Austriu; zato kao neophodno pogodbu i sredstvo k tom ištemo, da bude jedan centralni ministerium rata, financiah i inostranih poslovah. Mi hoćemo jednakost i ravnopravnost sviuh pod krunom ugarskom živućih naroda i narodnostih. Ona je obrečena mieseca ožujka svetom riečju našega vladara svima narodima. Mi nećemo, po svetčano izrečenom na istom hervatsko-slavonsko-dalmatinskom saboru zaključku našu stvar da lučimo od stvari naše jednokervne i po jeziku srodne bratje serbske u Ugarskoj. Narodi, kao i pojedini ljudi imadu svoju čest i poštenje, koje treba

da im je pretežnije od sama života. Serblji hoće to, što i mi hoćemo, braneći svoje pravo i svoju narodnost, vierno i čversto deržati se našega cara i kralja, i velike carevine austrianske. Pošto dakle magjarski ministerium misli, da na te pogodbe pristati nemože; pošto kod svog jednostranog i stranputnog pravca ostaje, te tako propast hoće krasne ove carevine; zato nam nalaže čest i dužnost, da skranje pokušamo, i da se latimo oružja, pripravni život i imetak žertvovati za naše pravo i za svetu stvar!«

Do Drave pošla je vojska pod trobojkom. 10. IX. prelazi Jelačić Dravu kod Varaždina. Vojska dalje napreduje pod crnožutim habsburškim stijegom. Vukotinović bilježeći to u svojim »Uspomenama«, pun pijeteta nastoji ispričati Jelačića; samo pod habsburškim barjakom mogao je Jelačić računati da će mu se pridružiti lojalna vojska u Ugarskoj, kavalerija i arterija, na kojima je oskudijevao. Ali ni Vukotinović baš s tim ispričavanjem ni poslije trideset i tri godine ne može prikriti razočaranje, koje su tad osjetili ljudi narodne stranke. S razvitkom dogadjaja u Madžarskoj ta će opozicija rasti sve više.

Glavnu težinu kampanje snosila je Vojna Krajina, koja je stavila pod oružje svoje treće bataljune; prva dva bataljuna birane momčadi nalazila su se još uvijek u Italiji. Preko Drave su prešle i dobrovoljačke čete, loše opremljene, slabo disciplinirane; bili su to dobrovoljci skupljeni iz brda i iz dola, bilo je gorštaka iz Dalmacije, Bosne, čak i iz Bugarske; ne može se zanijekati da je te dobrovoljca pokrenula manje svijest a više instinkt za pustolovinom. Preko Drave prešli su i serežani s granice i nekoliko banderija, u prvi mah gotovo jedina konjica, kojom je Jelačić raspolagao. Dobrovoljačke formacije, narodne straže organizirane u provincijalnoj, gradjanskoj Hrvatskoj imale su vršiti sigurnostnu službu u samoj zemlji i čuvati granicu na Dravi. Službovanje u tim četama bilo je prilično idilično.

Strateški cilj Jelačićev bijaše čim brže prodrijeti ravnom crtom do Budimpešte i osvojiti madžarski glavni grad. »Samo iz Budima i samo potpunom po-

bjedom nad strankom koja tamo vlada može biti posluženo nama i Austriji«, upozorava Kulmer još 22. IX. Jelačića. Napredovanje razvijalo se povoljno; brzo je zaposjednuto Medjimurje. Pravog otpora gotovo nema, do posljednjega časa u Budimpešti nijesu vjerovali da će se Jelačić staviti u pokret. Ofenziva Jelačićeve vojske, koja se poput klina zabijala u Madžarsku, jamačno bi bila uspjela da Jelačić nije imao neprilika sa svojom vojskom, da je dobio sve obećane formacije. S dobrovoljcima bilo je teško manevrirati, sam Neustädter, učestnik te kampanje priznaje da su te dobrovoljačke formacije pogodne jedino za guerilski rat; počinjale su toliko ekscesa da su morale biti uvedene batine. Uz to je general Roth zakasnio s graničarskom vojskom od 7000 momaka, sve samih dobrih četa, a imao je na drugom mjestu preći Dravu i kod Stolnog Biograda udružiti se s Jelačićevom vojskom. Bez Rothove grupe, koja je kasnije nastradala kapituliravši kod Stolnog Biograda, Jelačić je morao ući u bitku kod Pakozda i Velencze. Bitka je svršila neodlučno, Madžari su ponudili trodnevno primirje, koje je Jelačić morao prihvatiti; za to vrijeme madžarska se vojska povlači prema Budimu; Jelačić je još samo dva dana hoda od madžarske metropole. U bitci kod Pakozda i Velencze Jelačić je spoznao da mora reorganizirati svoju vojsku; dobrovoljci, njih oko 12000 moraju natrag u Hrvatsku; povjerio ih je generalu Todoroviću da ih povede kući kako zna i umije. Na povratku ta vojska, krcata plijenom, naoružana većinom kosama i turskim puškama, našla se okružena madžarskom kavalerijom. Činilo se da je već sve izgubljeno, no u najkritičnijem trenutku, protivno svakoj taktici ta se masa pokrenula poput lavine probivši madžarski pojas; na bijegu se sustavila tek na Dravi. Oslabljena, bez Rothovog pojačanja, nakon trodnevnog odmora Jelačićeva grupa pomiče se preko Gjura do Altenburga na Dunavu da tamo dočeka pojačanja konjička i topnička i onda ponovi navalu na Budim. Samo sad

se već Jelačićeva vojska nalazi bliže Beču nego Budimu.

Da je pravovremeno dobio obećana pojačanja Jelačić bi više nego sigurno bio osvojio Budim, još nespremljen na obranu, madžarska kampanja bila bi završena već početkom listopada. No čini se da su ta pojačanja namjerice zadržana. Jelačić je dvorskoj politici imao poslužiti samo kao sredstvo presije protiv Madžara. Dok Jelačićeva vojska nastupa prema Budimu iz Beča šalju u Budim generala Lamberga kao komesara da pokuša još jednom sporazum izmedju Madžarske i Austrije. Dvor i generalitet pod vodstvom Windischgrätzovim hoće za se zadržati inicijativu, jamačno se niti ne želi da Jelačić i njegova hrvatska vojska likvidiraju madžarsku krizu. Politički i strateški pozicije su Jelačićeve u te dane bizarne, u Beču ne žele da prebrzo pobijedi.

No dana 27. IX., još prije bitke kod Pakozda i Velencze u Budimpešti ubijen je komesar general Lamberg, a dok je Jelačićeva armada stala kod Altenburga odigrao se i u Beču nov prevrat: ubijen je ministar general Latour, dvor i vlada bježe u Olomuc. Još prije bečkog prevrata kad se saznalo za događjaje u Budimpešti 3. X. bude raspušten madžarski parlamenat, svi zaključci njegovi proglašeni ništetnima, Madžarska podvrgnuta ratnim zakonima a Jelačić imenovan generalissimusom vojske koja operira protiv Madžara i carskim komesarom.

Jelačić medjutim stvara sudbonosnu odluku. Na glas o proglašenju republike u Beču i bijega carske obitelji, napušta kampanju protiv Madžara, ide u pomoć Beču, koji već Windischgrätz počinje opsijedati. 10. X. cijela je Jelačićeva vojska već na austrijskom tlu. 29. i 30. X. Jelačićeva vojska osujećuje kod Schwechata Madžarima priteći Beču u pomoć. Istodobno graničari provaljuju u Beč. Revolucija 1848. je svršena. Nagrada nije izostala. Još 16. X. imenovan je Windischgrätz generalissimusom austrijske vojske — Jelačić postaje kako veli Neustädter, »od toga

vremena običnim komandantom jednoga vojnog zbora«, odmah dodavši: »Ban bijaše živo povrijedjen, ali je progutao svoj jad. Medjutim je Hrvatska bila mnogo osjetljivija — cijeli narod je to shvatio kao uvredu«. Jelačićeva armada odsad je pretorijanska vojska vojničke proturevolucije.

REAKCIJA
1848—1860

Odglasavši u saboru u srpnju 1848. diktatorske ovlasti Jelačiću ljudi narodne stranke jamačno nijesu ni slutili da će to biti posljednji njezin formalni politički akt. Rat raspršuje na različite strane njezino vodstvo, intelektualnu njezinu elitu. Kukuljević putuje po različitim misijama, ide čak u Italiju k Radetzkome intervenirati za oružje i municiju; Bogović je komesar na Rijeci, pa kasnije u Varaždinu; Vukotinović organizira narodne garde. Dapače i boležljivi Vraz u svom domoljubnom oduševljenju služi kao gardista; u konceptu pisma nekoj svojoj prijateljici Anki piše u rujnu: »Kako su toga dana u cik zore posljednje čete napustile naš grad, morala je narodna straža preuzeti stražarsku službu i tako sam dobio posla. Jedan dan stražim na glavnoj straži, dan zatim spavam, treći dan dolazi na me red za patroliranje, svakog ponedjeljka su vježbe i tako po redu ide dalje.« Po svoj prilici je u tom napornom službovanju Vrazovo krhko zdravlje dobilo smrtonosan udarac. Organiziranjem straža u pokrajini bavi se i Nemčić i u Podravini taj valjda najizgradjeniji demokrata medju svojim drugovima umire od kolere. Gaj opet vodi svoje novine ali prema Kulmerovim instrukcijama iz Beča. Gajevima guvernemantalnim novinama suprotstavljaju se »Slavenski Jug«, »Slovenska Lipa« i kasnije »Südslawische Zeitung« tumačeći staru ideologiju narodne stranke.

Istina, narodna je stranka na vladi. U banskom vijeću, koje u odsutnosti Jelačićevoj vodi državne poslove, sjede u većini ljudi narodne stranke. No oni rade kao pojedinci. Bansko vijeće zaokupljeno je otpravljanjem dnevnih poslova; ima najveću brigu

s ratnim stvarima i sa seljačkim pokretom. Ono nema izgradjene političke linije u te prve mjesece rata; na njegov rad utječu i Jelačićeve pismene upute i Kulmer, koji čak dolazi u listopadu 1848. iz Beča u Zagreb kao neke vrsti političkog kontrolora; predsjednik je banskog vijeća Mirko Lentulaj, nacionalno svjestan konzervativac; seljački se pokret sve češće likvidira i batinama a i vješalima. Hrvatska politika živi u iščekivanju dogadjaja. Dogadjaji pak nisu nimalo nadobudni.

Bečku revoluciju gasi vojnička sila. Vojska, oficirstvo postaje izvršiteljem dvorske politike. Vojska je postala svjestnom svoje snage, opaja se njome. Oficirstvo pod Bečom gravira u balčake svojih sabalja inicijale Windischgrätza, Jelačića i Radetzkoga u samosvjestno »WIR«. U osvojenom Beču Windischgrätz pooštreno provodi svoj praški recept; strijeljanja revolucionaraca i simpatizera revolucije, dapače i članova parlamenta, na dnevnom su redu. Za vrijeme opsade revolucionarnoga Beča Windischgrätz je predobio i Jelačića za promjenu na prijestolju. Rano u zoru 2. XII. 1848. objavljeno je vojsci odreknuće cara Ferdinanda od prijestolja a carem proglašen 18-godišnji nadvojvoda Franjo, koji kao vladar uzima ime Franje Josipa I. Promjenu na prijestolju provodi nova vlada, kojoj je na čelu Windischgrätzov šurjak knez Schčarzenberg. U svojoj proklamaciji novi car obećaje biti ustavnim vladarom. »Time je — veli prof. Redlich, biograf epohe Franje Josipa, — hladnokrvno izvedena prva velika obmana pučanstva u ime Franje Josipa. Jer sam Schwarzenberg (u sporazumu s dvorom) naravski nije ni pomišljao na to da uzgoji mladoga nadvojvodu koji je zasjeo na prijestolje za ustavnog vladara. Ali bio je toliko pronicav spoznavši da se još za neko vrijeme mora nastaviti ona igra, koju je dvor provodio tokom cijele godine iskorišćujući »dobrostivoga« Ferdinanda.« Jer revolucija još nije bila skršena — tu je ostala Madžarska.

Čim su počeli listopadski nemiri u Beču ustavotvorna skupština preselila se iz Beča u Kromjeriž. U zavjetrini od dogadjaja izradjuju predstavnici austrijski naroda sami ustav, koji ima urediti njihove medjusobne odnošaje. Daleko od dosega dvorskih spletaka rad u kromjerižskom saboru napreduje povoljno. Njemačka liberalna demokracija i predstavnici Čeha na čelu s Palackym postavljaju na nov temelj staru habsburšku državu. Narodi kroz demokraciju uspijevaju uskladiti svoje interese, to poslije tako teško narodnosno pitanje austrijsko ovdje počinje dobivati prirodno riješenje: sabor u Kromjerižu stvara federalističku novu Austriju, slobodan savez slobodnih naroda po američkom uzoru. Palacky otvoreno veli u Kromjerižu da Austrija mora propasti u koliko ne postane federativna država. Sabor u Kromjerižu nije dospio oživotvoriti svoje već dovršeno djelo. U noći od 6. na 7. III. 1849. stigao je onamo ministar Stadion saopćivši zastupnicima da je ustavotvorna skupština raspuštena, da je car 5. III. sam oktroirao novi ustav za cijelu carevinu. 6. u zoru stižu uhitbeni nalozi Schwarzenbergovi za istaknute predstavnike demokracije — kojima medjutim uspijeva umaći. Dvor, vojska i aristokracija osjetiše da bi pobjeda demokracije ograničila njihovu vlast. Franjo Josip i knez Schwarzenberg izvedoše prvi svoj udar.

Ožujski ustavni oktroj ne kida još drastično sa svima tekovinama revolucije — ali priznaje od njih samo one neminovne i koliko to nije opasno za vlast proturevolucije. Priznaje se ravnopravnost naroda, priznaje ukidanje kmetstva, priznaje narodnostima »pravo čuvati i njegovati svoju narodnost i jezik«. Ustav već pokazuje izrazite centralističke tendencije — pojedinim zemljama ostavlja se autonomija u lokalnim poslovima kao resori poljodjelstva, javnih gradnja koje se poduzimlju o zemaljskom trošku, »blagotvorni zavodi«, raspis zemaljskih poreza. Zakonotvornu vlast izvršuje car s državnim saborom,

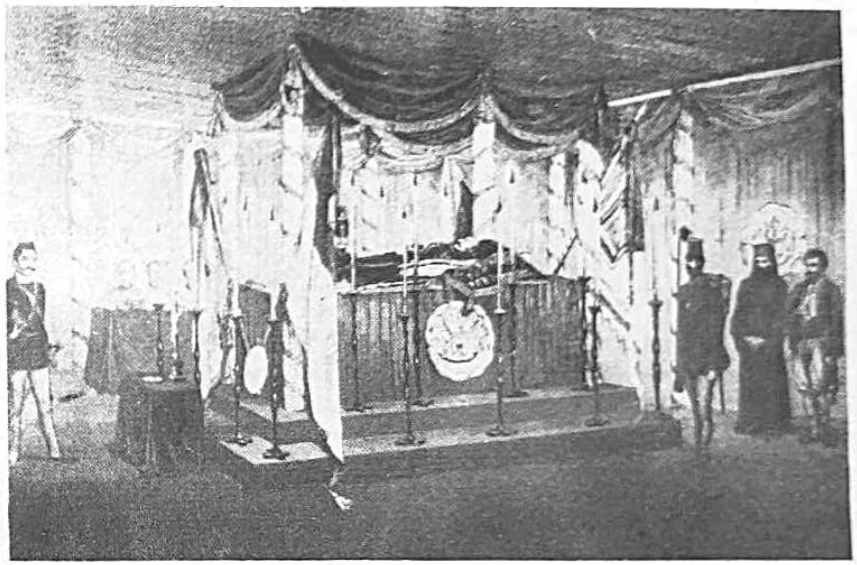

BAN JELAČIĆ NA ODRU
(Suvremeni crtež)

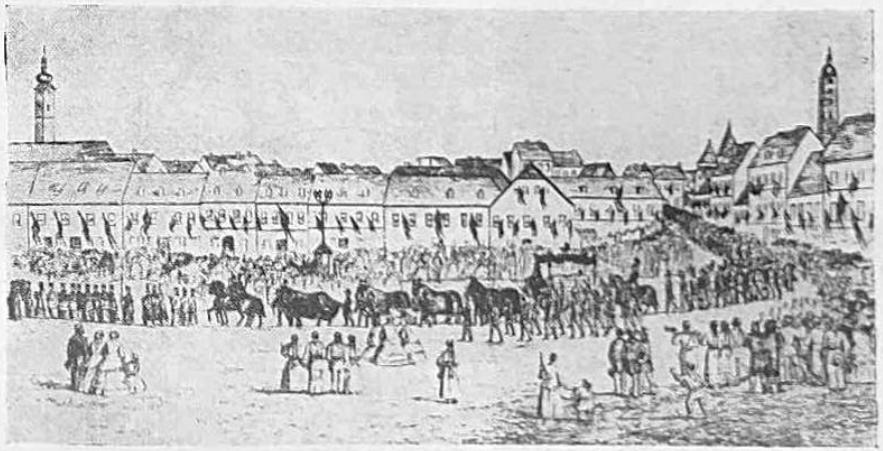

SPROVOD BANA JELAČICA
(Suvremeni crtež)

PAULINA GAJ
rodj. Krizmanić

LJUDEVIT GAJ
u zrelijim godinama

KNEZ METTERNICH

GROF GRÜNNE
zlokobni generalni adjutant Franje Josipa

koji se sastoji od gornje i donje kuće; gornja kuća sastojat će se iz poslanika, koje će birati zemaljski sabori, dok se donja ima birati neposrednim izborom naroda. §. 73. govori o Hrvatskoj: »Kraljevinam Hrvatskoj i Slavonii sa spadajućim k-tomu Primorjem, gradom Rekom i njezinim kotarom sačuvat će se njihove vlastite uredbe, medju granicah saveza istih zemaljah s-Državom, koji je ustanovljen po ovom državnom ustavu, u podpunoj nezavisnosti od kraljevine Ugarske. Poslanici Dalmatinski većat će sa zemaljskim saborom ovih kraljevinah pod posredovanjem izveršujuće državne Vlasti o združenju i o uvetih toga sdruženja, i što sverše, podnet će Caru za potverdjenje.« Ožujskim ustavnim oktrojem niti je uzet u obzir zahtjev sabora za savezom sa srpskom Vojvodinom (nedjelivost interesa Vojvodine i Trojednice bijaše barem formalno uzrok rata s Madžarima!) niti je provedeno ujedinjenje s Dalmacijom, a niti s Krajinom. Od saborskih zahtjeva ušao je u izborni oktroj jedini zahtjev da Hrvatska ima svoga predstavnika u centralnoj vladi: u kabinetu Schwarzenbergovom barun Kulmer je ministar za Hrvatsku, a i ta koncesija bila je vjerojatno prvenstvena posljedica ličnih veza Kulmerovih s majkom carevom i mladim carem. Od ožujskoga ustavnog oktroja postepeno provedene su samo one ustanove o izvršnoj vlasti, koje pogoduju jačanju carske vlasti; sabori se nikad nijesu sastali.

Zloguki proroci u Hrvatskoj sticali su pravo dnevnim razvitkom dogadjaja. Još od praškoga krvoprolića koncem lipnja 1848. pojedinci ljevice narodne stranke ne taje svoga nezadovoljstva. Lipanjski dogadjaji za jedan trenutak su otkrili šta se dogadja u raspoloženju. Postepeno se oblikuje nova opozicija iz ljevice narodne stranke. Kad je pak Jelačić prešao preko Drave, opozicija već predstavlja malu ali aktivnu grupu. Sam Kukuljević piše pod kraj 1848. alarmantan članak »Slaveni na oprez!« U Parizu mladi Andrija Torkvat Brlić agitira za hrvatsku stvar

a protiv reakcije — to je prva propagandistička akcija hrvatske politike u inozemstvu. U listopadu barun Kulmer boraveći u Zagrebu, daje u pismu Jelačiću izražaj svoga krajnjeg nezadovoljstva s raspoloženjem koje je tu zatekao:

»Mislim da moj ovdašnji boravak, piše on 29. X. 1848., — ne će ostati bez dobrih posljedica. Sasvim sam odlučno izrazio svoje mišljenje, da će bundžije i komuniste imati u meni odlučnoga protivnika i da ne smiju računati ni na kakve službe ili potpore kod podjeljivanja kojih imam kakvu riječ... Blagost i obzir tu ne vode k cilju. Uostalom nijesam u tom pogledu zabrinut, jer broj tih ljudi nije još velik u našoj domovini, njihova rovarenja nalaze slab odjek kod zdravog duha našeg naroda, ali uprava ne smije biti pasivna, jer posljedice kraj nepriječenog rovarenja tih ljudi mogle bi biti vrlo žalostne zato, jer ti isti ljudi stoje u tijesnoj vezi sa Česima i Srbima, a čini se da te obe stranke, komunističko-demagoška nastojanja kojih su predobro poznata, spremaju sebi u Zagrebu tlo za svoju razornu djelatnost. »Slovenska Lipa«, »Slavenski Jug« i novi njemački list koji je počeo izlaziti njihovi su organi.«

Pokretač i izdavač spomenutih listova nije bio nitko drugi nego barun Dragojlo Kušlan, »crveni barun«, tajnik prve banske konferencije, jedan od glavnih suradnika kod izradjivanja izbornog reda za sabor, izaslanik sabora na Slavenskom Kongresu u Pragu, a suradnici su mu bili u glavnom Praus i Šulek, sve ljudi, koji zbilja nijesu imali ništa zajedničkoga s »komunističkodemagoškim« tendencijama. Ali Kušlan je doživio bombardiranje Praga i osjetio kuda vode dogadjaji. Otpor u Hrvatskoj protiv bečke politike uporno raste. Vidi se to iz daljnjih Kulmerovih pisama tokom 1849. Kulmer dozrijeva u bečkoj atmosferi u izrazitog konzervativca. U siječnju 1849. piše opet:

»Sva me iskustva dovode do osvjedočenja da se sa širokim demokratskim temeljima, slobodom štampe, pravom udruživanja i narodnim gardama ne može održati nikakva vlada.... a ako se još uzme u obzir različite narodne zahtjeve, onda smatram mogućnost opstanka Austrije himerom... Kod nas u Hrvatskoj smatraju se ljudi u svojoj narodnoj ravnopravnosti

i u »švindlu« autonomije suverenima. O caru i vladi uzimaju toliko računa, ukoliko upravo nešto trebaju... O ovisnosti i odgovornosti ne će ništa čuti. S blagošću, obzirima i tečevinama ne će se ukloniti to pogubno stanje.« U opširnom pismu od lipnja 1849. Kulmer tumači Jelačiću kako je pogubno raspoloženje u Hrvatskoj, koje zahtjeva ujedinjenje provincijalne Hrvatske s Krajinom. »Ostanu li tečevine revolucije u svojem sadanjem razmjeru, ne bude li dovoljno kontrabalanciran uticaj demokracije, onda nitko ne će moći suzdržati bujicu raspada u Hrvatskoj... Vijesti iz Hrvatske nijesu nadobudne. Ti sa svoje strane ne ćeš moći šutnjom preći preko zloporaba s novim zakonom o štampi. Sve bezobraznosti i uvrede... indirektno su upravljene protiv tebe, zgadjaju tvoju ličnost i autoritet tvoje časti, jer pod tvojim je imenom proglašen novi zakon o štampi. Zagrebački županijski odbor dapače je toliko drzak da stavlja svoje primjedbe na taj zakon. Sve to ovdje tim više privlači pažnju, jer se čude zašto nijesi odmah uveo austrijski zakon o štampi... Vjeruj mi, s elementima koji danas u Hrvatskoj vode glavnu riječ ne ćeš zemlju usrećiti ali sebi ćeš spremiti zlu budućnost... Od nove godine Hrvatska je neke vrsti republika, kralj i vlada postoje još samo po imenu, jer niti u Hrvatskoj ne primaju odavle zapovijedi, niti išta javljaju gore, vladaju ti ljudi sasvim na svoju ruku... Jurisdikcije slijede bansko vijeće samo tamo gdje im to konvenira, a magistratualci u županijama bez sustezanja odiru kožu seljaku, koji je bez svake zaštite... Treba da pozoveš k sebi ljude povjerenja, a glede individua moramo sporazumno djelovati, jer mi ovdje ne možemo upotrebiti jugoslavenske federaliste i eksaltadose...« Šest dana kasnije opet Kulmer piše: »Gaj je bio u Beču, pokajao se i izrazio sažaljenje i obećao da će sad opet preuzeti sam redakciju svojih novina, ukloniti Šuleka i voditi novine u dobrom duhu. Potrebno je da u narodnom jeziku izlazi jedan list, koji ne će propovijedati revoluciju kao dosadašnji. Bude li Gaj održao svoje obećanje, onda će ga i vlada potpomagati. Rekao sam mu neka napusti svoju želju igrati neku političku ulogu, na području novinarstva moći će doći do veće koristi sebi i zemlji nego kao politički agitator. Na svaki način će umjereni ton njegovih novina... izazvati razdor u stranci bunilija«.

Ipak i pored svih tih Kulmerovih došaptavanja ne bismo ga mogli nazvati Mefistom Fausta — Jelačića. Kulmer ne boluje od iste bolesti kao i Jelačić samo organički, nego i politički: vjeruje da hrvatskoj politici može samo koristiti njezin vez s dinastijom, vjeruje u dobronamjernost mladoga cara, vjeruje da će ga on moći voditi, sugerirati mu svoju politiku. Kul-

mer ne podnosi vojničke krugove, oštro zapaža njihove nesposobnosti i zlonamjernost. Kad Windischgrätz postaje generalissimusom mjesto Jelačića, Kulmer ćuti uvredu nanesenu Jelačiću i svjetuje mu neka čim prije napusti vojsku. »Vjeruj mi, piše on Jelačiću, ti smatraš ljude boljima nego što oni jesu. I pod vojničkom odorom krije se zavist i ljubomora. Sve što mi pišeš i što čujem, pojačava me u mom uvjerenju da moraš čim prije napustiti vojsku i preko Beča vratiti se u Hrvatsku. U Ugarskoj nema više pod tim prilikama za te područja djelatnosti, čemu da tamo igraš podredjenu ulogu na teret svoga položaja i svoje slave, dok možeš u ovo odlučno vrijeme u Hrvatskoj i Dalmaciji n e z a v i s n o djelovati?« Kasnije opet u jednom pismu Kulmer traži od Jelačića odlučan nastup protiv carskih komesara u Medjimurju, koje ne smije Jelačić ispustiti ispod banske vlasti. Isto ga upozorava na rovarenja u Slavoniji. Jelačić je medjutim ipak ostao s vojskom.

Vojska, koja operira protiv Madžarske ne ubire lovorika. Windischgrätz i njegov štab, sve od reda aristokrate gube već osvojeni Budim i Komoran. 14. IV. 1849. Kossuth proglašuje na saboru u Debrecinu svrgnuće habsburške dinastije. Madžarska vojska pod vodstvom Görgeijovim je pobjednik. Schwarzenberg mora staviti u pogon preostale poluge Svete Alijanse, zatražiti pomoć od Rusije. Paskijević prelazi preko Karpata. 13. VIII. 1849. Görgei kod Villagosa kapitulira, Paskijević može brzojaviti caru Nikolaju I.: »Ugarska leži do nogu Vašega Veličanstva!« Austrijski carski komesar general Haynau s odobrenjem Franje Josipa I. »malo vješa«; vodstvo madžarske vojske, medju njima i bivši graničarski oficir Ivan Damjanić, svršavaju u Aradu na vješalima. Isto i prvi madžarski premier grof Batthyani, kojega umirućeg vode na stratište. Izrečeno je 114 smrtnih osuda, 1765 osuda na tešku robiju. Protu-revolucija je pobijedila. 31. XII. 1851. ukinut je

ustavni oktroj od ožujka 1849. Franjo Josip I. uvodi apsolutizam.

Kroz cijelu godinu 1849. i 1850. hrvatska politika uporno vodi pasivnu rezistenciju, kako se to vidi i iz Kulmerovih pisama Jelačiću. Nalozi iz Beča se sabotiraju, ne proglašuju, županije ih kritiziraju i otklanjaju. Bansko vijeće izradjuje predstavku na kralja protiv ustavnog oktroja (predana 7. V. 1849.) ali izaslanicima banskog vijeća bude stavljeno do znanja da će se Hrvate smatrati buntovnicima kao i Madžare ako ne prihvate ustavni aktroj. Kukuljević u jednom svojem pismu iz kolovoza 1849. iznosi Jelačiću raspoloženje narodne stranke:

»Otkako ja od 15 godina na literarnom polju, a 9 godina na političkom polju za narod i s narodom mojim radim, nikad nijesam toliko tiho tuge i nezadovoljnosti u narodu mome opazio kao što uprav u vrijeme ovo. Ne razumijevam ja ovdje pod narodom mojim neuke mase, koje fanatizam, ushićenje ili zaslijepljenje simo ili tamo nagnuti može, već ja razumijem pod narodom one ljude, stare i mlade, koji su od početka gibanja narodnoga sve do danas u svih krizah našega političkoga života narod ravnali, podučavali, tješili i oduševljavali... Najveće nezadovoljstvo porodio je način, kojim se nama od vlade novi ustav narinuti želi. Naš narod, koji je od stoljeća i stoljeća naučen bio svaku naredbu, koja u život i budućnost zasljecaše, samo na saboru pretresivati i primati, vidi najedankrat sada, poslije kako je sve moguće fizične, materijalne i duševne sile za uzdržanje i povećanje svoje slobode prinjeo, da mu se ista starinska sloboda predja njegovih silnom nogom pogaziti hoće. Ako bi naš narod danas primio nezakonitim putem kakavgod, makar i sebi koristan patent ili reskript, tko mu stoji dobar, da ne će sutra istim načinom i nekoristnu i najopasniju za sebe naredbu primiti morati?... No ako i načela oktroiranoga ustava potanko pretresemo, vidimo s jedne strane, da su ponajviše na njemačkom, slavjanskoj naravi posve protivnom duhu i značaju osnovana; a s druge strane, da nam ona svu našu historičku i političku prošasnost zabacivaju, a svima našim krasnim ideam slavjansko-orientalske budućnosti zauvijek vrata zatvaraju. Ako smo danas načela oktroiranoga ustava posve primili, otvorili smo istinabog vrata teženju njemačke idealne veličine i uplivu tudjinskoga duha i tlačenja, ali smo se zajedno i odrekli političke sile našega sabora; odrekli smo se starinske one ovlasti, koju smo uvijek sa svim pravom za naše banove kao podkraljeve zahtijevali; odrekli

smo se krepkoga saveza s našom Granicom, koja je ipak naša krv i koja jedina naše ideje, prije ili poslije, realizirati može; odrekli smo se našega neposrednog upliva u Bosnu i Srbiju; odrekli smo se iste težnje za sjedinjenjem naših susjeda u Dalmaciji, Istri, Kranjskoj itd., koji su jedino zato hlepili za našim savezom, jer su njenu jakost i silu u nama vidili. Pod budućimi carskimi nenarodnimi Statthalteri, na budućem ograničenom saboru, pod budućim jakim neophodnim uplivom tudjinskoga duha, moraju prestati sve slobodne i narodne namjere, mora se prekinuti ona nit, koja nas je s prošasnošću našom vezala, mora se presjeći ona staza, po kojoj smo krepko, slobodno i narodno htjeli putovati u budućnost. To su misli svih naših postojanih domorodaca.«

Jelačić se vraća s ratišta u Zagreb; hladno je primljen — ne oprašta mu se što je pristao na ustavni oktroj i na raspust sabora u Kromjerižu. Jelačić kuša izmiriti javnost s postupcima dinastije, ali mu to ne uspijeva. 26. II. 1850. raspušteno je bansko vijeće. Samo Jelačić nije više Beču potreban i daje mu se to osjetiti. Poslije nagle smrti »srpskoga vojvode« generala Šupljikca — pučka predaja tvrdi, kao i poslije Jelačićeve smrti, da je otrovan na nalog iz Beča, — Jelačić je uvjeren da će njemu biti podijeljena čast srpskoga vojvode. No i tu doživljuje razočaranje. U Hrvatskoj triumfiraju samo pristaše bivše magjaronske stranke. Puca krilatica, koja će do kraja života habsburške monarhije nagrizati odnošaje Hrvata prema dinastiji: za svoju požrtvovnost, usluge učinjene habsburškoj kući Hrvati su nagradjeni onim čim su Madžari kažnjeni za svoju bunu!

Hrvatski postaje habsburški »Kronland«, ukinute su stare županije, stara municipalna prava. Jelačiću je ostavljen samo banski naslov — on praktički više ne vlada. Čete žandara (stari jedan ustavnjak je rekao da su ti žandari više koštali zemlju nego što se u njoj u deset godina pokrade) i legije žbira paze svaki pokret gradjana. Kakav bijaše taj policijski sistem, do kojih je granica dotjerao najbolje svjedoči pripovijedanje generala Neustädtera (i on je, makar samo adoptirani Hrvat, potjeran u penziju kao politički

nepoćudan elemenat), koji spominje da je policija uhodarila dapače i samog Jelačića; sobarica baničina bila je u službi policije; a Ivan Kukuljević izlazeći jednog ranog zimskog jutra spotakao se na svom kućnom pragu na usnuloga agenta, koji je imao nalog da ne skida oka sa sumnjivoga bivšeg ilirskog političara. Apsolutizam nosi nasilnu germanizaciju; Franjo Josip i njegov krug — najbolji dokaz njihove političke neinteligentnosti — hoće stvoriti nov narod, »austrijski narod«. Opet je narodni jezik ugrožen kao nazad dva desetljeća; već je izbrisan iz naučne osnove viših razreda srednjih škola. I tu mala grupa nekadašnjih Iliraca, profesora i učitelja prihvaća nejednaku borbu, hvata se u koštac sa službenim ponjemčivanjem, čuvajući i raspirujući ljubav za narodnost u onima najmladjima. Kako se je mislilo, šta se je osjećalo otkrivaju nam stihovi mladoga Šenoe:

Vi tudjinci donijeste nam dvoje:
Žutu boju vašeg kletog jala,
Crnu tugu, u ku grud nam pala,
No ne oteste sveto ono troje:
Modro nebo, zemlja nam nestala
A bjelina, čiste duše hvala,
Rujna krvca što spominje boje
S neba će nam sinut bolje doba...

O tome kako je Hrvatska primala francjozefinski apsolutizam i kakve su bile posljedice rata 1848-49. riječito svjedoči takodjer grof Edgar Corberon u svojoj korespondenciji s hanoveranskim kraljem. Corberon rodjen 1807. u Troisserauxu u departmanu Oise u Francuskoj bio je pustolovan duh; kao mladac sudjeluje u Grčkoj u ratu za oslobodjenje, kasnije ratuje u Španiji za Don Carlosa. M. Vežić, objelodanjujući u »Viencu« 1880. tu njegovu korespondenciju iz 1848-49. s hanoveranskim kraljem primjećuje da se stariji zagrebčani jamačno sjećaju toga »sieda, krupna i omalena čovjeka crnih vatrenih očiju, koj je na sve parade dolazio u crvenoj fantastičnoj uniformi španjolskih karlista sa puno redova i maltežkim krstom«. Corberon se smirio u Hrvatskoj, gdje je kupio dvor Januševac blizu Zaprešića, naučio dobro Hrvatski i kao dobar prijatelj

Jelačićev igrao zamjernu ulogu 1848. 1851. izdao je i broširu protiv apsolutizma pod naslovom »Eine Stimme aus Croatien«. Kako je zavolio novu domovinu svjedoči da su se prema njegovoj posljednjoj volji morale njegove osmrtnice u Toursu u Francuskoj štampati hrvatskim jezikom, i da je odredio da mu i mrtvo tijelo — umro je 1861. u Badenu kod Beča — bude pokopano u Hrvatskoj i to u grobnici prijateljske obitelji grofova Draškovića u Bisagu. Corberon bio je izraziti konzervativac i zato je njegov sud dvostruko značajan. Već u listopadu 1848. piše Corberon iz Zagreba: »Ne ću da vam, sire, pripovjedam o našem financijalnom položaju. On je žalostan. Kredita je nestalo, a mi smo siromašniji nego ikada. Osobito radi neizmjernih žrtava, koje morade naša mala zemlja prinesti. Ta Hrvatska, koju treba tražiti po zemljovidu, tako je maleno njezino zemljište, ova krajina, u koje su vrela toli oskudna i malo obilna, ovo kraljevstvo velim sve je žrtvovalo od ponosa i radi svoje vjernosti«. U studenom 1850. piše pak iz Januševca: »Ustrojenje financija, uvedenje biljegovine, namještanje upravnih i sudskih oblasti, sve to napreduje polagano i bez prijasnoga dočeka. Njemački način ne nalazi kod divljaka simpatije, a jošte manje uspjeha... Ministarstvo uvadja sustav kakvog nebijaše nikada ni za vladanja omraženog Metternicha. Ti ljudi od pera, birokrati, ponajviše su neznalice, koji ne vide dalje od zidova svoje pisarne; oni su često uzrokom najvećih nepodopština, kojih ne znadu odstraniti, već samo stvari dotjerati do rasula. Za vrijeme nepogode nestane cijele te pasmine bez traga, nu kako se bura utiša, evo ih u tili čas, i tad se opet prihvate uzda i blagajna. Sad su obukli austrijsko činovništvo u vojničku odoru, natukli mu na glavu pikač, a opasali ga spokojnim mačem a sve se lašti od zlata«. U travnju 1851. piše opet Corberen iz Januševca: »Sire! Bečki kabinet na zlu je putu. Ministarstvo ruši sve i zamjenjuje stare uredbe tudjimi i neprikladnimi... Ministarstvo čini svašta, čim ubija ljubav naprama vladaru u naroda, koji su od vajkada uz posebne svoje ustave živjeli... Svaki dan dogadjaju se nove nepravde... Čemu ta luda i nepolitička iznimka? Proti banu kuju se spletke, ugled mu se ruši, vlast oduzimlje... Ministarstvo ga progoni osvetom i zavišću. Sutra bi ga zbacilo, da se ne boji njegova ugleda medju masom... Izgovarajući se na madžarsku bunu uzimlju nam naša prava stečena tečajem povijesti i utvrdjena prisegama, te nas opterećuju taksama i daćama, koje nas ubijaju. Proganjaju plemstvo i stavljaju ga na ruglo«.

Kad je skršen i otpor banskoga vijeća i županija, u javnosti je zavladala panika. Kao da je pukla parola: »Spasi tko se spasit može!« Vraz u jednom posljednjih svojih pisama koncem 1850. piše: »Za

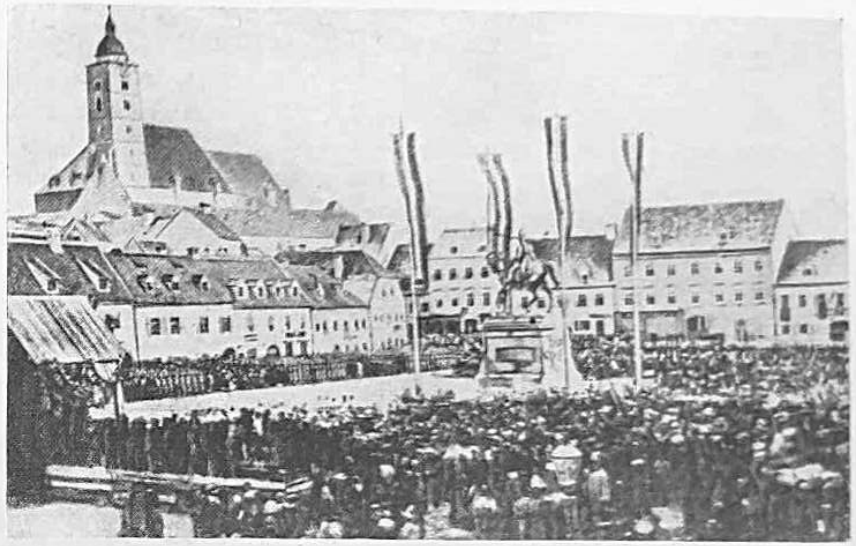

OTKRIĆE SPOMENIKA JELAČIĆA-BANA U ZAGREBU
(Suvremene fotografije)

OGNJESLAV UTJEŠENOVIĆ-OSTROŽINSKI
u službenoj odori podžupana varaždinske županije

sad sve je ovdje vrtoglavo. Ljudi se strašno bore za službe; nu nebi toga ni trebalo, jerbo ima toliko raznih mjesta, te će svaki i bez muke dobiti svoj komad.« Političari moraju obustaviti političku djelatnost. Bogović napušta državnu službu i vraća se literaturi i publicistici; Kukuljević se posvećuje znanosti; Vukotinović postaje sudac, ali napušta službu jer ne će uredovati njemačkim jezikom; Demeter se sklanja u kazalište; Utješenović iz bojnog odsjeka postaje podžupanom varaždinske županije. Samo Ivan Mažuranić, koji je 1849. suradjivao na izradbi novog ustava, ulazi u državnu službu i postaje generalnim prokuratorom za Hrvatsku i Slavoniju, a malo zatim državnim nadodvjetnikom, na kojemu mjestu ostaje sve do konca apsolutizma. Najjači je pritisak izvršen na Gaja; on već u prosincu 1849. na temelju sporazuma s ministrom Bachom još iz svibnja 1849. u novom pozivu na pretplatu najavljuje da Narodne novine postaju službeni list režima, započinjući već tu polemiku s njegovim protivnicima. Ali ni to Gaju ne pomaže, on je za Beč uvijek plaćenik, kojemu se ne smije pokloniti povjerenje. 29. X. 1853. — njegov glavni zaštitnik barun Kulmer umro je prije par sedmica — uapšen je Gaj u Beču na povratku iz Praga. Postupak protiv njega vodi vojni sud radi »vjerojatnog sudjelovanja u jugoslavenskom revolucionarnom pokretu«. Premda urednik režimskoga lista Gaj je bio pod stalnim nadzorom policije; njegov dossier kod tajnog redarstva stalno raste, jer Gaj nije ništa izgubio od svoje impulzivnosti pored svih svojih nedaća; svoja politička maštanja pripovijeda i znanima i neznanima. Gaj je u listopadu 1853. povjerio tri stvarno bezazlena pisma bivšem policajnom činovniku Čavloviću, jamačno agent-provokateru, da ih prenese prijateljima u Beograd; jedno od tih pisama bilo je namijenjeno generalu Knićaninu, drugo poznatom Herkaloviću, koji je u to doba činovnik u srpskom vojnom odsjeku, a treće bijaše namijenjeno samom Čavloviću. Čavlović je »uapšen« u Zemunu

htijući preći u Beograd i tako Gajeva pisma dospješe u ruke vojnoj policiji, koja je u njima pronašla dokaze neke na veliko zasnovane urote. Pisma sama po sebi nijesu ništa kazivala, ali iz starijih povjerljivih izvještaja o Gajevom boravku u Beogradu 1852. vidjelo se da je on tamo vodio političke razgovore s različitim ličnostima. U prisutnosti povjerljivoga agenta austrijske policije Gaj da je tamo davao antidržavne izjave, da je kazivao kako Slavenima prema razvitku sadanjih političkih dogadjaja predstoji još jedna velika katastrofa i da za sad moraju zauzimati evazivno, pasivno držanje. Svu svoju nadu pak trebaju Slaveni upirati na buduću politiku budućega francuskoga cara. Izjavio je da je zato došao u Beograd da o svemu tome porazgovori s Garašaninom. Uapšeni Čavlović je osim toga još iskazao da mu je Gaj povjerio da se radi na novoj revoluciji, kojoj da je cilj odcijepiti Hrvatsku i Madžarsku od Austrije. U preslušavanjima, korespondenciji policija u Zagrebu i Zemunu i vojničkog suda u Beču prorešetana je cijela Gajeva i politička i privatna prošlost, raščinjene i njegove odlike i slabosti; opet je uskrišena stara afera s Milošem Obrenovićem, optužuju ga da se je dao u Zagrebu u krugu pristaša svojih okruniti za hrvatskoga, odnosno bosanskog kralja! Za Gaja intervenira, odnosno mu olakšava tamnovanje njegov šurjak major generalnoga štaba Krizmanić. Konačno bude Gaj uoči badnjaka 1853. pušten iz zatvora u Beču radi pomanjkanja dokaza. Nije Gaj jedini na udarcu režima. 1852. Mirko Bogović optužen je radi bunjenja jer je kao urednik »Nevena« odštampao pjesmicu »Domorodna utjeha« od Ivana Filipovića, koja zaista vjerno slika atmosferu Hrvatske pod apsolutizmom: »Domorodci što ste tužni, — Što ste duhom svi klonuli, — Što ste mukom umuknuli, — S koje tuge i nevolje? — Zato što se nalazimo — Na ogromnih razvalinah — Prošastnijeh od godina, — Krasnih sankah, krasnih želja? — Da smo bili pametniji — Pa k tom

da smo manje snili, — Više mudro pak radili — Sad bi bili cilju bliže. — Nije vrijeme sad zdvojenju; — Što nij bilo, to će biti! — Pravda mora pobijediti, — Ma svi vrazi prot' njoj stali! — Blaženi taj dan će doći; — Doć' će, braćo, doć' će skoro — Duh vremena ne ide sporo; — Paz'mo da nas ne zateče! — — Zato nij' sad doba tuzi, — Nit da vrijeme nam se trati; — Svatko nek se posla lati, — Koji k općoj svrsi vodi! — Jer jedino tim mrtvilom — Vječni će nas poraz stići, — A trudom se dadu dići — Opet s praha razvaline!« Postupak protiv Bogovića i Filipovića vodi kao državni odvjetnik Ivan Mažuranić. Pjesnik i urednik budu osudjeni na dvije godine tamnice. 1. VIII. 1853. Bogović odlazi u tamnicu, biva okovan u teške negve kao prost zločinac, ali bude amnestijom oslobodjen u veljači 1894. Primjeri tih progona djeluju — sve se povlači u svoja duplja. Strossmayer, koji je zagovorom Jelačića i Kulmera imenovan još 1849. biskupom djakovačkim, cijelo vrijeme apsolutizma politički je potpuno nečujan. A tko samo malo kuša dići glavu kao mladi Eugen Kvaternik dobiva udarac od režima. Kvaterniku je 1857. oduzeto pravo odvjetnikovanja, on bježi iz te tamnice, kojom je postala Hrvatska, odlazi na prva svoja lutanja — u Rusiju, da razočaran u slavenstvu traži pomoć na Zapadu, kod Napoleona, kod revolucionarne Italije, kod pape u Rimu. U Rusiji još Kvaternik izdaje svoje »Misli jednoga emigranta« kao »Austro-Slave-Croate« — iz progonstva će se vratiti kao zgoljni Hrvat.

Pašuju u Hrvatskoj »Bachovi husari«, većinom Slovenci iz Kranjske i Koruške. Tomić u svojemu »Novom redu« uskrisio je iz svojih mladenačkih dana tužne slike društvene zatrovanosti, koju je posijao apsolutizam. Sarkastični Bogović u svojemu memoarskom »Političkom osvrtu« najjače žigoše domaće nekadanje rodoljube, koji su »proždirali Madžare i Švabe« a onda ponizno povijali šije i cjelivali bič

zamahnut nad zemljom... samo da postignu viši čin ili čak ordensku vrvcu u zapučak, svagdje puzali... činili jednom riječi više nego što se od njih i tražilo, što će sigurno reći v r l o m n o g o«. Najbolju ilustraciju svome duhu dao je uostalom sam apsolutizam u jednom poluslužbenom dopisu tadašnjega prvog zagrebačkog županijskog komesara baruna von Härtla činovnicima, gdje se nalaze slijedeće značajne rečenice:

»Kakogod naša država broji više naroda, koji imaju svoj vlastiti jezik, ipak je naš najsvetiji interes: promicati njemački jezik... Inteligencija je srž države a narod nije ništa!... Ako se Vaše Blagorodje pridruži načelu, koje je istakao naš vladar i naša vlada da se iskorijene ili barem oslabe sve narodnosti osim njemačke, ja vam jamčim za svako dobro. Takav će postupak otkloniti od Vašega Blagorodja svaku opasnost i ne će tako uzmanjkati zaštite viših vlasti, priznanje vlade i blagonaklonost monarha, koji protežiraju samo one, koji rade u njihovim interesima. Time nalažem Vašemu blagorodstvu da poradi na uvadjenju njemačkoga jezika, dok će si vaša blagorodnost morat pripisati sve neugodnosti, ako vaša blagorodnost bude i u buduće izvoljevala zapostavljati interese vlade interesima vaše narodnosti, jezik koje, kao mrzak, hvala Bogu ne razumijem.«

Još do 1853. Jelačić je politički aktivan. Novu politiku dvora nastoji ublažiti u provedbi. Kako je sam priznao u poznijim razgovorima s Neustädterom, izmedju 1849. i 1851. Jelačić je prisustvovao svima vladinim konferencijama, na kojima se izradjivala nova centralistička monarhija ,ali uvidjevši svoju jalovu oporbu, napustio ta vijećanja a nakon toga rekao caru u audijenciji: »Veličanstvo, nema nijednoga zadovoljnog čovjeka u državi!« Car je na to samo pocrvenio, ništa ne odgovorivši. Jelačić osjeća da će hrvatstvo biti ugroženo od germanizacije — i 1852. organizira akciju za osnutak Narodnoga Kazališta, gdje će se samo hrvatski igrati; sam preporučuje da se za zemlju kupi Stankovićev teater. Uspijeva mu još izraditi uzvisenje zagrebačke biskupije na nadbiskupiju. 1853. umire Kulmer u Beču; Kul-

merova smrt teško je potresla Jelačića — izgubio je u Kulmeru posljednjeg svojega posrednika s bečkom politikom.

Franjo Josip nije nikome htio biti obvezatan. Usluge učinjene dinastiji i državi mislio je da može nagraditi novcem. Franjo Josip dodjeljuje novčanu nagradu generalima koji su svladali revoluciju. Jelačić, Windischgrätz, Haynau i Radetzki dobivaju svaki po 40.000 forinti. Stari Radetzky, vječno zadužen, primio je novac. General Haynau, krvnik madžarske revolucije i talijanskih slobodara bacio je novac pod noge bankaru, koji je dobio nalog da mu ih isplati. I knez Windischgrätz je odbio novac. Jelačić za dobiveni novac kupuje Nove Dvore. Kasnije, 1856. dvorski računarski ured tražio je još od Jelačića da vrati neke svote, koje da su mu bile isplaćene preko broja.

Car i njegov generalni adjutant grof Grünne daju Jelačiću na svakom koraku osjetiti prezir i porugu, sitnim spletkama vrijedjajući njegovu samosvijest i taštinu. 1851. raspušteni su na pr. banderijalni husari i iz njihovog kadera formirala 5. ulanska pukovnija. Jelačić je uvjeren da će on postati »Inhaber« nove pukovnije, ali mu car to uskraćuje. Prigodom boravka u Olomucu ruskoga cara Nikolaja I., velikog poštivaoca Jelačićevog, grof Grünne namjerice potiskuje Jelačića. Nikolaj I. medjutim traži Jelačića i u carevoj prisutnosti ga grli, ljubi u čelo i veli Franji Josipu: »Brate, na ovom čovjeku ti zavidim. Ja ga vrlo volim!« I ruskim jezikom još dodaje Jelačiću: »Mi se razumijemo, zar ne?«. I Jelačićev brak s mladom groficom Sofijom Stockao posljedica je sitne podrugljive spletke careve i Grünneove. Ban je stvarno udvarao šesnaestgodišnjoj kontesi, no vjerojatno se baš radi velike razlike u godinama nije mogao odlučit zaprositi njezinu ruku. Dvadesetgodišnjem caru jamačno je Jelačić kao ljubavnik u godinama bio zabavna malo smiješna figura. I za vrijeme dvorskoga plesa prigodom velikoga primanja Franjo Josip tako da su svi mogli čuti iznenada će-

stita Jelačiću na zarukama s kontesom Stockau. Nakon te careve čestitke Jelačiću nije preostalo drugo nego poći u prosce.

1854. prigodom vjenčanja carevoga Jelačić dobiva grofovski naslov. Zdravlje mu je već slabo. 1855. umire mu jedinica kći — to je zadalo smrtan udarac tom čovjeku vrele osjećajnosti i u politici i u privatnom životu. Uzalud traži lijeka u francuskim kupalištima — na proputovanju kroz Pariz car Napoleon III. želi upoznati Jelačića, ali on odbija poziv, veleći da ne može razgovarati sa čovjekom, koji je pogazio princip legitimiteta — agonija Jelačićeva traje stvarno dvije godine. Jedini mu je prijatelj general Neustädter koji pobožno bilježi sve razgovore s banom, njegove najintimnije izjave. Jelačić mu pripovijeda cijeli svoj život, sva svoja razočaranja. U svojem je kabinetu imao jednu sliku Napoleona Velikoga; pod tom slikom vodio je razgovore s Neustädterom.

»U Beču sam kupio tu sliku, — bilježi Neustädter Jelačićeve riječi, — jer mi se Napoleonova glava učinila vrlo sličnom. Vidio sam Napoleona kad mi je bilo osam godina, bilo je to 1809. u Schönbrunnu«. I pripovijedao je Jelačić dalje kako je tad bio pod nadzorom generala Marzianija, prijatelja svoga oca Dok su gledali paradu napoleonske vojske general Massena prepoznao je Marianija i saznavši tko je dječak doveo ga k Napoleonu, koji se s njim razgovarao neko vrijeme i na rastanku ga još povukao za uho. »Car Franjo I. bio je uzročnik smrti mojega oca, a mene pak je ubila austrijska vlada!« (Jelačićev otac, branitelj tirolskih klanaca bio je nakon neuspjeloga rata izveden pred ratni sud, koji ga je medjutim oslobodio svake krivnje). »Ali ja sam sve zaboravio, bilježi Neustädter doslovno Jelačićeve riječi, nikad se nijesam osvećivao... Ali podnio sam toliko bola, toliko grižnje savjesti, jer me Kob zavela da prekršim prisegu, kojom sam se zavjerio hrvatskom narodu da ću braniti njegova prava, njegove privilegije i njegovu narodnost — od toga umirem, to osjećam!« »U Beču sam učestvovao u dvanaest ministarskih konferencija. Na dvanaestoj sam se rastao s ministrima rekavši im: »Prebrodili smo jednu krizu koja je ugrozila monarhiju, spasili smo se milošću Božjom i — smijem reći — mojom pomoći. Ali vi ćete sad razoriti historijski temelj Austrijskoga carstva, pogaziti prava i povlastice najvjernijih naroda; do 1804. Austrija bijaše tek konfederacija

kraljevstava, koja su imala svoje ustave i svoju autonomiju — danas se stvorilo tabulu rasu. Ne želim suradjivati u takvoj akciji protiv svoga uvjerenja i protiv svoje savjesti, nemam više što tražiti medju vama... Sa šesnaest godina položio sam ispit iz više matematike na terezijanskoj akademiji u Beču; lijep je to zadatak i za tridesetgodišnjega čovjeka — a gle, tri dana poslije toga unutarnji neki grč ukočio mi je sva uda — bijaše to kao prividna smrt. To bijaše prvi puta. Drugi puta mi se to dogodilo u mojoj dvadeset i drugoj godini kad me je zbacio mladi neobuzdani konj... Ja nemam nikakve organske bolesti, zdrav sam, dobro se osjećam. Imam svu snagu svoga duha, sve svoje intelektualne sile... Treći puta mi se pak to dogodilo kad su mi oduzeli svu vlast, kad su od hrvatskoga bana učinili ništicu — i kako znaš, od toga vremena trpim«.

U 12 i četvrt sata u noći od 19. na 20. V. 1859. umire Jelačić. Mjesec dana kasnije 24. VI. hametom je poražena habsburška vojska kod Solferina a s njom i francjozefinski apsolutizam. Sa strateškim slomom uporedo kroče financijski i politički. Cijeli unutarnji zajam od preko 600 milijuna forinti utrošen je u rat, koji nosi gubitak Lombardije: da stekne pomoć Rothschilda Franjo Josip daje politička prava Židovima; a iz svih krajeva države, kako javlja u jednom svom izvještaju vrhovni šef policije barun Kempen: »žurnali sve otvorenije iskazuju konstitucionalne tendencije«. Franjo Josip I. još ne kani popustiti. Naročito mu je na brizi Hrvatska.

Vidi se to po tome da je za nasljednika Jelačićevoga imenovao generala grofa Coroninija, svojega odgojitelja, čovjeka u kojega ima potpuno povjerenje. Coronini odmah nakon dolaska u Zagreb veli: »Prestar sam da učim hrvatski, a sve kad bih i mogao ne bih htio!« Coronini uvodi režim jake ruke; naročito progoni omladinu. Radi nekakve demonstracije dva gimnazijalca Antona Bunića i Augena Kovačevića na silu trpa u vojsku. Još 18. II. 1860. Coronini strogo zabranjuje činovnicima nošenje narodnog odijela, jer da je to »demonstracija protiv države i cara« 27. IV. raspuštena je i »Čitaonica«. Bijahu to posljednji udarci apsolutizma u smrtnim trzajima.

Za tih deset godina apsolutizma odigrao se u dušama hrvatskih političkih ljudi težak proces. Na svima je poput kamene memle tištilo iskustvo 1848. Ljudi narodne stranke, i prvi njezini osnivači i pozniji mladji pristaše u sebi obračunavaju sa svojom koncepcijom, gube vjeru u ostvarivost federaliziranja habsburške države političkom suradnjom s Bečom. Jelačić i »četrdesetosmaši« iživjeli su tragično svoj ideal da će oni pretvoriti habsburško carstvo u jedan savez naroda, u kojemu će Hrvati i Južni Slaveni moći osigurati sebi svoj slobodan razvitak. Ali tu je i baština svih borba od 1832. do 1848. — tu je proživjela opasnost nasilne madžarizacije. Sve traži novu formulu, u koju bi se moglo vjerovati, za koju bi se moglo raditi. Pod udarcima habsburškoga apsolutizma, iz perspektive od deset godina borbe s Madžarima izgubile su u osjećanju političkih ljudi svoju britkost. Izmedju dviju opasnosti madžarska opasnost čini se manjom. Vjeruje se da je i madžarska politika za tih godina apsolutizma mnogo naučila. Malen je broj onih, koji misle da je i Beč nešto naučio tih godina. Svi nekadašnji narodnjaci u godini sloma apsolutizma u sebi su već unioniste, vjerujući da se odnošaji izmedju Madžarske i Hrvatske mogu razborito uskladiti, da taj sklad diktira zajedinstvo interesa od bečke opasnosti. Nijesu zaboravljene ni godine starih borba. Bivši narodnjaci u tu novu politiku sugradnie s Madžarima, obrisi koje se sve stvarniie izgradjuju, ne unose osjećaja već samo račun razbora. Mirko Bogović, jedan od prvih pobornika te revizije narodne politike i sigurno politički najnaobraženiji mladji »Ilirac« u svojemu »Osvrtu« izričito veli:

»Savezi medju narodima, pored svih uzajamnog poštivanja i simpatija, sklapaju se samo na temelju interesa materijalne naravi... I mi poštujemo plemeniti madžarski narod i ja se nadam, da ni on nema razloga uskratiti nam svoje poštovanje; ali usprkos svoga toga poštivanja i simpatija uzajamna želja sjediniti se ne bi bila tako velika, kad se mi ne bismo trebali medjusobno, djelomice da osiguramo i promičemo obostrano naše narodno, političko i materijalno blagostanje, djelomice da

JOSIP JURAJ STROSSMAYER

JOSIP BARUN ŠOKČEVIĆ
ban od g. 1860.—1867.

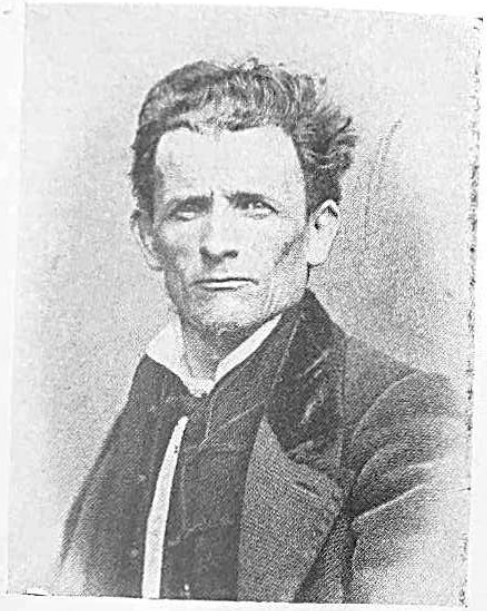

AVELIN ĆEPULIĆ
tajnik banske konferencije 1860.

DR. FRANJO RAČKI

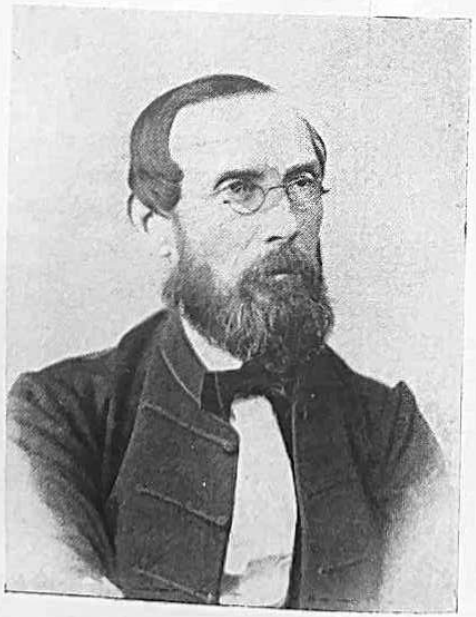

DRAGOJLO BARUN KUŠLAN

se štitimo i obranimo od eventualnih neprijatelja, koji bilo jednome ili drugome od nas, ali obima zajedno zaprijete opasnošću u spomenutom pravcu... Samo oba dijela moraju pružiti takva čvrsta jamstva da se ne može javiti pomisao na jednostrano oslabljenje ili razrješenje toga saveza«.

S Bečom ili s Peštom, pred tom se dilemom nalazi hrvatska politika 1860. u godini izdisaja habsburškoga apsolutizma. Odluka je teška za sve one, koji su proživjeli posljednja dva desetljeća, oni ćute zamašitost njezinu za budućnost. Ta dilema djelovat će decenijima na oblikovanje hrvatskih političkih snaga. Postepeno će u odlučivanje ulaziti strasti, osjećaji. Austrofilstvo i magjarofilstvo postat će polovi političko iživljavanje Hrvatske slijedećih godina.

Samo oni najmladji nit će biti jedno ni drugo. U tom iživljavanju dileme hrvatske politike uskoro će se čuti Starčevićeva riječ — dugo još samo kao glas onoga, koji vapije u pustinji — da hrvatska politika ne smije biti ni austrofilska ni madžarofilska, da joj sva »filstva« moraju biti ravnodušna, da joj temelj mora biti hrvatofilstvo.

NA RASKRŠĆU
1860—1861

U siječnju 1859. stajala je još na bečkoj burzi engleska funta izmedju 101.4 i 101.8 forinte; nakon Solferina poskočio je tečaj funte na 146 forinti. Mir pak sklopljen 8. VII. u Villafranca ne obećaje trajnost; proces ujedinjenja Italije nije još dovršen. Novi mir znači samo stanku izmedju dva rata. Franjo Josip nijeti misao uspostave poraženoga svog medjunarodnog ugleda. Za novi rat pak treba novaca i — mir u zaledju. A taj je problematičniji od samoga vanjskog mira.

Jer čim je prestao rat na talijanskom bojištu, buknuo je unutrašnji rat i to u najopasnijoj zoni: u Madžarskoj. 15. III. 1860. na godišnjicu madžarske revolucije polažu djaci lovor vijence na grobove poginulih. Policija istupa oružjem protiv djaka; pogreb jednoga ubijenog djaka pretvara se u demonstraciju kakvu Madžarska nije vidjela već dvanaest godina; demonstracija protiv carske vlasti ujedinjuje sve slojeve, demonstrira cijeli narod. Vlast ne može ugušiti pokret, koji samo jača nakon kućne premetačine kod grofa Szechenyja, oca madžarskoga preporoda. Slučaj hoće da par dana kasnije, nakon posjeta kod Szechenyja umire vodja madžarskih konzervativaca barun Josika — sve vjeruje da je Josika otrovan. A kad opet par dana kasnije grof Szecheny počinja samoubojstvo i policija brani javni pogreb, sad i crkva u Madžarskoj istupa iz rezerve: knez-primas kardinal Szitovszki služi u Pešti zadušnice u prisutnosti od 80.000 ljudi. Madžarska je na pragu nove revolucije.

Bez novaca, pred perspektivama pooštrenje unutarnje krize car saziva u Beč »pojačano državno vijeće« u koje se, pored stalnih carevih savjetnika, poziva još 38 odličnika iz svih zemalja monarhije. Iz Hrvatske je pozvan Ambroz Vraniczany, iz Slavonije biskup Strossmayer, iz Dalmacije conte Frano Borelli. Franjo Josip kuša vratiti se na staru formulu bečke dvorske politike; sačuvati vlast, čim manje ograničenu, suradnjom konzervativnih elemenata, prvenstveno ostanaka nekadašnje madžarske konzervativne stranke. »Pojačano državno vijeće« počinje pod predsjedanjem nadvojvode Rajnera s radom 31. V. a zaključuje svoja vijećanja 28. IX.

»Poslovni red državnoga vijeća, veli Tschuppik, biograf Franje Josipa, sličio je dvorskom ceremonijalu, govor bijaše vrlo oprezan, dvorski, uvijen, misli govornika sakrivale se iza općenitih političkih sentencija i filozofsko-ideoloških razmatranja; ali i u tom parlamentu, reduciranom na dvorski salon izbio je na svijetlo problem carstva tražeći svoje riješenje«. U tom proširenom državnom vijeću idejno dominira konzervativna aristokracija. Vodja madžarskih konzervativaca grof Antun Szeczen traži povratak na 1847., traži uspostavu staroga stališkoga ustava. Austrijsko visoko plemstvo sekundira tima madžarskim konzervativcima. Grof Clam-Martinitz u ime predstavnika najuglednijih aristokratskih rodova: Schwarzenberga, Salma, Auersperga, Wallenstein-Trachtburga, Colloredo-Mansfelda, Nostiza podastire caru spomenicu kojom traži za Austriju uspostavu starih pokrajinskih ustava. Aristokracija želi u pokrajinama uspostaviti neku vrst korporativnoga sistema, jer želi, kako se veli u spomenici, »da u gradjanskim krugovima ne dodju do prevlasti ni kozmopolitski elemenat novca niti elemenat bezposjedne inteligencije, već oni elementi, koji su čvrsto povezani sa zemljom«. I jedan i drugi predlog znači udarac protiv birokracije, na koju se do sad upirala carska samovlast, a za historijsko pravo.

»Franjo Josip, primjećuje Tschuppik, već u mladim godinama nije imao onu produktivnu fantaziju,

koja umije gledati historiju kao pojavu života i time naći onu povezanost, bez koje nema shvaćanja sadašnjosti«. Cijelo vrijeme zasjedanja pojačanog državnog vijeća Franjo Josip grčevito se drži ideje carske samovlasti. Ali život je jači od ideje. »Pojačano državno vijeće« samo je zorno otkrilo cijelom svijetu slom ideje carske samovlasti. Većinom od 34 naprama 16 glasova stvoren je zaključak, koji utvrdjuje da »ojačanje i razvitak monarhije traži priznati historičko-političke individualnost pojedinih zemalja, unutar koje se neka pojedine narodnosti primjereno razvijaju i napreduju, ali u savezu s potrebama i interesima cjelokupne monarhije«. U proširenom državnom vijeću federalizam pobjedjuje centralizam.

U proširenom državnom vijeću bio je s hrvatske strane glavni govornik biskup Strossmayer. I po svom položaju prema dvoru i po ličnim odlikama sjajnoga oratora Strossmayer bio je za to pogodniji od formalnoga delegata Hrvatske — Strossmayer je formalno delegat Slavonije — Ambroza Vraniczanyja, premda ovaj u taj par predstavlja kao nekadanji istaknuti član sabora 1848. kontinuitet hrvatskih političkih zahtjeva. Zahvaljujući svom istupu u proširenom državnom vijeću Strossmayer, premda cijelo vrijeme apsolutizma politički neaktivan, postat će glavnom političkom ličnošću Hrvatske kroz narednih deset godina.

Strossmayer u proširenom državnom vijeću sasvim prirodno takodjer istupa za federaciju i odmah traži da se u Hrvatskoj vrati hrvatski jezik u javni život i školstvo, a napose izrazuje nadu da će se Dalmacija opet sjediniti s Hrvatskom. Strossmayer pred pojačanim državnim vijećem uskrisuje glavne zahtjeve hrvatskoga četerdesetiosmaškog sabora. Vraniczany u svemu podkrepljuje Strossmayerove zahtjeve. Bilo je to 26. IX. Sutradan je dao svoju izjavu delegat Dalmacije conte Borelli. Nakon Strossmayerovoga istupa za sjedinjenje Dalmacije i Hrvatske morao je i Borelli priznati da u Dalmaciji ima kudikamo

više Slavena nego Talijana, ali izrazio mišljenje da još nije došlo vrijeme za sjedinjenje. Temperamentni Strossmayer odmah uzvrati Borelliju dokazujući historijskim podatcima da je Dalmacija dio trojedne kraljevine i da se sjedinjenju protivi samo talijanska inteligencija u Dalmaciji.

Ta debata 25. i 26. IX. u Beču odlučan je dogadjaj za hrvatski politički život. Svojim istupom za sjedinjenje Hrvatske i Dalmacije pred najvišim tadanjim državnim forumom Strossmayer već je izvršio svoje jamačno najzamašnije političko djelo: pokrenuo je narodni preporod Dalmacije. Poziv, koji je hrvatski sabor 1848. upravio Dalmaciji ostao je bez odgovora. Poziv, koji upravlja Strossmayer iz Beča Dalmaciji, udara temelj hrvatskoj narodnoj stranci u Dalmaciji; borba za obnovu sjedinjenja Hrvatske i Dalmacije postaje sad dijelom dnevne praktične politike. Akcija za sjedinjenje Hrvatske i Dalmacije ne silazi više s dnevnoga reda; hrvatska narodna stranka koju sad u Dalmaciji osnivaju dr. Miho Klaić i don Mihovil Pavlinović kroz borbu s Borellijevim »autonomašima« veže i isprepliće sve tjesnije politički život dalmatinske sa životom panonske Hrvatske. Velebit prestaje biti granicom koja cijepa politička nastojanja Hrvata.

Franjo Josip i poslije zasjedanja »proširenoga državnog vijeća« protivan je uspostavi ustavnosti. U jednom zapisniku ministarskog vijeća veli se izričito da je »nj. ces. kr. apostolsko veličanstvo blagoizvolilo na državnoj konferenciji izraziti svoju čvrstu volju ne dopustiti ograničenje monarhijske vlasti i rad je se suprotstaviti svima olujama«. No time nije uklonjen strah od Madžara, taj ostaje jednim od najjačih pokretača vladareve politike. Franjo Josip imenuje generalnim guvernerom Madžarske najpopularnijega austrijskoga vojskovodju generala Benedeka, rodom iz Šopronja. Ali i Benedek, koji lično uživa simpatije medju Madjarima, izvješćuje u lipnju 1860. cara da se mora računati s revolucijom u Madžarskoj,

ako joj se ne da sabor i autonomiju. Jamačno se tu krije stvarni razlog da se tako reći preko noći mijenja kurz u Hrvatskoj prije nego u svima ostalim zemljama carstva: za slučaj zapletaja s Madžarima car traži uporište u Hrvatskoj. Grof Coronini odlazi, a na njegovo mjesto na prijedlog Strossmayerov bude 19. VI. imenovan banom general Josip barun Šokčević, razmjerno popularan u Hrvatskoj još iz prošlih godina kad je zamjenjivao bolestnoga Jelačića u vojničkim stvarima. Šokčević dolazi u Zagreb 12. VII. 1860. i odmah izjavljuje da ga je car ovlastio odmah uvesti u urede hrvatski jezik!

Premda su još početkom 1860., kako bilježi u svojim zapamćenjima nekadanji gradski kapetan u. m. Urica »hodali po zagrebačkim ulicama oružnici sa bodežima na oštro nabitim puškama«, demonstracije su bile na dnevnom redu, svršavajući — da ne bude sumnje o njihovoj oštrici — obično napadajima na grbove sa carskim orlovima. Stanje je u zemlji nesnosno, jer je 1859. jaka nerodica snašla varaždinsku, zagrebačku, riječku i požešku županiju, vlada formalna glad. Akcija za pomoć gladnima dobiva političku boju — i u Madžarskoj se organizirali odbori, u koje ulaze članovi aristokracije, priredjujući koncerte, zabave sve u korist postradalih od gladi u Hrvatskoj. Deputacija madžarskog odbora bude u Zagrebu dočekana velikim oduševljenjem. Odlaskom Coroninijevim odlaze i »Bachovi husari«. 28. XI. 1860. omladina za uvijek tjera njemačku glumu iz hrvatskoga glumišta. Demonstracije ne će tako brzo prestati, trajat će sve do 1861.; na udaru su svi istaknuti suradnici i podupiratelji apsolutizma; pogotovo protiv dijela klera i isusovaca, koji su prijašnjih godina preko svojih istaknutih predstavnika o. Schmudea i Klinkovströma bili žustri nosioci germanizacije, kako to bilježi Bogović u svoje »Političkom osvrtu«. Preko noći uskrsnuo je politički život. 1. X. 1860. izlazi prvi broj »Pozora« kao neodvisnog glasila. Pokrenuo ga je radikalni član četerdesetosmaškog sa-

bora dr. Slavoljub Vrbančić — prva redakcija »Pozora«, koji već stvarno vodi Ivan Perkovac, sklonula se u jednu malu sobicu unijatskoga sjemeništa u Gospodskoj ulici u Gornjem Gradu.

Dvadeset dana kasnije, 20. X. gradjane habsburške države iznenadjuje »listopadska diploma«. Car je prisiljen na uzmak, ne može se oglušiti mišljenjima iznešenima u »pojačanom državnom vijeću«. Pozivajući se na svoje vladarsko pravo na temelju pragmatične sankcije od 1713. i nerazdjelivost pojedinih dijelova carstva, car vraća listopadskom diplomom ustav Ugarskoj i Hrvatskoj, a obećaje ga dati ostalim zemljama. U listopadskoj diplomi car mora udariti po cijelom svom desetgodišnjem apsolutističkom režimu i centralizatorsko-unifikatorskim težnjama, priznajući da se jamstvo za snagu austrijanske monarhije »može podpuno steći samo takvim uredbama i takvim pravnim stanjem, koje odgovara historičkoj pravnoj svijesti, postojećoj razlikosti naših kraljevinah i zemljah« ... Načelno se svima zemljama monarhije priznaje »jednakost«. Uz diplomu car je izdao ručna pisma na ministra predsjednika grofa Rechberga, državnog ministra Goluchowskoga, hrvatskoga bana i ugarskoj dvorskog kancelara baruna Vaya. U ručnom pismu car nalaže Šokčeviću da mu što prije podastre predloge o sastavu hrvatskoga sabora i o tom kako da se uredi odnos izmedju Hrvatske i Ugarske, dok je reskriptom na grofa Rechberga obnovljena ugarska dvorska kancelarija.

Na temelju toga carskog ručnog pisma saziva Šokčević bansku konferenciju za dan 26. XI. 1860. u Zagrebu, gdje je ostala na okupu sve do 17. I. 1861. Banska konferencija vijećala je u velikoj dvorani zgrade tadanjega banskog stola u Opatičkoj ulici (danas zgrada banskoga prosvjetnog odjela). Carsko ručno pismo odredjivalo je da se na bansku konferenciju pozovu uzvanici obzirom na bivše ustavne odredbe ali i predstavnici stališa, koji prije nijesu imali politička prava, »ljudi, koji se ističu svojim

javnim ili gradjanskim položajem, talentom, javnim radom ili javnim povjerenjem«.

Šokčević je pozvao kardinala Haulika, biskupe Strossmayera i Soića, unijatskog biskupa Smičiklasa, vladiku Kragujevića, opata Pogledića, kanonika Ilijaševića, »podjašprišta« Hajnovića, podarcidjakona Lončarevića, župnika Žuvičića, grofove Ivana N. Erdödyja, Miroslava Kulmera, Petra Pejačevića, Stjepana Draškovića, Julija Jankovića, baruna Prandaua, Dragutina pl. Jelačića, Ambroza viteza Vraniczanya, Kolomana pl. Bedekovića, Eduarda pl. Zdenčaja, J. pl. Mihalovića, J. pl. Rogulića, Miroslava pl. Kraljevića, Svetozara Kuševića, Nauma Malina, Gjuru Cernadka, Miju Mussulina, St. Reškovca, Franu Lovrića, A. Sekulića, Bartola viteza Smaića, Faustina Supea, Fr. Talera, Maksa Pricu, Katkića, Ivana pl. Kukuljevića, Ljudevita pl. Vukotinovića, Mirka Bogovića, dr. Pavla Muhića, Hermana pl. Bužana, Antuna pl. Rubido, Ivana pl. Zidarića, Ivana Mažuranića te Avelina Čepulića. Ovaj posljednji, istaknut pravnik i govornik preuzeo je dužnosti bilježnika banske konferencije.

Kako vidimo u banskoj konferenciji zastupano je gotovo cijelo vodstvo četerdesetosmaške narodne stranke.

Odmah na prvoj konferenciji, nakon izbora odbora, koji bi imao izraditi osnovu izbornoga reda za sabor podnio je grof Janković predlog: I. da se smjesta ustroji privremena dvorska kancelarija za Hrvatsku i Slavoniju; 2. da se u Hrvatskoj i Slavoniji povrate ustavne županije, te da se ustavno urede gradovi, namjesničtvo i banski stol; 3. da se utjelovi Hrvatskoj i Slavoniji posestrima Dalmacija, te da se želje ove putem deputacije, koja bi imala smjesta poći u Beč caru predlože. Tom predlogu Jankovićevom stavio je Strossmayer pretupredlog da deputacija tek onda podje u Beč, kad odbor, odnosno banska konferencija svoj posao glede uredjenja županija i izbornog reda dovrše. Medjutim je s 38 glasova naprama 7 prihvaćen predlog Jankovićev, naime da deputacija odmah krene u Beč i da predloži vladaru molbu, kojom će zatražiti: da se jezik narodni hrvatsko-slavonski, kako je već patentom od 7. IV. 1850. bilo priznano, ali nikad neizvedeno, uvede u sve

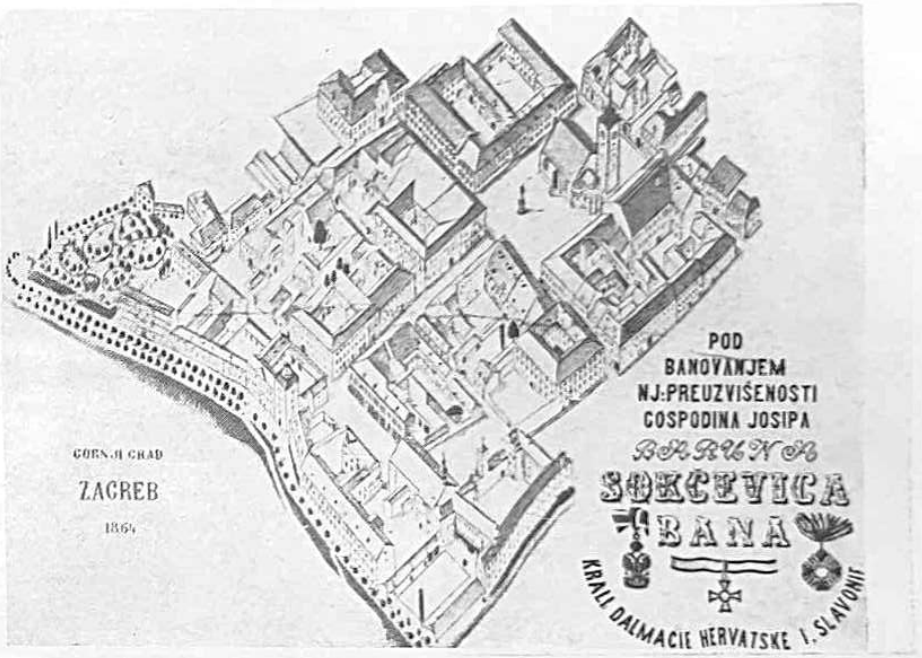

ZAGREB, GORNJI GRAD 1864.

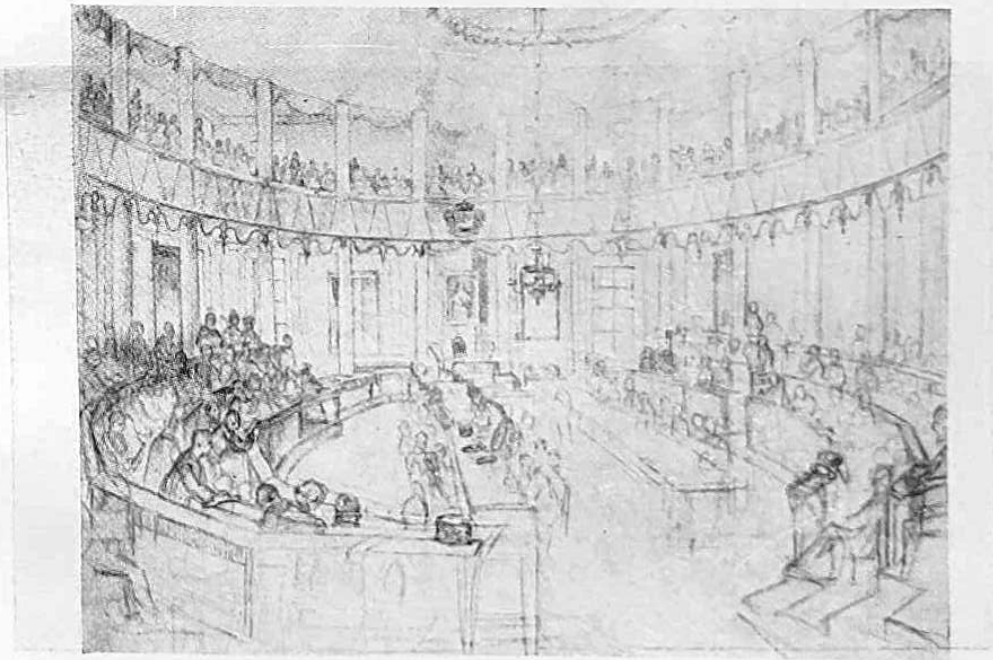

HRVATSKI SABOR GODINE 1861.

Sabor je zasijedao u t. zv. redutnoj dvorani kazališta, gdje je zasijedao i sabor god. 1848. Suvremeni crtež Ivana Zaschea

IVAN MAŽURANIĆ
ban od 1873. do 1880.

MIRKO BOGOVIĆ

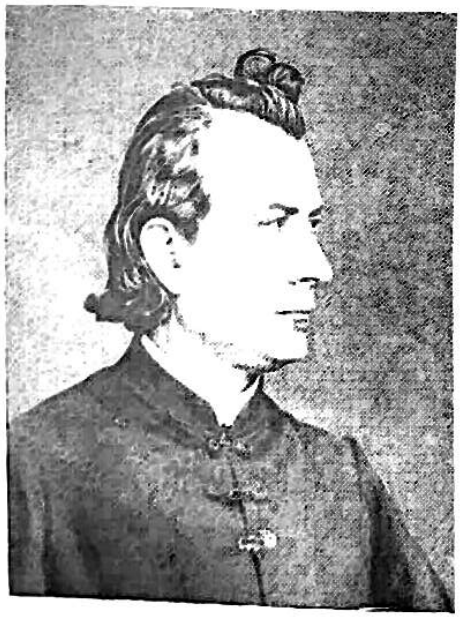

DON MIHO PAVLINOVIĆ

MIHO KLAIĆ

javne poslove; da se osnuje hrvatsko-slavonska dvorska kancelarija po uzoru obnovljene ugarske »u mjesto odsjeka hrvatsko-slavonskoga, privremeno ustrojena u području nezakonitoga za ovu kraljevinu državnoga ministarstva, dotle, dok se narod ne izjavi o budućih odnošajih svojih prama Ugarskoj«, a osim toga se veli da ta kancelarija ima biti »s osobljem sastavljenim iz sinovah trojedne ove kraljevine; da se imenuju veliki župani pojedinih županija; da se sjedine s Hrvatskom »nezgodom vremena odtrgnuta Dalmacija, s otoci Krkom, Čresom, Osorom i Lošinjem, i s kotari sada instrianskima, a od starine hrvatskimi: novogradskim, volovskim i labinskim«. Izradba predstavke na kralja povjerena je Mažuraniću, Kukuljeviću i Bogoviću.

Kralj je primio 2. XII. deputaciju iz Hrvatske, koju je predvodio Strossmayer, — Strossmayer u te mjesece polaže sve nade u vladara, kako se to vidi i iz njegovoga pisma Račkome iz Beča gdje veli: »Budućnost je u božjoj ruci i milostivoga cara odluci, Bog mu na pomoći bio, rasvijetlio ga svojom lučom i okružio ga savjetniki, koji i uma i volje dost imaju za spasit i uskrist državu« — i već 5. XII. stigao je pismeni odgovor: jezik se hrvatski uvodi kao službeni, a osniva se u Beču privremeni dvorski dikasterij, predsjednik kojega će imati »sve važnije poslove moje Hrvatske i Slavonske kraljevine u mojem ministarskom vijeću prednašati i zastupati«; ban ima iz konferencije predložiti uredjenje županija i velike županije. Glede sjedinjenja Dalmacije izjavio je car, da je voljan zadovoljiti želje Hrvata, pa stoga nalaže da se u tu svrhu pozovu na bansku konferenciju izaslanici Dalmacije; o Istri i Kvarnerskim otocima nije bilo u riješenju ni riječi. Primivši na znanje kraljev odgovor banska je konferencija odgodila sad svoj rad očekujući dolazak Dalmatinaca.

Ali Dalmatinci nijesu dolazili. Listopadska diploma izazvala je u Madžarskoj nezadovoljstvo a u austrijskoj poli države stvarno veliko negodovanje. Jer

dok je Ugarskoj i Hrvatskoj ustav vraćen, ustav austrijskim zemljama ostavljen je samo kao obećanje. Madžarska javnost išla je dalje u svojim zahtjevima nego predstavnici madžarskih konzervativaca. Duh listopadske diplome sa svojim favoriziranjem prelata, plemstva, stališa revoltirao je liberalno gradjanstvo. Koncem studenoga već se u Beču vidjelo da do provedbe obećanja listopadske diplome ne će doći i već je započinjao taktički uzmak. Držanje vlasti u Dalmaciji predstavlja već dio toga uzmaka. U Dalmaciji carski namjesnik general Mamula s birokracijom provodi akciju da se ne ide u Zagreb, one pak, koji su htjeli poći u Zagreb zadržavalo se pod izlikom da moraju najprije pričekati na službeni poziv od oblasti. Sa svoje sjednice od 18. XII. banska konferencija upućuje još jedan apel Dalmatincima, »braći jednokrvnoj« koji je sastavio Kukuljević. Apel je značajan za duh i naziranja tadanjih političkih ljudi Hrvatske.

»Vaša zemlja, Dalmacija kršna ali krasna, veli se u tom apelu, majka je naroda našega, zibka je slave naše, čedo je najslavnije duha našega. Mi na to nikad zaboraviti nećemo. Daleko budi od nas, u obziru novog sjedinjenja, svaka sebična korist. Mi u vaše slobode i običaje i samouprave dirati ne želimo. Svakomu je svoje drago, pa u to ne smije ni brat dirati, ako želi sačuvati bratinsku ljubav... Mi želimo jedino, da i Dalmacija dobije natrag svoj stari ustav i stare svoje slobode, jednake našim. Da budemo zajedno jači u zahtijevanjih naših... Ali i vi braćo i susjedi talijanskoga porekla, što zovete Dalmaciju domovinom svojom! Negledajte u nas Hrvatih neprijatelje svoje. Nije ni s daleka želja naša dirati u jezik vaš, u običaje vaše, u prava vaša, u ustanove vaše. Nam su sveta slobodna prava naša, sveta nam moraju biti i vaša. Mi vas smatramo za blage posrednike medju narodom našim slovinskim i umnom Italijom, kojoj naše i dalmatinsko primorje mnogo dobra zahvaliti ima. Dok je narod naš po granicah turskih, u krvnih ratovih, sve svoje sile gubio: vi ste nam pomagali u primorskih gradovih umne darove mira sretnijih zemaljah medju našim narodom rasplodjivati. Vi ste medju nami posijali mnogo dobra sjemena, i mi vam zato blagodarimo, jer Slovinac nije viknuo neblagodarnim biti. Mi poetički jezik Danta i Petrarke, Tassa i Ariosta visoko cienimo, kao što ga i vi ljubite;ali ujedno smatramo za svoju dužnost, po primjeru

vašega naroda, i svoj milozvučan jezik do iste ciene i stepena izobraženosti uzvisiti, na kojem se nalazi vaš bogati i umiljati jezik«.

Ali i taj Kukuljevićev apel osta bez odziva.

Na sjednici banske konferencije od 10. XII. predao je Strossmayer banu Šokčeviću »molbenicu«, u kojoj mu saopćuje da prilaže svotu od 50 000 forinti za zakladu za jugoslavensko učeno društvo ili akademiju, koja treba da postane »sredotočjem« u kom bi se imali »stjecati i sjediniti svi bolji umovi hrvatski, srbski, slovenski i bugarski, da viećaju, kojim načinom imala bi se najpreče stvoriti jedna narodna knjiga na slovjenskom jugu, i kako bi imala u svoje okrilje uzeti sve struke čovječje znanosti« — te ga moli kano bana trojedne kraljevine da »uzev pod svoje okrilje taj zavod u sporazumljenju s učenijimi našinci« blagoizvoli »sastaviti odbor, na koliko se može iz svih jugoslovenskih stranah, da on imajući pred očima jedinstvo narodne knjige i sveobću znanost, a napose naše umne potrebe, sastavi zakone, po kojih bi se moglo utemeljiti rečeno jugoslovensko družtvo« — i to »da tim znameniti ovaj dan označi, koji je narodu hrvatskomu donio ono za čim je on davno uzaludu čeznuo«.

Banska konferencija na posljednjoj svojoj sjednici od 17. I. 1861. zaključila je da se izbori za novi sabor obave na temelju izbornoga reda iz 1848., da se kralju uputi glede Medjimurja posebna predstavka da se riješenje njegovog pitanja odgodi dok se ne izjasni novi sabor, da se apelira na kralja da pravom svoje krune odredi da na budući sabor dodju izaslanici iz Dalmacije, te istodobno odlučila izdati proglas na narod protiv zlonamjernih glasina, koje su uzrujale narod, da se sprema opet ukidanje ustava i uspostava tlake.

Još koncem 1860. kralj je imenovao predsjednikom novoga hrvatskog dvorskog dikasterija Ivana Mažuranića, a u siječnju usliediše imenovanja novih

ustavnih velikih župana u »Narodnim Novinama«, koje s danom 1. I. 1861. skidaju s glave dvoglavog orla; velikim županima imenovani su za varaždinsku Ivan N. grof Erdödy, za zagrebačku Ivan Kukuljević, križevačku Ljudevit Farkaš-Vukotinović, požešku Julije grof Janković, virovitičku Strossmayer, srijemsku Petar grof Pejačević, a riječku Bartol vitez Smaić. Imenovanje Mažuranićevo za predsjednika hrvatskoga dvorskog dikasterija u Hrvatskoj nije nikoga iznenadilo niti izazvalo zavisti. Priznaju mu se državničke sposobnosti, samo »Pozor« sudi skeptično o uspjehu njegove misije, jer niti ima predsjednik slobodne ruke, niti je označen djelokrug dvorskoga dikasterija. U Beču su medjutim malo kolebali prije nego što su se odlučili za Mažuranićevo imenovanje. Pomnjivo se pretreslo njegov politički curriculum vitae. Kako se razabire iz bečkih kabinetskih akata, glavni zagovornik Mažuranićevog imenovanja bio je ministar Schmerling, Mažuranićev protektor još iz 1851., koji izjavljuje na sjednici ministarstva da poznaje Mažuranića u najboljem svijetlu još iz prijašnjih vremena, da ga je upoznao u pogledu znanja, opće naobrazbe i značaja, te da je za ovo mjesto tim više sasvim prikladan, »jer su godine i iskustva ublažile i razbistrile njegove političke nazore, tako da ne postoji bojazan da bi mogao u vodstvu postupati jednostrano ili stranački«. Stvarno je prvi kandidat za predsjednika dikasterija bio Metel Ožegović, ali protiv njega su kao previše nacionalnog strančara ustali Madžari, dok je kandidatura grofa Pejačevića naišla opet na otpor bečkih ministara.

Opće nezadovoljstvo s listopadskom diplomom revoltira cara, koji uz to tih godina proživljuje i jednu sentimentalnu krizu: radi njegove nevjere dapače carica Elizabeta po prvi puta za duže vrijeme napušta Beč i carski dvor, putuje na Madeiru, a prati je na tom putu udova bana Jelačića. Franjo Josip i po svojoj naravi i odgoju metodički birokrata, tih godina izmedju 1859.—1861., jamačno pod uticajem spomenute

erotičke krize, postaje plahovit, zalazi u ekstreme, stvara nagle nemotivirane odluke, iznenadjujući svoju okolinu i političke savjetnike, savjete kojih ne sluša. Rat 1859. proglašuje Franjo Josip mimo savjeta ministra Rechberga, naprečac slijedi i odluka o općem uzmaku od listopadske diplome. 26. II. 1861. izlazi t. zv. februarski patent, nov manifest, na oko neka vrsta tumača i naredbe o provedbi listopadske diplome. No to je povratak opet na kruti germanizatorski centralizam. Po tom patentu ima u Beču i nadalje ostati za cijelu državu centralna vlada i centralni parlamenat Reichsrat — car je vlastoručno precrtao u Schmerlingovom konceptu riječ »Reichstag« zamijenivši je s »Reichsratom« — s gornjom i donjom kućom. Velikašku kuću sastavljaju nadvojvode, biskupi i od cara imenovani članovi, a donju kuću odredjeni broj zastupnika, koje biraju pojedini zemaljski sabori, naime svega 343 zastupnika, od kojih je Venecija imala davati 20, Ugarska 85, Erdelj 26, Hrvatska i Slavonija 9, a Dalmacija 5. Bizaran je imao biti taj parlamenat i ta ustavnost jer je u stvari bio protivština ustavnosti: parlamentarizam bez zakonodavne moći, nova maska za samovlast. Na pr. kad bi taj Reichsrat raspravljao o stvarima nasljednih država, zastupnici iz zemalja Stjepanove krune nijesu mogli sudjelovati u raspravama. Razumije se nov francjozefinski ustavni dar niti je predvidjao ograničenja za egzekutivu, nije pružao jamstva za sudačku nezavisnost, nije postojala ministarska odgovornost, parlamenat nije imao prava odredjivati poreze i broj novaka. Ali veljački je patent predvidio jedan paragraf, § 13., koji je kasnije prenesen kao slavni § 14. u pozniji austrijski ustav, po kojemu se »za slučaj nužde« moglo vladati i izvan ustava. O Dalmaciji kaže veljački patent: »Budući da još nijesmo izrekli konačnu odluku i državopravnom odnosu naše kraljevine Dalmacije spram kraljevina Hrvatske i Slavonije, ne može za sada još potpuno stupiti onaj po nama izdani zemaljski red

za našu kraljevinu Dalmaciju«. Istodobno s veljačkim patentom sazvani su na vijećanje i sabori: ugarski za 2. IV. u Budim, hrvatski za 2. IV. (sastao se tek 15. IV.) u Zagrebu, te dalmatinski u Zadru. U vladarevom reskriptu stavlja se hrvatskom saboru u dužnost da ima najprije instalirati bana Šokčevića, izabrati protonotara i vrhovnog kapetana, a onda »uzeti u pretres pitanje o odnošaju naših kraljevina Hrvatske i Slavonije prema našoj kraljevini Ugarskoj« te izabrati predstavnike u Reichsrat. Glede Dalmacije stavio je vladar u dužnost i hrvatskom i dalmatinskom saboru da izaberu svoje izaslanike, koji će raspraviti to pitanje.

Najburniji i najkratkotrajniji bio je ugarski sabor. Sastao se 2. IV. a raspušten je vojničkom silom već 22. VIII. Madžarski sabor nosi svu oštrinu borbe s francjozefinizmom. Potrebno je to naglasiti, jer ta borba madžarskoga sabora s Bečom jača u Hrvatskoj raspoloženje za suradnju s Madžarima. Ta borba obiluje dramatskim akcentima. Na izborima je listom pobijedila stranka pristaša pokreta 1848. Franjo Deak je leader madžarskoga sabora. Velikaška kuća počinje prvu svoju sjednicu zanosnom komemoracijom grofu Louisu Batthyanyju, kojega je Hainau u ime Franje Josipa dao zvjerski justificirati; u donjoj kući jedna stranka osporava Franji Josipu pravo na Stjepanovu krunu, druga traži povratak starog ustava. I dok se vodi debata oko Deakovog predloga adrese pada hitac, kojim se ustrijelio grof Teleky. Policija Napoleona III. predala je austrijskom poklisarstvu u Parizu dokumente, iz kojih se vidjelo da Teleky, tek nedavno pomilovan, opet uspostavlja veze s madžarskim emigrantima. Telekyju su poslani ti dokumenti bez ikakvoga popratnoga pisma u zamotku koji nosi pečat kabinetske kancelarije Franje Josipa. Madžarski sabor izglasuje nadalje sažalnicu povodom smrti Cavoura, talijanskoga ministra predsjednika, nosioca talijanske protuaustrijske politike. Franjo Josip razumije sve te demonstrativne geste

— madžarski sabor odbija veljački patent, ne želi imati posla s Reichsratom.

U nacrtu svoje adrese Deak se osvrnuo i na ugarsko-hrvatske odnose veleći doslovce:

»Što se tiče Hrvatske, mi ne zahtijevamo, da naša brojčana premoć spram manjega broja njihovih zastupnika ima da odlučuje u onim zahtjevima i uvjetima, što će ih oni iznijeti. Hrvatska ima svoj vlastiti teritorij, zauzima zasebni položaj i nikad nije bila utjelovljena Ugarskoj, već je s nama bila u svezi, bila je naš drug, koji je dijelio naša prava, naše dužnosti, našu sreću i nesreću. Ako dakle sada Hrvatska hoće, da kao zemlja sudjeluje u našem zakonodavstvu; ako hoće da se prije toga s nama sporazumije o uvjetima, uz koje je spremna, da svoj državopravni položaj dovede u svezu s Ugarskom, ako hoće da u tome s nama stupi u dodir kao narod s narodom, — onda mi ove ponude odbiti ne ćemo, već jedino tražimo, da Hrvatska ne bude spriječena, da pošalje svoje zastupnike na naš sabor i da dade tako i nama i njima prilike, da započnemo djelo sporazuma na državopravnoj osnovi«.

Deak iskreno nastoji pročistiti teren za sporazumijevanje s Hrvatima. Po njemu Hrvati i Madžari mogu se samo razboritim zajedničkim sporazumom odhrvati bečkoj hegemoniji. Deak s negodovanjem odbija naziv »partes adnexae«, kako neki u Ugarskoj nazivaju Hrvatsku. On sam veli da treba smatrati Hrvatsku »našom družicom koja je... slobodnom voljom svoju sudbinu spojila s našom« .

Još prije hrvatskog sabora sastao se dalmatinski sabor, u koji je bilo izabrano 43 zastupnika i to 31 Talijan i 12 Hrvata i Srba. Većina sabora je već 18. IV. — sabor u Zagrebu tek je pristupio k svojemu konstituiranju — otklonila prijedlog da se izaberu izaslanici za hrvatski sabor, ali izabravši petoricu zastupnika za Reichsrat, točno kako je bilo predvidjeno prema veljačkom patentu.

Ustavni život u hrvatskim županijama obnovljen je prije sastanka sabora. Šenoa je u svojem »Turopoljskom topu« sačuvao ugodjaj naše javnosti iz onih dana, poklič koji se svagdje orio »Vivat constitutio!« nije bio puka fraza. Županije su stari bedem ustav-

nosti hrvatske. Izbori su saborski protekli bez incidenata, zapravo u idili. Odlike izbornoga reda iz 1848. doniješe ploda i 1861. Sabor 1861. je naš najintelektualniji sabor. Sabor 1861. sabor je jakih individualnosti; to mu je odlika, a moguće i uzrok njegove neelastičnosti u taktiziranju prema Beču i Budimpešti. Izabrani su zaista politički kapaciteti naroda. Od živih starih preporoditelja pao je na izborima jedino — Ljudevit Gaj, podlegavši u Zagrebu dr. Mirku Šuhaju, profesoru na pravoslovnoj akademiji; pretežak balast bijaše za Gaja njegova publicistička djelatnost u korist apsolutizma prošlih godina.

Pravnici te književnici, učenjaci, publiciste u većini su u saboru 1861. Od pravnika tu su nam kancelar Ivan Mažuranić, Makso Prica, Muhić Šuhaj, Jovan Živković, Šram; ljudi od pera, učenjaci, književnici, publiciste zapravo prevladjuju u saboru: tu je Ivan Kukuljević, Vukotinović, Lazar Hellenbach, Rački, Kušlan, pjesnik Luka Botić, Bogović, Adolfo Veber, Slavoljub Vrbančić, Perkovac, Mrazović, grof Medo Pucić, Matija Mesić, Andrija Torkvat Brlić, Mihajlo Polit, pa Ante Starčević i Eugen Kvaternik. U saboru još ne postoje stranke. Ali njih će ubrzo stvoriti dilema: Beč ili Pešta?

Odmah na prvoj saborskoj sjednici instaliran je svečano ban Šokčević položivši onu istu prisegu, na koju je prisegao Jelačić. Prva misao sabora bijaše naglasiti zahtjev za cjelokupnošću hrvatskom. Sabor šalje vladaru u Beč svečanu deputaciju s adresom, kojom se moli vladara da odredi da Vojna Krajina pošalje na ovaj sabor svoje zastupnike, grad Senj da se odijeli od krajiške uprave i proglasi kr. slobodnim gradom, nadalje da se s Hrvatskom združe Dalmacija, Dubrovnik, Boka Kotorska i Kvarnerski otoci. Vladar je primio deputaciju 8. V. i sutradan je odmah izašao otpis, prema kojemu ima Krajina odmah izaslati svoje zastupnike u sabor, ali ti se zastupnici imaju vratiti kućama čim sabor svrši ras-

LJUDEVIT KOSSUTH

IVAN GROF CORONINI
ban od 1859.—1860.

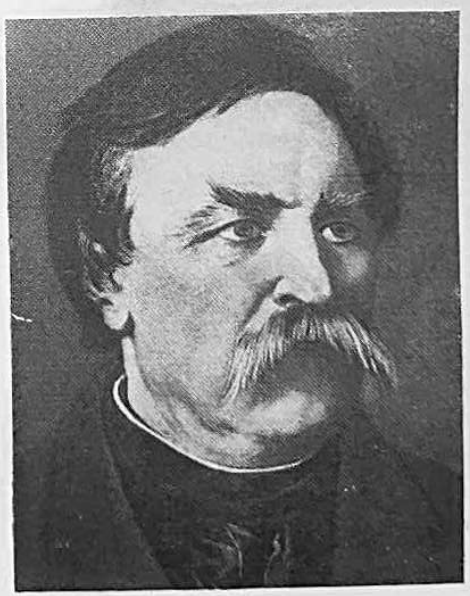

FRANJO DEAK

JULIJE GROF ANDRASSY

MADŽARSKO MINISTARSTVO GROFA ANDRASSYJA
za vladavine kojega se sklapala hrvatsko-ugarska nagodba

pravu o državopravnim pitanjima. O Dalmaciji i ostalim molbama nije bilo u kraljevskom otpisu ni riječi.

Barun Dragojlo Kušlan i dr. Mirko Šuhaj izdali su 1862. štampom sve saborske spise. U uvodu te zbirke dali su, istakli su značaj i zamašaj rada toga sabora. Njihovom prikazu ni danas ne treba dodati ma i jednu riječ. Sabor 1861. oživotvoruje ono što sabor 1848. nije dospio: trasirati temelj modernoj Hrvatskoj, početi graditi u suvremenom duhu sve institucije potrebne narodnom životu, oploditi pustoš, koju je ostavilo desetljeće apsolutizma. U ta četiri mjeseca stvarnoga rada sabora obavljen je golem posao, za koji u običnim vremenima treba decenije; ljudi i zemlja, koja je deset godina ležala na ugaru, kao da je htjela dati maha svima stvaralačkima svojima do tad sputanim snagama.

»Neima bo predmeta spadajućeg u državni, politički, sudstveni i socijalni život našega naroda, — veli se u Kušlan-Šuhajevoj zbirci saborskih spisa, — koji se na istome saboru potaknuo i uvažio nije. Ako se uzme državno pravo naše, eno državopravnih pitanjah: o odnošajih trojedne kraljevine Hrvatske naprama Ugarskoj i centralnoj vladi austrijskoj; o sdruženju Dalmacije; o ustrojstvu vojvodine srbske itd., o kojih je taj sabor viećao a stranom i odlučivao. — Uzme li se preustrojstvo političko i sudbeno, to će se naći, da se na ovom saboru uredjenjem občinah, gradovah, županijah i najviših upravnih i zemaljskih vlastih, a napokon i sabora, sazidati naumila iz temelja narodu našemu sgrada, u kojoj je mogao do sgodnijeg vremena udobno i sjegurno živjeti; ustrojstvo pako sudovah, počam od mjestnoga občinskoga do vrhovnog i ukidnog suda; prekrojem gradjanskih i karnih zakonah materijalne i formalne struke; osnivanjem prilično slobodoumnoga štamparskog zakona i uredjenjem financijalnih i vojnih poslovah, imao se je ujamčiti užitak blagodati ustavna života narodu našemu, stajao on u sjajnih dvorovih ili u kući potlegušici planinskoga seljaka. — Trgovina, promet i njihova občila: željeznice, brodive rieke, drumovi i mostovi, našli su na istome saboru zagovornikah i unaprednikah u mjeri većoj nego na ikojem od prijašnjih hrvatskih saborah. — Ali uz brigu za materijalne interese naroda, nije ovaj sabor zaboravio ni na duševnu hranu, koje mu treba. Zato nije s vida spustio, da je znanje i umjenje ona moć, koja svietom kreće; omladina pako naroda našega da je onaj zametak, iz kojega će niknuti sreća, blagostanje, slava i velična hrvatskoga naroda na jugu slavenskome, a k tomu svemu da je jedina poluga narodni naš jezik. Toga radi je

shodnimi zakonskimi osnovami osnovao učevne zavode od pučke učione počamši do sveučilišta, uredio ratarsku učionu u Križevcih, pod svoje okrilje stavio muzej i jugoslavensku akademiju znanosti, a jeziku našemu gledao izvojštiti ono mjesto i onaj položaj, koji ga ide u njegovoj domovini. Ovaj sabor je napokon gledao spojiti u jedno državno tielo Krajinu, Dalmaciju, Dubrovnik, Kotor, otoke Kvarnerske, Istriju do Raše, i sve sada kranjske i štajerske, a njegda hrvatske dielove naše domovine, nezaboraviv ni na onaj njezin dio, koji sada pod turskim igom stenje. Uz to je uredio i zadruge i brinuo se o tome, kako bi uredjenjem njekih još obstojećih urbarskih odnošajah, uz što moguće veću štednju interessah javnih narodnogospodarstvenih i posebnih, dokinuo zadnje one veze, koji još seljaka vežu k njegdašnjem svom vlastelinu, te na taj način trudio se iz petnih žilah, izliečiti ove jošte otvorene rane na državnom tielu trojedne kraljevine. Tako je sabor ovaj od godine 1861. ćuteć visoko zvanje svoje učinio sve i sva, što se od njega samo pravedno iskati moglo. Što on nije mogao plod svojih naporah i trudovah izasuti u krilo naroda svoga i donieti mu sve ono, što mu je namienio bio, da, što prepriečen nenadanim svojim razpustom, nije mogao učiniti niti najnuždnije odredbe glede stvarih već dovršenih i za odpravak spremnih, kao ni glede saborskih spisah i nastavljenja dnevnika saborskog i uredjenja saborske pismare (archiva), to njegova krivnja nije, niti se njemu u grieh upisati može. Naličan bo čovjeku zdravu i čilu, kog je u vrevi neumorne radnje i sred najvažnijih na skoro svršit se imajućih poslovah zatekla nenadana smrt, svatko, komu su okolnosti i način njegova razpusta poznati, samo će ga žaliti radi udesa, koji ga je postigao, a kuditi ga stoga lje nitko neće!«

Prvim sjednicama sabora prisustvovali su na galerijama političari iz Dalmacije Medo grof Pucić, Ivičević, Miho Pavlinović, Miho Klaić i Tripković. Na predlog Roberta Zlatarovića sabor jednoglasno zaključi da se braći iz Dalmacije dade častno mjesto u sabornici; Dalmatinci su jednim revolucionarnim gestom kooptirani za zastupnike. Pavlinović »poslije žalostnog rastanka od više vijekova« pozdravlja braću s ovu stranu Velebita. Interesantno je da je Strossmayer kasnije 1865. osudjivao taj akt saborski, kao čin bez kvalifikacije. Odmah u prvim sjednicama, kad je Vukotinović zahvalio Strossmayeru za utemeljenje akademije — pored Strossmayerovih 50 000 forinti dali su odmah za akademiju po 10 000 forinti

grof Janković, kardinal Haulik, grad Zagreb i barun Prandau — ustaje Strossmayer i stavlja predlog za osnutak sveučilišta, što je jednoglasno prihvaćeno.

Medjutim je započela rasprava o najvažnijem predmetu saborskog zasjedanja o državopravnom položaju Hrvatske i prema Ugarskoj i prema Reichsratu. Na tim pitanjima počinju se sastavljati nove stranke, a saborski članovi da tako kažemo, otkrivati svoju političku fizionomiju. A prvi koji je to učinio bio je Ante Starčević odmah u debati o dolasku krajiških zastupnika.

Starčeviću je u to vrijeme trideset i osam godina. Od istaknutih političkih ljudi sabora 1861. Starčević je uz Račkoga jedino seljačko dijete. Ostali su ili sinovi malogradjana ili plemstva, na svaki način i po svojem naziranju, načinu života, naobrazbi i osjećanju nastojali se nivelirati na više. Starčević je ostao pravi čovjek iz naroda, gledajući sve pojave iz gledišta, koje je moralo biti drugojačije od gledišta ostalih, — Starčević je za svoje vrijeme kruti realista, naročito u analizi stvarnosti. On nije opterećen ni baštinom jednoga društvenoga razreda niti položaja ni ličnih interesa. Svu problematiku hrvatske politike osjeća drugojačije od ostalih i drugojačije reagira. Originalan mislilac, neposredan i smion on i drugojačije govori od ostalih — izravnije i temperamentnije i bezobzirnije, premda i sam sabor 1861. u svojim izjavama, zaključcima i debatama ne krije svojega četerdesetiosmaškoga mentaliteta; bez ustezanja se i u izjavama namijenjenima kruni žigoše kao bezakonje cijeli lični režim Franje Josipa, ljubomorno borbeno čuva i u sitnicama suverenitet narodnog predstavništva. Starčević bijaše 1848. vatren »Ilir«; samo on je najodlučnije povukao crtu preko svih dotadanjih koncepcija, koje su urodile porazom, a koje su u stvari bile krugu, narodu iz kojega je nikao uvijek nakalamljene. Starčeviću, pokloniku klasičnoga Rima ideal je Katon i rimsko pravo. Pravo je za Starčevića srž narodne politike. »Fiat justitia

pereat mundus«, stara ta rimska lozinka prožimlje sva njegova politička načela. On postaje prorokom hrvatskoga prava. Starčević ne želi veze ni s Bečom ni s Peštom. Mržnja njegova na Beč je neugasiva, ta mržnja živi od razočaranja »48« kroz cijeli njegov vijek. Starčević umije i ljubiti, ali ne ljude nego ideje. I Hrvatska i njezino pravo za nj je ideja, jedina ljubav njegovog života. Starčević je u toj svojoj ljubavi stoik, za sebe lično ne traži nikad ništa. Materijalni svijet za nj nema čara. To daje snagu njegovoj načelnoj borbenosti. I već na jednoj od prvih sjednica sabora 1861. u debati o krajiškim zastupnicima Starčević progovara odrešitošću i tonom, sasvim novim u hrvatskom političkom životu: »Da budem ja bio u onoj sjednici, u kojoj je zaključeno, da se taj odbor u Beč pošalje, bio bih se svom snagom opirao tome zaključku i za razlog mojemu protivljenju bio bi ovomu visokom saboru naveo tristogodišnji život Hrvata u Austriji. Kroz to vrieme narod hrvatski proseć Austriju postade prosjakom, klanjajući se Austriji on postade robom, koj se bude kroz duga vremena težkom mukom iz brloga potištenosti osoviti... Ako razmatram piskaranja, koja u Beču na svjetlo izlaze, piskaranja, kojih sadržaja hudobnost i bezumje izdaju črčkare za članove najviših bečkih krugova; ako pogledamo na Ungariju, gdje se protuzakonita štibra silom neustavne soldačije otimlje, ako pazimo na tamne spletke, koje bivaju po Francezkoj i po Italiji, ako gospodo to sve razmotrimo, moramo izpovjediti, da su to ona vječna pojavljenja, koja se vazda ponavljaju, da Austrija nastoji i nadalje s nami se služiti u svoje svrhe. Napokon moramo se bojati, da nam Austrija našu braću iz Krajine amo šalje ne u želji da nas ovi pomažu, nego u namjeri, da nas u razvijanju našega ustavnog života upravo prieče«.

Antipod Starčeviću u saboru 1861. je biskup Strossmayer, a ostat će to do kraja života. Strossmayer dolazi u sabor kao crkveni knez; on, sin maloga čovjeka njemačkoga porijetla, i po naobrazbi,

sklonostima i temperamentu protivština je Starčeviću. Živi i kreće se u najvišim krugovima, pomalo je užitnik i carske milosti; poklonik je svega lijepoga, zanosi se za najsuptilnije cvijeće najviše kulture europske u njoj gledajući najsnažniju manifestaciju jedne narodne zajednice. Susreću ga radi njegovoga i položaja i talenta i lične fascinantnosti na svim stranama najvećom pažnjom, njegove se riječi primaju bez prigovora. Obdaren je živom fantazijom kojom stvara najsmionije sinteze. Ima u sebi istinsku crtu grandseigneurstva i voli je pomalo i isticati. Djakovo za biskupovanja Strossmayerovoga postaje velikaškim dvorom. U svojoj sposobnosti entuzijazmiranja ima nešto od Gaja, i njemu kao i Gaju ta sposobnost prijeći postati dobar poznavalac ljudi. Zato mu nije stran ni gnjev kad se osjeća povrijedjenim, umije ljubiti i baš zato umije i mrziti. I zato su mu katkad i važniji ljudi nego ideje.

Providnost je htjela da je Strossmayer u svojemu javnom radu našao u dr. Franji Račkome, zastupniku senjskog kaptola na saboru 1861. nesebičnoga idealnog druga, savjetnika i pomoćnika. Rački je kao i Starčević seljačko dijete; kao djak je štićenik Strossmayerov, koji protežirajući Račkoga, šaljući ga na visoke nauke nije slutio da će u Račkome naći svoga Pilada. Rački je lucidan, trijezan duh, uzgojen u nauci i za naučnu istinu. Skroman, idealan Kristov svećenik sav svoj život posvećuje apostolskom revnošću radu za boljitak naroda. Danas, kad je objelodanjena opsežna korespondencija Strossmayera i Račkoga može se mirne duše reći da je Rački bio u najosudnijim trenutcima Strossmayerove djelatnosti njegov dobri genije, ne samo drug nego i provodić, njegova savjest i hladni razbor. Rački se sveudilj obraća u svojim pismima na Strossmayera najrazličitijim molbama — ali nijednom za sebe lično. Rački daje inicijativu za Strossmayerova dobrotvorna djela, Strossmayerovu sklonost k mecenstvu on racionalizira. Strossmayer ćuti vrijednost suradnje duha Rač-

koga, nema gotovo slučaja kad bi se oglušio njegovom savjetu. Rački ublažuje istupe Strossmayerovoga temperamenta i Strossmayer uvijek nakon izvjestnoga vremena daje pravo sudu svoga prijatelja. I kad je Rački umro sam Strossmayer u dubokom bolu ćuti da je u Račkome izgubio pola svoga bivstva. I svjedoči sam pred historijom: »Štogod sam i ja sam za Boga i vjeru, domovinu i narod svoj pomislio i izveo, i u njegovoj je plemenitoj duši, srcu i volji postojalo i izvedeno bilo. Bolja polovica svega toga njegova je misao, njegova zasluga i njegova slava«.

Od 17. VI. pa do 23. VII. sabor raspravlja o odnošaju prema Ugarskoj. Posljedak te dugotrajne debate je znameniti čl. 42., osnovica hrvatske politike za slijedeća desetljeća, koji doslovce glasi:

»Povodom kraljevskoga predloga od 26. veljače 1861. br. 152, i na temelju podnešenog po osrednjem odboru predloga izza višenedjeljnog viećanja u pogledu odnošaja trojedne kraljevine naprama kruni i kraljevini ugarskoj i izza predbježnog za uzčuvanje narodne svoje slobode stvorenog zaključka: da se svaki na ustanovljenje ovog odnošaja smerajući zaključak za ništetan i kao neučinjen smatrati ima, ako bi se o specijalnih pitanjah i iz pravcih odnosećih se budi na predlog osrednjeg odbora, budi na onaj zagrebačkih zastupnikah ili zastupnika Eugena Kvaternika, nenadanim nu ipak mogućim razpuštenjem ili odgodjenjem sabora prepriečila potonja razprava; zaključio je sabor trojedne kraljevine što sliedi: § 1. Trojedna kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija u današnjem svom teritorialnom obsegu, brojeć ovamo županije: riečku sa gradom Riekom, njegovim kotarom i ostalim primorjem, zagrebačku, varaždinsku, križevačku, požežku, virovitičku i sriemsku i sadašnju vojničku krajinu, to jest: osam hrvatskih i tri slavonske pukovine, imenito: ličku, otočku, ogulinsku, slunjsku, prvu i drugu bansku, križevačku i gjurgjevačku; zatim gradišku, brodsku i petrovaradinsku; tako isto razumievajuć ovamo pravo na Medjumurje i ostala virtualna i teritorialna prava ove kraljevine, izjavljuje i očituje putem svoga u glavnom gradu Zagrebu rokujućega sabora, da je uslied dogodjajah god. 1848. svaka druga ma kakva, budi zakonotvorna, budi administrativna, budi sudstvena sveza izmed trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i izmedju kraljevine Ugarske pravno posve prestala,

osim što se Nj. Veličanstvo, zajednički kralj njihov, po njihovih do god. 1848. zajedničkih zakonih nakon ugovorenih za trojednu kraljevinu i za kraljevinu Ugarsku posebnih krunidbenih diplomah, ima kruniti za kralja dalmat.-hrvatsko-slavonskoga, i to po shodnoj volji naroda trojedne kraljevine jednom te istom krunom i jednom ter istom krunitbom, kojom i za kralja ugarskoga, i što ovoj trojednoj kraljevini, osim njezinih posebnih temeljnih, državnih i ustavnih pravah, prostoje još i sva ona javna prava, koja pripadaju kraljevini Ugarskoj do konca god. 1847. u koliko se ona gori izjavljenoj samostalnosti i neodvisnosti njezinoj posredno ili neposredno ne protive. § 2. Nu uvažavajuć zajedničku s ugarskom kraljevinom prošlost svoju i prijašnji š njom zajednički ustavni život, a tako isto uvažavajuć zajedinstvo interesah glede uzdržanja i razvitka ustavne slobode, trojedna kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija, pretresivajuć previšnji kralj. predlog od 28. veljače 1861. br. 152, kojim je pozvana, da izjavi svoje želje i misli glede odnošenja svojega prama kraljevini Ugarskoj, očituje kriepošću ovoga svojega saborskog zaključka: da je ona pripravna prema koristi i potrebući zajedničkoj s kraljevinom Ugarskom stupit u još užju državo-pravnu vezu, čim od kraljevine Ugarske gori naznačena neodvisnost i samostalnost, a tako i gori pomenuti realni, i virtualni teritorialni obseg trojedne kraljevine pravovaljano budu priznani. § 3. Navedena državo-pravna sveza izmedju trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije imala bi na temelju njihovoga podpunoga starodavnog ustava, te pomenute neodvisnosti trojedne kraljevine i njezine državne ravnopravnosti osnovana biti na skupnom zakonarstvu i prema tome ustrojenoj upravi stegnutoj na one državne poslove, koji će se saveznim ugovorom potanje opredieliti. § 4. Zakonarstvo i vrhovna uprava u poslovih političnih, nastavnih, vjerozakonskih i pravosudja, kao sudbenost u svih molbah, nemogu biti predmetom užje sveze med troj. kraljevinom i kraljevinom Ugarskom, te u pitanju medjusobnog odnošaja ovih kraljevinah u pretres i ne dolaze. § 5. Čim se sabor kraljevine Ugarske za načela ovoga zaključka izjavi, bit će od jedne i od druge strane odredjeni jednakobrojni, od saborskih članova sastojeći odbori u tu svrhu, da, sastavši se na osobitu, medjusobnim dogovorom odredjenom mjestu, potanki o državo-pravnoj toj svezi ugovor izrade, ter ga dotičnim saboram na odobrenje predlože. § 6. Obzirom na previšnji odpis Nj. Veličanstva pod 20. listopada 1860. na bana baruna Šokčevića kano i na medjusobno 700 godišnje drugovanje, imat će se taj zaključak saboru ugarskome znanja radi priopćiti, a isto tako Nj. Veličanstvu prigodom podastiranja ovosaborske adrese podnieti s molbom da ga poput kralj. predloga ugarskom saboru na viećanje, ili ako bi isti sabor po pripadajućem si pravu iniciativu poprimio, njegovu predstavku dalnjeg pretresanja radi ovome saboru dostaviti blagoizvoli«.

Prigodom stvaranja toga kasnijeg čl. 42. dolazi do prve diobe sabora na stranke. Temelj čl. 42. bijaše predlog t. zv. osrednjeg odbora. Predlog je sastavio stvarno Ivan Mažuranić a iznio ga je u saboru Ivan Vončina a podupro ga je gros pristaša nekadanje ilirske narodne stranke. Temeljna misao te grupe je da je Hrvatska voljna stupiti u realnu uniju s Ugarskom, ali tek onda kad Ugarska »pravovaljano prizna samostalnost i neodvisnost Hrvatske i njezinu teritorijalnu cjelokupnost«. Jer u te dane već je aktuelno pitanje Medjimurja i Rijeke; Medjimurje je kraljevom odlukom upravno pripojeno madžarskoj zaladskoj županiji, a Rijeka nije ni izaslala zastupnike na hrvatski sabor; Riječani hoće da budu »ungarezi«. Narodna stranka sa svojim predlogom nastoji održati glavni postulat hrvatske politike: cjelokupnost teritorija. Veljački patent vidljivo je zaoštrio spor izmedju Beča i Budimpešte i jamačno su istaknuti ljudi narodne stranke odlučili se takodjer za taktiku da u tom sporu budu pomalo postrance, da sačuvaju slobodu akcije, da se previše ne angažiraju ni za jednu stranu, nadajući se da će prema onoj gdje se dva svadjaju treći se veseli, hrvatska politika biti onaj, koji će se veseliti. Drugi prijedlog potekao od strane t. zv. zagrebačkih zastupnika: Bogovića, Frigana, dr. Šuhaja, Zlatarovića i Žuvića, a za njim je stala grupa na čelu s grofom Julijem Jankovićem i poglavito članovima aristokracije, većim dijelom pristaša nekadanje madžaronske stranke. Oni u cijelosti prihvaćaju predlog većine, ali uz jednu razliku: oni su za uniju s Ugarskom, ali bez ikakvih uvjeta, koje bi Ugarska trebala ispuniti već prije nego se Hrvatska s njom upusti u razgovore. Vodeći ljudi te grupe su Mirko Bogović i grof Janković. U sporu Beč-Budimpešta oni vjeruju, nakon svih iskustava apsolutizma, da hrvatska politika ne može ostati neutralna, da mora odmah poduprijeti borbu Madžara protiv Beča. Tu je već gotova nova unionistička stranka. Baš obzirom na kasniju ulogu te stranke potrebno je naglasiti da u času njezinog postanka, ili točnije obnove, ne postoje izmedju nje i narodne stranke nikakve druge razlike, osim pitanja taktike. Jer i narodna stranka je unionistička.

No stvara se odmah i treća stranka. Drugi protuprijedlog iznosi formalno Eugen Kvaternik; taj predlog odiše duhom Antuna Starčevića, koji ga podupire zajedno sa zastupnikom Petrom Vrdoljkom. Kvaternikov predlog je krstni list nove stranke, hrvatske stranke prava. Kvaternik vidi pogibao u sklapanju državopravnog saveza s Madžarskom, jer tim savezom će se ojačati samo madžarska sloboda i ustav, a hrvatski narod oslabit će i konačno izgubiti svoju slobodu. Kvaternik nije ni za Beč ni za Peštu, »pošto će nas Madžari i Austrija u svom zagrljaju, jer su jači od nas, ugušiti, stoga budimo samostalni«. Njegov predlog ide za tim da se narod hrvatski preko sabora »sa vladajućim kraljem svojim u dogovor stavi, te tim načinom odnošaje svoje pram Ugarske i Austrije, svojim koristima i probitcima shodno, na temelju svojih starodavnih ustavnih prava i zahtijevanjima vremena odgovarajuće uredi«. Prijedlog Kvaternikov nije ostao bez dojma na sabor; sabor je Kvaterniku priznao na usta Bogovića velik njegov idealizam, ali ga otklonio kao neizvediv, pozivajući se naročito na postupak Austrije u Dalmaciji. Starčević, koji je u svom govoru podupro Kvaternikov predlog naglasio je da ne vjeruje ni Beču ni Budimpešti. Najmanje pak vjeruje bečkoj vladi, koju su jedino teške neprilike nagnale da narodima dade prividan ustav. Tristogodišnji život Hrvata dokazuje da »bečke vlade ne mogu promijeniti svoj karakter«. One su uvijek radile proti Hrvatskoj i Ugarskoj«. Starčević vjeruje da hrvatsku državu mogu stvoriti samo »Bog i Hrvati«.

Nakon toga uze sabor u raspravu odnošaj prema Austriji, odnosno poziv vladarev da Hrvatska izašalje svoje zastupnike u Reichsrat. Bila su dva predloga; Makso Prica stavio je predlog da se ide u Reichsrat, na koji je predlog dr. Ante Stojanović, veliki bilježi-

nik virovitičke županije stavio protupredlog neka sabor »Njegovom Veličanstvu putem adrese odgovori, da on — bez povrede starodavnoga, prisegom toli sjajnih kraljeva potvrdjenog ustava, — ne može na carevinsko vijeće izabirati zastupnika od strane kraljevina Hrvatske i Slavonije, a ne može niti u pretres uzeti način budućeg izbiranja«. Sabor je jednoglasno otklonio predlog Pricin. Pristaše bečke orijentacije su naoko poraženi; ali oni su ipak postojali. Ti pristaše bečke orijentacije Mažuranić, Kukuljević. Čepulić, uskoro će se izdvojiti iz narodne stranke i osnovati novu stranku, samostalnu stranku, koja će došavši na vlast kroz nekoliko godina biti nosilac oficijelne hrvatske politike.

Sabor 1861. imao je još nekoliko zgoda manifestirati raspoloženje hrvatske politike, obilježiti stanovište Hrvata. Svakako jedna od najznačajnijih manifestacija bijaše kad je sabor, izabravši za potkapetana kraljevine Gjuru grofa Jelačića, brata pokojnog bana, urnebesom popratio njegov nastupni govor u kojem je rekao: »Volio bih vidjeti narod naš pod tudjim jarmom skučen nego pod izključivim uplivom drugih izobraženih susjeda i to samo zato jer sam uvjeren, da našoj domovini od Turaka pogibelj ne prijeti, Turci bo jesu zadovoljni s imutkom, a kad i kad i s tielom ugnjetenih naroda, medjutim izobraženi narodi od onih, kojimi vladaju, osim imutka i tiela ištu još i dušu, to jest narodnost!« Za taj govor grof Jelačić, tad još aktivni podmaršal bude interniran u cjelovačku tvrdjavu, gdje je bio zatočen madžarski vojskovodja iz 1848. Görgey. Sabor je na predlog Kušlanov radi te internacije Jelačićeve predložio caru oštru predstavku. Značajna je takodjer rasprava o jezičnom pitanju; sabor je zaključio gotovo jednoglasno da se jezik u trojednici proglasi »jugoslavenskim«; prigodom rasprave o naučnoj osnovi u školama izbila je opet žestoka oporba protiv niemstva, cijeli je sabor složan da se u hrvatskim školama ne uvede kao obligatni predmet njemački

jezik. Vrbančić u toj raspravi kliče pozivajući se na primjer Italije da je samo mržnja proti njemačkom jeziku spasila Italiju od njemačkoga gospodstva. Najgorljiviji zagovornik uvadjanja francuskoga jezika u škole mjesto njemačkoga je Eugen Kvaternik; njemu se pridružuje Mihajlo Polit, zastupnik Srba, koji ističe da je duh francuskoga naroda srodniji duhu našega naroda od njemačkoga; Avelin Čepulić kao glavni razlog u prilog francuskom jeziku navodi »da mi Hrvati moramo danas puno politizirati a zato moramo učiti francuski, jer je to jezik diplomatički«. Prihvaćen je konačno predlog odbora, u kojem se njemački jezik nigdje izrijekom ne spominje, ali nije zaključeno da se zamijeni kojim drugim jezikom. Jezično pitanje se proteglo sve do jeseni i nakon saborskih praznika. Na sjednici 11. XI., predposljednjoj, Kvaternik ustaje i veli da se je za volju sloge s braćom Srbima službeni jezik u trojednici nazvao jugoslavenskim, ma da se je po pravi imao nazvati hrvatskim, jer se narod trojednice u svim starim poveljama naziva »gens croata« i reče kako Srbi, koji upravo vijećaju na srpskom kongresu u Karlovcima nazvaše svoj jezik službeno srbskim, ma da u krajevima srbske vojvodine stanuju trećina čisto hrvatskoga življa. Moli braću Srbe, neka ne mute sloge, koju smo mi odlučili ustanoviti upravo tim neutralnim imenom »jugoslavenskim«.

U raspravi u prosvjetnim pitanjima iznio je jedan značajan predlog Avelin Čepulić, predloživši da se u sve škole uvede vrst »narodnog katekizma« u kojem bi se mladež upućivala u politička i državna načela, u upravu i dužnosti državljana, jer, reče Čepulić »nuždno je, da u prvom redu uzgojimo dobre rodoljube. Nama ima do toga stajati, da naša mladež umije razlikovati anarkiju od slobode, absolutizam od ustava, pravi ustav i duh vremena od kojih starih poderanih diploma«. I Starčević je bio vatreni zagovornik toga predloga. Protiv predloga Čepulićevog istupili su u glavnom svećenici jedne i druge vjero-

ispovijesti, poglavito radi naziva »katekizam«, koji pripada uzvišenoj kršćanskoj knjizi a zatim dokazujući, kako se moral može jedino učiti po načelih kršćanske vjere, te je za to suvišna, ako već ne opasna svaka svjetovna knjiga te vrste. Sabor je ipak prihvatio Čepulićev predlog s ispravkom da se ta knjiga ne nazove narodni katekizam, već »narodna knjiga«.

Sabor je istina radio, ali 1861. zemljom stvarno još uvijek vlada birokracija; porez se utjeruje nesmiljeno, obično uz vojničku asistenciju. Sabor ima zaista samo slobodu govora, bez slobode vladanja. Stvarnost je valjda najtočnije definirao zastupnik Petar Horvat, kliknuvši u saboru: »Prije su nam govorili: plati pa šuti, danas nam pak kažu: plati pa govori koliko te volja«.

Biograf Jelačićev barun Neusädter ostavio je u rukopisu i kroniku prvih godina banovanja Šokčevićevoga u svesku pod naslovom »Le ban Šokčević«. U toj njegovoj kronici nalaze se mnogi podatci, koji nam osvijetljuju pozadinu saborskih zaključaka, držanja pojedinh istaknutih ljudi, a nada sve otkrivaju djelovanje velikih europskih političkih sila onoga vremena na hrvatsku politiku.

Po tima Neustädterovima zapiscima sudeći novi politički kurz u Austriji iznenadio je mnoge naše političare, budeći velik optimizam. Ivan Mažuranić, na banketu prigodom svečane instalacije Šokčevićeve održao je govor, koji je kulminirao u riječima: »Kralj nam je dao više slobode nego šo mi možemo ponijeti!«, koje su riječi izazvale, kako veli Neustädter »mnogo tu jetku kritiku, naročito sa strane grofa Jankovića«.

Prve saborske sjednice 1861. još prije Šokčevićeve instalacije bile su pozornica izdržljive opstrukcije unionista. U očekivanju saborskih dogadjaja u Zagrebu i madžarski je sabor prekinuo svoja vijećanja — u Zagrebu su se naime prema Neustädterovoj tvrdnji vodili tajni pregovori, kojima je bio cilj predobiti sabor da još prije banove instalacije zaključi sporazum s Madžarima ili barem postavi kao conditio sine qua non daljnjega saborskoga rada načelni zaključak o sporazumijevanju s madžarskim saborom. Neustädter veli da su ban Šokčević i nadbiskup Haulik znali za te »okultne manevre«, koje da je stvarno osujetio Strossmayer. »Strossmayer je, veli doslovce Neustädter, na sreću imao tad imao iste intencije kao i ban i njih dvojica učiniše sve moguće da to osujete... U potaji je takodjer radio i Gaj u istu svrhu. Gaj je činio sve napore da izmiri interese narodne stranke s interesima cjelokupne monarhije«. Povjerljiva vijećanja vode se u stanu Kukuljevićevom, kojega Strossmayer

dapače predlaže u te dane za vodju narodne stranke. I sam Strossmayer neprestano održaje povjerljive sastanke. »Biskup Strossmayer, piše Neustädter, sa cilindrom na glavi šetao se 17. IV. i više slijedećih dana na veče po biskupskom vrtu s osobama, koje nije bilo moguće prepoznati radi tmine«. Neustädter takodjer tvrdi da je Medo Pucić došavši u Zagreb na sabor povjerio barunu Kušlanu da je Dalmacija voljna ujediniti se s Hrvatskom samo pod jednim uvjetom, naime da se Hrvatska odmah nanovo sjedini s Ugarskom.

Najrelevantniji su podatci, koje Neustädter iznosi u svojoj kronici o uticaju politike Napoleona III. na dogadjaje u Hrvatskoj. Napoleon III. tad je još u očima malih naroda champion nacionalizma, zagovornik i pomagač njihovih nastojanja. Ti mali narodi nijesu slutili da su oni samo jedan ulog u Napoleonovoj političkoj igri; Napoleon podjaruje revolucionarne pokrete kako bi pomoću njih izbio koncesije državama protiv kojih su uperene. Zaista Napoleonova je diplomacija vrlo aktivna u te dane: podržaje revolucionarno vrijenje u Poljskoj, zaštitnik je talijanskoga nacionalizma protiv Austrije, u vezi je s madžarskim revolucionarcima i gradi svoje osnove na Balkanu. Tu je izvršilac te politike tadanji francuski konzul u Beogradu Durègne; u Beogradu se, gdje vlada knez Mihajlo Obrenović gradeći takodjer svoje konstrukcije, nalazi i kapetan francuske vojske Magnan, koji, veli Neustädter, »djeluje prema tajnim instrukcijama iz Pariza«. U travnju dolazi konzul Durègne u Zagreb zajedno sa srpskim »senatorom« Spasićem. Durègne dolazi u Zagreb s preporučnim pismom na tadanjega istaknutog unionistu grofa Miroslava Kulmera, ali stupa u najtjesnije veze s Eugenom Kvaternikom i »nekim najutjecajnijim članovima hrvatskoga sabora«. Dokazuje to kako je hrvatska politika postala interesantna za Napoleona — Kvaternikov boravak u Parizu 1859. i njegov »promemorija« princu Jérômeu Napoleonu nijesu ostali bez rezultata. Konzul Durègne odsio je u Hotelu k Caru Austrijanskome i, veli dalje doslovce Neustädter: »često primao Pacela i Kvaternika, koji su se i s njim šetali. Francuski je konzul dapače zalazio i u male kavane i uskoro nije bila više tajna, da on potajno djeluje da spriječi ujedinjenje Hrvatske s Ugarskom, premda je istodobno podbadao Hrvate na opoziciju protiv carske vlade. Predskazivao je na način proroka da će se tursko carstvo srušiti i da će se ostvariti san Jugoslavena da na njegovim ruševinama osnuju jedno veliko jugoslavensko kraljevstvo i da bi stoga razloga svako sjedinjenje s Ugarskom bilo zaprekom osnova za njihovu budućnost. Medjutim se znalo da i grof Teleki u Madžarskoj takodjer radi na tome, da se osujeti izmirenje izmedju Hrvatske i Ugarske. Bijaše stoga očito da francuska diplomacija nastoji pod svaku cijenu spriječiti konsolidaciju austrijskoga carstva pomoću srdačnoga sporazuma zemalja ujedinjenih pod carskom krunom

i da ona potajno podbada Ugarsku, Srbiju, Hrvatsku, Poljsku i raju u Turskoj na bunu i revoluciju kako bi time paralizirala koaliciju sjevernih vlasti, na koju ih je nagonila perfidija Napoleona III. unatoč njihovih izrazitih uzajamnih antipatija«. Toliko Neustädter. Boravak francuskoga konzula u Zagrebu i njegovi razgovori s političarima narodne stranke sigurno nijesu ostali bez uticaja na njihovu taktiku — jamačno se i tu krije jedan od uzroka neodlučnosti narodne stranke prema Budimpešti, njezino vječno odgadjanje jasne odluke. Očito su previše računali na bilo direktnu bilo indirektnu pomoć francuske politike, koja medjutim, kako svjedoči slučaj baš grofa Telekija, dvolično istodobno podržaje i najbolje odnose s Bečom, odaje mu nastojanja revolucionaraca, šara i plete dok Königgrätz ne donosi pobjedu madžarskoj politici.

Konačno Neustädter bilježi takodjer verziju da Strossmayer nije bio načelan protivnik odašiljanja delegata hrvatskoga sabora u bečki Reichsrat. On veli da su i Strossmayer i Kukuljević i Vukotinović pokazali se već vrlo sklonima izmisliti podesnu transakciju da se pošalju zastupnici u Beč i da su naročito nastojali za to predobiti grofa Miroslava Kulmera, »upravo ga opsijedajući u korist te ideje«.

Odlučivši ne ići u Reichsrat sabor 1861. potpisao je i svoju smrtnu osudu. S datumom 8. XI. sabor je raspušten. No borba izmedju Beča i Budimpešte još je daleko od odluke. U toj borbi Beč još računa sa Zagrebom. Za provedbu svoje politike Beč nastoji osnovati stranku sebi sklonu. I zato daje izvjestne koncesije: vladar sankcionira § 42. s obvezom da će ovaj članak »prvom budućem saboru ugarskom predložiti na raspravljanje« kao svoj kraljevski predlog. 20. XI. hrvatski dikasterij pretvoren je u hrvatsku dvorsku kancelariju a Ivan Mažuranić imenovan hrvatskim kancelarom i tajnim savjetnikom; 30. VI. 1862. u Zagrebu je osnovan stol sedmorice, čime je Hrvatska konačno u sudbenom pogledu odijeljena od Ugarske. Kroz četiri godine Hrvatska će biti bez sabora. Dilema: s Bečom ili Budimpeštom pritiste cijelu hrvatsku politiku, koja se kao Hrvat u Vrazovoj simboličkoj pjesmi nalazi »pred otvorenim nebom«. Ona je po svom najbrojnijem predstavniku narodnoj stranci, kako reče Martin Polić u svojoj »Parlamentarnoj povijesti« i »skeptična i neodlučna — prava hamletovska narav«.

VOLJOM BISMARCKOVOM
1862—1871

U rujnu 1862. dotadanji pruski poklisar na carskom dvoru u Parizu Otto Bismarck postaje pruskim ministrom predsjednikom. Napuštajući Pariz veli on svojemu nasljedniku grofu Seherr-Thossu: »Hoću uzvisiti Prusiju, pribaviti joj položaj u Njemačkoj, koji joj pripada kao čisto njemačkoj državi. Ja ne potcjenjujem vrijednost, koju može imati za nas pomoć Madžara i ja znam da Madžari nijesu revolucionarci u običnom smislu riječi; kad mi pobijedimo bit će i Madžarska slobodna!« U tima je Bismarckovim riječima kao u orahovoj ljusci sadržana jezgra zbivanja budućih godina i — odluka u hrvatskoj politici.

Ugušenje revolucije 1848. nije riješilo problem Austrije, koji je iskrsnuo čim se rodila ideja nacionalizma. Beč ne može uskladiti interese dinastije i zahtjeve naroda, koji ne žele biti više samo podanici nego hoće postati državljani, odlučivati sami o svom životu. Borba dinastičkoga legitimizma i demokratske ustavnosti postaje kritična čim nanovo izlazi na dnevni red njemačko nacionalno pitanje. Habsburški legitimizam je kako tako odoljevao talijanskom i madžarskom nacionalizmu, te nacionalizmu slavenskih naroda u carevini. Čim se k tome pridruži problem njemačkoga nacionalizma opterećenje je preveliko.

U slutnji borbe izmedju Prusije i Austrije za vodstvo u Njemačkoj vodi se politika veljačkoga patenta: želi se izolirati Madžare, prirodne saveznike Bismarckovih težnja. Hrvatska je u toj političkoj akciji važan odsjek, sva nastojanja bečke politike idu za tim da se Hrvate dovede u Reichsrat. Novi kancelar Ivan Mažuranić postaje nosiocem te politike; kao instrumenat te politike stvorit će se nova stranka, »samostalna stranka«.

Mažuranić ne počinje svoju politiku praznoruk. Pored političkih koncesija: osnutka dvorske kancelarije i osnutka stola sedmorice čime se likvidiraju i posljednje veze izmedju Ugarske i Hrvatske, javljaju se i koncesije ekonomske naravi. 1862. u kolovozu sastaje se opet jedna banska konferencija da se pozabavi prevažnim pitanjem željeznice. U gradnji već je željeznica Sisak-Zagreb-Zidani Most. Članovi banske konferencije vide važnost te trase, ona iz temelja mijenja stare linije trgovačkog i ekonomskog iživljavanja zemlje koje su se kretale od Kvarnera na Kupu i Savu. Nova trasa odsijeca cijeli jugozapadni dio kraljevine od prometne žile, hrvatski privredni život morat će postati ovisan od Trsta. Članovi banske konferencije zahtijevaju prugu Zemun-Ruma, Vinkovci-Djakovo, Požega-Sisak-Zagreb-Karlovac-Rijeka. Debate o tom željezničkom pitanju potrajat će više godina — u njima se ističe Lazar barun Hellenbach, političar i ekonom i originalan filozof (njegova filozofska djela »Philosophie des gesunden Menschenverstandes«, »Der Individualismus im Lichte der Biologie und Philosophie der Gegenwart«, »Aus dem Tagebuche eines Philosophen« steći će mu kasnije ugled u medjunarodnom ilozofskom svijetu; u »Pozoru« 1862. objelodanit će seriju članaka svojih »socijalnih razmatranja« prvi kod nas pokrećući proučavanje socijalnih problema, naročito socijalni život našega seljaka). Hellenbach se naročito bori zajedno sa Strossmayerom protiv toga da transverzalna hrvatska željeznica ide duž Save preko Broda, ističući da je Sava sama po sebi jedna komunikaciona veza i da će željeznica preko Djakova i Požege na Sisak povoljno djelovati ne samo na Posavinu nego i Podravinu.

Banska konferencija 1862. budi mnoge nade. Ona za neko vrijeme jača opći interes za ekonomske probleme. 1864. priredjuje se u Zagrebu prva »dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba«, koju svojski podupire Mažuranić kao kancelar. Izložba je veliki

UMJERENI UNIONISTE
Ignjat Brlić, Julije grof Janković, Jovan Živković

LAZAR BARUN HELLENBACH

KOLOMAN BEDEKOVIĆ
ban 1871. — 1872., kasnije hrv. ministar

ANTUN VAKANOVIĆ
namjestnik banske časti 1872.-1873.

IVAN VONČINA, STJEPAN ILIJAŠEVIĆ, JOSIP ŽUVIĆ, DVIJE NEPOZNATE LIČNOSTI I NA KRAJU FRANJO ŽUŽELJ
(s lijeva na desno)

LADISLAV GROF PEJAČEVIĆ
sjedi u krugu svojih političkih prijatelja

uspjeh, daje temeljit pregled ne samo ekonomskih nego i kulturnih nastojanja Hrvatske posljednjih decenija. Iz njezinoga kataloga se razabire kako je Hrvatska od početka preporoda — »Ilirci« s Draškovićem i Vukotinovićem na čelu i tu su bili pioniri — proživjela takodjer jednu ekonomsku revoluciju, iz primitivnoga patriarhalnoga načina gospodarstva počela se koristiti uzorima racionalnog gospodarenja stranog svijeta; zagrebačka izložba 1864. otkriva već znatne rezultate na oplemenjivanju stoke, na poboljšanju standarta poljodjelskih proizvoda; zamjerni su su rezultati industrijskih nastojanja. Tu se ne smije prešutjeti pionirski rad tadanjega veleposjeda poglavito Strossmayera, Levina Raucha, Hellenbacha, Bombellesa, Vraniczanya i dr. koji u naš gospodarski život presadjuje iskustva zapadne Europe. Ti uzori nijesu jalovi — medju nagradjenicima nalazimo lijep broj seljaka i njihovih proizvoda. Iz dragocjenih statističkih podataka kataloga razabire se snažan polet trgovine u Hrvatskoj, koja je po svom geografskom položaju spojka zapadnog Balkana sa Srednjom Europom, te njegovog istoka sa Zapadnom Europom.

Izvoz, poglavito drveta, teče u Italiju, Francusku i Španiju, žito i stoka u Austriju i Italiju. Izvoz stalno raste; 1861. nakon sloma apsolutizma uvoz je iznosio 7,997.684 forinti, a izvoz 4,513.953 forinti, a već slijedeće godine uvoz pada, a izvoz raste: uvoz iznosi 7,305.094, a izvoz 5,662.073 forinti. Da se ocijeni značenje tih svota trgovačke bilance potrebno je napomenuti da je proračun Dalmacije, Hrvatske i Slavonije te Vojne Krajine 1863./64. iznosio primitaka 11,035.518 forinti a izdataka 7,178.083 forinte, dok je razlika od 3,857.425 forinti ulazila u državni proračun carevine. (Prihodi Dalmacije iznosili su 2,411.018 forinti a rashodi 2,279.343; Hrvatske i Slavonije prihodi 6,567.225, a rashodi 3,224.476; Vojne Krajine prihodi 2,057.275, a rashodi 1,674.264 forinti.)

Uvoz pada u glavnom radi osnutka domaćih industrija i razvitka obrta; tih godina počinje cvjetati niz industrija, razvija se rudarstvo (željezo, bakar, sumpor, asfalt, kameno ulje) koje će kasnijih decenija posvema zahiriti i zamrijeti. Zagrebačka izložba ot-

kriva puteve, kojima bi pošao političko-ekonomski život Hrvatske da nije bio presječen hrvatsko-ugarskom nagodbom i njezinima privrednim utanačenjima.

Jezgro nove samostalne stranke tvore oni politički ljudi, koji su u prošlom saboru simpatizirali s predlogom Maksa Price, gdje se naglašujući državopravnu samostalnost Dalmacije, Hrvatske i Slavonije istodobno priznavalo da su izmedju njih i drugih zemalja austrijskih tokom tri stotine godina zaista nastali zajednički interesi i doticaji, obranbene, gospodarske i financijalne naravi. Za tu Mažuranićevu politiku izjaviše se, što je naročito značajno, poglavito političari iz Hrvatskoga Primorja: Ivan Vončina i Avelin Čepulić, koji je bio najgorljiviji pobornik te politike, onda Ambroz Vraniczany, nadalje Kukuljević, Vukotinović, Prica, Adolfo Veber, Nikola Krestić, dr. Jovan Subotić, a podupirao je tu politiku i nadbiskup kardinal Haulik. Protiv tih, tada narečenih »centralista« vodi glavnu oporbu narodna stranka; protiv samostalne stranke naravno su i Starčević i Kvaternik. Stranke u toj evoluciji mijenjaju imena. Unionistička stranka počinje se nazivati ustavno-narodnom strankom; stara narodna stranka pod vodstvom Mrazovića i Račkoga nazivlje se narodnom ili narodno-liberalnom strankom, a prijatelji bečke orijentacije zovu svoju stranku službeno »samostalnom narodnom strankom«.

Danas iz perspektive od blizu osam desetljeća politika Ivana Mažuranića kao hrvatskog kancelara i njegove samostalne stranke ne ukazuje se tako mrskom a najmanje nepatriotskom kako se to činila njezinim suvremenicima, pristašama narodne stranke. Uporedjena s politikom narodne stranke ta politika je mnogo realnija, upire se u stvarne činjenice, a što je najvažnije predstavlja jednu konkretnu odluku prema neodlučnosti politike narodne stranke, koja se upire na predmjeve državopravnih formula. Mažuranićeva politika je konstrukcija stvarnosti, politika narodne stranke jedan pravni proces. Temeljna

je misao Mažuranićeve politike da će biti bolje ako se Hrvatska nagodi s Austrijom p r i j e nego li to učini Ugarska; Mažuranić bijaše uvjeren, a vjerojatno je kao suradnik Schmerlingov imao za to i izvjestnih jamstava, da će u toj kombinaciji prije doći do sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, a vjerojatno i do sjedinjenja Vojne Krajine. Mažuranić je želio stvoriti fait accompli uvećanja Hrvatske, koja će sjedinjena onda moći mnogo uspješnije raščistiti odnošaje s Ugarskom.

Misli vodilje samostalne stranke razložene su u brošuri »Uvjetno ili bezuvjetno?« koja je izdana u Zagrebu 1864. kao manuskript. Pisac brošure nije naznačen, ali je sudeći po lapidarnom stilu, preciznosti izražaja, gvozdenoj logici umovanja očito potakla iz pera samoga Mažuranića. Na ustuk toj brošuri izdana je brošura »Politische Gespräche auf der Südpromenade in Agram« u kojoj se u formi dijaloga nastoji pobiti načela politike samostalne stranke. Značajno je da se u toj polemici o ciljevima samostalne stranke izriče misao da će hrvatska politika samo preko Reichsrata moći djelovati na vanjsku politiku cjelokupne monarkije, ako ne odmah a ono u dogledno vrijeme, dok u ovisnosti od Budimpešte ne će do toga nikad doći. A istočno pitanje je vanjsko-politički problem, koji i te kako zanima hrvatsku politiku. Autonomiju pak svoju moći će Hrvatska u zajednici s Austrijom ne manje očuvati nego u zajednici s Ugarskom. Za samostalnu stranku i njezinoga vodju važnije su političke realnosti od državopravnih teorija i čiste apsolutnosti ustavnih zasada. Politika samostalne stranke nesumnjivo predstavlja stvarno riješenje hrvatskoga pitanja u habsburškoj carevini. Glavni prigovor narodne stranke toj politici da će se time Hrvati utopiti u njemačkom moru, da će postati privjesak njemačke politike u ono vrijeme moguće je i imao privid zbiljske opasnosti — narodnjaci su naročito upozoravali na protunarodnu politiku Austrije u Dalmaciji — ali pozniji razvitak dogadjaja

pokazao je da su te bojazni bile pretjerane. Jamačno bi s pristupom Hrvatske u austrijsku polu monarhije pozicije svih tamošnjih Slavena bile ojačane. Politika samostalne stranke bila je ostvariva neposredno u vrijeme veljačkoga patenta. Kasnije su njezine šanse sve više opadale. Mažuranić je jednako, kao uostalom i narodna stranka samo u drugom pravcu, temeljio svoju politiku na krivoj psihološkoj predpostavci. Jamstvo za uspjeh svoje politike, a to je krepko naglašeno i u spomenutoj brošuri »Uvjetno ili bezuvjetno?«, gleda Mažuranić i samostalna stranka u ličnosti i obećanju vladarevom; on osniva svu svoju politiku na »pravdoljublju našega vladaoca«, baš kao što i narodna stranka osniva svoju politiku na ustavnom duhu Madžara. Politika samostalne stranke nije uspjela. Njezin neuspjeh jamačno je pospješio razvitak dogadjaja, ali bojazan da će se Austrija sama nagoditi s Ugarskom, da će hrvatska politika biti stavljena pred fait accompli, da će biti stavljena pod diktat nagodbe zaista se je oživotvorila.

Da je ta politika neuspjela sigurno ima mnogo krivice i na samostalnoj stranci. Vlada Mažuranić-Šokčević u provadjanju svoje politike ne bira uvijek sredstava. Nakon kratke idile 1861. počinju opet u Hrvatskoj politički progoni. Dragojlo Kušlan, tadanji veliki bilježnik zagrebačke županije bude otpušten jer je protivnik Mažuranićeve politike; Ante Starčević putuje u zatvor; Kvaternik, radi svoje brošure »Politička razmatranja« bude osudjen na šest tjedana zatvora »radi smetanja javnog mira«, nakon zatvora Kvaternik odlazi u drugo svoje progonstvo u inozemstvo. Počinje žestok progon štampe. »Pozor« kao glavno glasilo narodne stranke obustavljen je 11. I. 1864. najprije na tri mjeseca a onda trajno, talentirani, karakterni Ivan Perkovac njegov urednik biva osudjen 1864. na tri mjeseca zatvora radi četiri svoja članka u »Pozoru« jer da »buni narod«. Šokčević se bavi idejom izdavati list, koji bi bio ustuk »Pozoru«. Mržnja i inat unose se u dnevnu politiku, trujući

lične odnošaje medju nekadašnjima političkim prijateljima iz 1848.; od te zatrovanosti trpit će mnogo buduća vladavina Ivana Mažuranića kao bana. I ta politika netolerancije dovodi do zbliženja narodne stranke s unionistima.

Formiranje nove samostalne stranke logično je dovelo do potrebe izbora, do saziva novog sabora, koji će provesti njezinu politiku i dovesti Hrvatsku u Reichsrat. Mažuranić i Šokčević nijesu bili sigurni za izbornu pobjedu. Da ipak do nje dodju odlučiše promijeniti izborni zakon. Po prvi puta se sad počinju u Hrvatskoj »praviti izbori«, pokušava korigirati narodna volja. Šokčević prema Mažuranićevim instrukcijama saziva u veljači 1865. treću i posljednju bansku konferenciju, koja sastavlja nov izborni red. Na konferenciju poziva većinu predstavnika samostalne stranke, od unionista samo grofa Jankovića, Ignjata Brlića i baruna Jurja Raucha, od narodne stranke, koja nesumnjivo predstavlja većinu raspoloženja u narodu samo Strossmayera i Matu Mrazovića. Medjutim opozicija se ne odaziva pozivu i Mažuranićevi pristaše sami provode izbornu reformu: broj virilista smanjuje se od 79 na 24, broj zastupnika smanjuje se u Hrvatskoj od 120 na 74, dok broj zastupnika iz Krajine, za koje se zna da će glasovati za Beč ostaje 55; broj crkvenih dostojanstvenika takodjer ostaje 10 jer se zna da je visoki kler — osim Strossmayera — sav za bečku orijentaciju.

U lipnju su provedeni izbori najprije u Krajini, koja je, kako se i očekivalo, glasovala listom za ulazak u Reichsrat. U provincijalnoj Hrvatskoj medjutim je na izbore izašla narodna stranka fuzionirana sa starima unionistima, dobivši dvije trećine zastupnika, dok je stranka prava dobila s pet zastupnika šest mandata. Politika je Mažuranićeva poražena na izborima. Ali nova situacija nije ni za politiku narodne stranke pored svega izbornog uspjeha bila povoljna; federalistička Strassmayer-Mrazovićeva stranka je fuzijom sa čistim unionistima samo ojačala unioni-

stičku ideju. Samostalci su nazivali tad fuziju »konfuzijom« — i zaista je ta fuzija unijela mnogo zbrke i zabune u pojmove tadanje hrvatske politike.

Politika Schmerlingova doživljuje brodolom; on odlazi, a Mažuranić podnosi demisiju kao hrvatski kancelar odmah nakon izbora, već 10. VII., koja postaje definitivna tek 1. XI. Sabor se medjutim ne sastaje, bude tri puta odgodjen — za cjelokupnu austrijsku politiku hrvatski sabor nije više važan. Car je s odpustom Schmerlingovim napustio i svoju politiku izoliranja Ugarske. 20. IX. 1865. izlazi opet carski manifest, kojim se obustavlja djelovanje Reichsrata. »Pošto se velik dio carevine usteže od skupnoga zakonotvornog poslovanja, — veli se u listopadskom manifestu, — odlučio sam stupiti na put sporazuma sa zakonitim zastupnicima i s t o č n i h zemalja carevine«. Listopadskim manifestom politika izmirenja s Ugarskom proglašena je službenom bečkom politikom. Beč je prisiljen na nagadjanje s Madžarima. Odnošaji izmedju Austrije i Prusije približavaju se kritičnoj fazi. Pitanje Schleswig-Hollsteina, u koji je problem Bismarck virtuozno uvukao bečku politiku postat će polaznom točkom neminovne borbe izmedju Austrije i Prusije za vodstvo Njemačke. Austrija mora u toj situaciji tražiti modus vivendi s Madžarima. Predvidjanja Mažuranićeva da će se Beč i Budimpešta nagoditi bez obzira na hrvatsku politiku počinju se ostvarivati. U toj situaciji fuzija s unionistima koban je balast za narodnu stranku.

Tek 12. XI. 1865. sastaje se novi sabor. Carev reskript traži od sabora da odabere svoje zastupnike za krunisanje, sabor to otklanja jer ne želi učestvovati u krunisanju dok ne budu riješeni odnošaji izmedju Ugarske i Hrvatske. U adresi saborskoj većina se upire na saborski čl. 42. iz 1861. Na pitanju odnosa izmedju Ugarske i Hrvatske izborna se većina raspada, fuzija se razvrgava — narodna stranka sad suradjuje sa svojima izbornim protivnicima samostalcima, obrazovavši s njima saborsku većinu. U opoziciji su unioniste i pravaši. Adresa saborske većine ističe, uz zahtjev za sjedinjenje Dalmacije i Krajine Hrvatskoj, da hrvatski sabor želi zajedničke poslove cjelokupne monarhije »riješiti u zajednici s kraljevinom Ugarskom«, ali samo kao jednak i ravnopravan čimbenik s ugarskim saborom. Nakon prihvata takve adrese krajiški zastupnici napuštaju sabor, koji postaje krnj. Na tu adresu pozove vladar sabor da odmah izabere kraljevinsku deputaciju, koja će stupiti u vezu s ugarskom kraljevinskom deputacijom i raspraviti s njom »kako glede medjusobnoga državopravnog odnosa, tako i glede odnosa prema cjelokupnoj monarhiji.« Za Vojnu Krajinu veli se u vladarevom odgovoru da je ona istina »cjeloviti sastavni dio Hrvatske«, ali da »obziri na obranbenu snagu cjelokupne monarhije ne dopuštaju da se sadanji sustav Vojne Krajine ukine njezinim spajanjem s materom zemljom pod istu provincijalnu upravu«; glede Dalmacije izjavio je vladar da se sjedinjenje ne može provesti »dok se ne urede državopravni odnosi Hrvatske i Slavonije s jedne strane prema Ugarskoj, a s druge strane prema cjelokupnoj monarhiji«. Narodna stranka kao nosilac hrvatske politike sve više je u nezavidnom položaju; ipak vodi proces dalje, ne vjerujući još uvijek pravo u mogućnost austro-ugarske nagodbe. Nakon neuspjeha prve svoje adrese sabor podnosi u ožujku 1866. drugu adresu, zamolivši i opet cjelokupnost Hrvatske, ali je prisiljen i na uzmak: izabire odbor od dvanaest zastupnika kao kraljevinsku deputaciju, makar ugarski sabor još nije izjavio da priznaje teritorijalnu cjelokupnost Hrvatske i njezinu neodvisnost u smislu čl. 42. U deputaciju su izabrani samo članovi narodne stranke i samostalci — unioniste i pravaši otklonili su i aktivno i pasivno sudjelovanje već kod izbora njezinoga. Hrvatska kraljevinska deputacija odlazi u Budimpeštu pod vodstvom Strossmayerovim. Tamo se sastaje s ugarskom kraljevinskom deputacijom pod predsjedništvom grofa Majlatha. Rasprave traju bez

uspjeha puna dva mjeseca sve do 16. VI. 1866. Madžari znaju svoju snagu i temeljito mijenjaju ponudu koju je Deak postavio u saboru 1861. a o kojoj onda narodna stranka nije htjela ni čuti. Madžarski uvjeti sad traže priznanje da 1848. nije pravno prekinuta veza izmedju Hrvatske i Ugarske, već samo faktički, da se hrvatsko-ugarski pregovori ne mogu ticati skupnih poslova čitave monarhije, već samo zajedničkih poslova s Ugarskom, koja priznaje Hrvatskoj autonomiju samo u upravi, pravosudju te bogoštovju i nastavi, te da k Hrvatskoj ne pripada teritorijalno ni Rijeka ni Medjimurje. 16. VI. razidjoše se kraljevinske deputacije i sad tek Strossmayer priznaje da je »opazio da nas Madžari ne žele imati uza se kao ravnopravan narod već pod sobom kao podložan«.

Madžari sad mogu čekati; hrvatsko-ugarske kraljevinske deputacije razišle su se upravo uoči proglašenja austro-pruskoga rata, koji je započe 17. VI. 1866.

Mnogo se je govorilo u saboru 1865./66., niveau je tih saborskih rasprava visok; danas kad čitamo saborske izvještaje tih godina čine nam se oni kao referati iz kakvoga debaterskoga kluba. Politika se iscrpljuje u oštroumnosti saborskih debata. Narod živi svojim životom i plaća poreze. Dapače i sabor se mora u nekoliko sjednica pozabaviti načinom utjerivanja poreza, koji se ne može zamisliti više bez brahijalne sile. Narod je kao pasivni antikni kor. Daje se čuti samo u sukobima prigodom utjerivanja poreza. I javlja se kao utjelovljenje njegovog otpora Udmanić. Pored visoke ucjene raspisane na njegovu glavu godinu dana taj romantični razbojnik izmiče vlastima, jer selo ga krije. Udmanić robi i pali — ali nikad malog čovjeka ili seljaka. I sela vjeruju da je on uskrsli Matija Gubec.

Proljeće 1866. frapantno naliči na sparne ljetne dane srpnja 1914. Od veljače traje kriza izmedju Beča i Berlina radi Schleswig-Hollsteina. Austrija je

u jedan mah spremna i na posredovanje Napoleona III. 14. III. boravi u Berlinu talijanski general Gavone — konture rata na dvije fronte ukazuju se sve jasnije. Još uvijek traje duel s diplomatskim notama — ali ton njihov postaje sve viši. Dok u Budimpešti razgovaraju hrvatska i ugarska kraljevinska delegacija, na sjever prema Olomucu i na jugozapad carstva prema Veroni kotrljaju se već vlakovi s vojskom. Tek osam dana nakon austrijske mobilizacije mobilizira Pruska — još uvijek se plete diplomatska igra Bismarckova, jer važno je tko će biti krivac rata, a koji on mora povesti da postigne ujedinjenje Njemačke. U svibnju još predlaže pouzdaniku Franje Josipa Gablenzu da si Austrija i Prusija podijele vlast u Njemačkoj i da složno napanu Francusku i da je prisile da preda Alzaciju — Franjo Josip to odbija čudnim odgovorom: »Da ste došli s tim prije šest mjeseci!« Ali ratni stroj je već u pokretu, ne da se više zaustaviti.

21. VI. došlo je do prvih okršaja, na veče 3. VII. 1866. odluka je već pala, pored svih uspjeha na talijanskom bojištu, Austrija je pobijedjena kod Kraljičinoga Graca. Šef generalnoga štaba Benedekove vojske bio je Gedeon Krizmanić, šurjak Ljudevita Gaja. 18. VII. stigao je u malo jedno svratište u Meidlingu jedan gospodin, koji se zapisao u knjigu stranaca kao »advokat Ferenczy«. Drugog jutra se je s fijakerom odvezao u bečki Burg. Bio je to Franjo Deak koji je došao u Beč na poziv vladarev. Deak je velikodušan — od poraženoga cara ne traži za Ugarsku ništa više nego što je tražio prije poraza u svojoj adresi. Deak otklanja carevu ponudu da sastavi parlamentarnu vladu u Ugarskoj, koja će provesti sporazum, nego predlaže da se mandat povjeri grofu Juliju Andrassyju, kandidatu i carice Elizabete, koja se nakon lutanja po inozemstvu u času krize vratila u Austriju i postala gorljivim zagovornikom madžarske stvari. Grof Andrassy nekadašnji major buntovničke vojske iz 1848., poslanik revolucionarne

madžarske vlade u Carigradu, dugogodišnji emigrant, osudjen od austrijskoga vojnog suda na kazan smrti vješanjem postaje spasiteljem habsburškoga carstva; jer carstvo je opet nakon poraza kod Kraljičinoga Graca u teškom previranju, nad samim Bečom proglašeno je opsadno stanje. Andrassy i Deak osvajaju Franju Josipa za dualizam: 18. II. 1867. Ugarska dobiva samostalnu vladu, 30. III. 1867. zakonska osnova o nagodbi primljena je u ugarskoj zastupničkoj kući, 5. IV. u velikaškoj kući. Još 7. II. 1867. pala je austrijska Belcredijeva vlada, koja je zagovarala federalistički centralizam — Saksonac Beust postaje austrijskim premijerom i s Madžarima sklapa nagodbu o podjeli vlasti.

Kad su već u toku bili živi pregovori izmedju Beča i Budimpešte za austro-ugarsku nagodbu sastaje se u studenom 1866. hrvatski sabor. Istina još je u kolovozu Strossmayer bio optimista pišući Račkome: »Nam Slavjanom dogadjaji idu na ruku,« ali sad je već raspoloženje sumorno, zanijeti nije mogao politički svijet ni bijeg u prošlost prigodom proslave 300-godišnjice smrti Nikole Zrinskoga kod Sigeta. Protiv te proslave, kojoj Strossmayer daje biljeg darujući za osnutak sveučilišta u Zagrebu 50 000 forinti, koja će svota dobrovoljnim prinosima porasti do konca godine na 180 000 forinti, grmi Ante Starčević, tvrdeći da se sigetska obljetnica ne treba slaviti, jer je Zrinski pao braneći Madžarsku od Turaka za Austriju, i jer »jedno izmedju sredstava, kojim se narodi drže u sužanjstvu, jest to, da se narodu nenade čas mira, za da razmišljava o svojoj nevolji, nego se radi, da se zabavlja kojekakvim obsjenama ter tim da ga pogiba bez da bol ćuti«. Još u posljednji čas otkriven je spomenik banu Jelačiću; da se zakasnilo samo par mjeseci, moguće ne bi bilo ni došlo do otkrića. Po zlogukim okolnostima odvija se slava; uoči postavljanja spomenika umire vjerni Jelačićev prijatelj i biograf barun Neustädter predsjednik odbora za postavljanje spomenika; Ognjeslav Utješinović

Ostrožinski, stari »Ilirac« divni self mademan, podžupan varaždinske županije za Jelačićeve ere na dan otkrića spomenika širi svoju prigodnicu »Uskrsnuće Jelačića Bana« u kojoj dolaze stihovi: »Ako živi obraza ne madu, — Ako živi za pravdu ne znadu — Pokojni će grobe otvoriti — I na mrtva usta govoriti . . .« Poslije proslave bude za 24 sata penzioniran — pjesma kao i cijela Jelačićeva proslava kvari raspoloženje austro-ugarskoga pregovaranja. Sad poslije Kraljičinoga Graca, za vrijeme austro-ugarskih pregovora sabor prihvaća zaključak da se ima napustiti ideja unije s Ugarskom i pokušati nagodba s Austrijom. Od 130 zastupnika njih 86 glasovalo je za taj predlog; proti su glasovala 44 unionista, dok se četiri zastupnika, medju Starčević sustegoše od glasovanja. Zaključak je obrazložen u adresi predala u Beču vladaru posebna deputacija sa Strossmayerom na čelu. Prekasno! Belcredi je pao i dolazi Beust, zagovornik nagodbe s Madžarima. Austro-ugarska nagodba imala se vidljivo manifestirati svečanim krunisanjem Franje Josipa I. Stjepanovom krunom. Hrvatski sabor bude pozvan izaslati svoje zastupstvo na krunisanje. Sabor to otkloni pozivajući se na činjenicu jer još nije uredjeno pitanje odnosa izmedju Hrvatske i Ugarske.

Sabor vijeća bez Strossmayera — na zahtjev vladarev otišao je na put u inozemstvo da ne smeta svojom ličnošću razvoj saborskoga rada. U pismu Račkome iz Beča od 29. IV. Strossmayer sam priča kako je to sve bilo: »Mene su dakle po svemu mnijenju napravili »unschädlich«, to jest danas sam imao audijenciju kod cara, koji mi reče: »Ovo je moja volja i zapovijed, da vi branite poznati madžarski program. Ako toga ne ćete, Vi ne smijete na sabor; reći vam imam otprto, da, ako bi se usprotivili, da sam pripravan »Zwangsmassregeln prot Vami upotrebiti«. Autentični izraz, kojim se je poslužio, jest: »Ich werde gewiss auch vor Zwangsmassregeln nicht zurückschrecken«. Možete si misliti, što je na to poštena moja duša osićala i što su mi usta izustila. Ja nikomu na svijetu za ljubav moje osvjedočenje ne mijenjam, a sili se dakako p r o t i v i t i ne mogu. Zato idem za koje vrijeme u Francusku... Akademije što se tiče, Vi nju u ime božije otvorite i bez mene. Ja sam imao

namjeru tom prilikom poslati slike Cara, Carice i onaj od pape dobiveni križ. Ako mislite da bi to dobro bilo, a Vi mi pišite; ja ću naredbe učiniti, da to bude«. Rački bude lišen službe zemaljskog školskog nadzornika. I Ivan Mažuranić se odriče mandata, popuštajući pritisku kao i Strossmayer. U te dane umire i Dragojlo Kušlan. Franjo Josip želi imati pokorni sabor, koji će primiti njegov diktat hrvatsko-ugarske nagodbe.

Još prije svoga raspusta na predlog Vončine sabor 11. V. 1867. jednoglasno stvara zaključak: »Sabor trojedne kraljevine svečano izjavljuje, da trojedna kraljevina priznaje srpski narod, koji u njoj stanuje, kao narod istovjetan i ravnopravan s hrvatskim narodom«.

Sabor bude 25. V. 1867. raspušten a krunisanje obavljeno i bez hrvatskoga zastupstva 8. VI. 1867. Par dana zatim odpušten je Šokčević kao ban, a banske časti namjestnikom imenovan je 27. VI. barun Levin Rauch sa zadatkom da provede ugarsko-hrvatsku nagodbu na načelima, koja je istakla ugarska kraljevinska deputacija u proljeće 1866. Kod Kraljičinog Graca završeno je s teškim porazom važno jedno razdoblje hrvatske politike u XIX. vijeku.

Levin Rauch dobio je zadatak stvoriti sabor s većinom, koja će sklopiti nagodbu s Ugarskom. O raspoloženju zemlje ne može biti sumnje. Da se to raspoloženje zemlje korigira oktroira se novi izborni zakon, kojim je povećan broj virilista, broj biranih zastupnika smanjen na 66. Slijede progoni nepoćudnih dokučivih pristaša narodne stranke, poglavito profesora; otpušten je dapače i ravnatelj realke Josip Torbar. U kolovozu 1867. obustavljen je »Pozor«. Izbori u Hrvatskoj počinju zanimati i širu inozemnu javnost. U Hrvatskoj boravi istaknuti francuski novinar Louis Rigondaut, koji izvješćuje francuske i belgijske novine o Rauchovom izbornom teroru. Rauch daje Rigondauta odstraniti iz Hrvatske. Vlast fabricira izbore, na kojima unionistička stranka naravno dobiva većinu od 52 zastupnika, dok je opozicija spala na 14 mandata. Sabor se sastaje 8. I. 1868. a počinje njegov rad s eksodusom opozicije. 30. I. 1868.

već je izabrana kraljevinska deputacija u koju ulaze: grof Julije Janković, grof Ladislav Pejačević, Koloman Bedeković, Antun Vakanović, Mirko Šuhaj, Ignjat Brlić, Jovan Živković, Josip Žuvić, Ante Stojanović, Janko Car, Pavao Batagliarini i kanonik Vuković. Ali ni s tom kraljevinskom deputacijom sklapanje nagodbe ne uspijeva kako se očekivalo. U samom kraljevinskom odboru javlja se opozicija, koju stvaraju grof Janković, Jovan Živković i Ignjat Brlić tražeći za Hrvatsku u okviru nagodbe finnacijalnu samostalnost, za koju je bio i sam Deak, a bana da imenuje kralj na preporuku hrvatskog sabora, a ne na predlog i protupotpis ugarskoga ministra predsjednika.

O toku tih pregovora za nagodbu ostavio je Jovan Živković značajne podatke u svojim uspomenama. Živković iznosi medju ostalim svoj razgovor s Deakom, koji mu je još 1867. rekao: »Medju nama (mislio je Ugarsku i Hrvatsku) o kakvoj ljubavi il nagnuću ne može biti ni govora. Samo višestoljetna uzajamna pripadnost (Zusammengehörigkeit) te zajednica interesa upućuje i sili nas na našu državnu zajednicu. Zato neka se o tom zajedinstvu i toj »suvilosti« zemalja ugarske krune samo toliko pripusti, koliko je upravo nuždno, da se Ugarska u smislu pragmatičke sankcije, kao »jedinstvena država« održi... Što se tiče Vašega budgeta ili troškova Vaše autonomije, ne ćemo zacielo u tome s Vami cincariti (upotrebio je rieč »mäkeln). Upotrebit ćete od Vaših prihoda što i koliko Vam za Vašu autonomiju treba, a što preostane, dat ćete nam na pokriće naših zajedničkih troškova... U pogledu Rieke — nastavlja dalje Deak — ne možemo odstupiti od našega prava, ali i tu će se naći možda i z l a z. — A kakav izlaz to onda nije kazao. — Još mi je pri kraju svoga razlaganja ovo rekao, — neka se i to zna: »Ja znam, u Hrvatskoj se sniva o nekom »jugoslavenskom carstvu« (vom südslavischen Reich). To je idea i b. Š..... To je samo s a n, koji se ali u Zagrebu vrlo rado sniva, o kome ja držim, da se ne će ostvariti. No dodje li ikad do toga — pamtite — tada mu ne će biti Z a . . e. već B..... s r e d i š t e m«, bilježi doslovce Jovan Živković.

Dalje bilježi Živković pojedine epizode tragikomedije sklapanja hrvatsko-ugarske nagodbe: »Naša deputacija bila je po dolazku i poklonstvu svome od Nj. Veličanstva vrlo prijazno primljena, a naš predsjednik (A. pl. Vakanović) dva dana kasnije na dvorski objed pozvan. Poslie objeda pri »cercleu« — prosbori Nj. V. po običaju i s našim g. predsjednikom nekoliko

rieči: kako je u našoj stvari s Deakom razgovarao i kako je D. kazao, da u našoj deputaciji ima ljudi, koji bi u našem savezu sa Ugarskom i d a l j e i š l i nego li on (D)...« Prelazeći na sam način izradjivanja nagodbe veli Živković: »U tom izradku (Žuvić je bio drž. nadodvjetnik) napušta se sve ono što je... na osiguranje »državno-političke osebine« naše kraljevine naprama Ugarskoj služiti imalo; napušteno je glavno načelo naše »državne zajednice« sa Ugarskom, na koliko to po operatu pododbora izvire iz s a m e p r a g m a t i č k e s a n k c i j e, za razliku što se preko toga postulata pragmatične sankcije u v j e t n o u zajednicu daje t. j. operat g. Žuvića u tom pogledu n i k a k v e r a z l i k e ne čini i v i š e predmeta kao »zajedničke poslove« Ugarskoj izručuje; napušta se s a m o s t a l n o s t našega autonomnog budgeta, dakle i ona toj odgovarajuća, po pododboru predložena a u svoje v r i e m e i po Deaku prihvaćena financijalna samostalnost Hrvatske; onda i sama o d g o v o r n o s t naše autonomne vlade, koja je po g. Žuviću i u samoj zamišljenoj organizaciji njezinoj centralnoj vlasti podredjena bila.

Odstup od financijalne samostalnosti bijaše rak rana nagodbe. Živković svjedoči da je hrvatska delegacija sama bila odlučan protivnik financijalne samostalnosti. Bedeković je u razgovoru sa Živkovićem sam rekao: »da on to nije tak mislil, da mi bumo sami sa timi porezi upravljali i taj »odium« utjerivanja na se preuzeli«. U tim raspravama Deak nastupa kao branitelj financijalne autonomije Hrvatske od samih Hrvata. U razgovoru sa Živkovićem Deak je izjavio »iskreno i otvoreno, da zemlja koja sa svojim porezima ne može raspolagati sama, i koja svojih sredstava za podmirenje svojih troškova nema u svojim rukama, takva zemlja na n e m a n i a u t o n o m i j e, takva zemlja bila bi pod s k r b n i č t v o m, te samo na oko — prividno — obstojala (Scheinexistenz führen). Zato H r v a t s k a, hoće li da stoji na svojim nogama, t r e b a d a i m a d e s v o j e f i n a n c i j e«.

Takvo držanje Deaka, koji još živi u tradicijama 1848. kvari račune grofa Andrassyja, koji počinje lično obradjivati pojedine članove hrvatske delegacije. Živković o tom pripovijeda: »Kako smo doznali, sa našim drugovima većine bio je grof A. brzo gotov, dokazujući im, da kod pripoznato zajedničkoga državnog kućanstva, pa i inače iz »viših obzira«, sveukupne ugarsko-hrvatske financije treba da budu »zajedničke«, a da će oni (Ugarska) intervenirati predlog hrv. kralj. odbora, te Hrvatskoj za njezinu autonomiju toliku svotu odmjeriti i ustanoviti, koliko ona bude trebala i t. d. Kod te prilike usudio se je (kako sam tada čuo) naš sučlan Frico Kraljević primietiti, da bi to istina po Hrvatsku i Slavoniju moglo i dobro biti, pa da bi oni na to i pristati mogli, ali eto, kako se govori, sam Deak nudi nam veću, sa slobodnim financijama skopčanu autonomiju, kako bi

mi onda mogli u tome ići na manje... Na to je grof A. dobroga Fricu umirio, neka se oni toga ne boje, da će D. to učiniti, »on ne će u tome pitanju ni glasovati«. — Facit te kratke konferencije većine s grofom A. bio je taj, da su oni na predlog grofa A. i dotično Lonyaya-a p r i s t a l i, da se za autonomiju Hrvatske dovoljna svota odmjeri i ustanovi, a financije da budu sve »zajedničke«. Tako okret u mnienju većine dogodio se je u vremenu od 48 sati.

Na »zajedničkoj konferenciji« od 5. VII. 1868., — bilježi Živković — digne se Franjo Deak i njemu svojstvenom ozbiljnošću progovori ovako: »Gospoda moja! Prije nego što podjete raspravljati ovaj predmet, držim za dužnost dati izjavu sa svoje strane: ja sam mislio da se to pitanje rieši sasvim drugojačije, nego što je učinila naša ugarska deputacija sporazumno sa vladom. Ja sam naime hotio, da budu zajedničke samo neke vrste poreza, kao: porez na rakiju, pivo, slador, sol i duhan, — a sve ostalo da se prepusti autonomnom zakonarstvu i autonomnoj upravi hrvatskoj, s toga sam htio, da se s Hrvatskom pogodimo o pravednoj kvoti poravnanja za nekoliko godina. Ja sam to svoje mišljenje nekoj gospodi hrvatskih poslanika prijateljski i priobćio. Ja sam želio, da se Hrvatskoj dade ta u pravom smislu riječi prostrana autonomija. Moje razloge za to ja sam pomenutoj gospodi obširno razložio, ne treba da ih ovdje ponovim. — Ali pošto se je većina hrvatskih deputiraca u privatnim dogovorima sa našim ugarskim deputircima kao i prama meni tako izjasnila: da ovo moje mnenje nije povoljno po njihovu zemlju, šta više, da je ono i pogibeljno, to je uslijed toga većina ugarske deputacije mnijenje većine hrv. deputacije uvažila i u sporazumu s vladom stvorila zaključak, prema komu sam ja ostao u manjini, to neimam niti prava, ovdje proti većini naše ugarske delegacije i njezinim zaključkom vojevati. S toga ne ću kod rasprave toga predmeta učestvovati... Poslije nastalog ćutanja od više časova pročita Žuvić priugotovljeni izvještaj o tom poravnanju, na što Lonyay neke primjedbe učini, te se svota pokrića našega budgeta na 2,200.000 for. ustanovi, kao i vrsti poreza (izravnoga i neizravnoga) od kojih ukupnosti 45% daju svotu od 2,200.955 for.... Kad sam se poslie toga sastao sa mojim prijateljem Fricom K. ne mogoh prećutati da ga ne upitam: »A što učiniste, Frico, brate, kako mogoste starcu Deaku onakova šta kazati; ta nije li to bila za nas najveća sramota priznati, da mi nismo u stanju biti svoji i sebe izdržavati?« »E, što ćeš brate« — odgovori mi sasvim prostodušno Frico — »što ćeš kad smo »bogci«. Ja ono Deaku nisam rekao. To bi, istina, bilo vrlo lipo, kako ste vi s njime udesili; kako si vidio mi smo još i za jedan korak dalje pošli, ali šta ćeš kad nam Lonyay dokaza, da bi naša dužnost na zajedničke troškove bila mnogo veća, nego što smo iz prvine mislili, pa da onda za našu autonomiju ne bi gotovo ništa ili

bar ne bi dosta preostalo. — Možeš si misliti kako mi je bilo slušati D. onako govoriti. Ja se tome nisam nadao. Težko mi je bilo odieliti se i od mojega grofa i prijatelja J., ali znaš kad su nam razložili naše siromašno stanje, da se je naš Koloman (Bedeković) sasvim bona fide preplašio i od same pomisli, da bi mi poreze — zakonarstvo i upravu — u naše ruke dobili, da mi ne bi mogli izaći na kraj; zato da je po nas daleko bolje osigurati si sigurnu svotu od zajedničke uprave i blagajne za naše autonomne potrebe. Na to je još grof A. s ovim... i sa onim... E, onda sam ti brate i ja slegao ramenima, kad sam vidio da svi drugi pristaju, pa sam pomislio: »kud svi Turci, tud i ćelavi Mujo«. A sad neka nam sabor sudi, je li bilo tako dobro«. — To mi je bilo dosta, zaključuje Živković, da o tome sa ostalom braćom naše većine nisam htio ni govoriti, samo što se je jednom prilikom naš financier, sučlan župnik Vuković, u razgovoru o toj stvari izrazio bio, kako smo u tom pitanju sa Magjari učinili »dobar gšeft« što da će u našem saboru jasno dokazati«.

Tako je po prilici sklapana i sklopljena hrvatsko-ugarska nagodba iz 1868. Nuzgredno je da li su bile opravdane tvrdnje hrvatske opozicije da su Deak i Andrassy igrali podijeljene uloge. Nagodba bijaše posljedica taktike hrvatske politike od god. 1860. Nagodba okovat će hrvatsku politiku za slijedećih točno pedeset godina, djelovati na cjelokupni javni život hrvatski. Najteže će se osjećati na području ekonomskom — rezultati vidjet će se najjače baš u godinama pred veliki rat i za vrijeme velikoga rata, kad Hrvatska ne će biti gospodar svog prirodnog blaga, narodnog imutka. Bez obzira na sve državopravne svoje rezultate u poredbi s ciljevima hrvatske politike od 1848. dalje ovisnost Hrvatske od Budimpešte u trgovačkom, industrijskom i prometnom pogledu donosi teške udarce. Razvitak domaće hrvatske industrije, na pr. sasvim je skučen; tek odobrenjem madžarske vlade moguće je osnivati industrijalna poduzeća u Hrvatskoj; a dopuštenja se podjeljuje obično samo stranim elementima. Prvi polet domaće industrije, koji se manifestirao na zagrebačkoj izložbi 1864. skršen je nagodbom; strana industrija i strani kapital dovodi i stranu radnu silu u zemlju stvarajući

LEVIN BARUN RAUCH
ban od 1867. do 1871.

LEVIN BARUN RAUCH
u karikaturi bečkog satiričkog lista »Pavluha« 1871.

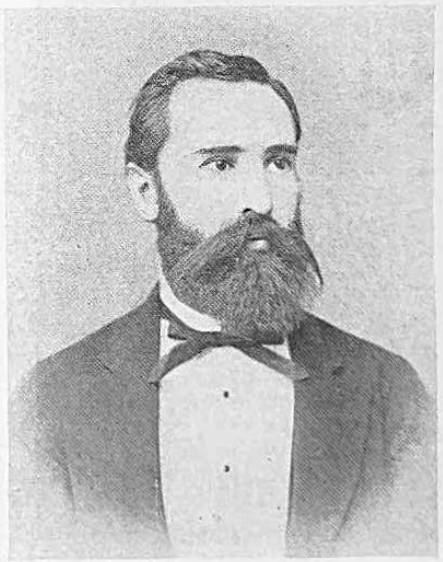

FRAN FOLNEGOVIĆ

DINKO POLITEO

tako i ćelije nove germanizacije, odnosno madžarizacije i proletarizirajući domaći živalj, koji će početkom XX. vijeka seliti u Ameriku. Narodni imutak slobodno iskorišćuje stranac.

Ugarska i hrvatska kraljevinska deputacija nije se mogla sporazumijeti jedino u pitanju Rijeke, jer su dapače i unioniste stali nepokolebivo na stajalište da je Rijeka dio hrvatskoga teritorija. Ali bojeći se da na pitanju Rijeke ne dodje do sloma pregovora hrvatska delegacija prista konačno na Deakov predlog da se za sada utanači nagodba bez riješenja riječkoga pitanja, prepustivši u tome u zgodniji čas inicijativu kralju. Zbog toga je glasila u toj točki zakonska osnova: da »Rijeka ne pripada k teritoriju kraljevine Hrvatske budući da glede nje medju oba kraljevinska odbora nagodba uspjela nije«.

Hrvatski sabor prihvatio je nagodbu većinom glasova bez specijalne debate. Ugarski sabor isto, ali uz jednoglasni dodatak da grad Rijeka s kotarom pripada neposredno kraljevini Ugarskoj, pa da se prema tome ima odmah njoj i utjeloviti. Hrvatski sabor medjutim zamoli kralja svojom adresom neka Rijeku dosudi Hrvatskoj. Kralj medjutim premda je već sankcionirao hrvatski original nagodbe prema prvobitnom tekstu, sankcionirajući madžarski original izdaje na Andrassyjev predlog reskript, kojim poziva sabore da »puste s vida svekolike historičke rasprave i priznavši da Rijeka sačinjava zasebno tijelo, koje potpada kruni ugarskoj, pristanu na to da medjusobnim prijateljskim sporazumom uz sudjelovanje zastupnika grada Rijeke načine sve ono, što u tom poslu iziskuju pravedni obziri dotičnika i interesi svih zemalja krune ugarske«. Nakon toga je trebalo mijenjati i tekst hrvatskog originala nagodbe pa su u dvorskoj kancelariji na stari tekst naprosto nalijepili cedulju, »krpicu papira« i ispisali na nj novi tekst — koji je hrvatski sabor onda naknadno i prihvatio. Pregovori kraljevinskih odbora u riječkom pitanju nijesu medjutim urodili plodom. Hrvatski kraljevinski odbor dapače je Madžarima stavio bizaran »ultimatum«, koji je imao privjesak da naime, ako se ne prihvati ultimatum hrvatske kraljevinske deputacije, onda neka se vijećanja uopće odgode do zgodnijih vremena, a dotle neka Rijekom upravlja centralna, naime peštanska vlada. Riječani i Madžari naravski otklonili su »ultimatum« koji je tražio da Rijeka dobije svoje unutarnje poslove, bogoštovje i nastava da se pridruži hrvatskoj autonomiji a sudstvo u drugoj i trećoj molbi Zagrebu, nego su prihvatili drugi predlog. I tako je nastao provizorij s ugarskim gubernatorom na Rijeci, provizorij, koji je trajao sve do 1918., za koje je vrijeme s Rijeke uklonjeno sve što je potsjećalo na zajednicu s Hrvatskom.

DOKUMENAT O POSTANKU UGARSKO-HRVATSKE NAGODBE

Dr. Bresztyenszky brzojavno izvješćuje baruna Levina Rauchа o instrukcijama grofa Andrassyja kako se ima umetnuti »krpica« u tekst nagodbe.

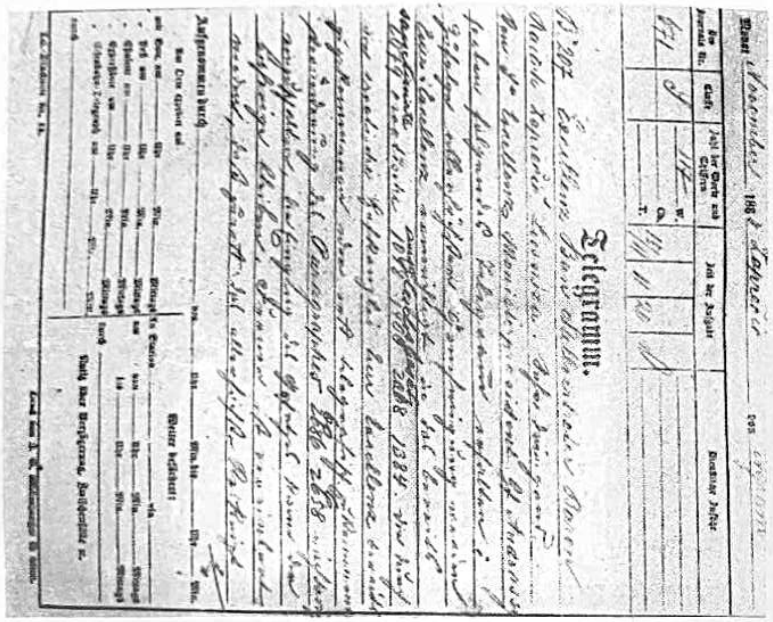

Telegramm.

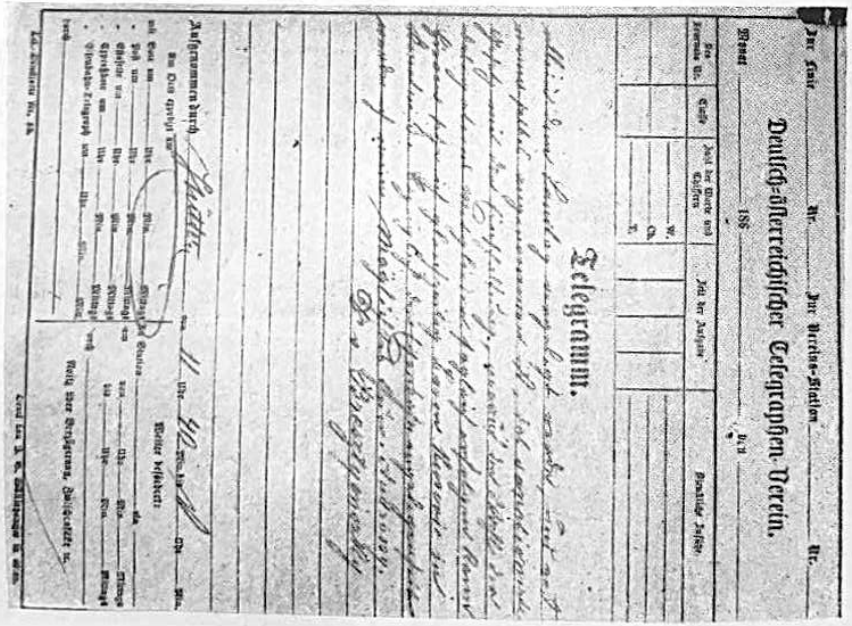

Telegramm.

Prihvat nagodbe bijaše ujedno i početak pedesetgodišnje borbe hrvatske politike protiv nagodbe. S prihvatom nagodbe došla je na dnevni red odmah i njezina revizija. Uzalud Rauchov sabor stvara zaključak kojim se svako pobijanje nagodbe proglasuje »zločinom smetanja javnoga mira« pače i »veleizdajom«. Progoni su na dnevnom redu, raspuštaju se gradska zastupstva, bude otpušten iz službe dr. Vatroslav Jagić, režim pritište dapače i unionističku opoziciju, koju vode Janković, Lazar Hellenbach i dr. Ignjat Brlić, koji gubi profesorsku službu na zagrebačkoj akademiji. Narodna liberalna stranka na čelu s Mrazovićem počinje voditi bezobzirnu borbu protiv Raucha. Mjesto zabranjenog »Pozora« izlazi u Beču »Novi Pozor«, koji onda seli u Vojni Sisak kao »Zatočnik«. Ivan Vončina i Mrazović u »Zatočniku« optužiše Raucha s korupcije radi limitne soli i tajnog sudjelovanja u konzorciju za osušenje Lonjskoga Polja. Grof Julije Janković ustvrdio je da je i njemu bilo ponudjeno 40 000 forinti kao članu konzorcija, ali da je on nakon toga radije istupio iz toga konzorcija. Optužbe su bile teške i Rauch je morao tužiti Mrazovića, Vončinu i Miškatovića, urednika »Zatočnika« radi uvrede poštenja. Rasprava se vodila pred pukovnijskim sudom u Petrinji, koji je 7. I. 1871. riješio Rauchove protivnike svake krivnje. Još za vrijeme rasprave Miškatović je u »Zatočniku« u ime liberalne stranke izjavio da će se ona zadovoljiti sa svakim banom, koji joj pruža jamstva da će uspostaviti red u upravi. U to vrijeme medju predstavnicima bivše samostalne stranke, narodne stranke i umjerenih unionista u toku su već pregovori za jednu zajedničku politiku u korist revizije nagodbe. A da je to moguće svjedoči i činjenica da sam Andrassy izjavljuje Strossmayeru želju da se s njime sastane, kako to sam Strossmayer javlja 18. XI. 1870. Račkome. 7. I. 1871. proglašena je osuda u parnici Rauch—Mrazović. 26. I. 1871. Levin Rauch nije više

ban, njegovim je nasljednikom imenovan bivši ministar Koloman Bedeković.

Obrazloženje osude petrinjskoga suda nije nikad objelodanjeno. Makanac je kasnije dao naslutiti u svojoj »Ispovijedi« da je sam Mrazović osujetio objavu obrazloženja petrinjske osude, izručivši je grofu Lonyanyu s kojim narodna stranka već vodi pregovore o suradnji za reviziju nagodbe — Lonyay kasnije u madžarskom saboru priznaje da su spisi petrinjske osude bili u njegovim rukama i da se je on baš iz tih spisa osvjedočio da je Rauch nekriv. Problematično je da li je Levin Rauch zaista lično izvršio neku korupciju. Petrinjski proces bio je eminentno politički proces, jer u Beču prave se već planovi za jednu novu politiku, kojoj je Rauch kao ban bio samo na smetnju a kraj toga ni u Beču ni u Pešti nijesu gajili iluzija o pravom raspoloženju u Hrvatskoj. Rauch je, obavivši svoju dužnost morao otići već zato da otupi oštrice hrvatske borbe protiv nagodbe. To se može razabrati i iz pisma Račkoga Strossmayeru od 27. I. 1871. gdje se javlja:

»Kano što već iz brzojava znate, Rauch je ipak pao. Možebit će vas zanimati, ako Vam uspišem, što se ovdje po dobrih izvorih pripovjeda o padnuću Raucha. On je bio siguran, da će se i poslije odsude petrinjske održati, jer se uzdao u svojega mogućega zaštitnika grofa Andrassyja. Iz Pešte je pače još prije tri četiri dana dao svojim ljudem na znanje, da će se kano jučer vratiti ovamo, dakako u svojstvu bana. Ovdješnji mameluci pripravljali su mu bakljadu. U obitelji bijaše za budući ponedjeljak urečen svečani ples. Andrassy se borio za Raucha do posljednjega časa, ali odluče ipak dvorski krugovi. Istražni spisi petrinjski bili su u carskoj kancelariji predmetom pobližnijih studija. Kuhn, knez Mensdorf, Dietrichstein, Montenuovo i t. d. očitovali su, da polažu svoju čast tajnih savjetnika, ako se Rauch ne otpusti. Sve je ovo djelovalo na Kralja i on odluči u početku Raucha simpliciter otpustiti, a posredovanjem grofa Andrassyja bude odabrana običnija i blaža forma, t. j. Rauch je morao dati ostavku i ova bude primljena... Ovdje je u ostalom veliko veselje, jer se padnuće Rauchovo smatra zadovoljštinom javnoga morala i pobjedom Narodne stranke. Prvi je korak učinjen; odlučan će imati budući sabor izvesti. Svakako se duh diže. Jučer htjedoše gradjani Mrazoviću učiniti ovacije, pa je policija i vojska cijelu noć po gradu hodala, da to prepriječi.«

Lonjsko polje naravno je ostalo neisušeno. Problem lonjskoga polja nije više zanimao ni narodnu stranku kad je kasnije došla na vlast.

U Beču se već prave planovi za jednu novu politiku, za novo unutarnje preuredjenje; stara alternativa centralizam ili federalizam uskrisila je u novoj varijanti: dualizam ili federalizam. Opet se promijenila ravnoteža u Europi, opet su ugrožene vanjskopolitičke pozicije habsburške države. Ljeti 1870. započeo je francusko-pruski rat, koji je svršio porazom Napoleona III. i slomom njegovoga carstva. U siječnju, dok se Hrvatska bavila Rauchovim procesom u Versaillesu je proglašeno novo njemačko carstvo. I sad će doći još jedan obrat u hrvatskoj politici kao nuzprodukt Bismarckove europske politike.

GRADITELJ MAŽURANIĆ
1872—1883

Nitko nije u Austro-Ugarskoj računao s brzom pobjedom Prusije nad Francuskom. Rački piše 12. VIII. 1871. Strossmayeru: »Ovdje je sav svijet iznenadjen i zabezeknut uspjehom njemačke vojske... Vladi i Madžarom nije dakako milo na duši«. I u Beču su »iznenadjeni i zabezeknuti«. Franjo Josip je s mnogo nada dočekao Napoleonov navještaj rata Prusiji, vjerujući da će doći do odmazde za Kraljičin Gradac, računajući jamačno da će Habsburgima još pripasti vodstvo u Njemačkoj. Dapače su uoči francusko-pruskog rata radilo u Beču na tome, da se sklopi savez Austrije, Francuske i Italije protiv Prusije. Sam nadvojvoda Albrecht, vojskovodja habsburškoga carstva pošao je u ožujku 1870. lično k Napoleonu u Pariz predložiti direktive za ratni plan triju vlasti. Plan se razbio samo na zahtjevu Italije da joj se dopusti proglasiti talijansko ujedinjenje u papinskom Rimu. Franjo Josip nije htio pristati na to da bude kao »apoštolski kralj« grobarom papinske države. Ali još u srpnju 1870. ne zna se ne će li Austrija istupiti na strani Francuske; protivnik rata je Andrassy, koji sluti da bi takav rat mogao značiti konac dualizma. Brze pobjede Pruske uostalom skidaju s dnevnoga reda mogućnost austro-ugarske intervencije na strani Francuske.

Nova ujedinjena Njemačka težak je udarac za Austro-Ugarsku. Njemačko pučanstvo na dan francuske kapitulacije od Labe do Alpi pali krijesove pobjede, u samom Beču pjeva se »Die Wacht am Rein«. A slavenski narodi, u pooštrenoj borbi protiv Beča od prvoga dana austro-ugarske nagodbe prelaze u ofenzivu, ne ulaze u Reichsrat, Česi traže pri-

znanje svoga državnoga prava. 18. I. 1871. proglašeno je Njemačko Carstvo, 5. II. 1871. promijenjena je vlada u Austriji, na kormilo dolazi grof Karlo Hohenwart s programom federaliziranja Austrije. Car pristaje na ujedinjenje Češke, Moravske i Šleske u zasebno državno tijelo s istim pravima, koja su dobili 1867. Madžari i pristaje na to da se u Pragu okruni za češkoga kralja. I sad počinje ogorčena borba, koju protiv Hohenwarta vode ministar vanjskih poslova Beust i grof Andrassy. Madžari moraju biti protivni programu koji ide u susret zahtjevima Slavena.

Rieger, vodja Čeha, govori sasvim otvoreno riječi, koje su se na vlas ispunile kao rijetko koje proročanstvo četrdesetiosam godina kasnije: »Dinastija skreće na stranputicu, koja može dovesti do njezinoga pada, žrtvujući Slavene Madžarima i Nijemcima, jer povrijedjeni narodni osjećaji mogu dovesti do raspada monarhije ako dodju do izražaja za vrijeme jednoga rata.«

U takvoj atmosferi raspisani su u Hrvatskoj i Slavoniji prvi izbori pod nagodbom. Zemlja je progovorila — unionistička stranka, koja je u njezino ime sklopila nagodbu hametom je poražena. Od 65 mandata narodna stranka dobiva 51, unioniste 13, a Starčević jedan mandat. Odmah poslije toga dokine kralj reskriptom djurdjevačko-križevačku Krajinu, koja posla u sabor još devet zastupnika narodne stranke.

Novi sabor, sazvan za 1. VI. tri puta je odgodjen: za 13. IX. na 20. IX. i konačno na 15. I. 1872. Otpor i uzbudjenost rastu, kriza u austrijskoj polovini monarhije budi najveće nade. Nakon druge odgode sabora narodna stranka, koja je pobijedila na izborima, borbeno, skoro revolucionarno istupa izdajući manifest na narod 20. IX. u kojem naglašuje da se nagodba sklopljena 1868. ne može smatrati pravovaljanom jer je sklopljena bez sudjelovanja većine naroda, naročito predstavnika Vojne Krajine, te da

je po nagodbi »autonomna hrvatska vlada podvrgnuta uplivu ugarske vlade pa i nije drugo nego samo refleks ugarskoga ministarstva, jer doklegod bude ban odvisan od ugarskoga ministra predsjednika, dotle ne može da bude govora o hrvatskoj autonomnoj vladi«. Narodna stranka veže hrvatsku politiku na uspjeh Hohenwartove misije. Sve te nade i računi preko noći propadaju uslijed bune Eugena Kvaternika. Buna Kvaternikova ruši i Hohenwarta i odluku federaliziranja Austrije, za koju je osvojen već i sam Franjo Josip.

Buna Eugena Kvaternika još nam se i danas ukazuje kao najzagonetniji akt hrvatske političke povijesti 19. vijeka. Može se donekle objasniti samo psihološkom dispozicijom njezinoga glavnog aktera a nikako političkim stvarnim preduvjetima. Kvaternik razvija zastavu svoje bune bez znanja svojega političkog prijatelja i stranačkoga vodje Starčevića na području ogulinske pukovnije oko Plaškoga i Rakovice. Cilj je Kvaternikove bune stvaranje slobodne hrvatske države, koja će ujediniti Vojnu Krajinu s provincijalnom Hrvatskom i odcijepiti je od Austrije i Madžarske. Kvaternik se je očito posljednjih mjeseci spremao na svoj čin, dao već izraditi i pečat nove hrvatske države.

Teren za bunu je sve samo ne pogodan. Poslije nagodbe pučanstvo Vojne Krajine ne će ni čuti za sjedinjenje s Hrvatskom, jer ne želi doći pod Madžare; graničari su sve prije nego antidinastički, a dinastija za njih je Austrija, pokret protiv Austrije ne može na granici naći odjeka. Područje na kojemu Kvaternik započinje ustanak nastanjeno je pretežno srpskim življem, kojemu su sasvim strane ideje Kvaternikove »Hervatske«, na kordunu sigurno nitko je nije ni čitao. Ne postoje ni materijalni ni psihološki uvjeti da bi Kvaternikova akcija mogla uspjeti. 8. X. 1871. Kvaternik je s Vjekoslavom Bachom, svršenim pravnikom započeo svoj pokret — 11. X. on je već

ubijen u Ljupča-planini blizu Rakovice. Pokret je likvidiran.

Cijeli život i sva politička djelatnost Eugena Kvaternika iživljavali se u ekstazi domoljublja. Sin profesora povijest zadojen je od malih nogu historizmom. Njegov je život san na javi u kojem sanja o uskrsu stare slave hrvatske države. Kvaternik je čovjek duboke vjere, koja prelazi u mistiku — Kvaternik vjeruje da je on odabranik Promisli, koji će Hrvatsku učiniti sasvim slobodnom. Toj svojoj misiji, o kojoj je osvjedočen, spreman je žrtvovati sve; zaista joj žrtvuje obiteljsku sreću, egzistenciju, život. Kvaternik ne rasudjuje, on vjeruje. Na svojima lutanjima tražeći on, neznatni zagrebački odvjetnik, saveznika, koji će mu pomoći osloboditi Hrvatsku, nastoji uspostaviti veze i s apsolutističkom carskom Rusijom i s bonapartističkom Francuskom, i s talijanskim i madžarskim i poljskim revolucionarcima. Vječno doživljujući razočaranja traži utjehu, nadahnuće u molitvi. Kvaternik moli za svoju slobodnu Hrvatsku i pred iberskom Bogorodicom u Moskvi i u Notre-Dame u Parizu i u Petrovom hramu u Rimu. Piše memorandume, brošure, vapije u pomoć za Hrvatsku. Vjeruje da će pomoć doći iz vana. Kvaternik je uz Starčevića u sedmom desetljeću prošloga stoljeća jedini hrvatski političar koji sistematski prati stranu štampu, europsku politiku, osjećajući povezanost hrvatske politike s političkim mijenama u Europi. Samo Kvaternik ocjenjuje europske političke obrate prema svojim željama i snovima, gradeći na njima svoje konstrukcije u koje vjeruje kao u stvarnost. Napoleon III. njegov je idol; u njemu gleda Mesiju nove Europe, kao što je Charlotta Mexicanska gledala u Napoleonu III. utjelovljenog djavla. Režim Trećega Carstva za Kvaternika je zlatni vijek slobode; pišući 1870. uoči francusko-pruskoga rata o vatikanskom koncilu veli: »Pod pokroviteljstvom Francezke, mogu biskupi celoga katoličkoga svieta s l o b o d n o veršiti uzvišeno svoje zvanje.

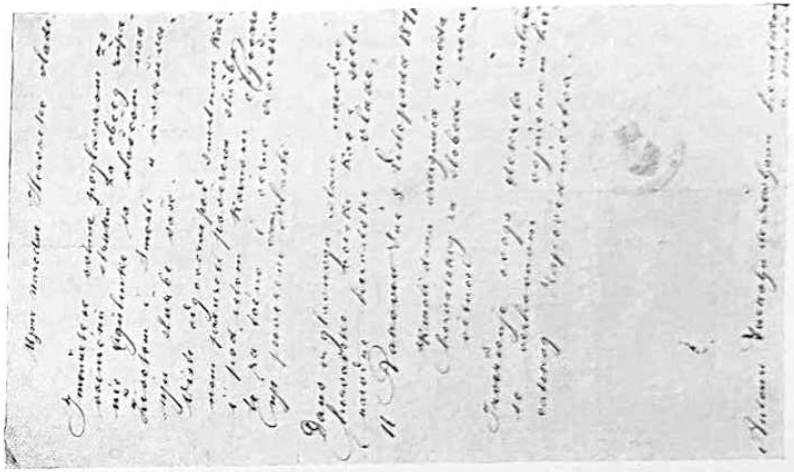

POSLJEDNJI SPIS E. KVATERNIKA
Imenovanje Antuna Turkalja »poglavarom za vojničku stvar za županiju ogulinsku«. Dokument nadjen je u Kvaternikovom džepu nakon katastrofe.

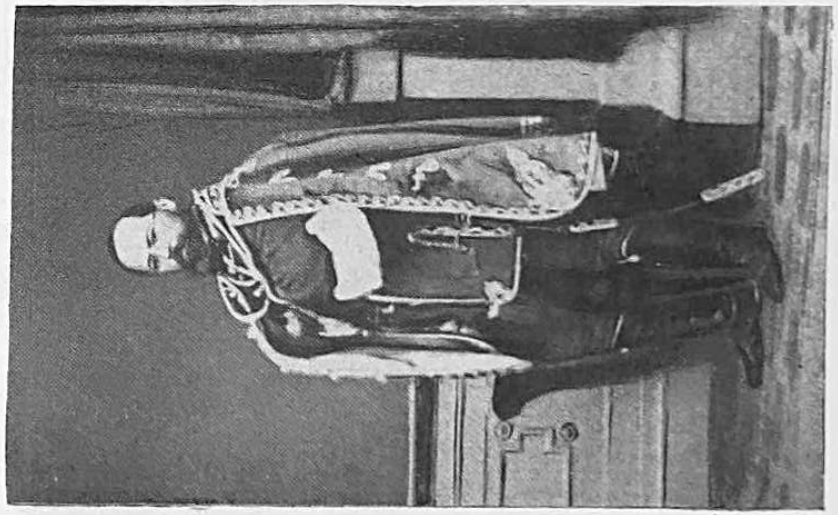

EUGEN KVATERNIK

DR. ANTE STARČEVIĆ

Da će nadvladati napokon duh slobode i napredka i u cerkvi, nedvojimo ni dan danas.« I onda mora Kvaternik doživjeti slom svoga političkog idola! S pobjedom Bismarckove Njemačke nad Francuskom srušile su se sve Kvaternikove konstrukcije, za nj je morao nastupiti jedan vacuum u kojemu se ne može snaći. Došlo je doba Antikrista. Kvaternik u to vrijeme čita Apokalipsu. Svojemu posljednjem političkom spisu »Rieč u sgodno vrijeme« stavlja dva motta, značajna po njegovo duhovno raspoloženje: »... erunt primi novissimi, et novissimi primi« iz Matejovoga evandjelja i stih iz Apokalipse Ivanove: »Mitte falcem tuam, et mete, quia venit hora ut metatur, quoniam aruit messis terrae.« Vjeruje da je kucnuo čas žetve i on uzima srp svoj. »Jer izdahnuli svi članovi njezini, naime stranke prava, — završuje Kvaternik taj spis, — to bi ipak iz groba njihova nikla sloboda i nezavisnost hervatskoga naroda«. Nakon svih žrtava Kvaternik pridonosi i žrtvu svoga života. Svjestno ide u grob jer vjeruje da je to potrebno.

Zagonetka će jamačno ostati za uvijek s koje je strane uslijedio i kakav je bio onaj poticaj, koji je nagnao Kvaternika da započne svoju akciju baš u to vrijeme. Kvaternik je koncem rujna nestao iz Zagreba, ne obavijestivši nikoga; poveo je sa sobom samo svojega druga u uredjivanju »Hervatske« Bacha, deset dana kasnije bilo je sve svršeno — i to u najsudbonosnijem času kad se je stvarala odluka hoće li se Austrija federalizirati ili će ostati dualizam. Za tu odluku rakovička buna postala je sudbonosna; došla je protivnicima federalizma kao naručena, kao zastrašljiv primjer Franji Josipu kuda vodi federalizam. Tadanji lični tajnik grofa Andrassyja Imre Halasz pripovijeda u svojim memoarima kako je Andrassy primio vijest o rakovičkoj buni; »bio je dobre volje, veli Halasz, i nije tajio od te ogulinske uzbune povoljni politički utjecaj obzirom na Hohenwartove osnove«. Na izvještaje Molinaryja, tadanjega

zapovjedajućeg generala u Zagrebu, Franjo Josip je nesiguran. Franjo Josip poslije vijesti iz Hrvatske odmah poziva k sebi Andrassya. Andrassy i Beust jurišaju na cara, koji pod dojmom rakovičke bune popušta; propao je već gotov projekt federalizacije Austrije, ostaje austro-ugarski dualizam. 25. XI, četrnaest dana poslije Kvaternikove pogibije pada Hohenwartova vlada.

Rakovička buna nije imala samo odraz na unutrašnju politiku monarhije, duboko je zasjekla i u raspoloženje hrvatskih političkih stranaka odnosno njihovih vodja. Prvi glasi o rakovičkoj buni izazvaše zaprepaštenje; Rački piše 16. X. Strossmayeru: »Ne čudite li se ludorijama tako zvane »stranke prava«. Našli su kod Bacha, Kvaternika i t. d. pisama; na jednom bili su obilježeni oni, brojem 30, koje bi smaknuli, čim osvoje Zagreb, a medju njimi jesu: Mažuranić, Mrazović, Rački, Crnadak, Krestić i t. d. To su naši petrolejci, uzgojeni madžaronskom vladom«. Nastali su progoni prvaka stranke prava; ti su nakon par mjeseci pušteni na slobodu jer se je dokazalo da nijesu imali ni pojma o Kvaternikovim namjerama. Ali na cijelu Hrvatsku pala biljeg revolucionarnosti; trpi od toga i narodna stranka, pogotovo nakon svojega borbenog rujanskog manifesta na narod. Kakvo je raspoloženeje u Beču najbolje se vidi po tome da je sabor, koji se teda negda sastao 15. I. 1872. nakon svoga konstituiranja izabravši Mažuranića svojim predsjednikom morao čuti kraljevski reskript koji se sabor raspušta.

Andrassy iskorišćuje svoju pobjedu. Koloman Bedeković odlazi i na njegovo mjesto dolazi Ante Vakanović. Narodna stranka za to vrijeme već je uspostavila veze s umjerenim unionistima — nakon Rakovice ona misli da može voditi unionističku politiku da se održi i moguće spasi što se spasiti dade.

Kratkotrajna vladavina Vakanovića sigurno je najtužnije razdoblje hrvatske parlamentarne povijesti XIX. vijeka, po svom duhu i metodama zasjenjući

i kasniju vladavinu grofa Khuena-Hedervaryja. Vakanović kao namjestnik banske časti je inkarnacija političkih poroka — teško je u njemu naći jednu svijetlu crtu. Vakanović je stari Ilirac, jedan od prvoboraca pokreta; u godini 1848. igra zamjernu ulogu; 1860. i kasnije još se nije jasno opredijelio; jedno vrijeme simpatizira s bečkom orijentacijom, onda sa Starčevićem, konačno pristupa unionistima — i kao takav sažiše sve ono što je nekoć slavio. Nekad slobodar uvodi prvi u XIX. vijeku u hrvatsku politiku otvoreno nasilje, politički nemoral, korupciju, denuncijacije. Iskorišćujući atmosferu stvorenu rakovičkom bunom kuša optužiti narodnu stranku poimence Mrazovića s veleizdaje na temelju patvorenih dokumenata, koja mu prema njegovim instrukcijama fabricira Higin Dragošić alias Reicherzer, a koje onda Andrassyjev dopisni ured lansira u javnost. Jer Mrazović, kako reče tadanja gdja. Vakanović, njegova druga žena, »mora postati za glavu kraći«. (Tvrdnja Ivana Vončine u »Slov. Narodu« od 18. V. 1872.). Metode Vakanovićevoga režima plastički su ocrtane u brošuri »Gradjanom i seljakom«, ličnost Vakanovićeva u letaku »Uzor vlada magjaronah i čisti značaj A. Vakanovića«. Jamačno ima u tim brošurama i pamfletističkoga hiperboliziranja, ali su iznesene i činjenice, koje govore, kako je korupcijom, diobom službi i honorara Vakanović stvarao sebi gardu. Khuenov režim u svojim nasiljima nastojao je koliko je moguće čuvati formu, Vakanovićev režim je gruba bezočna sila bez ikakve političke ideje — osim služiti silom sili. Iz spomenutih suvremenih brošura i letaka vide se i motivi Vakanovićeve politike; ti nemaju nikakve veze s politikom, politika mu je samo svrha. Vakanović je jedini od starih Iliraca koji nije uspio politički se istaknuti, zaigrati ulogu; priličan epikurejac, pod jesen života, pod, čini se, zlokobnim uticajem svoje druge žene, postaje tašt, za honorar namjestnika banske časti i novac (za izbore je prema Makančevoj tvrdnji dobio

300.000 forinti) preuzima službu skršiti i posljednji politički otpor u Hrvatskoj. Ali i pored svega terora na izborima pobjedjuje narodna stranka — izabrano je 47 narodnjaka a samo 28 unionista; da paralizira poraz poziva Vakanović u sabor 47 virilista, sve samih unionista.

Narodna stranka stisnuta je uza zid. Nade u pobjedu federalizma u Austriji propadoše, dualizam silovitiji nego prije godinu dana, u Beču radi rakovičke bune sumnjičavo gledaju svaki pokret narodne stranke — i narodna stranka nastavlja pregovore s novim madžarskim ministrom predsjednikom grofom Lonyajem. Pregovori uspijevaju na bazi revizije nagodbe.

Pregovori su prilično bezizgledni u pogledu uvjeta koje postavlja hrvatska kraljevinska deputacija u koju je ušlo šest unionista i šest narodnjaka: da hrvatski poslanici sami medju sobom biraju pet članova u delegacije a ne da ih bira čitav zajednički sabor, da bana imenuje kralj bez prijedloga i protupotpisa madžarskoga premieira, da ban dobije naslov »ban-ministar zemaljski kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije« kako bi se time jače istakla njegova odgovornost hrvatskom saboru, da hrvatska dobije svoju financijsku samostalnost, da hrvatski ministar u Pešti ne može uticati na hrvatsku autonomiju, nego da u ministarskom vijeću samo zastupa interese Hrvatske. Madžarska kraljevinska delegacija odbija sve te uvjete. Hrvatskoj delegaciji ne preosta ništa drugo nego popuštati. Konačno je ostala stara nagodba s preinakom samo u financijalnim ustanovama; mjesto paušala od 2,200.000 forinti, uvedena je za Hrvatsku tangenta od 45% njezinih prihoda, koje će iskazati zajednički ministar financija. Osim toga je Hrvatskoj zajamčeno da će se hrvatski sabor, ako bude raspušten sazvati opet u roku od tri mjeseca računajući od dana raspusta i konačno je jasnije opredijeljen djelokrug hrvatskoga ministra kao posrednika izmedju bana i kralja te ugarske vlade. Tako revidiranu nagodbu primio je hrvatski sabor 5. IX. 1873. sa 79 protiv 10 glasova. Proti su glasovali Rečki (Strossmayer se povukao sasvim iz politike nakon prvih neuspjeha pregovora za reviziju), dr. Ivan Dežman, dr. Milan Makanec, Dragutin Ferkić i još šestorica članova narodne stranke. Tri dana nakon toga razvojačene su hrvatska i slavonska vojnička krajina, a 20. X. 1873. imenovan je banom Ivan Mažuranić.

Borbu protiv narodne stranke koja je stopostotno povela politiku oportunizma na čelu s Vončinom i Mrazovićem vodit će narednih godina dr. Milan Makanec praćen simpatijama Strossmayerovima. Vakanović je demoralizirao hrvatski politički život svoga vremena; ta demoralizacija nije ostavila netronutom ni narodnu stranku, pogodjenu s tolikim nedaćama, posljedicama svoje neodlučne politike. Kao reakcija na tu depresiju djeluje pojava dr. Milana Makanca; on sa svojima malobrojnim drugovima u ambijenat klonuća, zatrovanosti i dvoličnih metoda i pomalo cinizma, kojim se počinje provoditi t. zv. realna politika unosi val ozona novog idealizma, tražeći načelnost, dosljednost i hrabrost. Martin Polić u svojoj »Parlamentarnoj povijesti« uporedjuje Makanca s najboljima europskim govornicima onoga vremena O'Conellom i Gambettom. Govornik neodoljive, gotovo čarobne rječitosti, pun žara i vatre oduševljavao je slušatelje i savršenim izražajem svoga retorstva i plamenim idealizmom. Politika oportunizma à tout prix koju je povela narodna stranka teško se dojmila javnosti. Ona nije mogla shvatiti obrat a niti joj je bio objašnjen. Jer radikalnim parolama izvojštila je uspjeh na izborima narodna stranka, istodobno već stojeći u pregovorima s Lonyajem za kompromis. Širi narodni slojevi zaista zapadaju u apatiju, ne vjerujući više pravo nikome ne videći nikakve razlike više izmedju unionista i narodnjaka. Makanec žigoše te metode diplomatiziranja vodstva narodne stranke, njezinih taštih »autoriteta«, uporedjujući rujanski manifest na narod s njihovim kompromisom s Lonyayem. Makanec sa svojom lozinkom »Za istinu i pravo« postade neugodan vodstvu narodne stranke i ona mu navješćuje bezobzirnu borbu, koja se mnogo ne razlikuje od Vakanovićevih metoda. Makanec pred svoju preranu smrt u svojoj »Izpovjedi narodu« dao je martirologij jednoga političara-idealiste; sudbina slična Supilovoj. Te godine su slut-

nja derute koju će donijeti khuenovština, nose prvi simptom dekadanse značajnosti u hrvatskoj politici.

Šest i pola godine traje banovanje Ivana Mažuranića, od rujna 1873. do veljače 1880., kroz šest i pola godine na vlasti je u Hrvatskoj narodna stranka. U političkoj povijesti hrvatskoj od preporoda dalje to je najdulje razdoblje da je jedna naša stranka s većinom u narodu bila na vlasti. Istina, ta narodna stranka imala je još malo šta zajednička s narodnom strankom iz 1861. Tad je u njoj još dominirao 48-ški naraštaj, koji narednih deset godina počinje umirati i fizički i politički; i što dalje, sve kraći će biti rok djelatnosti hrvatskih političkih ljudi, hrvatska politika brzo proždire ljude. Redovi narodne stranke popunjuju se novim ljudima, koji su 1861. tek počeli ulaziti u politički život. Ta nova politička generacija već je drugojačija, za njezine prominente politika postaje pomalo profesijom, a nije više imperativ rodoljublja, koje je nagonilo mlade Ilirce da se bacaju nice i ljube rodjenu grudu. Nova narodna stranka, koja je nastala 1872. primivši u se i stare i mlade unioniste, unijela je u svoj život baštinu niza neuspjeha. Sigurno je da su ti neuspjesi nastali uslijed pogrešne dijagnoze općega stanja, preuskoga vidokruga, ali su bili i posljedica jednoga idealizma, dobronamjerne premda slijepe vjere, te duboke načelnosti. Nova mjerodavna generacija u narodnoj stranci ne shvaća načela više tako strogo; postaje podatljiva, što je istina potrebno za prilagodjivanje nezavidnim općim prilikama u odnosu prema Budimpešti, ali ona postaje istodobno kruta i bezobzirna prema svojim političkim protivnicima u zemlji. »Triumvirat« Mrazović-Vončina-Miškatović prema svojim nekadašnjim drugovima iz narodne stranke, koji su ostali vjerni strankinim prvobitnim načelima vode borbu nepravednim, neetičkim metodama, zloba i sitničava pakost prečesto dirigiraju njihove poteze. Strossmayer u svojima intimnim izjavama Račkome

sipa strijela na taj novi mentalitet u hrvatskoj politici, koji je ponizan prema jačima, a osoran prema slabijima.

Narodna stranka Mažuranićevoga razdoblja nije homogena, pomalo naliči na prvu narodnu stranku iz 40-tih godina, takodjer tijelo, koje udružuje više grupa i po temperamentu i po političkom naziranju. Ipak se ne bi moglo reći da je sve te heterogene elemente u narodnoj stranci počam od starih ekstremnih unionista, unionista umjerenjaka, političkih profesionala i običnih vojnika u stranci, koji su još ponajmanje zaboravili prošlost, držala na okupu samo želja za vlašću; bilo je tu i iskrenih stvaralačkih pregnuća.

Ban Mažuranić bio je samo formalni vodja stranke. Stranka ga nije dovela na bansku stolicu, a on nije ni mario biti neki stranački vodja. Došao je na bansku stolicu kao kandidat Beča, gdje je uživao zamjerne simpatije još iz doba svoga kancelarstva. Bio je Mažuranić pomalo nametnut i narodnoj stranci i Madžarima. I to ga je i činilo prilično neovisnim o stranci, koja je često u pritajenoj opoziciji prema banu, a donekle i neovisnim o Pešti; siguran za zaledje u Beču Mažuranić je mogao često prelaziti i preko znakova nezadovoljstva madžarske vlade. Sve je to davalo Mažuraniću izvjesnu slobodu djelatnosti; za život Hrvatske bio je taj momenat povoljan — organizatorni stvaralački rad Mažuranićev mogao se je razviti.

Za tih šest i pola godine banovanja Ivana Mažuranića konačno je izvršen proces moderniziranja Hrvatske, koji je započeo s narodnim preporodom. Mažuranić za svoga vladanja stvara u Hrvatskoj suvremenu državnu organizaciju, koja kako je dobro zapazio Polić u svojoj »Parlamentarnoj povijesti« završava »prelaz iz avitičkoga u moderno kulturno državno doba«. Mažuranić kao ban prestao je biti političar, on je državnik-organizator, prvi u najnovijoj našoj prošlosti. Mažuranić iz temelja reor-

ganizira upravu, reorganizira sudstvo uzvisujući ga na razinu suvremenosti, provodi novu organizaciju više i što je još važnije pučkoškolske nastave; jer ne smije se zaboraviti, dok je Strossmayer osnivao u Zagrebu Jugoslavensku Akademiju, dao nov poticaj staroj ilirskoj inicijativi za sveučilište, dotle je u neposrednoj okolici samoga Zagreba cvao analfabetizam. Još 70-tih godina u svima tadanjim selima zagrebačke okolice: Trnju, Horvatima, Vrhovcu, Pantovčaku, Sv. Duhu gdje je broj stanovništva prelazio 4000 duša, nijedno dijete nije polazilo pučke škole jer je uopće nije bilo. Za Mažuranićeve ere otvoreno je konačno 1874. sveučilište u Zagrebu, uredjen je statistički ured, osnovano zemaljsko kulturno i zdravstveno vijeće, zavod za umobolne, moderna kazniona u Lepoglavi. Konačno Mažuranić daje Hrvatskoj moderne političke zakone, zakon o pravu sastajanja i slobodouman zakon o štampi, uvevši porotu kao jamstvo za slobodu štampe. Istina, ti zakoni su se prečesto izigravali, ali visok niveau liberalnosti, kojim je na razlomke mogla živjeti politička javnost u Hrvatskoj sve do pred svjetski rat, zasluga je Mažuranićeva. Dovoljno je prolistati samo govore Starčevićeve i uopće pravaške opozicije, pregledati komplete saritičkih listova da se osjeti puna sloboda izricanja misli. Ante Starčević poput Katona u svakom svojem govoru proriče i zazivlje smrt Austrije, ne žacajući se odapinjati otvoreno svoje strelice na dvor; Franjo Josip zahvalna je tema za političke karikaturiste.

Nijedan ban pak jamačno nije bio toliko napadan kao Mažuranić od svojih suvremenika. Svi suvremenici o njemu imaju nepovoljno mišljenje — tu nema razlike u prosudjivanju ni kod takvih protivnika, kao što su Strossmayer i Starčević. Tajna te antipatije jamačno se krije u tome što Mažuranić lično nije ni išao za tim da stiče jeftine simpatije. Svaka demagoška susretljivost prema političkim ljudima bila mu je potpunoma strana. Nije slučaj da je Mažuranić kao

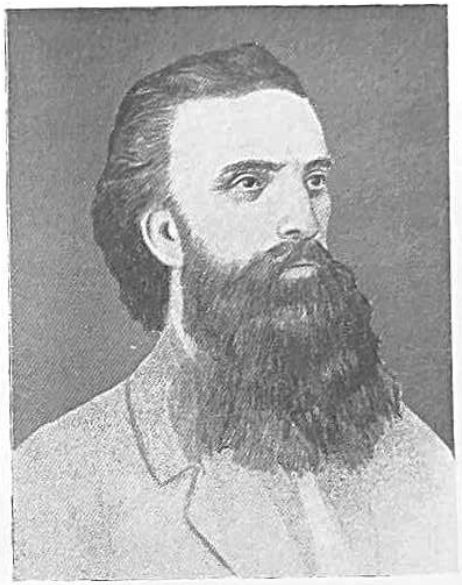

IVAN PERKOVAC

BOGOSLAV ŠULEK

MIRKO HRVAT

MIROSLAV KRALJEVIĆ

MATIJA MRAZOVIĆ

MILAN MAKANEC

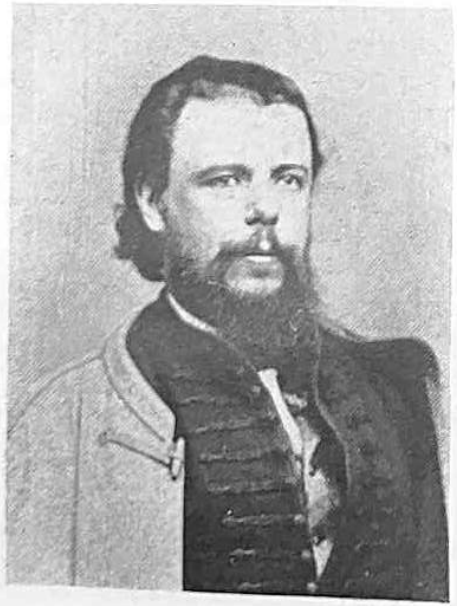

ERAZMO BARČIĆ

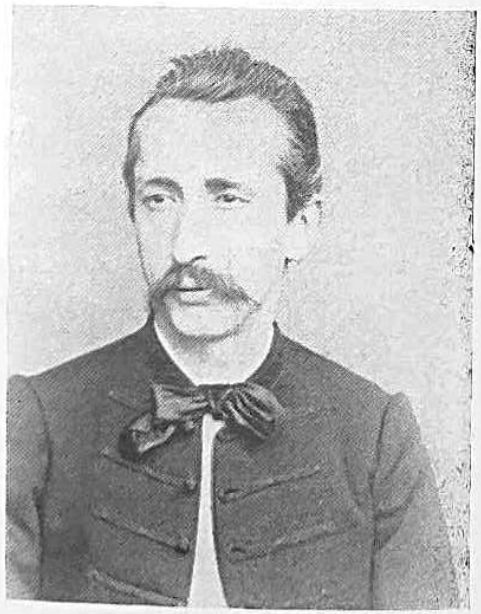

MARIJAN DERENČIN

mlad pjesnik dao posljednjem dijelu svoje pjesni naslov »Kob«. U cijelom Mažuranićevom političkom djelovanju a napose u njegovom banovanju ćuti se jedno više podvrgavanje usudu i neumitnoj logici zbivanja. Mažuranić se u dokolici bavio astronomijom i višom matematikom — i odatle jamačno taj filozofski mir, izvjestan osjećaj ništetnosti ljudskih grozničavih nastojanja prema velikim prirodnim zakonima, koji odredjuju sve: i putanje planeta u svemiru i udese pojedinca i faze života naroda.

Suvremenici su smatrali Mažuranića oholim. Starčević se u svojim »Uspomenama« zaustavlja naročito na tom svojstvu Mažuranićevom: »Nekada mogao si na g. I. Mažuraniću opaziti dve bilege, prirodjene svakomu čoveku, nu redko da su obe oštro izražene. Te su bilege: g. I. Mažuranić oholio bi se, kad bi imao na što, i: njemu se posao neljubi«. Starčević sa svom svojom strastvenošću prosudjuje Mažuranića, naročito mu zamijerajući njegov rad kao činovnika, državnog odvjetnika za vrijeme apsolutizma. Starčević gleda u Mažuraniću samo karijeristu. Mnogo se ne razlikuje ni Strossmayerov sud o Mažuraniću od Starčevićevoga. Strossmayer nije volio Mažuranića; bili su dva temperamenta, koji se odbijaju. Strossmayer je zamjerao Mažuraniću kasnije da je popustljiv svojoj najbližoj okolini. Odmah u čas njegovog imenovanja piše Račkome: »Ivan je neraden, indolentan i ponešto tiraničan«. Nastupni govor Mažuranića kao bana Strossmayer naziva »primorskom prpošijom« — i kao obično Rački korigira prenagle temperamentne sudove Strossmalerove, javljajući mu iz Zagreba svakom zgodom o Mažuranićevoj agilnosti, jadajući samo što nema oko sebe pravih sposobnih suradnika. Sasvim drugojačije sudi o Mažuraniću August Šenoa u do sad objelodanjenim odlomcima svoga dnevnika. Šenoa je bio svojevremeno najžešći protivnik Mažuranićeve bečke orijentacije, ali Šenoa je bio umjetnik, psiholog, koji se je od svih suvremenika najviše potrudio zaroniti u Mažuranićevu ličnost. »Vrijedno je o njemu govoriti, veli Šenoa, jer se o tom čovjeku koješta piše i govori, al izim prekomjerne hvale njegovih pristaša i najpodlijih psovaka njegovih protivnika ne ćeš ništa naći, najmanje se pak kušalo njegovo banovanje protumačiti po njegovoj ćudi, a samo se može tim putem istini ući u trag... Mažuranić je rodom iz Novoga u Hrvatskom Primorju, a već po tom može se donekle tumačiti njegov zagonetni karakter. Tko je ikad bio u tom drevnom mjestancu hrvatskoga Vinodola, bit će opazio, da su svi Novljani nekako čudni, da nose glavu visoko, ponosito, gotovo bi mislio oholo, kanda preziru cijeli svijet. Ja sam to

barem opazio ne samo kod bana Mažuranića, ne samo kod braće mu Mate i Antuna, ne samo kod Ivana Vončine, već sam to primijetio bivši g. 1874., sa pobratimom si Budisavljevićem u Novom, upravo kod svih Novljana, te svratih pozor Budin na te ohole novljanske glave, a on potvrdi moje mnijenje. Već to držanje odbija nekako čovjeka, a uistinu su mnogi i Mažuranića bana i Vončinu proglasili za ohole ljude. I u karakteru Novljana ima prema tome nešto ponosita, odmjerena, otresita, nešta, gotovo bih reko, engleske žestine, koja ne da, da se čovjeku srdačnije približi. Mažuranić bijaše vrh toga vrlo uman čovjek, umniji od većine svojih zemljaka vršnjaka... Mažuranić mislio je bistro, progledao je jasno stvar, riješio je prijepor osobitom logikom i bacio bi kadšto klasične primjedbe na opaske ovoga ili onoga vladinog savjetnika. Ja sam ga više puta motrio, bivši prisutan kod banskih konferencija, i svaki put utvrdih se većma o genijalnosti — okruživali kao savjetnici, stajahu duboko pod njim, poštenje mu je neokaljano, a one kreature, koje su na njega nabacivale blatom, — svi ti nijesu bili vrijedni, da ljube prah njegove stope, jer mu je srce skroz i skroz patriotično bilo«. Drugi suvremenik, koji ocrtava Mažuranića je dr. Jovan Subotić u svojoj »Autobiografiji«: »Krivili su ga, sumnjičili i osudjivali žestoko... i taj je čovek sedeo na svom mestu u centrumu, u drugoj klupi, kao da je od kamena. Nije se maknuo na svom mestu, nije se mrštio, nije pokazao znaka da ga to dira, ljuti ili jedi, nije glavom drmnuo, ni okom ni na desno ili levo pogledao, nije usta otvorio niti glasa od sebe dao. Čovjek živ, ali od pravoga kamena. Tako je to trajalo iz dana u dan kroz više nedelja... A da je mogao u mnogo prilika protivnike svoje poraziti, da je mogao njihovim pripovestima sasvim drugo lice dati, da je mogao svojoj osobi i svojem činu jasnu svetlost dati, o tome nitko nije sumnjao; jer je Mažuranić bio dobar patriot hrvatski i jedan od najpametnijih njihovih državnika«. O sebi je Mažuranić zaista uvijek malo govorio. Tek 1885. otkrio je svoj nazor na svijet, izrekao svoje »vjeruju«, koje ujedno predstavlja posljednje njegove riječi, napisane rukom (zapisane u spomenicu narodnog preporoda): »Fanatizam bio on naravi koje mu drago — političke, crkvene, narodne, socijalne — ne samo ne promiče niti ne diže svetinje stvari, kojoj se tobože klanja, nego ju dapače ponizuje i mrazi, ter time obara i ruši. On je poguban i pun prokletstva već svojim poreklom, jer ne potiče iz čista izvora savjesti, srca, uma i razloga, nego iz crna kala dugačke povorke strasti i nečovječtva... Nakazna je svaka despocija, ali nakaznije nakaze od despocije fanatizma ovo naše sunce ne vidje nikada«. Posljednje riječi, koje je Ivan Mažuranić javno izrekao u saboru 1886. bile su: »Nitko me nije pitao, dok sam bio ban, u što

vjerujem. Da su me pitali, bio bih im odgovorio: vjerujem u prošlost, sadašnjost i budućnost Hrvatske!«

S posljedicama europske krize 1870./71. dolazi Mažuranić na mjesto hrvatskoga bana, na posljedicama druge europske krize nastale zaoštrenošću u istočnom pitanju svršava Mažuranićevo banovanje. Ideja okupacije Bosne i Hercegovine zaokuplja Franju Josipa odmah nakon Solferina. Gubitke u Italiji želi nadoknaditi novim tečevinama na Balkanu. Porazom kod Kraljičinog Graca Bismarck svjestno gura težište austro-ugarske politike na Istok. Opozicija toj politici u prvo vrijeme su Madžari, sam Andrassy se previše ne zagrijava za stvar ne smatrajući je u interesu madžarstva radi opasnosti uvećanja broja Slavena. Ustanke u Hercegovini i Krajini hrvatska javnost zanosno pozdravlja. Šenoa pjeva svoju »Munju od Gabele«. Uskrisuju stare ilirske nade o konačnom oživotvorenju »cjelokupnosti narodne«, Hrvati su uvjereni da Bosna može pripasti Austro-Ugarskoj samo preko Hrvatske. U Hrvatskoj kupi se novac i dobrovoljci za pomoć ustašama. Sam car, kako piše Račkl Strossmayeru, odobrava Mažuraniću, da se sabiru novci. Mrazoviću pak Mažuranić veli da će malo »zažmiriti« u tim stvarima. Dogadjaji se razvijaju relativno brzo. Berlinski kongres pod vodstvom Bismarckovim povjerava u srpnju 1878. Austro-Ugarskoj okupirati Bosnu. Dok Filipovićeva vojska nastupa prema Sarajevu, sabor u rujnu upravlja kralju adresu, kojom zauzima stanovište prema najnovijim dogadjajima u vanjskoj politici: »Zadatak, koji je monarkija preuzela okupacijom Bosne i Hercegovine mogao bi se trajno osigurati samo onda, ako se ustroj zadobivene pokrajine malo po malo tako udesi, kako bi se s vremenom mogao pripojiti na ustroj kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u njihovom državopravnom odnošaju prema Kraljevini Ugarskoj«. Mažuranić je bio protiv takve adrese znajući raspoloženje i u Beču i u Pešti. Madžarska štampa stane tražiti

odstup Mažuranićev, a car odgovara na adresu da je sabor »prekoračio svoju djelatnost govoreći o Bosni i Hercegovini«. Rački pak, koji nije dijelio optimizam sabora, vidovito piše Strossmayeru: »Što se više proučava narav dualističke monarhije i suvislost slavenskih zemalja Balkanskoga poluostrva, to se naše shvaćanje pokazuje sve naravnije i vjerojatnije. Federalistička Austrija bila bi djelovala na Istok, dualistička ga odbija«.

Okupacijom Bosne i Hercegovine izbrojeni su dani Mažuranićevog banovanja, bez obzira i na unutarnje prilike hrvatske politike, gdje je narodna stranka sve nezadovoljnija s banom, koji stoji nad strankom i njezinim sitnim i većim zahtjevima i bez obzira na ugarsko-hrvatske odnošaje, koji će opet stupiti u kritičniju fazu povodom obnove financijalne nagodbe, koja se ima obnoviti svaku desetu godinu. Aneksijom Bosne i Hercegovine hrvatska politika dobiva novo značenje i nov sadržaj i za Budimpeštu i za Beč. Oni se zajedno slažu da Sava mora ostati granicom izmedju obiju zemalja, ne samo medjom dviju uprava nego i medjom dvaju političkih iživljavanja. Hrvatska politika ne smije postati atrakcionom snagom za svijet Bosne i Hercegovine. Hrvatska politika mora dobiti pouzdanu, po mogućnosti jaku ruku, koja će njome upravljati bezuvjetno samo u interesu dualističke monarhije. Takvo pouzdanje ni Beča a još manje Budimpešte nije uživao ni Mažuranić. Mažuranić je to osjetio i gospodski odlučio ne čekati odpust. Početkom 1880. predlaže spomenicu, kojom izjavljuje da ne može ostati na banskoj stolici ako se razvojačena Krajina odmah ne sjedini upravno s Hrvatskom i ako se financijalna nagodba ne riješi u smislu hrvatskog stanovišta. Mažuranić je znao kako će svršiti taj njegov ultimativni zahtjev, zato ga je i podnio. 21. II. 1880. Mažuranić je riješen banske časti a njegovim nasljednikom imenovan Ladislav grof Pejačević.

KHUENOVŠTINA
1880—1895

Nakon odstupa Mažuranićevoga narodna stranka ostaje dalje na vlasti i pod grofom Pejačevićem. U lipnju 1880. financijalni ravnatelj Antun David, rodom Madžar, otvara u Zagrebu naukovni tečaj, u kojemu će financijalni činovnici učiti madžarski, objavivši istodobno okružnicom da će u buduće ovisiti promaknuće činovnika u financijalnoj službi o znanju madžarskoga jezika. Tek u rujnu radi ove »Davidove škole« istupa Mrazović s 22 zastupnika iz narodne stranke osnovavši »neodvisnu narodnu stranku«.

Istup Mrazovićev uslijedio je prekasno. Stranka se istrošila na vlasti, izgubila odjek u narodu, prestala biti predstavnicom istinskoga narodnog raspoloženja. Izgubljeno povjerenje teško se stiče natrag. Uslijed događaja posljednjih godina radikaliziralo se raspoloženje narodnih slojeva, koji politički dolaze u obzir, a to je još uvijek malo gradjanstvo. Pozicije, koje je nekoć zauzimala narodna stranka prije 1872. sve više zauzima stranka prava. Već kod izbora 1884. izabrano je 25 pravaša a samo 13 nezavišnjaka. Nezavisna stranka ostat će kroz cijelo vrijeme Khuenovoga režima u glavnom predstavnik slobodnih intelektualaca, široke slojeve naroda predstavljat će stranka prava.

Kroz sedam godina nakon Kvaternikove pogibije stranka prava tako reći ne postoji. Obnavlja se 1878. u listopadu za vrijeme okupacije Bosne kad Ante Starčević u saboru predlaže svoj nacrt adrese i drži veliki programatski govor. Pravaštvu je odmah uspjelo zatalasati sve narodne slojeve. I većina onih, koje je zanio za načelnost i etiku u politici Makanec,

pristaju uz pravaštvo. Pojava je psihološki posvema razumljiva. Od 1848. pa do 1880. hrvatska je politika niz razočaranja; javnost ne ispituje kritički uzroke nego proživljuje posljedice. Sve su širokogrudne formule i sinteze zatajile. A Starčević dovikuje: »Okaniv se svih sanjarija i metafizičke politike, Hrvati imaju raditi za se i to na temelju svoje povijesti, svoje narodnosti i svojega javnog, domaćeg i medjunarodnog prava«. Starčević konzekventno povlači zaključak iz Ilirizma i jugoslavenstva Strossmayerove narodne stranke, jer ne nadjoše odziva ni kod Slovenaca ni kod Srba, i zato ih on počinje negirati, vraćajući prirodno pokret naroda na polaznu točku, priznajući jedino hrvatstvo.

Starčević je borben stjegonoša. U tim danima bespuća zaista pred mutnom budućnošću Starčević vraća javnosti narodnu svijestnost i vjeru. Vjeru u Boga i narodnost. Starčević stvara borbeni hrvatski nacionalizam dajući mu neočekivani zamah. Ali Starčević je vodja pokreta a ne šef stranke. Ravnodušna mu je politička taktika, on ne izlazi iz svoga filozofskoga zakutka organizirati stranku. Taj veliki realista nije racionalista — priznaje naime samo realizam osjećaja; njemu je prvenstveno stalo do toga da stvori kapital nacionalnog osjećanja, smatra to jedinom važnom investicijom koja ne može propasti, koja prije ili poslije mora odbaciti političke kamate. Jer Starčević vjeruje u neodrživost habsburške Austrije — svaki njegov govor jedno je proročanstvo sloma Austrije; a za taj čas mora biti spremna snaga hrvatskoga nacionalizma. Protivnici Starčevićevi redovno bi smijehom pratili njegova zloguka nagovještanja, kao već u spomenutoj adresnoj debati 1878., kad Starčević, u času kad Filipovićeva vojska osvaja Bosnu, dovikuje: »A meni se sve čini da će svi Habsburgi još groznije plakati nad zauzećem Bosne i Hercegovine« (nego Marija Terezija nad diobom Poljske). Starčević u svojoj adresi iz 1878. bezobzirno izriče misao: »Nazor, da vladar na svoju ravna korenita državna načela po vremenih i okolnostih, mi smatramo zubljom prevratah i nesigurnosti, i tu istinu potverdjuje povest i život državah. Samo skladnom voljom narodah i vladarah smotrene, i s obe strane sveto štovane ustanove, mogu onim nesgodam doskočiti drugačie, dok se narodi, ugledav se u vladare, posluže vremeni i okolnostmi, nije moguće, da nepravedne dinastie nepropadnu«. Posljednjih godina nitko već u Hrvatskoj nije tako govorio, nitko nije tako dosljedan u svojemu mišljenju — i nije čudo da sve počinje slijediti Starčevića. Omladina je sva uz njega. I najširi slojevi, i seljak pod uticajem pravaštva postaje osjetljiv na svoju narodnost. I kad dolazi u Zagrebu do afere radi grbova s madžarskim natpisima, po prvi puta poslije 1848. dolazi do spontanoga borbenog pokreta narodnih masa. I sela se dižu jer je povrijedjeno i ono posljednje što je hrvatskom čovjeku još preostalo: narodnost i njezina čast.

Prva godina Pejačevićevog banovanja relativno je mirna. U srpnju 1881. konačno je Krajina sjedinjena sa civilnom Hrvatskom, poslije trista godina završena je tužna epopeja graničarska. Ali mjesec dana kasnije dolazi afera s grbovima. Po naredbi ministra financija Szaparyja postavlja David na financijalnim uredima u Zagrebu mjesto hrvatskih natpisa grbove s madžarskim i hrvatskim natpisom. Povreda nagodbe je očita. U Zagrebu je uzbuna. Grbovi se silom skidaju, demonstracije se prenose u pokrajinu, cijelo Hrvatsko Zagorje i dio bivše Vojničke Krajine planuo je bunom. Ima i mrtvih i ranjenih, Hrvatska je dijelom stvarno u revoluciji, mora intervenirati vojska.

Ta često više sipa ulja u vatru nego što smiruje. U Zagrebu su u garnizoni većinom Madžari i madžarski husari izazovno pjevaju jašući kroz grad: »Eljen a vitéz magyarhuszár es dögöljen a horvát rongyos!« (»Živio viteški madžarski husar i krepao podrapanac Hrvat!«) Pokret seljaka nastoji madžarska štampa prikazati kao pojavu anarhije. A bijaše on eksplozija

narodne strpljivosti, reakcija na povredjenu narodnost i bezobzirni porezni pritisak. »Pozor« iz tih dana navodi slučajeve, gdje se seljaku za 50 novčića zaostalog poreza prodavalo na dražbi jedinu kravu — i još je pri tome ovrhovoditelj preklinjao seljaku »Boga i Kristuša mužkoga« vičući mu: »Ja sam tvoj Bog i ti ćeš čutiti tko sam ja«. Sve molbe službenim putem ne pomažu — uvijek se vraćaju »jer se nije obnašlo dovoljnih razloga«. A gdje su za tih dana pobunjeni seljaci otjerali organe uprave, tamo su postavili sami svoje straže kod općinskih blagajni samo da ništa ne propane.

Vlada u Budimpešti ne popušta, dvojezični se grbovi po zaključku vlade imaju uspostaviti, kako ne bi trpio prestiž državne vlasti. 24. VIII. Pejačević podnosi demisiju, jer se ne slaže s tom odlukom budimpeštanske vlade. Na to vlada Kolomana Tisze obustavlja ustav, carskim komesarom postaje general Ramberg. Samo njegovoj taktičnosti i korektnosti uspijeva vratiti red bez većih potresa. Ramberg uspostavlja najprije dvojezične grbove 7. IX., koji medjutim budu 16. X. zamijenjeni »nijemim grbovima« bez ikakvoga natpisa. No već I. XII. 1883. vraćen je ustav i banom imenovan dotadanji 24-godišnji veliki župan u Gjuru Dragutin grof Khuen Hedervary, bliski rodjak madžarskoga premiera grofa Kolomana Tisze.

Novi ban je nazad par godina studirao pravo u Zagrebu, općio u kući baruna Levina Raucha, vrlo intenzivno sudjelovao u društvenom životu unionističkih krugova. Tako je na jednoj društvenoj priredbi u Rauchovoj palači grof Khuen nastupio u diletantskoj predstavi igrajući glavnu ulogu u aktovki »Ein Verhängniss«. Simboličan javan nastup! Kob režira njegovu drugu igru na političkoj pozornici — samo što nije na njoj igrao u aktovki, nego je njegova politička igra trajala punih dvadeset godina.

U Hrvatskoj nitko nije u prvi mah ozbiljno shvatio dolazak i misiju novoga bana. Dapače i pronicavi Rački izrazuje mišljenje da se novi ban ne će moći dugo održati. Khuen ubrzo opovrgava sve slutnje. Energičan je i domišljat, čvrsta ruka ćuti se i u upravi

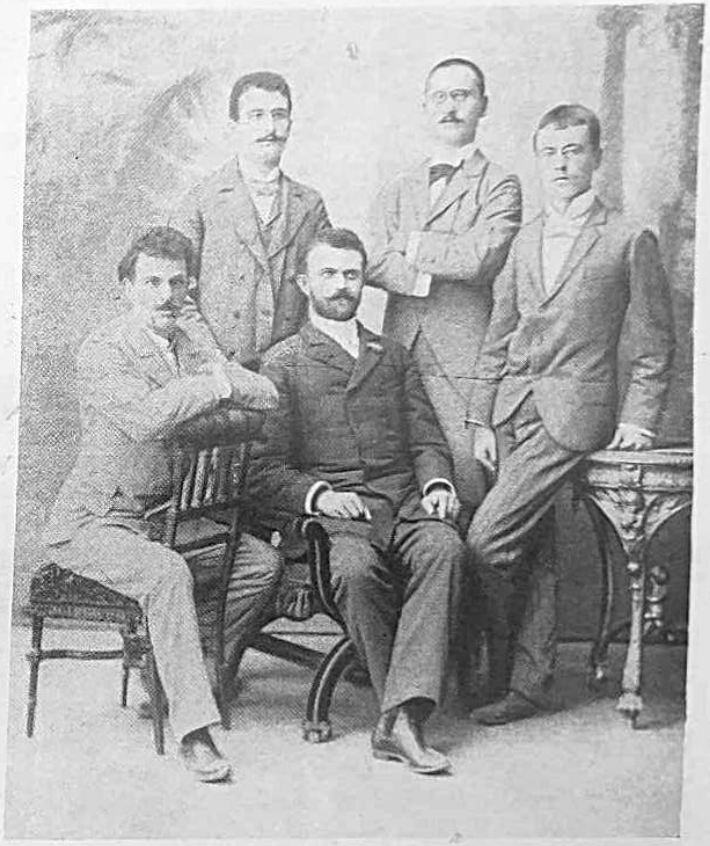

PRAVAŠKA INTELEKTUALNA ELITA

Stoje s lijeva na desno: Ivan Miličević, dr. Ante Tresić-Pavičić i Tugomir Alaupović, sjede: Silvije Strahimir Kranjčević i August Harambašić

JOSIP GRŽANIĆ

DAVID STARČEVIĆ

JOSIP FRANK

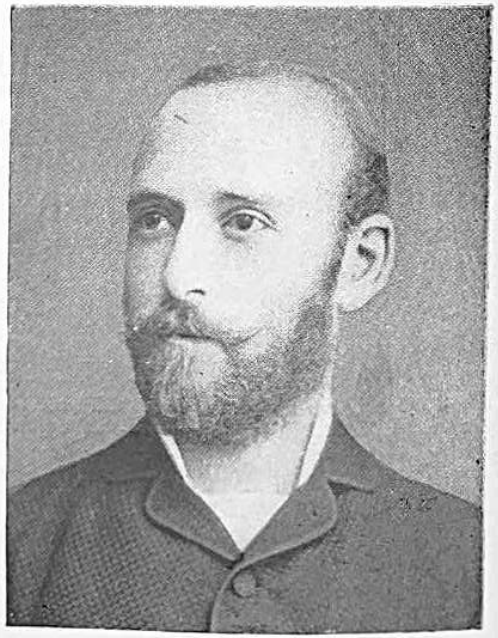

HINKO HINKOVIĆ

i u saboru i na izborima. Dobar je poznavalac ljudi, umije se okružiti sposobnim elementima, koje virtuozno upotrebljuje. Gdje ne pomaže korupcija, tamo primijenjuje silu. Dolazeći u Hrvatsku izrekao je još u Gjuru govor, u kojem je napomenuo: »Moje rodište nalazi se u Hrvatskoj, ali domovina moja je u Madžarskoj!«

S opozicionalnim političkim strankama grof Khuen lako izlazi na kraj, one ga ne mogu ozbiljno ugroziti. Izmedju neodvisne narodne stranke i stranke prava ne uspijeva suradnja, ma koliko se trudio agilni Folnegović i kolikogod je željkovala najmladja generacija sve od reda intelektualci kao Harambašić, Kumičić, Alaupović i drugi. Previše su još živa sjećanja na stare uzajamne opreke i borbe; Starčeviću nije pak nije mnogo stalo do praktične politike, on u khuenovštini gleda potsvijesno svoga saveznika, koji će po onoj »što gore to bolje« još jače uzbuditi nacionalni osjećaj svojim stalnim pritiskom. A Khuen svoj pritisak pojačava, i na izborima i u akciji protiv nepogodnih pojedinih ličnosti. Ne preza ni pred čim, a najmanje pak pred uništavanjem egzistencija. Khuen stvara »zastrašujuće primjere«. Potresno govori o tome tragedija Davida Starčevića kojega Khuenov režim ishitrenim procesom goni na robiju. Khuen provocira da bi mogao onda zgodnije udariti. 1885. osudni dvoboj vodi sa strankom prava. Ljeti te godine dao je ban Khuen tajno otpremiti iz zemaljskog arhiva mnoštvo srednjevjekovnih i novovjekovnih spisa u Budimpeštu, koje je odanle bio poslao u Zagreb još Jelačić. U listopadu dolazi u saboru do dramatske rasprave o tim arhivalijama, u kojoj dr. Grga Tuškan stavlja predlog da se bana Khuena stavi pod optužbu radi otimačine arhivskih spisa. Khuen tad na saborskoj sjednici daje izjavu, u kojoj veli, da su, istina, ti spisi bili 35 godina u hrvatskom posjedu, »ali da li je to bio pošten posjed, o tome bih ja podvojio«. U taj mah nastala je u saboru užasna buka kod opozicije i komešanje. Opozicija nasrće

prema vladinim klupama, a kad se Khuen htio udaljiti, ščepao ga narodni zastupnik David Starčević za vrat, dok ga je zastupnik Josip Gržanić snažno udario nogom u tur. Opozicija triumfira vjerujući da osramoćeni, tvorno napadnuti Khuen ne može ostati dulje na banskoj stolici, jer živi su i kod nas još barokni pojmovi, poglavito o časti. Medjutim Khuen je taj napadaj zatajio, sve tvrdnje opozicije proglasio lažnima, na sudskom procesu čak našao u dr. Isi Kršnjavome svjedoka koji je posvjedočio da su svi navodi opozicije lažni, na što su svjedoci opozicije kažnjeni tamnicom radi »lažnoga svjedočenja«. Točno mjesec dana kasnije nakon napadaja u saboru, Franjo Josip podijeljuje grofu Khuenu uz ručno pismo red željezne krune prvoga stepena. Bio je to najbolji znak da je Khuen nesvrziv, a još i više, da nije pouzdanik madžarske politike nego čovjek povjerenja samoga cara. I to je ostao svih dvadeset godina svoga banovanja. Car ga svakom zgodom odlikuje, podijeljuje mu čak i najviši red »zlatnoga runa«. Za cara i monarhiju Khuen drži najvažniju poziciju njihove istočne politike. Protiv te sile jalove su sve borbe.

Ali borba se vodi dalje uz najteže žrtve, u strogoj defenzivi. Paralizirajući aktivnost stranke prava, Khuen počinje voditi sa Strossmayerom pritajeni duel koji će potrajati petnaest godina. Zapravo ga ni ne vodi Khuen, u sjeni Khuenovoj krije se sam car. Istina, Strossmayer ne bavi se već od 1873. aktivno politikom, ali on je centralna ličnost hrvatskog javnog života, u njega gleda kao u svog duhovnog vodju sva inteligencija, koju nije zarazio marazam khuenovštine. I Strossmayer je, što je najvažnije za cara, nosilac ideje koja je jedina opasna vanjsko-političkim ciljevima Austro-Ugarske na Balkanu.

Strossmayer je u svojima odnošajima prema caru proživio mukotrpnu evoluciju, koja je dugo trebala da sazrije. Na bi-

skupsku je stolicu došao na zagovor Kulmera i Jelačića, ali i izrazito dvorskoga kruga oko careve majke nadvojvodkinje Sofije. I Strossmayer kao i Jelačić vjeruje dugo godina u cara i njegovu dobronamjernost. U časovima kriza daje caru što je carevo, a Bogu što je Božje — na carev jedan mig napušta i politiku odlazeći u dobrovoljno progonstvo u Francusku da ne smeta bečkoj odnosno carevoj politici u Hrvatskoj. Sve što se poslije nagodbe dogodilo moralo je u Strossmayeru promijeniti njegovu predodžbu o carevoj ličnosti. Kao i Starčević tako i Strossmayer dolazi potsvjesno da zaključka da su izbrojeni dani habsburškoga carstva. I on traži jamstvo hrvatske političke budućnosti u Slavenstvu. 1876. u jeku istočne krize Strossmayer nastoji za sudbinu Hrvatske i Južnih Slavena zainteresirati rusku vladu, koja se već medjutim potajno nagodila s Austrijom glede okupacije Bosne i Hercegovine. Kao prije njega Gaj i Kvaternik piše Strossmayer »Pro memorija« ruskoj vladi, zaklinjući je neka sklopi konkordat s Vatikanom, vjerujući da će izmirenjem zapadne i istočne crkve biti moguća plodonosna slavenska politika Rusije, u kojoj gleda »zaštitnika i budućeg osloboditelja« svih Slavena, očekuje spas od Rusije, u kojoj još vlada kmetstvo, gdje se na mahove čuje već podmukla tutnjava revolucionarnih kriza. Zakukuljena revolucionarnost Strossmayerovih slavenskih koncepcija nije tajna ni za Beč ni za cara. I sam Strossmayer to ćuti — sluti koji je cilj udaraca posljednjih godina protiv njega.

Relativno je lako bilo poraziti pravašku opoziciju, ništiti i tlačiti njezine prominente, stvarno male ljude, pokrajinske odvjetnike, novinare, pjesnike. Neranjiv je istina stari Starčević u svom oklopu stoičkoga siromaštva, u svojoj povučenosti ne smeta ni Khuena niti ugrožava ambicije bečke vanjske politike. Naprotiv Strossmayer je i tim opasniji protivnik jer je kao crkveni dostojanstvenik teško dokučiv. Nastoji ga se najprije zgoditi financijalno — optužiti s rasipnosti radi neracionalnoga gospodarenja sa šumama njegove biskupije. Mirko Hrvat, nekadanji Strossmayerov pravni pouzdanik, sada bezobzirni, nasilni predsjednik Khuenovoga sabora stalno sad plete spletke koje virovitički podžupan Cuvaj pouzdano provodi. Strossmayer spoznaje svoga protivnika i njegovu izdržljivost; u nekoliko navrata piše Račkome za Khuena »to je okrutni ris!«

Svaka se Strossmayerova akcija sabotira. Mnogo od toga trpi Akademija, kojoj je Strossmayer pokrovitelj. I protiv Strossmayera se vodi politika sitnih uboda; otvara se na pr. njegova korespondencija, progone njegovi prijatelji i štićenici. A car biskupu svakom zgodom iskazuje svoje negodovanje. I Strossmayera i Račkoga na momente hvata očaj. U srpnju 1887. sam Rački piše Strossmayeru: »Narod nam se demoralizuje sve više, a u demoralizaciji prednjači mu inteligencija, pače i svećenstvo... Bog nam se smiluj! Ako nas okolnosti ne spasu, mi se teško spasismo ovom traljavosti... Uzmite samo da se nadbiskup pred drugima usudjuje groziti meni, da će me poradi glasovanja suspendirati! Ja se ne bojim, ali dokle smo došli!«

Godinu dana kasnije dolazi do vrhunca krize u borbi Franje Josipa i Strossmayera. To je poznata bjelovarska afera, koja je tad uzbunila cijelu europsku diplomaciju. Franjo Josip naročito u drugoj polovici svoga života krajnje suzdržljiv kod izricanja svoga mišljenja, a pogotovo svojih osjećaja, u dvoboju sa Strossmayerom gubi svu vlast nad sobom dajući maha svoj svojoj gnjevnoj mržnji. Kod bjelovarskoga sastanka Franjo Josip ne istupa protiv Strossmayera, instinktivno juriša na ideju, koje nosiocem smatra biskupa.

Povodom proslave 900-godišnjice pokrštenja ruskoga naroda, koja se održavala u Kijevu, na poticaj Račkoga šalje Strossmayer pozdravni brzojav, koji je doslovce glasio:

»Slavnom rektoru Universiteta Sv. Vladimira, Kijev, Rusija. Čast mi je najsrdačnijim veseljem pridružiti se Vašoj današnjoj svečanosti. Baština Sv. Vladimira, vjera sveta, uskrs je i život, svijetlo je i slava bila i jest velikomu ruskom narodu. Bog blagoslovio Rusiju i dao joj, da živom vjerom, uzoriti životom, višom pomoću i kršćanskim heroizmom, pored svih svojih ostalih zadaća, i onu veličajnu svesvjetsku zadaću, koju joj Promisao božija opredijeli, sretno, spasonosno i slavodobitno ispuni. Ovo su najiskrenije želje srca moga. Molim, budite tumačem ovih čuvstava pri ostaloj braći, koju prijateljski pozdravljam i očinski blagosivljem, Strossmayer, biskup.«

U pismu, kojim javlja Račkome tekst brzojava, Strossmayer dobro naslućuje: »Ljutit će se na to i u Zagrebu i u Pešti i u Beču, a možebit i kratkoumnici i kratkovidnici i u Rimu«. U Vatikanu je zaista nastalo nezadovoljstvo radi biskupova brzojava jer nije otvoreno napomenuo u brzojavu uniju. »Pri tome čini se, primjećuje Strossmayer u pismu Račkome, da Sveti Otac slijedi preveć pravac vlada austrijskih«. Medjutim opširnim obrazloženjem kardinalu državnom tajniku Rampolli, koji bijaše sklon Strossmayeru, uspijeva izgladiti taj nesporazum izmedju biskupa i Vatikana.

U Zagrebu, Pešti i Beču dalje bijesne protiv Strossmayera radi kijevskog brzojava. U rujnu je Franjo Josip došao u Hrvatsku na velike vojne vježbe koje su se održavale u okolici Bjelovara. Već koncem kolovoza piše Rački Strossmayeru: »Ponašanje vladara u Bjelovaru naprama Vašoj osobi bit će mjerilo visoke politike u monarhiji. Bilo ono kakovo mu drago, Vi zastupate načela, koja ne vise o izražaju lica, već koja su izljev vječnih istina.« I Strossmayer naslućuje uoči sastanka u Bjelovaru da će doći do konačnog obračuna izmedju cara i njega: »Meni se čini, da su u Pešti i u Beču naumili mene na svaki način odavle krenuti i u privatni život otpremiti. Zato će im za razlog služiti: salus reipublicae suprema lex, pod kojim se već sto i sto nepravdi sakriva. Rim pako — čini mi se — da će istim putem poći, to jest reći će: ti si doduše quasi nekriv, ali u konkretnih okolnostih maius ecclesiae bonum exigit, ut loce tue cedas! I opet formula, pod kojom se nepravde skrivaju. Ja sam medjutim posve miran i spokojan. Žalibože da sam bez novca; ali Bog će providiti. Od gladi lje ne ću umrti. Da mi je u takih okolnostih teško u Belovar ići, razumije se samo sobom. Medjutim, što mora biti mora biti!«

Pismom od 13. IX. 1888. iz Križevaca javlja Strossmayer prijatelju Račkome točan opis svoga historijskog sukoba s Franjom Josipom: »Dragi moj brate Franjo! Najprvo o poklonu momu povodom posjete N. V. Kad smo jučer oko 8 ura prije podne dočekali Nj. Vel. pred njegovim konakom, Car i Kralj je pružio ruku najprvo kardinalu zagrebačkom, a poslije patrijaru karlovačkomu i prijateljski sa svakim od njih nekoliko riječi progovorio. Mene, mimo stojećega, isto tako mimoišao, ko i biskupe Posilovića i Hranilovića. U daljem pako redu vrlo se je prijazno zaustavio kod karlovačkoga vladike Živkovića i ljubezno je š njim progovorio nekoliko riječi. Po svršenom tom prilikom poklonu ja sam se sa g. križevačkim biskupom provezao natrag u svoj stan. Tom prilikom je općinstvo oduševljenim načinom mene pozdravljalo. Pozdrav je taj tako bio živahan, da se je »Živio biskup Strossmayer« lako i u odajah Njeg. Vel. čuo. Oko pol deset stupale su razne deputacije k Njeg. Vel. na poklon. Najprvo vojništvo pod vodstvom nadvojvode Josipa, poslije smo se mi katolički svećenici pod vod-

stvom kardinala zagrebačkoga Njeg. Vel. poklonili. Govor kardinala bio je dobar i prikladan; odgovor Njeg. Vel. vrlo lijep i sa svake strane umjestan. Poslije je Car i Kralj nekoliko prijaznih riječi progovorio s kardinalom, a potom stupiv pred mene i progovoriv sa mnom, evo što se je vjerodostojnim načinom zbilo.

Car i Kralj meni: »*Sie haben wieder etwas getan, worüber ich denken muss, dass Sie, als Sie es getan haben, wirklich krank waren. Sie müssen krank gewesen sein, als Sie Ihr Telegram nach Kijev gesandt haben*«. (Opet ste ućinili nešto, o čemu moram misliti da ste zbilja bili bolestni kad ste to učinili. Morali ste biti bolestni kad ste poslali svoj brzojav u Kijev).

Ja: »*Nein, Majestät, ich habe das Telegram im vollsten Bewusstsein nach Kijev gesandt; mein Gewissen ist rein und vollkommen ruhig*« (Ne, Veličanstvo, poslao sam brzojav u Kijev kod potpune svijesti; moja je savjest čista i potpuno mirna).

Car: »*Nein, ich glaube wirklich Sie müssten krank gewesen sein.*« (Ne, mislim zbilja da ste morali biti bolestni.)

Ja: »*Ich wiederhole, Majestät, mein Gewissen ist vollkommen ruhig, und ich habe mich hierüber dem Heiligen Vater gegenüber bereits ausgesprochen. Und wenn es mir gegönnt werden sein könnte, mit Euerer Majestät ruhig darüber zu sprechen, so hoffe ich, dass es mir gelingen wird, Euere Majestät vollkommen zu beruhigen.*« (Ja ponavljam, Veličanstvo, moja je savjest potpunoma mirna i ja sam se već o tome izjasnio Svetomu Ocu. I kad bi mi moglo biti priušteno, o tome mirno razgovarati s Vašim Veličanstvom, nadam se, da će mi uspjeti, Vaše Veličanstvo potpunoma umiriti.)

Car i Kralj: »*Das Werk der Kijever Zusammenkunft war das Werk der schlechtesten Revolutionsmänner; es hat sich da ein wahrer Ausbund revolutionärer Elemente zusammen gefunden. Es ist da gegen die katholische Kirche und gegen den Papst konspiriert worden. Das ganze war eine Opposition* (ili: *Demonstration) gegen die russische und österreichische Regierung*«. (Djelo kijevskoga sastanka bijaše djelo najgorih revolucionaraca; tamo se srotila prava četa revolucionarnih elemenata. Tamo se kovale urote protiv katoličke crkve i protiv pape. Sve bijaše opozicija (ili: demonstracija) protiv ruske i austrijske vlade.)

Nato ja: »*Nein, Majestät, ich kann das unmöglich glauben.*« (Ne, Veličanstvo, to ja ne mogu vjerovati.)

Pri ovih riječi kardinal me svojim šeširom dirnu, kanoti me opominjući, da dalje ne govorim i Njeg. Veličanstvu ne protuslovim. Na moje pako riječi reče car i kralj vrlo odlučnim glasom: »*Das kann ich Ihnen konstatieren*« ili »*Das aber konstatiere ich Ihnen*«. Ovo rekav ode dalje biskupu Posiloviću i Hraniloviću, ter je sa svakim od njih nekoliko riječi progovorio.

Ovo je posve autentično i vjerodostojno. Ja sam, da sam sebe ne prevarim, ovo priobćio bratu i prijatelju momu, biskupu Hraniloviću, ovaj pako biskupu Posiloviću, koji su oba ovo posve svojim izričitim svjedočanstvom potvrdili, tako, da se ovo na svjedočanstvu ne samo momu, nego i na svjedočanstvu obih ostalih dvaju biskupa osniva...

Molim Vas, brate, ovo pismo, koje vjerodostojnim posve proglasujem, sačuvajte za vječna vremena, kano znak vremena, u komu smo živjeli.«

Belovarski dogadjaj odmah se pročuo. Još istoga dana priredjene su Strossmayeru manifestacije u samom Belovaru. Dapače i vojnički kazino belovarski šalje biskupu dva svoja člana s molbom neka postane njihov član i neka se upiše u spomen-knjigu kasina.

Car je biskupu dobacio uvredu da je lud. Biskup je reagirao svom žestinom temperamenta. Tad još nije znao da li će Vatikan primiti njegovu ispriku. Tako kao Strossmayer, koliko se zna, nitko nije govorio s Franjo Josipom. Oponirao mu je još kasnije general Conrad von Hötzendorf, ali uvijek u tonu španjolskog ceremonijala. Jamačno je Strossmayer bio prvi i posljednji čovjek, koji je Franji Josipu neuvijeno skresao u brk da laže.

Kardinal Rampolla izgladio je Strossmayerovu stvar u Rimu, sigurno se zamjerivši Franji Josipu. Godinu dana kasnije, prigodom samoubojstva carevog sina prijestolonasljednika Rudolfa u Mayerlingu, Rampolla se po drugi puta zamjerio caru, protiveći se da se odobri samoubojici katolički pogreb. I onda je bilo ljudi, koji su stavljali belovarski dogadjaj u vezu s mayerlinškom dramom. Franjo Josip se kasnije kardinalu Rampolli osvetio stavivši kao »apostolski kralj« svoj veto protiv njega prigodom izbora pape. U svom duelu s Franjom Josipom pred historijom Strossmayer osta pobjednik.

No ta pobjeda ne raduje ni Strossmayera ni Račkoga. Iz njihove se korespondencije razabire kako khuenovština vrši sve kobniji pritisak na zemlju. U

inteligenciji sve veći je broj onih, koji se kreću linijama najmanje otpora. Vrši se pritisak na privredu, hrvatskim novčanim zavodima, koji su glasovali za opoziciju ban daje otkazati uloge svih zemaljskih glavnica, želeći prouzročiti run na banke, do kojega na sreću ne dolazi. Sve manje je ljudi na javnim mjestima koji ne podliježu monstruoznoj paroli da bi bila »felonija od svakog činovnika, koji bi glasovao protiv vlade«. »Mi se ne borimo, piše jednom zgodom Račkl biskupu u Djakovo, kano što se pristoji, stranka proti stranki, već poštenje s fakinažom. Ali valja strpljivo podnašati, navalu odbijati poštenim oružjem, a ostalo prepustiti Providnosti i vremenu. Nema sumnje, da će naša pravedna stvar kad tad pobijediti.« Strossmayer pak piše Račkome: »Što se tiče najnovije navale na mene ,i ona je očevidno proizašla iz banovih dvora. Ja poznam umovanje toga čovjeka: osvadjuj, patvaraj, kleveći bez obzira na Boga, svijest, istinu i pravdu, samo ako se ima nade, da će tijem uništiti protivnika. To je upravo pakleno!«

10. VI. 1893. dolazi napokon u Krapini do sastanka izmedju Starčevića i Strossmayera. Izmijenili su tek nekoliko konvencionalnih ljubeznih riječi. No u javnosti taj sastanak ostavlja jak dojam, pokrenuto je s mrtve točke zbliženje opozicionalnih stranaka. Ali proces obnove narodne politike teško napreduje, stari naraštaji ne će ga ni provesti, stare stranke su dotrajale. »Političke naše stvari stoje, da ne može biti gore. Sila, sila, sila svuda, a inteligencija trula i siroti puk nepripravan«, vapije Strossmayer. Uskoro će ostati sam. U veljači 1894. umire vjerni, idealni Rački. Iste godine Khuen uvadja u srednje škole madžarski jezik kao relativno-obligatni predmet. Dvije godine poslije Račkoga umire i Starčević.

Oficijelna hrvatska politika u te godine na najnižoj je točki depresije, kao da se vratila na dane prije preporoda. Sila madžarizacije nije više avet, nego stvarnost. U tom odsudnom času mlade ruke preuzimaju barjak borbe.

HRVATSKA POLITIKA 1885. U KARIKATURI

iz lista »Arhiv za šalu i satiru«, koji je pokrenuo u Zagrebu dr. Julije Rorauer

Faust Mazzura: Lijepa gospo, smijem li ti dati ruku da vas kući prati?
Margareta - Živković: Ni gospa, niti lijepa sam i sama kući poći znam.

Aluzija na pokušaj zbliženja »neodvisne stranke« i baruna Jovana Živkovića. U pozadini kao Mefisto A. Starčević.

»Ovo je sin moj ljubezni, koji mi je vrlo ugodio«
Ante Starčević »krsti« sinovca Davida Starčevića.

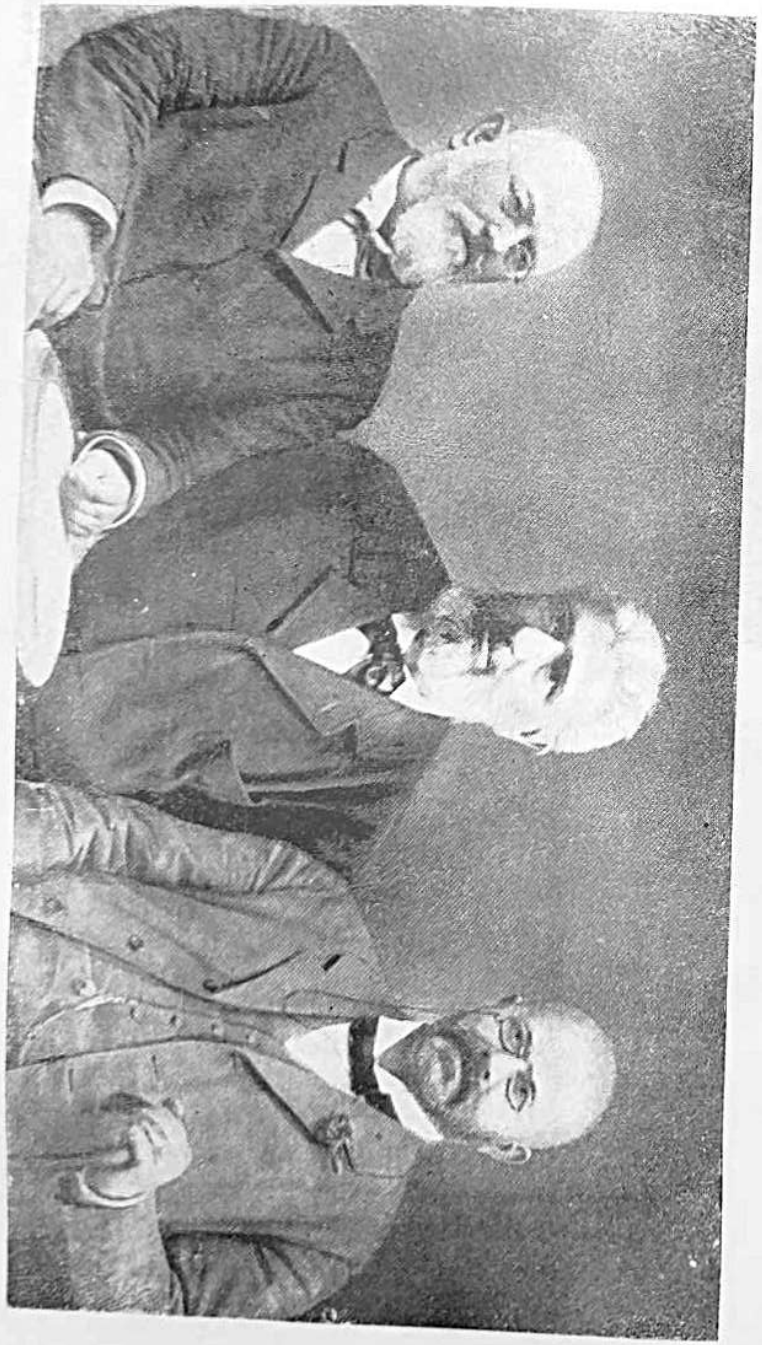

TRI STARČEVIĆA: DAVID, ANTE, MILE

IZMEDJU DVA STOLJEĆA
1895—1903

Srijeda je 16. listopada 1895.

Treći je već dan kako u Zagrebu boravi »njegovo carsko i kraljevsko apostolsko veličanstvo car i kralj Franjo Josip Prvi«, koji je poslije šesnaest godina — posljednji puta bio je u Zagrebu zajedno sa caricom 1869. — osjetio potrebu da posjeti Hrvatsku i njezin glavni grad.

Ugodan je jesenski dan, rana jutarnja magla se razišla. Cijeli službeni svijet i dobar dio radoznale publike (vladarski posjeti uvijek golicaju radoznalost masa bez obzira na njihovo političko raspoloženje) prati u stopu vladara, koji toga dana posjećuje naučne zavode. U pola jedanaest sati dolazi na Jelačićev trg pred sjevernu stranu banovoga spomenika četa mladih ljudi. Nekolicina njih je odjevena u odore sveučilišnih gradjana, stare »juratuške« odore iz ilirskih vremena; baš su u te dane obnovljene: crna surka, čizme, kalpak sa sokolovim perom, sablja za pasom. Četa sveučilišnih gradjana prije dva dana prisustvovala je tako odjevena dočeku vladara pod starom zastavom »djačke legije« iz 1848., koju je nosio mladi pravnik Vladimir Vidrić.

Pred banovim spomenikom mlada družina stvara krug. Na suncu bljesnuše četiri sablje, podržavajući tkivo crveno-bijelo-zelenog barjaka. Stjepan Balaško izvukao je zastavu, koju su na gole sablje prihvatili pravnici Lav Vodvarška, Milan Kren, Gedeon Knežević i Josip Šikutrić. Nekolicina radoznalih oko grupe moglo je čuti kratak govor jednoga djaka, koji je doslovce rekao slijedeće: »Dolazimo k spomeniku onoga, koji se je borio za dinastiju proti Madžarima, da spalimo zastavu onoga naroda, koji se je uvijek

borio protiv dinastije, čime posvjedočujemo svoje dinastičke osjećaje!« Čas kasnije liznuo je plamen (zapalio ga Josip Heneberg), digao se mali oblak dima prožetog vonjem petroulja — od zastave osta tek nekoliko nagorenih krpica. Još par prosvjednih poklika »Živio hrvatski kralj! Slava Jelačiću! Apcug Madžari!« i mladež se razišla. Cijela demonstracija nije potrajala niti par minuta.

Još istoga su dana započela hapšenja sveučilišnih gradjana. Redarstveni zatvor prepun je djaka, koji se sami prijavili policiji, izjavivši se solidarni s prvim uhićenicima. Brzojav javlja u Beč, Budimpeštu, Prag incident spaljivanja madžarske zastave. Štampa u habsburškoj monarhiji, a i u vanjskom svijetu piše narednih dana samo o zagrebačkom dogadjaju. Zbilo se zaista nešto što nije nitko očekivao prigodom vladarskoga posjeta u Zagrebu.

Jamačno ni pokretači ni izvadjači demonstracije »spaljivanja madžarske zastave« 16. listopada 1895., nijesu bili svijesni zamašaja svoga čina, nijesu ni slutili da je taj njihov čin početak nove odlučne epohe u povijesti njihovoga naroda.

16. listopada 1895. iz perspektive sadašnjice ukazuje se kao prolog velike drame hrvatske politike. Kao u svakom prologu tu su već najavljeni, sažeti svi elementi radnje: i akteri-protagoniste i snaga ideja i sva problematika budućega zbivanja. Ta buduća drama hrvatske politike razvijat će se gotovo točno po pravilima aristotelske dramaturgije: 1903. bit će potresna ekspozicija; graduirat će se u godinama 1906.—1907. u mučnim borbama za narodnu vlast Pejačićevoga razdoblja; u dane Rauchovog režima, u scenama veleizdajničkoga i Friedjungovoga procesa i oluje izazvane aneksijom Bosne i Hercegovine ta drama postizava vrhunac krize, sa zamiranjem u srcu promatra je čitava Europa; političko zbivanje u Hrvatskoj nije više lokalni dogadjaj, postaje odlučnom silom medjunarodne političke situacije. Ali ishod konflikta još

je neodredjen, dramatičnost se njegova kondenzira tek u odražaju balkanskih ratova 1912—1913. Na peripetiju ne treba dugo čekati, ona je već tu, komesarski režimi otkrivaju i potvrdjuju da je obračun u nutrinji već proživljen, da je odluka pala: u grmljavini topova svjetskoga rata drama t i h dvadeset i pet godina hrvatske politike postizava svoj finale.

Počinje sasvim novo poglavlje.

Dogadjaji prigodom boravka Franje Josipa I. u Zagrebu nijesu bili nikakva neočekivana pojava. Od 1894. dalje slični incidenti javljaju se povremeno koli u Hrvatskoj toli u drugima različitim dijelovima Austro-Ugarske kao simptomi teške bolesti državnoga sistema. Incidenat u Zagrebu jedino je otkrio da je bolest zasjela u novoj zoni, po svom geopolitičkom položaju vanrednoj osjetljivoj i opasnoj. Pokazali su da su sva profilaktička i konzervatorna sredstva više od desetgodišnjega režima grofa Khuena Hedervaryja bila uzaludna.

Franjo Josip I., koji se u pravilu klonio političkih razmatranja, u razgovoru s dr. Koerberom, poznijim austrijskim premierom, uporedio je upravo u to razdoblje oko 1895. svoju državu sa starinskom stanarinskom zgradom s mnogo stanara, koji se medju sobom vječno pravdaju i svadjaju; najbolje je, rekao je Franjo Josip I. uklanjati uzroke tih svadja oprezno i pomnjivo pomoću reparatura, jer da bi radikalna pregradnja zgrade bila opasna. Uporedba je — kako veli carev biograf Karl Tschuppik — primitivna, ali daje točnu sliku carevih predodžaba. I označuje prilično točno stanje stvari: blistavo, impozantno pročelje krije ruševnu zgradu, stanovnici koje vode medju sobom žilav, uporan rat.

U spomenutoj izjavi austrijskoga cara teško je prepoznati nekadašnjega učenika von Kübecka, Windischgrätza, Schwarzenberga, ideologa francjozefinskoga apsolutizma. Solferino je slomio koncepciju,

kako bismo danas rekli francjozefinskoga »Führertuma«; lični režim oteo je habsburškoj kući Lombardiju, pobjeda talijanskoga nacionalizma osokolila je ostale narodne pokrete u carstvu, otkrivši im da je pobjeda postiživa. Schmerlingov kratkotrajni režim, koncesija njemačkom liberalizmu, koji obnavlja u austrijskoj politici staru habsburšku lozinku »divide et impera« nije mogao riješiti krize carstva. Baš u svojoj temeljnoj misli, osloniti svoju vlast na hegemoniju nijemstva, dovodi do Königgrätza. Nekoć apsolutni monarh prisiljen je ulaziti u kompromise s narodima — Königgrätz radja dualizam. Nakon Solferina i Königgrätza Franjo Josip I. jamačno je osjetio svu britkost narodnosnog problema, ali neuspjevši u svojima radikalnim političkim potezima stao je uopće bježati od riješenja. Politika kompromisa s narodima zastala je na prvoj etapi; sklopljen je sporazum s Madžarima, drugim najjačim narodom poslije Nijemaca u monarhiji. Taj je sporazum samo donio diobu hegemonije, zamrsivši još više državni problem. Do konačnog svestranog sporazuma s ostalim narodima carstva Franjo Josip nije više imao snage doći. Izbjegavati riješenja lozinka je Taafeove dugogodišnje vlade. »Es wird fortgewurschtelt«, Austro-Ugarska ide polagano ali sigurno k svojoj sudbini.

Jer medjutim je već pristigao nov naraštaj. Stari problemi dobivaju nov sadržaj. U austrijskoj poli jednako kao i u »zemljama krune Sv. Stjepana« politička borba odvija se isključivo na terenu državopravnih problema. Pogotovo pak u Hrvatskoj gdje ekonomska zaostalost, politička nemoć osujetiše da zasade modernoga političkog života dodju do izražaja.

Nakon austro-ugarske nagodbe 1867, koja je Madžarima donijela pobjedu njihovih državopravnih ciljeva i dala tako bazu za slobodan razvitak, svagdje postaju državopravna pitanja baza i okvir političke akcije. Češki državopravni problem dominira politikom austrijske pole monarhije. Samo u 90-tim godinama 19. stoljeća pristigao je nov naraštaj; taj počinje

davati državopravnoj politici nov sadržaj, unositi u politički život ideje novoga doba; državopravni politički ciljevi sve se više identificiraju sa ciljevima demokratizacije, u demokraciji otkriva se formula riješenja ne samo za nacionalni i kulturni nego i za ekonomski i socijalni problem. Ta nova generacija, koja ulazi u život tih 90-tih godina preobrazuje čitavu politiku. U Pragu poprimaju dogadjaji revolucionarni karakter, naročito nakon procesa protiv »Omladine« pred prijekim sudovima; 179 omladinaca bude osudjeno na 278 godina tamnice; austrijska policija bavi se provokaterstvom po ruskim metodama, sama konstruira protudinastičke, uostalom sasvim romantične urote, nesvjesno dajući novom naraštaju ideju za nove metode borbe. Medju osudjenicima u procesu »omladine« ima mladića, koji će trideset i pet godina kasnije biti prvi ministri samostalne čehoslovačke republike. 1894. Češka je stalno pod opsadnim stanjem.

A ni u samoj Austriji nije mnogo bolje: malogradjanstvo postaje eminentan politički faktor, kršćanski-socijali predobiše mase kao nosioci ideje demokracije. Baš 1895. Franjo Josip mora osjetiti da nije više on najpopularnija ličnost metropole, nego Karl Lueger, vodja kršćanskih socijala. Sin bečkoga »Hausmeistera« u prkos carevom vetu tri puta biva izabran za bečkoga načelnika. I Beč i Prag su žarišta nemira, svagdje je parola: tražimo opće pravo glasa. Narod ne želi biti dalje objektom, hoće postati subjektom politike.

Hrvatska tih godina stenje pod režimom grofa Khuena Hedervaryja, nagoda ju je posvema predala u vlast uporne, postepene madžarizacije.

Dragutin grof Khuen Hedervary došao je u Zagreb poslije krvave bune protiv madžarskih grbova, simbola tudjinske prevlasti, s »carte blanche«. On je virtuozno znao iskoristiti dobivene ovlasti.

Pod prividom ustavnosti, iskonstruiranim izbornim zakonom i pomoću izbornoga terora uspijeva stvoriti poslušan sabor. Parola o »redu, radu i zakonu« smokvin je list za zatiranje narodne volje. Opozicija uopće ne može doći do riječi. Opozicionarstvo maloga čovjeka, sve od reda pristaša radikalnoga, beskompromisnoga pravaštva, koje uopće »ne priznaje« nagodu, izživljuje se u pjevanju budnica i rugalica po malim gostionicama, povremenim jalovim demonstracijama, razbijanju prozora. Ta politika romantične negacije, apstinencije ne smeta mnogo režim. Narodna inteligencija je malobrojna, kroz deset godina khuenovštine njezini se redovi još više prorijedili. Njezina je borba ograničena na aktivnost u štampi, na iznašanje juridičkih gravamina, povreda nagode. Ali šta mogu argumenti prava prema pravu sile! Uostalom gros inteligencije bilo pod pritiskom sile, bilo iz koristoljublja podupire režim grofa Khuena. Cvate korupcija, mrveći i razarajući političku svijest. Potresan je, tragičan glas Gjalskoga, koji tih godina vapije u pustinji khuenovštine: »Značajeva, značajeva nam treba!«

Khuen se stvarno nije mnogo obazirao na oporbu narodne inteligencije. Kao svaki tiranin potcjenjivao je snagu duha. Prividno opozicija narodne inteligencije, organizirane u neovisnoj narodnoj stranci, zaista nije donijela konkretnih, vidljivih političkih rezultata. Ali ipak ta mala šaka ljudi spremila je tlo za slom khuenovštine. Kroz dvadeset godina djelovala je na nezavidnim pozicijama »mrtve straže«. Bila su to djeca »iliraca«, pod okriljem Strossmayerovim čuvajući oganj preporodnih zanosa i izgradjujući n a r o d n i k u l t u r n i ideal. Ta malobrojna narodna inteligencija, koja se kupi oko »Obzora«, pretežno svećenici, profesori, učitelji uzeli su za lozinku svom djelu riječi djakovačkoga vladike »prosvjetom k slobodi«. Oni su bili uzgojitelji, učitelji novog mladog naraštaja, koji baš tih godina oko 1895. počinje izlaziti u arenu javnoga života. Ako je Bismarck mogao reći da je

njemački učitelj doveo do pobjede u ratu 1871. i do ujedinjenja njemačkih država u carstvo, onda se punim pravom može reći da je ta strossmayerovska generacija stvorila naraštaj, koji je srušio khuenovštinu, otvorio nove puteve hrvatskom političkom životu.

Ambiciozna, darovita, željna znanja ta je generacija, koja devedesetih godina svršava srednjoškolske nauke. Žudi za novim horizontima, pogled joj ne sustaje na granicama »trojednice«. Ta djačka društva po tadašnjim gimnazijama i realkama ćelije su gdje se formira nov nazor na svijet. Taj naraštaj u svom razvitku i sazrijevanju ima mnogo sličnosti s naraštajem »iliraca«: kroz književnost ulaze ti mladi ljudi u politički život. Nije jamačno slučaj da su »mladi« uzeli za motto svojega najborbenijega glasila stihove »ilirca« Gjure Kundeka »ar se zdižu mladi, posluju marlivo, ter podžižu v stareh kaj bilo vgaslivo«. Devedesetih godina već se zapažaju obrisi pokreta »moderne«; valjda nijedna naša generacija ni prije ni poslije nije toliko čitala, tako žedno upoznavala duhovne manifestacije Europe, tražeći u njima uzore za naše iživljavanje. Deset godina, od 1890—1900. traje stvarno to školovanje novog naraštaja inteligencije. Čita se sve, još više piše. Riječ »sloboda« dobiva za taj naraštaj novo, sveobuhvatno značenje — sasvim pojmljivo, jer ti mladi ljudi na svakom koraku osjećaju negve tadašnje stvarnosti. Nov naraštaj nosi parolu »slobode umjetničkog stvaranja« — bijaše to u doba khuenovštine jedino područje gdje se moglo tražiti slobodu. Čak i sam režim s izvjesnom dobrohotnošću gleda ta nastojanja mladih, jamačno vjerujući da će mladost zaokupljena umjetnošću zaboraviti na politiku. Ta književna djelatnost »moderne« ima medjutim dalekosežno političko značenje. »Moderna« u umjetničkom stvaralaštvu, poglavito pak u književnosti, nije dala mnogo. Ali dala je nešto mnogo zamašnije — rodila je i izoštrila duh kritike, koji je ubrzo prešao granice umjetnosti. Tražeći slobodu u umjetničkom stvaranju naraštaj »moderne« prenijet će svoj

zahtjev uskoro i na politiku, unijeti i u politiku i svoju kritičnost i širinu svojih pogleda i svoju naobrazbu i — osjećaj povezanosti naše stvarnosti sa svjetskom stvarnošću.

Ti »mladi«, po prirodnom zakonu sukoba kod izmjene generacija, došli su uskoro u opreku sa svojim učiteljima. »Stari« su žigosali kozmopolitizam »mladih« smatrajući ga sasvim krivo anacionalnošću. Ali ti mladi uzgojeni na stranima književnim uzorima, upoznati s velikim strujama europskoga javnog života, nijesu ni mogli gledati probleme naše stvarnosti očima otaca; jalova im se morala činiti politička borba, koja se iscrpljivala u dubokoumnima juridičkim nadmudrivanjima, prirodno su morali osjetiti ispraznost njezinog formalizma. Mladi su osjetili vjetar novih pokreta, barem naslutili i kod nas pulsiranje novih problema, kulturnih, ekonomskih, socijalnih. U te godine i kod nas počinje se osjećati da politika nije samo pravno parničenje.

U hrvanju proti khuenovštine i madžarizacije hrvatska politika 90-tih godina, bez obzira na stranačke programe, u jednom je jedinstvena — u svom dinastijaštvu. Samo kao blijeda uspomena lebdi još sjećanje na nezahvalnost dinastije prema Jelačiću. Starčevićanci pod sve osjetljivijim vodstvom promećurnoga dr. Josipa Franka (sam Ante Starčević uslijed starosti tek je dekorativna figura) u praktičnoj politici sve više zaboravljaju Kvaternikovu gestu i pogibiju i svoje garibaldijanske ideale; narodna pak inteligencija u neovisnoj narodnoj stranci gleda u vladaru potrebnoga vrhovnog arbitra vjerujući u dnu duše u njegovu korektnost. Prigodom dolaska Franje Josipa I. u Zagreb »Obzor« ga pozdravlja s »Ave Caesar« nazivajući ga ostentativno »hrvatskim kraljem«. I omladina dijeli to osjećanje, vjerujući očito da jedino još vladar može vratiti Hrvatima njihova prava i slobodu. Valja se uživjeti u ono doba: Hrvatska pod Khuenovim režimom složila bi se sa svakim tko bi joj pomogao ukloniti mrskoga bana.

DRAGUTIN GROF KHUEN-HEDERVARY

kao mladi pravnik za vrijeme studija u Zagrebu

ban od 1883.—1903. Snimak iz prvih godina banovanja

JELAČIĆEV TRG UREŠEN ZA DOČEK FRANJE JOSIPA 1895.

gdje su sveučilištni djaci spalili madžarsku zastavu

KORDON ŽANDARMERIJE U ILICI
za vrijeme demonstracije 1902.

MILIVOJ DEŽMAN

A. G. MATOŠ

16. listopada 1895. donio je tu dubok neizgladiv prelom.

U tri izborne bitke: god. 1884., 1887. i 1892. uspio je grof Khuen Hedervary smrviti hrvatsku političku oporbu. Razbivši stranke vjerovao je da je riješio hrvatsko pitanje. Zaboravio je da još postoji i Narod.

Stranke stvarno nije bilo teško r a z i r a t i. Niti puna dva postotka pučanstva nijesu imala pravo glasa radi visokoga poreznog censusa. A ni svi ovi ne bijahu slobodni izbornici; tu je prvo bilo činovništvo, koje je zabrinuto za svoju egzistenciju glasovalo onako kako se zapovjedilo; onda su tu bili i narodni elementi, pa krhki slabi sloj privrednoga svijeta, koji je listom glasovao za vladu da izbjegne šikanama u svom poslovanju. Aparat režima znao je tako reći napamet pojedine izbornike — cijeli kotarevi brojili su svega po nekoliko desetaka izbornika (na pr. Karlobag 75, Srb 74, Perušić 61, Korenica 81). Uz to je režim primijenio svoju izbornu geometriju, razgraničivši pojedine kotareve gdje je opozicija imala većinu tako da se ta većina rastepla na kotareve gdje su izbornici bili pristupačni vladinom pritisku. U koliko bi pak pored svih armatura pobijedio kandidat opozicije režim bi njegov izbor, u koliko se radilo o opasnijem kandidatu, dao poništiti na temelju kakve ishitrene doskočice. Tako su bili poništeni mandati dr. Frana Vrbanića u Novomgradu, Vatroslava Brlića u Brodu, dr. Ivana Ružića u Koprivnici — dapače je poništen i j e d n o g l a s n i i z b o r tadanjega »Obzorovoga« urednika Josipa Pasarića. Prosvjedi nijesu pomagali — sudovi su sudili po zapovjedima s Markovoga trga, a štampi je stavljena brnjica.

Princip državne politike »divide et impera« režim grofa Khuena Hedervaryja uspješno je primjenjivao u Hrvatskoj. Borbe izmedju Hrvata i Srba poprimaju sve žešći karakter jer većina srpskih kotareva bez ustezanja podupiru režim. Režim grofa Khuena Hedervaryja stvarno uskrisuje srpski nacionalizam u

hrvatskim krajevima, iz dojučerašnjih »pravoslavnih Hrvata« stvara borbene Srbe. Valja priznati da mu je u tome nesvjesno pomagalo pravaštvo sa svojom intransigentnošću prema Srbima kao i austrofilski kurz u obrenovićevskoj Srbiji. Srbima pod Khuenovim režimom strana je hrvatska državno-pravna borba; oni provode nesentimentalnu politiku utilitarizma, srpski kotarevi glavni su užitnici ekonomskih i prosvjetnih nastojanja, koja se ne mogu poreći režimu.

Oporbene stranke su desetkovane, politika navodnog pacificiranja slavi slavlje. Naročito katastrofalni bijahu izbori 1892, ostavivši potresan dojam u vodstvu svih oporbenih stranaka, koje su tad prvi puta spoznale da samo u slozi najtjesnije suradnje mogu gojiti minimalne nade u budući uspjeh. 1894. godinu dana prije dolaska Franje Josipa u Zagreb zaista uspijeva složiti oporbene stranke u jednom zajedničkom programu. Taj »program hrvatskih oporbenih stranaka god. 1894.« stvarno je temelj kamen akcije, koja će tek za deset godina donijeti uspjeh. Misli-vodilje toga programa obnavljaju ilirsku baštinu »Disertacije« slobodarskog vidovitog Janka grofa Draškovića, vezujući u čvrst idejni kontinuitet ideale preporodnih vremena s naraštajem XX. vijeka. Taj program iz 1894. doslovce veli:

»I. Hrvatska sjedinjena opozicija stojeći na temelju državnoga prava i narodnog načela raditi će svima zakonitim sredstvima, da se narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, na Rijeci s kotarom i u Medjumurju, Bosni, Hercegovini i Istri, sjedini u jedno samostalno državno tijelo u okviru habsburške monarhije, te će podupirati i svom snagom nastojanje braće Slovenaca, da se i slovenske zemlje ovome državnome tijelu prikupe.

II. Isto tako raditi će sjedinjena opozicija, da se kraljevina Hrvatska uredi kao pravna država, ustavno i slobodno, tako da će narod po svojima zastupnicima u svima granama državnoga života po načelima parlamentarne vladavine vršiti u hrvatskom saboru zakonodavnu vlast sporazumno s krunom.

Na čelu parlamentarne vlade stoji ban kraljevine Hrvatske.

III. Poslove skupne cijeloj monarkiji, potičuće iz pragmatičke sankcije, rješavat će kraljevina Hrvatska ravnopravno kraljevini Ugarskoj s ostalim zemljama Njegovog Veličanstva.

IV. Raditi će uopće, da se ustav, sloboda i zakonita nezavisnost kraljevine Hrvatske oživotvori i svima zakonitim jamstvima napose slobodoumnim izbornim redom, pravom sakupljati se i sastajati se te slobodom savjesti govora i štampe zajamči.

V. Provedenje ovoga programa povjerava se eksekutivnom odboru, koji može dozvoliti sudjelovanje u tom radu i drugim otačbenicima, ako i nisu članovi stranke«.

Ujedinjenje i skupnost etničkoga narodnog teritorija, demokracija, sloboda, ustavnost vječni sadržaj hrvatske političke borbe našao je tu svoj pregnatni izražaj. Ideje 1848., Jelačićev program federaliziranja habsburške monarhije tu je opet obnovljen i naglašen. U odnosu prema stvarnosti khuenovštine taj se program čini fantastičnim. Svemoćni ban se jamačno smješkao kad ga je čitao, zadovoljan da ima takve političke protivnike, koji se zanose takvom fata morganom. Jamačno nije vjerovao u životnu snagu takvih ideja. Moguće je tek pred svoju smrt, pod kraj svjetskoga rata spoznao da su ideje jače od materijalne sile.

1895. grof Khuen Hedervary vjeruje da je postigao svoj zadatak i zato baš organizira dolazak vladarev u Hrvatsku. Franjo Josip opet se rado odazvao tome pozivu, nadajući se po svoj prilici, da će nakon loših iskustava u Češkoj i u Austriji barem u Hrvatskoj naći uspjehe politike, koja mu je bila najbliža i najrazumljivija: narod, koji bez pogovora prima diktat autoriteta.

Narod stvarno je nijem; ekonomski slab, pretežno još analfabeta apatičan je prema političkoj igri u saboru, od politike vidi samo žandare, ćuti poreze, na jedinoj vezi, koja ga veže s gradom, na željeznici, čuje gotovo isključivo madžarsku riječ. Strani agenti razmiliše se u Khuenovo doba po našim selima pred konac stoljeća bajajući svijetu čudesa o sreći i ugodnom

životu u prekomorskim stranama. Počinje sistematsko iseljivanje seljaštva u Ameriku, seljačka zemlja prelazi većinom u madžarske i njemačke ruke. To su valjda najteži najstvarniji udarci khuenovštine.

Narod je stoljećima navikao na pasivni otpor pa mu se i sad predaje. Politika u provinciji leži na ugaru, čekajući svoje vrijeme. Selo moguće potsvjesno sniva o Gubčevim vremenima; moguće vjeruje da će se ona vratiti.

Svaka vlast opija i zaslijepljuje. Ni Khuenov režim nije tome izmakao. Nije zadovoljan time da je praktički likvidirao opozicionalne stranke, u svakidašnjem životu režim osjeća potrebu očutiti svoju svemoć. Provodi se politika bockanja, sitnih izazivanja. Hrvati tih godina, kao uostalom uvijek, manje reagiraju kad se zadire u njihove praktične interese, koliko kad ih se zgodi u njihove osjećajne komplekse. A režim khuenovštine kao u nekom ludjačkom sadizmu najradije odabire baš to područje osjećajnosti za omjerivanje svoje snage i autoriteta. S takvim ispadima, redovno djelima područnih organa, koji neinteligentno uživaju u svojoj vlasti, režimi kao Khuenov nesvjesno podržavaju najživlju agitaciju protiv sebe. Nasilno se provodi madžarizacija na željeznici, prkosno se grade madžarske škole, počinje uvoditi madžarski jezik kao obligatni u srednjoškolsku nastavu (zakonom od 19. IX. 1894.), izazivalački, protivno samom slovu nagodbenoga zakona, ističu se madžarski barjaci. U borbi protiv madžarskoga jezika na željeznici, u borbi za barjake iživljuje se gotovo cijela politika pod Khuenovim režimom. Borba protiv tudjinskih barjaka postaje kroz decenije gotovo isključivi sadržaj politike, jer jedino je područje gdje i najširi slojevi naroda mogu izraziti svoje političko osjećanje i dati izraza svojemu negodovanju.

Metode provokaterskoga bockanja ojačavaju upravo u tjedne priprema za doček Franje Josipa. Psihološki pritisak u stalnom je porastu. Razumljivo je da je omladina najosjetljiviji reagens. »Obzor« bi-

lježi sve te incidente, sigurne predznake neke eksplozije; tako reći dnevno je plijenjen; na sreću sačuvala su se prva, nezaplijenjena izdanja »Obzora« iz tih dana. Po njima je moguće rekonstruirati postanak dogadjaja od 16. listopada 1895. kao i cijelu tadanju političku atmosferu u Zagrebu.

Izazivanje madžarizatorsko na željeznicama u tim mjesecima intenzivnije je nego ikad prije. Naravski izazivlje otpor. Otpor postaje sistematski. Vodja mu je tadanji mladi pravnik Stjepan Radić. On sam počinje osebujni križarski rat protiv madžarizacije na željeznicama. Stvara sam jednu vrstu »direktne akcije«. Ta akcija Stjepana Radića prvi je simptom da prestaju vremena apatije, pasivnosti. Starijem naraštaju moguće se već prema temperamentu ta aktivnost Radićeva činila malo neskromnim oponašanjem borbe Davida i Golijata; ali ustrajnošću kaplje koja dube kamen Radić je svojima istupima budio drijemež, postao vjesnikom nove borbenosti.

Stjepan Radić u te mjesece mnogo putuje; jedno vrijeme stanuje u Božjakovini i dnevice se vozi u Zagreb. I dnevice se ponavljaju incidenti; Radić dnevice traži p r a v o hrvatskoga jezika na željeznicama, pravo zajamčeno nagodbom. Odbija željezničke karte odštampane madžarskim jezikom, traži od željezničkog osoblja da s njim govori hrvatski, bori se s vlakovodjama i glavarima postaja, propovijeda narodu u željeznici, piše bezbrojne pritužbe i po postajnim knjigama za pritužbe i direktno upravi željeznice. Od uprave željeznice iznudjuje priznanje da se »nadoplatne karte« u vlakovima izdaju na hrvatskom jeziku, koju odredbu medjutim područni organi ne izvršuju. 7. IX. 1895. doživljuje u vlaku izmedju Božjakovine i Zagreba tvorni napadaj željezničkih namještenika, koji ga hoće izbaciti iz jurećega vlaka. U svojim člancima od 9. IX. i 19. IX. 1895. u »Obzoru« sam opširno opisuje te svoje doživljaje. Ti su članci pravo zrcalo njegove bujne ličnosti, njegovoga mesijanstva, izdržljivosti i zanosa. Ti Radićevi protestni

članci vjerna su ilustracija psihološkog stanja nove mlade generacije. Što je Radić tu rekao, ostali su osjećali. Jer zgode Stjepana Radića na željeznicama nijesu bile osamljeni slučajevi. Ti Radićevi članci od 9. i 19. IX. 1895. u »Obzoru« u kojima se ćuti dolazak novoga narodnog tribuna, pravi su »kip domovine leta 1895.«, takva je bila Hrvatska u koju je dolazio Franjo Josip.

U prvom svom članku Stjepan Radić doslovno citira psovke, kojima ga obasuli madžarski željezničari prigodom sukoba od 7. IX. Jedan vlakovodja mu dobacivao: »Fuj, to je inteligencija! Što ste poludjeli, što sanjate o hrvatskim kartama. Ovo je madžarska željeznica, naš je službeni jezik madžarski! Učite madžarski!« Glavar stanice u Božjakovini, nazvavši ga »švajnkerlom« kad je Radić zatražio intervenciju civilnih vlasti na prijetnje sa zlostavljanjem, govorio mu je: »Ja sam vaša policija, ja ću vam Hrvatom pokazati kako se luduje«. I Stjepan Radić u svom članku zaključuje: »Kad se sve to dogodilo čovjeku naobraženom, koji se zna svladati do ledenosti, što bi se bilo dogodilo onomu koji ne bi bio mogao ostati hladnokrvan? Ako se je to dogodilo »gospodinu« šta bi se bilo dogodilo »mužu«? Na to će valjda u saboru vlada imati odgovoriti«. Odgovora medjutim ni Radić ni sabor na taj upit nije čuo od vlade grofa Khuena.

Ti stalni incidenti na željeznicama pred vladarevim dolaskom morali su povisiti temperaturu kod omladine i širih narodnih slojeva. Ali izazivanja nijesu stala na tome. Pikadorski se zadaju ubodi. Da vladar pri izlasku iz vlaka na zagrebačkom kolodvoru najprije stupi na madžarsku zemlju dopremljeno je željeznicom nekoliko vagona šljunka s Rakoškoga polja kraj Budimpešte (gdje se nekoć vršio izbor madžarskih kraljeva) i njime je posut peron i prostor pred kolodvorom. Na izlazu iz kolodvora bijaše sagradjen slavoluk — u gluho doba noći prije dolaska vladarevog urešen je slavoluk samo madžarskim zastavama i grbovima. A kad se u noći prvoga dana

boravka Franje Josipa dočulo da su željeznički namještenici, za koje je utvrdjeno da su prije toga opojeni pivom, na mrtvo ime izbili sinove dr. Josipa Franka, gnjev omladine i narodnih masa se prelio. Dok je Ilicom išla kraljevska povorka u pokrajnim ulicama mase su jurišale na zgrade, na kojima bijahu izvješene madžarske zastave (glavni slavoluk, šumarski ured, Dömöterffyjeva kuća u Dugoj ulici, zgrada Sv. Jeronima). Ali bijaše još jedan barjak, koji je izazvao nove demonstracije. Na srpsko-pravoslavnoj crkvi, na zgradi srpske banke i zgradi srpske bogoštovne općine ostentativno bijahu izvješeni samo srpski barjaci. U tili čas bijahu na tima zgradama porazbijani prozori, masa je htjela provaliti u crkvu da skine zastave. Tek nakon formalne bitke uspijeva redarstvu uz pomoć oružništva, koje nastupa s nataknutim bajunetama, razbiti mase. Ali one se raspršuju, da se opet na drugom mjestu sastanu. Noći su burne i bučne. Zagreb je stvarno poprište gradjanskoga rata. Na kolodvoru uprava željeznice drži u stalnoj pripremi dvjesta i pedeset madžarskih radnika iz ložione, naoružanih teškim kladivima. Oficiozno klicanje vladaru stalno prekida i nadglašava graja demonstracija, zveka razbijenih prozora.

Grof Khuen Hedervary nastojao je Franji Josipu zatajiti dogadjaje. Ali to stvarno nije bilo moguće. Kako je kasnije »Magyarorszag« zabilježio, vladar je zatražio od bana izvještaj. »Ban je zašutio mukom«, javlja madžarski list, na što je dobio ponovni upit: »Hoću da znam sve!« U Zagrebu je Franjo Josip morao doživjeti spoznaju lažljivosti fasade svoga režima.

Sveučilišna omladina, stvarno stojeći kao grupa po strani od demonstracija, odlučila je bila dati ipak jasan izražaj svoga negodovanja. 16. listopada ujutro održan je velik sastanak na sveučilištu. U kasnijem procesu optuženi su izjavili da su svoje djelo izveli spontano, bez pravoga prethodnog dogovora. Stvarno je cijela demonstracija bila dogovorena, a kolovodja akcije bijaše Stjepan Radić. Uostalom cijela demon-

stracija ima jasan biljeg njegovoga temperamenta, čisto je njegova gesta.

Sat poslije spaljivanja madžarske zastave pred Jelačićevim spomenikom počela su hapšenja. Novinama bilo je zabranjeno javljati pojedinosti o svima tima zgodama, da se ne pomuti »svečano raspoloženje«. Tek dva tri dana kasnije novine su pune informacija o demonstracijama i to većinom prema prikazu stranih listova. U svom broju od 9. X. »Obzor« može konačno kratko javiti i o uhićenju sveučilištaraca, koji su prisustvovali spaljivanju madžarske zastave.

Kasnije su naknadno provedena još i daljnja uhićenja. Iz imena već prvih uapšenika vidi se da su u demonstraciji učestvovali predstavnici djaka svih opozicionalnih političkih struja, predstavnici svih naših krajeva, svih vjera, stališa, sinovi cijeloga naroda. Gesta protesta i kasnije zajedničko tamnovanje složilo je omladinu — složna omladina ukazala je pravac, duh i metode buduće borbe.

Franjo Josip je otišao, Khuen se tek sad počeo osvećivati. Razmiliše se gradom žbiri i doušnici. »Obzor« dnevno plijenjen, opominje svijet lakoničnom rečenicom »cavete linguis«.

11. studenoga počinje proces protiv djaka »Vladimira Vidrića i drugova«, kako je govorila optužnica. Predsjednik senata je dr. Aleksandar Rakodzay (pozniji ban), prisjednici Šafarić i Aranitzky, optužbu zastupa dr. Tomo pl. Kraljević. Njihova će se imena kasnije još susretati u predratnom političkom životu; u procesu protiv djaka, koji spališe madžarsku zastavu oni su svi od reda »zaslužili ostruge« — tako se stiče izvanredno promaknuće u viši činovni razred, stiču karijere!

Obranu tvore korifeji hrvatskoga barreau: dr. Marijan Derenčin, dr. August Harambašić, dr. Kornitzer, dr. Šime Mazzura, dr. M. Petračić, dr. Franko Potočnjak, dr. Ivan Ružić, dr. Mile Starčević.

Sam proces protiv »Vladimira Vidrića i drugova«, kad danas pročitamo izvješće o njemu, djeluje kao

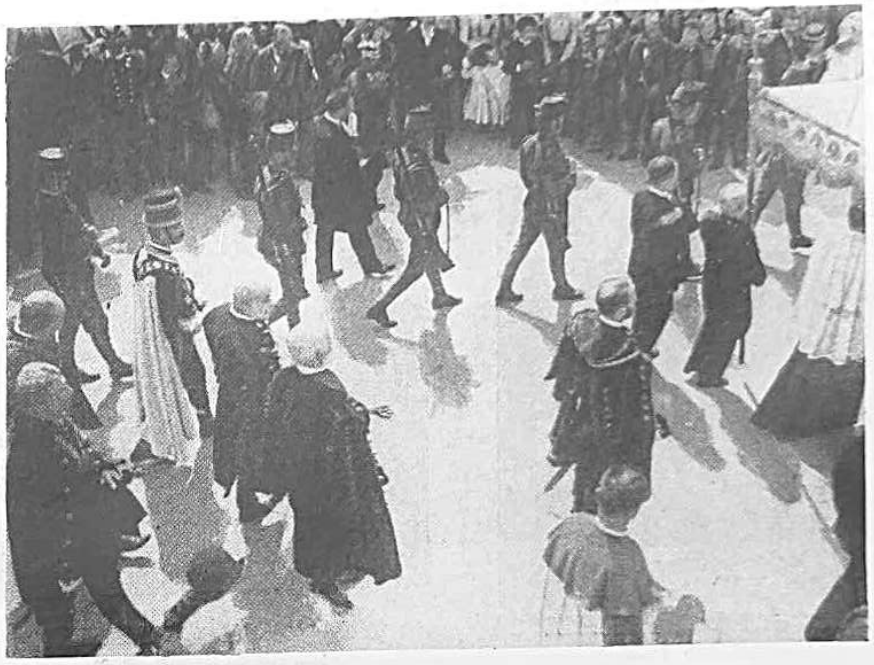

TIJELOVSKA PROCESIJA U ZAGREBU 1903.
Ban Khuen Hedervary stupa iza »neba«

DEMONSTRACIJE U ZAGREBU 1903.
Vojnički kordon u Ilici — Pojačanje dragunа na Zrinjevcu

DOLAZAK GROFA T. PEJAČEVIĆA U ZAGREB 1903.

Dočekao ga odjelni predstojnik Krajcsovich i nadbiskup Posilović

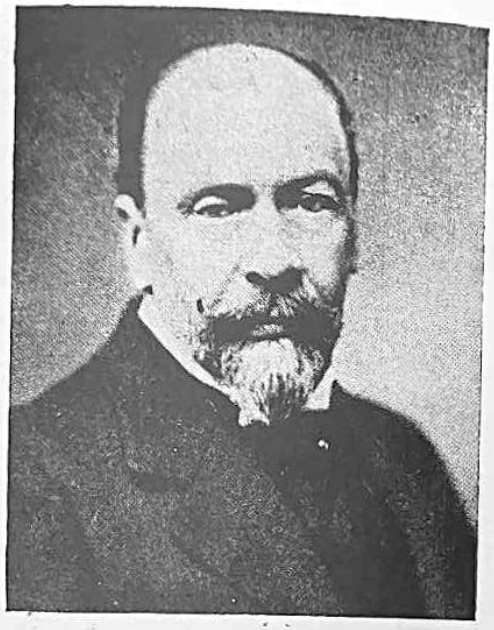

TEODOR GROF PEJAČEVIĆ

ban od god. 1903.—1907.

Ja **Khuen-Hedervary** kao otac, javljam u ime svoje i u ime legalnih faktora kao moje supruge **Mikulice pl. Tomašić**, strica **Imbre pl. Josipovića**, te ostale moje mnogobrojne rodbine i ciele klike prežalostnu vijest, da nam je premila nezakonita kći, hraniteljica, majčica i dojka

NARODNA STRANJKA

nakon kratke ali vrlo teške bolesti, primivši mudre savjete analfabeta, u Budimpešti harakirijem svoj bežbrižni život dne 29. svibnja 1906. u 3 sata popodne skončala.

Ostanci neprežaljene pokojnice izvrženi su javnomu ruglu.

Oporuka otvoriti će se svečanim načinom u pisarni javnog bilježnika IV. kotara zagrebačkoga.

Opielo čitat će se u uredničtvih »Dnevnog lista«, »Agramer Zeitung«, »Srau«*) i »Slavonische Prase«.**)

Milodari za nastradale primaju se sa zahvalnošću!

*) Tiskarska pogrieška.
**) Tiskarska pogrieška.

»OSMRTNICA« NARODNOJ STRANCI NAKON IZBORA 1906.

preludij u poznije veleizdajničke procese i po svojoj juridičkoj konstrukciji, i po načinu vodjenja. Predsjedniku suda dr. Rakodzayju stalno je u ustima: »O tome vam nedam govoriti, oduzimam vam riječ!«; predsjednik stalno »masregluje« obranu; dr. Šima Mazzuru, jednoga od vodja nezavisne narodne stranke naročito uzima na oko; sjajni iskusni odvjetnik prvi puta u svojoj karijeri doživljuje kaznu, kad u svom obranbenom govoru okrenut prema optuženima smiono reče: »Draga djeco, pozdravlja vas i blagoslivlje onaj veliki čovjek i Mecena hrvatskoga naroda i poručuje vam, da ste vi oni, koji ste strgli ploču s groba hrvatske javnosti!« (Strossmayer).

Točno mjesec dana poslije spaljenja zastave, 16. studena 1895. izrečena je osuda. Osuda je u 1 i pol sati po podne pročitana samo braniteljima i općinstvu, jer su optuženi dan prije radi svoga držanja isključeni iz cijele rasprave.

Osudjeni su:

Stjepan Radić na šest mjeseci zatvora; Gjuro Balaško na pet mjeseci; Milan Dörwald, Osman Hadžić, Josip Šikutrić, Matija Vedriš, Vladimir Vidrić, Ivo i Vladimir Frank na četiri mjeseca: Ivo Dobržanski, Ante Fabrio, Dinko Fabris, Josip Heneberg, Milan Hren, Franjo Jakša, Milan Krištof, Milan Krleža, Gedeon Knežević, Milan Metelka, Milan Remetin, Stjepan Šiletić, Franjo Urbani, Ladislav Karan, Živko Bertić, Stjepan Car-Kurjan, Josip Dostal, Stjepan Kajba, Josip Krnjak, Svetomir Korporić, Roko Maričić, Konstantin Momirović, Franjo Papratović, Zvonimir Pajk, Ivan Štemberger, Veljko Tomić i Krešimir Fibić na tri mjeseca; Juraj Červar, Ante Dabčević, Zvonimir Maravić, Ivan Divković, Josip Belović, Franjo Bronzini, Žiga Hacker, Aleksandar Horvat, Ivan Janković, Milan Heimerl, Franjo Poljak, Vjekoslav Špiller i Zvonimir Vukelić na dva mjeseca; Milivoj Milić, Svetozar Predoević, Samuel Steiner i Robert Wohlheim su riješeni. U svemu su osudjeni na dvanaest godina i dva mjeseca.

22. XI. svi su osudjenici otpremljeni na izdržavanje kazne u zatvor bjelovarskog sudbenog stola. Tamnovanje nije bilo teško zaslugom slobodarskoga i čovjekoljubivog tadanjeg predsjednika sudbenog stola u Bjelovaru, karakternoga dr. Šišmana Herrnheisera, koji je svoje utamničenike pozdravio riječima: »Gospodo, ja vas pozdravljam, jer ono što ste vi počinili, to odobrava svaki pravi i pošteni Hrvat! Vi ćete kod mene biti dobro primljeni, ali molim vas imajte obzira na mene i na moj položaj!« (Prema zapamćenjima g. Gedeona Kneževića u »Obzoru« od 1935.) Stvarno je dr. Herrnheiser stavio osudjenima na raspolaganje dvoranu suda kao učionicu. Bjelovarsko gradjanstvo, na inicijativu dr. Milana Rojca, darovima u novcu i naravi olakšavalo je djacima tamnovanje.

Većina osudjenih nakon navršene kazne nastavila je nauke u Pragu, odnosno Beču; bila je to prva secesija zagrebačkih sveučilištaraca; kasnije će slijediti druge. U Pragu ti mladi ljudi upoznaju Masaryka, uticaj kojega će se, baš preko ovih »osudjenika« kasnije snažno osjetiti u našem političkom životu. Masarykov uticaj ostvarit će razdoblje »realizma« u hrvatskoj politici.

»Šta mi pišete o stanju dosti sdvojnom našega naroda, — veli Strossmayer u jednom svome pismu iz tih dana, — dobro sudite. Tako i ja sudim. Medjutim ne sdvajam, uzdajem se u pravdu božju«. Ta Strossmayerova izjava (koju je zabilježio »Obzor« u svom broju od 30. X.), zaista najtočnije označuje raspoloženje Hrvatske prema svojoj stvarnosti. Situacija je bila takova da je zaista preostalo još samo uzdanje u »pravdu božju«.

Odjek zagrebačkih dogadjaja od 16. X. 1895. bio je snažan, koli u samoj Hrvatskoj, toli u ostalima krajevima monarhije. Zaista, svega je bilo prije, samo ne zdvajanja. Prezir javnosti ruši se prvenstveno na istaknute ljude javnosti, koji su u prosudjivanju do-

gadjaja od 16. listopada stali na stranu vlasti osudjujući omladinu. Sam »Obzor« naročito žigoše držanje nekih sveučilišnih profesora, koji se izjavili za »kažnjavanje« buntovnika, veleći medju ostalim i slijedeće: »Ne čudimo se gg. Spevcu i Tomašiću, od njih smo za kratkog njihovog vjekovanja već svašta naučili, ali se čudimo na pr. prof. Šiloviću. To je neizbrisiva blamaža ne po hrvatsku omladinu za ove predpostavljene«.

Ali i za sam stranački život dogadjaj od 16. listopada ima osudno značenje. Nastup novog naraštaja počinje minirati stare stranke, — tu je početak opće reorganizacije hrvatskoga stranačkog života. Taj proces, tad započet, dozrijet će tek poslije 1903. Gradsko zastupstvo zagrebačko, u glavnom politički sastavljeno po želji vlasti, naravski je osudilo omladinu. Glavni govornik koji je osudio postupak omladine bio je Folnegović, jedan od najistaknutijih prvaka stranke prava. Već dva dana kasnije, 22. X. 1895. raskol u stranci prava je svršena stvar — nastaju stvarno dvije stranke: »čista« stranka prava i matica stranka — stari Ante Starčević, dr. Eugen Kumičić, dr. Josip Frank, dr. Mile Starčević napuštaju Folnegovićevo društvo.

U pisanju pak samoga »Obzora« počinje se osjećati nov prizvuk; njegova kritika ne sustaje više na granicama trojednice — zgadja stvarno u srž sam francjozefinski sistem. Vidovito, gotovo poput »Mene — Tekel — Fares« Austro-Ugarskoj zvuči »Obzorov« uvodnik, kojim je popratio osudu djaka, pa kasnijje njihovu otpremu u Bjelovar na izdržavanje kazne. Nestali su iz »Obzorovoga« pisanja dotadanji čas glasni, čas prikriveni apeli i nada u »Krunu« — preostaje još samo vjera u »Narod«. »Obzor« (Dinko Politeo) tu veli doslovce:

»Progon državljana radi političkih delikta nije nikad učvrstio nijedne vladavine. Ako ju nije namah srušio, on ju je oslabio. Svijet, koji je doživio toliko promjena vladinih sustava, smatra političke »delikvente« kao ljude, koji predvidjaju doga-

djaje koji dogadjaje, da tako reknemo, anticipiraju. To je i razlog, s kojega se razborite vlade teško rješavaju, da političke protivnike svoje progone... Ako se danas koja vlada zaboravlja, ako se dade bud strašću bud umišljenom nepogriješivošću zavesti na prestrogi sudbeni progon svojih protivnika, tad biva da proti njoj ne reagira samo zemlja kojom upravlja već čitavi naobraženi sviet... Naše mnienje o uspjehu političkih parnica dijelio je i jedan čestiti zagrebački gradjanin, koji je bio na raspravi protiv djaka i rekao, da se čudi kuraži g. državnog odvjetnika Kraljevića, jer — doda naš purgar — tko jamči g. Kraljeviću, da medju optuženima ne sjedi i budući hrvatski ban kojega će on još pokorno moliti da ga naimenuje nadodvjetnikom ili da mu isposluje bolju penziju...

Mi se nadamo da ta era ne će dugo trajati, a može ju još više skratiti ozbiljna i čvrsta volja naroda. Ne radi se pri tom o idealnim ciljevima, što su njekim ljudima ako ne zazorni, to tako visoki, da se njih plaše, ne radi se o državopravnim težnjama, o prevratu, o radikalizmu, već štono riječ, o svakidanjem kruhu, o tom da naša domovina bude imala vladu koja se ne treba rehabilitirati pred Magjarima, kao što to čini grof Khuen.«

22. XI. 1895. prigodom otpreme osudjenika u Bjelovar, veli »Obzor«: »Mi molimo svoje sugradjane do spokojno podnesu ovu kao i eventualne druge zgode, koje očekujemo. U oluji treba glavu zakloniti pod krov. Tražimo si krov pod okriljem mira i strpljivosti. Nedajmo da nas ma koja zgoda makne iz mira, jer bi se tome radovali upravo oni, koji se vesele na svaku našu nezgodu. Hrvatski je narod prepatio puno većih bura. Minuti će ga i ova, pa će poslije bure zasjati sunce božjega blagoslova.«

Točna bijaše dijagnoza »Obzorova«; politički »delikventi«, u koje je režim grofa Khuena brojio i »Obzor« upirući u nj kao u inspiratora dogadjaja od 16. listopada, zaista su »predvidili dogadjaje« — ni puna dva i pol desetljeća ostvarila su se »Obzorova« predvidjanja.

Ali zagrebački dogadjaji uzbudili su i mnoge duhove i u Beču i u Budimpešti. »Pesti Naplo« mora konstatirati da »deset godina Khuenove pacifikacije Hrvatske postoji samo na papiru i u banovoj bujnoj maštі«. A bečka pak »Pressa« u trenutku lucidnosti jasno uočuje novu situaciju duhova na jugu monarhije, koja može samo značiti »Finis Austriae«. Mora konstatirati da postoje težnje što idu »za prevratom

postojećeg državnog poretka. Česi traže državno pravo: u Štajerskoj, Kranjskoj i Istri Slovenci traže ujedinjenje slovenskoga jezičnog područja u novu državnu cjelinu; u Dalmaciji zahtijevaju Hrvati odcjepljenje ove zemlje od Austrije i njezino ujedinjene sa trojednom kraljevinom, dočim se bečki antisemiti (Luegerovi kršćanski socijali) bore proti dualističkom načelu. Onkraj Lajte rumunjska iridenta traži razrješenje unije sa Sedmogradskom i obnovu velike vojvodine; u Hrvatskoj konačno Starčevićanci i Strossmayerovci hoće da dignu nagodu u zrak i stvore Austriji i Ugarskoj ravnopravnu jugoslavensku državu, koja ima obuhvatiti Hrvatsku, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu«.

Ali Franjo Josip I. uopće nije čitao novina; javno mnijenje za njega nije postojalo. Dogadjaj od 16. listopada 1895. oduzima Hrvatskoj jednu iluziju, donosi jedno iskustvo. U intimnosti duša svršen je proces jednoga velikog vjekovnog obračuna.

PAD GROFA KHUENA
1903

Još sedam i pol godina vladao je grof Khuen Hrvatskom i Slavonijom nakon demonstracije spaljivanja madžarske zastave.

Ali datum 16. listopada 1895. ostaje ipak medjašem za njegovu vladavinu. Kroz prvih dvanaest godina svoga režima, od 1883. do 1895. Khuen je uspio na svim linijama potisnuti hrvatsku politiku u očajnu, sve težu defenzivu. Demonstracija sa spaljivanjem madžarske zastave prvi je ofenzivni pokret s hrvatske strane. Od toga momenta ti se ofenzivni udarci ponavljaju — postepeno se osvajaju nove pozicije i to ne samo na čisto političkom terenu. Slika se mijenja — inicijativa za aktivnost dolazi sad s hrvatske strane. Jer mlade sile postepeno počinju popunjavati redove starih boraca, stvaraju se nove fronte akcije. I u godini 1903., godini velike, ali plodonosne krize hrvatske politike, Khuenov režim ima pred sobom gotovo isključivo nov naraštaj, nosioca novih ideja, novih pogleda, novih metoda borbe.

Oni isti djaci, koji su 1895. relegirani sa zagrebačkog sveučilišta, vani, u Pragu i Beču udahnuli su nov duh. Vidokrug im se proširio, strani uticaji, pogotovo uticaj profesora Masaryka uskrisiše u njima nove snage. A tu je i Stjepan Radić, koji u te godine, izmedju 1895. i 1903. putuje po Europi od Moskve do Pariza. I ti mladi ljudi vraćaju se u domovinu imperativno tražeći na domu područje za svoju djelatnost — a tu ima rada i na pretek.

Kroz umjetnost ulazi nov naraštaj u politiku. Umjetnost je prva arena gdje se otkrivaju i izoštruju organizacione snage, u zemlji gdje su sputane sve političke slobode, jedino tlo, gdje se mogu i s k r i s t a l i z i r a t i i a f i r m i r a t i stanovišta prema stvarnosti, našoj stvarnosti. I tako se organizira četa mladih intelektualaca, književnika i likovnih umjetnika. Praktički pak je njihov cilj u vrijeme sve osjetljivijega pritiska madžarizacije dokazati na području umjetničkog stvaranja, da postojimo kao narod, da smo po svojim težnjama ravnopravni ostalim narodima. Osnivaju se novi književni listovi (»Mladost«), dobrohotnošću Josipa Pasarića osvajaju se pozicije u starom »Viencu«, osniva Društvo Hrvatskih umjetnika, koje konačno 1898. priredjuje manifestacionu izložbu hrvatske umjetnosti, slavi 400-godišnjicu Marulića, 400-godišnjicu hrvatske književnosti na hrvatskom jeziku, jubilej kakovim se Madžari ne mogu podičiti! U »Hrvatskom Salonu«, publikaciji-prigodnici uz izložbu, vodja »moderne« Ivanov precizira u svom članku »Naše težnje« poglede toga novog naraštaja — poglede, koji već dinamiziraju i naš politički život. Te »Naše težnje« najvažniji su dokumenat za upoznavanje toga preokreta u našem javnom životu, manifest je to onih koji su došli, otkrivaju se jasno nove konstruktivne sile, koje će kroz slijedeća dva desetljeća dominirati političkom borbom.

»Zamuknule su ilirske davorije, — veli se u toj konfesiji novog naraštaja na izdisaju 19. vijeka, — ne čuju se više plameni govori. Stari su borci zamuknuli, a ravnodušnost je kao mora sjela na grudi naše. Nezadovoljni trošili smo svoje sile u sitnim prepirkama. Velike, zvučne riječi narodne borbe još su uvijek ozvanjale no narodne svijesti je nestalo. — Kad smo stupili u život, zamijetili smo taj beznadni očaj, obuzela nas strava. Ogorčeni, nezadovoljni htjeli smo da izagjemo iz tmine, da razorimo te zidove. Nema tome dugo kad su prvi put izbili na javu znaci nezadovoljstva. Mi nijesmo znali kuda ćemo, nu duboko smo ćutili, da ovim putovima idemo do potpunog zastoja i ravnodušja. I mi smo sudjelovali kod svake prilike, stvarali stranačke manifestacije, oduševljavali se slijepo. Svi smo bili sinovi svojih otaca, a kao individui — ništice. No u duši našoj bio je vječni nemir, ćutili smo protuslovlje... I dalje sve jasniji biva politički prizvuk toga manifesta, koji naglasuje: »Gesla i riječi prijašnjih decenija nijesu mogla ovladati našim dušama. Duh vremena je silio naprijed, samo mi da prisižemo

na stare formule? Mi smo ih se odrekli, ne iz obijesti, nego iz nužde, prvo jer se ne možemo zagrijavati i žrtvovati svoj život za prošlost, gdje mislimo na budućnost, svijestni smo sadašnjosti, drugo jer vidimo svi — ne samo mi mladi — da s onim starim formulama nema pobjede za narod. Davorijama i romantično-idealnim glorifikacijama nikog ne ćemo potaći na rad«. »Mi, ako sad ne prihvaćamo sve nazore naših starih — veli dalje manifest — to je zato, jer držimo, da su, sa promijenjenim životom, promijenjene i potrebe, da ona sredstva, koja su vrijedila prije, ne vrijede danas. Današnja borba iziskuje druga sredstva i drugi način... Sve u svoje vrijeme. A mi držimo, da je vrijeme romantike, idealizma, naturalizma i svih ostalih škola prošlo... Slobode nam se hoće; hoćemo da živimo u sadašnjosti, da prisluškujemo duhu vremena i da sami gradimo a ne da čuvamo samo stražu pred starim tvrdjavama... A ipak, ta sloboda je nuždna za Hrvatsku. Nama treba ljudi iskrenih i tvrdih, koji s dubokim uvjerenjem ostaju kod svoga načela. Hrvatskoj ne trebaju ljudi, koji će opetovati samo naučene riječi, koji će živjeti od tudjih ideja, tih klica neiskrenosti i nestalnosti. Takog može svatko predobiti. Mi trebamo razvitih individua koji žive životom svoga naroda, a koji pojme sadanje narodne potrebe; ljudi slobodnih u duši svojoj...«

Da, bila je tu već revolucija duhova, ozonski vihor u močvarnom dahu khuenovštine. Taj novi duh će počet uskoro dezinficirati i političku atmosferu. Već 1901. u saboru prigodom adresne debate temperamentni dr. Marijan Derenčin prvi od stare generacije prekida sa starim pogledom, dovikujući, sasvim u duhu naziranja mladih: »Do vraga s nagodbenim i izvannagodbenim kodificiranim programima, koji su tako malo ploda donijeli; mi hoćemo naš ustav i našu slobodu ne u frazama ustavnim i liberalnim, ne u lažima državopravne nagodbe, ni u historičkim uspomenama, već u zbilji ustavnoga slobodnog života. Mi smo prisluškivali kucanju srca našega naroda i razumjeli smo, da za tim ide srce i um njegov, pa smo toj želji dali izraza u adresi«. A kad ga je radi ove izjave dr. Frank oštro napao, odgovorio je smjesta dr. Derenčin još i ovo: »Ja sam govorio o aktuelnim parlamentarnim programima i upotrebio izraz »do vraga«, da označim sterilnost parlamentarnoga rada na isključivom temelju državopravnih programa. U

našoj domovini započela je evolucija stranačkog političkog života«. Nov naraštaj postigao je prvu pobjedu!

U ocjeni pojave, uticaja i djela novog naraštaja na koncu 19. vijeka udara u oči niz značajnih konstruktivnih momenata. Ta nova generacija nije rodila poglavito na političkom području jednu glavnu ličnost, »Führera«; najmarkantnija politička ličnost toga naraštaja, Fran Supilo, stoji u godinama osvajanja novih pozicija postrance; uticaj te nove generacije bijaše uticaj grupe, njezine zajednice, identiteta osjećanja i naziranja. Svojim dolaskom unosi taj naraštaj autoritet i a k t i v n o s t novih misli, koje za naše prilike neočekivanom brzinom prelaze u a k t i v i t e t d j e l a. Gotovo preko noći ti »mladi« ulaze, daju se osjetiti, preuzimaju vodeća mjesta u svima ograncima našega javnog života. Mladići iz 1895. godine 1903. gotovi su izradjeni muževi, koji na svim linijama vode ofenzivu protiv khuenovštine.

Ne može biti spora o tome, da je atmosfera stvorena pridolaskom mladih djelovala i na političke stranke. 1897. Khuen raspisuje nove izbore. Poglavito zaslugom »Obzora« (u kojemu već gostuju »mladi«), dolazi do izborne koalicije izmedju nezavisne narodne stranke »obzoraša« i pravaša »domovinaša«. Efekt je jak — na izborima, gdje se režim nadao, da će opozicija izvući najviše deset do petnaest mandata, opozicija osvaja dvadeset i pet mandata! Uzalud Khuen primjenjuje svoje poznate armature, ništi deset mandata, izbori su stvarno za režim težak poraz. Snage protiv režima vidljivo rastu, opozicija nije više u defenzivi.

Taj svoj poraz iz 1897. uspijeva grofu Khuenu osvetiti 1901. — ali samo prividno. U redovima opozicije, poglavito uslijed uticaja dr. Franka, opet nastaje razrožnost, jedinstvo opozicije se krši — i u tom trenutku režim grofa Khuena zaskoči opozicionalnu javnost raspisavši nove izbore. Opozicija bude

poražena — ali dobiva dobru pouku, koju starijem naraštaju mladi propovijedaju: da je borba protiv režima moguća samo složnim naporima. Već u prvom mjesecu 1902. pritisak mladih na naš politički život je odlučan: stvara se teren za nove velike akcije.

Siječanj 1902. nosi dva odlučna dogadjaja, koja su u uskoj vezi jedan s drugim. Novi naraštaj okuplja se u organiziranu grupu, iz koje će uskoro niknuti napredna stranka. 3. I. 1902. »Obzor« nosi »poziv na pretplatu« za časopis »Hrvatska Misao«. Značajno je uglaviti potpisnike toga »poziva na pretplatu«; većina njihovih imena čula se prviput prije sedam godina, sve su to u glavnom pokretači i sumišljenici demonstracije sa spaljivanjem madžarske zastave: Milutin Cihlar, Milan Heimerl, Milan Marjanović, Lav Mazzura, Stjepan Radić, Milan Šarić, Stanko Šverljuga. Nov naraštaj promišljeno ide naprijed, postavlja nove okvire organizacije borbe. Mladi već imaju čvrste pozicije u »Obzoru«, u toku je akcija, da predstavnici mladih (dr. Ivan Lorković i Većeslav Wilder) zauzmu vodeći položaj kod osječke »Hrvatske Obrane« i tako porade na širenju novih borbenih ideja na teškom terenu u Slavoniji; onda tu je Supilo sa svojim riječkim »Novim Listom«, na terenu, koji je izvan dosega khuenovoga režima gdje je dakle slobodna riječ manje sputana; Supilo otvara stupce svoga lista novom naraštaju, premda samotnjak i po godinama nešto stariji od njega, on sve više postaje od nekadašnjega pravaša jedno na djelu i mislima s novom generacijom. Dnevni listovi su svakidanje oružje borbe, sredstvo za propagiranje novih nazora. Projektirana pak »Hrvatska Misao« ima postati ideološkim časopisom, forumom gdje će se nove ideje iživljavati, kristalizirati, odredjivati njihove smjernice, izjašnjavati težnje, pomicati i postavljati nove granice nove politike, koja, valja naglasiti, u duhu s vremenom i diktatom stvarnosti prelazi medje isključivo parlamentarne borbe, naprotiv daje toj parlamentarnoj borbi gotovo nuzgredno značenje. Jer konstruktivna politika izražava se u svim zonama narodnog života, samo tako može imati izgled u uspjeh.

Naziranje nove napredne omladine bjelodano dolazi do riječi u samom spomenutom već pozivu na pretplatu. Tu se medju ostalim veli:

»Tijekom zadnjih godina javila se u mladosti hrvatskoj odlučna želja da zbiljski sudjeluje u radu oko narodnoga napretka. Prazni zanos, koji se u praksi u kasnije doba redovno prometnuo u mlohavost, pače i u rad protiv slobode i napretka, htjela je mladost hrvatska nadomjestiti temeljnim proučavanjem svih savremenih pitanja našega i tudjega života, pa se željna bacila na studij svih pokreta društvenih i književnih. Misao da samo duboko izradjeno uvjerenje može biti oslon u javnom radu svakome, ponukala je mladju generaciju da kritikom, možda gdjekad preoštrom i preradikalnom ispita sve pojave našega života. S druge strane upoznavanje stranih pokreta u narodnom gospodarstvu, u književnosti i u politici, izazvalo je raznolikost u shvaćanju naših potreba, tako, da se mladji naraštaj u mnogočem, poglavito pak u dijeljenju književnosti od ostaloga života, gotovo razilazio radi svojih modernih teorija isto onako, kao što se stariji naši dijelili radi svojih stranačkih programa. — Posljednji dogadjaji, u prvom redu izborni poraz, uvjeriše sve raznolike elemente mladjega naraštaja o potrebi zajedničkoga rada... Politička bezobzirnost protivnika hrvatske narodne individualnosti i propadanje zapuštenoga našeg puka jasno pokazuju, da će baš ta mladost imati da izdrži najjaču navalu na same temelje hrvatske narodne, državne i kulturne osebujnosti. Riješenje pitanja narodno-gospodarstvenoga kao najnužnijeg zahtjeva našeg razvitka, opozicija protiv zatiranja slobode, političke i društvene, obrana načela ustanovnosti i napretka, ozbiljan i savjestan prosvjetni rad — eto u širim crtama najprečega zadatka, koji si mladost hrvatska mora da postavi. — Zato 15. siječnja stupamo pred starije rodoljube i pred mladje svoje drugove s listom, koji će na to veliko djelo prikupljati sve sile, koje još imaju volje i odlučnosti za promišljen i uztrajan pozitivni rad... Nadamo se da opreke, koje su se pokazale medju mišljenjem starijega i mladjeg elementa, ne će uroditi nepouzdanjem i prigovorima prije reda.«

»Hrvatska Misao« kratko je vrijeme izlazila; ali u našoj i književnoj i političkoj povijesti malo ima listova, koji bi bili tako potpuno ispunili zadatak,

koji su si postavili. »Hrvatska Misao« pod Khuenovim režimom najviše je plijenjeni povremeni časopis. Ali novi pogledi, koje je zastupala, stali su prožimati našu cijelu javnost. »Hrvatska Misao« priprema 1903. Iz kruga ljudi oko »Hrvatske Misli« izlazi kao njezin nasljednik pozniji »Pokret« koji će se kasnije pretvoriti u izrazito politički dnevnik napredne stranke.

»Mladi« zaista »podžižu v stareh kaj bilo vgaslivo«. 15. I. 1902. ostvaruje se fuzija hrvatskih opozicionalnih stranaka pod imenom »Hrvatska opozicija«. Dinko Politeo u »Obzoru« nazivlje taj dan »dies fastus«. Pod imenom »Hrvatska Opozicija« zaključena je na skupštini neodvisne narodne stranke i stranke prava fuzija obiju stranaka. Skupštini je predsjedao predsjednik nezavisne narodne stranke dr. Bresztyenszky. Ali... u vijećanjima prisustvuju već kao zasebna grupa, kao ravnopravan faktor i predstavnici novog naraštaja; jedan od njih, dr. Lav Mazzura fungira čak i kao perovodja skupštine, mladi ulaze u vodstvo nove stranke. Stvoreni su jednoglasni zaključci, koji predstavljaju stvarno okvir, sadrže elemente za budući najvažniji akt hrvatske politike u prvom deceniju XX. vijeka: riječku rezoluciju! Dan 15. I. 1902. dan je začeća ideje riječke rezolucije.

»1. Stranka prava i neodvisna narodna stranka sjedinjuju se današnjim danom u jednu jedinstvenu stranku, za sada pod imenom »Hrvatska opozicija«.

Vanredna skupština, koju će predsjedničtvo saborskoga kluba stranke sazvati još tokom ove godine, riešit će pitanje o definitivnom imenu stranke sporazumno sa izaslanicima hrvatskih stranaka u Dalmaciji i Istri.

2. Stranka stoji na osnovi programa, koji su godine 1894. uglavile neodvisna narodna stranka i stranka prava, to jest: ostaje vjerna ideji takova političkoga sjedinjenja hrvatskih zemalja u krilu habsburške monarkije, koje će tim zemljama osigurati državopravnu samosvojnost, pak ostaje vjerna i težnji, da se braća Slovenci prikupe ujedinjenoj Hrvatskoj.

3. Stranka imat će pred očima, da policajni sistem autonomne vlade u Banovini onemogućuje svaki uspješni rad oko postizavanja gore označenoga cilja, ter će proti tomu sistemu upotrebom ustavnih uredaba odlučno vojevati.

4. Skupština odobrava parlamentarnu akciju, kako ju je hrvatska saborska opozicija naviestila svojom osnovom adrese u početku ovoga perijoda hrvatskoga sabora u Zagrebu, te uz izjavu potpuna pouzdanja prema saborskim poslanicima hrvatske opozicije, očekuje od njih, da će u saboru voditi što odrešitiju borbu, da se provede reforma postojećega političkoga izbornoga prava u pravcu što širega i neposrednoga učestvovanja naroda u izboru narodnih zastupnika i stvaranja garancija za slobodu biranja, naročito proti nepovlastnoj ingerenciji oblastnih organa, zatim da se donesu zakoni: o slobodi štampe, o zaštiti lične slobode, domaćega praga, listovne tajne, o družtvima, o uredjenju i zaštiti seljačkoga posjeda.

5. Skupština uzimlje odobravajući do znanja pravila saborskoga kluba hrvatske opozicije i zaključuje, da se organizacija stranke u smislu istih pravila ima bez oklievanja provadjati.

6. Izvršujući organ saborskoga kluba hrvatske opozicije neka ove zaključke putem, koji će smatrati najshodnijim, priobći hrvatskim strankama u Dalmaciji i Istri uz izjavu tople želje skupštine, da se izmedju političkih stranaka u tim hrvatskim zemljama utanači sporazumno postupanje u svim pitanjima, koja se tiču njihova političkog sjedinjenja u krilu monarkije, napose u pitanju definitivnoga imena stranke hrvatske opozicije.«

U egzekutivni odbor stranke izabrani su:

»Šutej Matija, dr. Dežman Milivoj, dr. Mazzura Šime, dr. Radić Ante, Lampe Franjo, dr. Neumann Dragutin, Folnegović Fran, Homotarić Vjekoslav, dr. Ladislav Seitz, Planić Gjuro.«

17. I. 1902. »Obzor« s punim shvaćanjem popraćuje taj politički čin: »Koalicija se pretvara u fuziju... Sretna li poraza, koji uradja ovakvim blagoslovom. Opozicija ne okuplja ni pojedine razrede ni slojeve: ona okuplja čitav narod.« A kojim pravcem će poći daljnja akcija, koji joj je pravi cilj, pokazuju već naredni dani, kad »hrvatska opozicija« postavlja zahtjev za izbornu reformu. Reorganiziranje hrvatskoga političkoga života prešlo je iz područja teoretiziranja na praktičan rad.

Krug političke djelatnosti sve više se širi. Organiziranje toga proširivanja takodjer ulazi u aktivnost novoga naraštaja. Još pred deset godina politika je domena kruga povlaštenih; narod tek zgodimice učestvuje u političkom stvaranju i to kao pa-

sivan kor. Dolazak mladih nosi organiziranje inteligencije u još širem krugu. Postavlja kao konačni cilj i kao sredstvo koje će dovesti do uspjeha: proširenje kruga političke djelatnosti na c i j e l i n a r o d. Od toga časa postaje zahtjev za općim pravom glasa onom arhimedskom točkom, o koju će se moći uprijeti snaga, koja će izdignuti, razbiti pozicije madžarizacije. Misao je vodilja novog naraštaja: u narod za narod!

Režim osjeća opasnost koja se sprema. Grof Khuen Hedervary nije potcijenio značenje fuzije, osnutka stranke »hrvatske opozicije«; osjetio je jamačno da se tu javlja sila, koja je imuna protiv običajnih razornih metoda režima; osjetio je jamačno, da ne ima više pred sobom stranke, koje je toliko puta uspio smrviti na biralištima, nego da je tu jedan pokret, koji biva sve tjesnije povezan s narodom. I unaprijed bilo je jasno, da tu ne će uspjeti ni obezglaviti taj pokret s njegovim starim metodama korupcije; prošlost je pokazala, da su vodje toga novog pokreta imuni i protiv toga sredstva khuenovštine. Stvarno je grofu Khuenu preostao samo jedan put — pokušati ustalasati mase, medju njih posijati sjeme razdora. I nije se ni najmanje žacao krenuti tim putem.

Spor izmedju Hrvata i Srba u Hrvatskoj stvarno je posijao Khuenov režim; protusrpske manifestacije prigodom boravka Franje Josipa I. u Zagrebu 1895. bijahu žetva te sjetve. Novi naraštaj, koji je došao u politički život ćutio je svu opasnu britkost toga spora za borbu protiv režima. Samo izgladjivanje toga spora, sloga medju svima elementima pučanstva daje izgleda u uspjeh borbe protiv khuenovštine — to bijaše temeljna misao nove generacije. I već dvije godine nakon spomenutih demonstracija dolazi do akcije za izmirenje, najprije u vrhovima. Almanak ujedinjene hrvatske i srpske omladine »Narodna

misao«, koji su izdali Jovan Banjanin, Milan Kostić, Ivan Lorković, Dušan Mangjer, Lav Mazzura i Svetozar Pribićević manifestacija je dalekosežnog značenja; ideje o slozi Srba i Hrvata dijeli cijela nova generacija. Bijaše teška i delikatna zadaća, koju je time preuzela na sebe ta generacija; jer stvarnost je bila u tolikoj suprotnosti s njezinim ciljevima — srpski elemenat u Hrvatskoj listom podupire Khuenov protuhrvatski režim; sizifovski posao bijaše tu propovijedati širim hrvatskim slojevima potrebu sloge i jedinstva. A uz to u kraljevini Srbiji na vlasti je austrofilski režim posljednjega Obrenovića. Izmedju Beograda i Khuena postoji kao neki prećutni tihi savez, pogotovo nakon toga što je Khuen kao zastupnik Franje Josipa dočekao Aleksandra Obrenovića i kraljicu Dragu u Srijemu prigodom njihovog farizejskoga hodočašća na grob kralja Milana.

Protusrpske demonstracije u Zagrebu 1902. posljednji su prividni uspjeh taktike Khuenove. Danas je za prosudjivanje dogadjaja sasvim nuzgredno da li je kobni članak »Srbi i Hrvati«, koji je izašao u kolovoškom broju »Srpskoga Književnog Glastnika« bio naručen od grofa Khuena ili ga je njegov pisac Nikola Stojanović spontano napisao. Svakako njime je Khuen stekao potrebne elemente za miniranje aktivnosti hrvatske opozicije.

U tom članku kazivalo se doslovce slijedeće: »Hrvati niti imaju posebnog jezika, niti zajedničke običaje, ni čistog jedinstva života, ni što je glavno, svijesti o medjusobnoj pripadnosti, stoga ne mogu biti posebna narodnost.« »Obzor« prenoseći dijelove toga članka u svom broju od 27. VIII. 1902. popraćuje tu rečenicu ovim komentarom: »Ovo je jasno rečeno. Naši Srbi hoće da nas izbrišu sa lica zemlje kao narodnost, a to se još jasnije vidi iz daljnjih rijeći članka »Srbi i Hrvati«: »Ta se borba mora voditi do iztrage naše ili vaše. Jedna stranka mora podleći. Da će to biti Hrvati garantuje nam njihova ma-

njina, geografski položaj, okolnosti što žive svuda pomiešani sa Srbima i proces opće evolucije, po kojemu ideja srbstva znači napredak.«

»Obzor« vjerojatno ne bi bio tako žestoko reagirao na taj agent-provokaterski članak, da ga nije prenio zagrebački »Srbobran« bez ijedne riječi komentara, dajući time prećutno znati, da se identificira s njegovim sadržajem.

Prenijevši i žigošući taj članak, koji širi slojevi vjerojatno ne bi bili ni zamijetili, »Obzor«, stvaralac javnoga mnijenja u Hrvatskoj, alarmirao je sve slojeve. Preteške bijahu uvrede, prejak izazov da bi ga se moglo prešutiti. Narod, pod pritiskom madžarizacije postao je vanredno osjetljiv u pitanju nacionalne časti; jamačno ništa nije toliko izgradilo svijestnost hrvatskoga nacionalizma koliko baš izazovi i bockanja Khuenovog režima. Reakcija na tu azevštinu bila je logična.

Kroz tri dana traju protusrpske demonstracije, demonstracije žestine kakvu Zagreb još nije doživio od trodnevnih protužidovskih pogroma 1848., takodjer importiranih. Demonstracije poprimaju izrazito revolucionarni karakter. Mase ne uzmiču pred oružanom silom, koja je u prve dane vjerojatno po višem nalogu prilično pasivna; privatna imovina postaje plijenom raspaljene gomile. Grade se barikade, liže požarni plamenovi.

Treba naglasiti, da je pogreška bila zagrebačkih Srba što su bez pogovora primili izazov; nesumnjivo su iz »Srbobrana« znali za provokaterski članak — naknadna ogradjivanja od misli izraženih u tom članku nijesu mogla smiriti bijes mase. Morala je konačno intervenirati vojska.

Khuen je izvojštio protusrpskim demonstracijama posljednju svoju pobjedu, ali pirhovsku pobjedu. Po odnose Hrvata i Srba u Hrvatskoj zagrebački dogadjaji ostali su bez dubljega traga — protureżimska fronta time nije slomljena, a već dvije godine kasnije

ideja hrvatsko-srpske koalicije kruta je stvarnost. Ali učinak, koji khuenovština nije naslućivala, bio je tu: najširi narodni slojevi postali su u tim demonstracijama svijesni svoje snage, narodne mase su spoznale svoju moć kad izadju na ulicu, uvidjele da je režim slabiji od ustalasanoga borbenog naroda.

Protusrpske demonstracije u Zagrebu 1902. donekle su glavni pokus za proljetne demonstracije 1903., koje će zadati posljednji udarac režimu grofa Khuena. Plamen, koji je zapalio grof Khuen sa svojim tihim saveznicima, sažgat će njegov režim.

Lavinom su potekli dogadjaji 1903. Već mjesec siječanj otkriva da političko bilo počinje grozničavo kucati.

Prije godinu dana 15. siječnja 1902. ostvarena bijaše fuzija »neodvisne narodne stranke« i »stranke prava«; u radu oko fuzije učestvuju i predstavnici novog naraštaja. No sam akt fuzije tokom cijele godine 1902. nije još donio praktičkih rezultata. »Hrvatska opozicija«, stranka ostvarena 1902. bijaše praktički tek sporazum vodstva; u životu dalje postoje organizacije starih stranaka. Tek u siječnju 1903. slijedi logičan korak dalje; diktira ga stvarno pritisak režima, na koji najosjetljivije reagiraju mladi elementi, tražeći sve upornije ne riječi, ne rezolucije, koje ostaju pisano slovo, već djelo. Tek u siječnju 1903. misao dobiva krv i put.

29. siječnja 1903. održana je formalna skupština obiju starih na papiru već fuzioniranih stranaka. Ali politički forum znatno je proširen; Zagreb postaje točkom privlačivosti živih političkih snaga i izvan trojednice — skupštini prisustvuju i parlamentarni predstavnici iz Istre i Dalmacije dr. Dinko Trinajstić i dr. Ante Trumbić; skupštini prisustvuju i sudjeluju u njezinom radu i predstavnici »hrvatske radničke zajednice«, predstavnici radništva Mlinarij i Hinko Sirovatka; tu je i Fran Supilo, koji jamačno, gleda-

jući okupljanje i formiranje novih političkih snaga u sebi već slaže političke račune, kako da ulog te nove snage donese čim više kamata. Tu je Stjepan Radić, koji je kroz nekoliko mjeseci 1902. bio tajnikom »hrvatske opozicije«; i on se već zanosi kao i Supilo daljnjim novim planovima. I onda tu je omladina; sve njezine grupe organizirane na bazi bivših stranačkih pripadnosti. Tu je, razumije se i napredna omladina. Ona najaktivnije sudjeluje u stvaranju zaključaka.

Skupština jednoglasno prihvaća rezoluciju o fuziji. Ta fuzija stvarno je k o n c e n t r a c i j a svih narodnih oporbenih snaga. Rezolucija glasi doslovno:

»1. Bivša stranka prava i bivša narodna neodvisna stranka, stopljene od 15. siječnja ove godine u jedinstvenu stranku pod privremenim imenom »Hrvatska opozicija«, zvat će se od danas: »Hrvatska stranka prava«.

2. Hrvatska stranka prava ostaje vjerna državopravnom programu, koji su bivša stranka prava i bivša narodna neodvisna stranka ugovorile godine 1894., i koji su obje sad fuzionirane stranke usvojile u skupštini od 15. siječnja 1902.

3. Najprečom svojom i neodgodivom zadaćom smatra hrvatska stranka prava: reformu današnjega izbornog reda, dalje promjenu današnje financijalne nagodbe s Ugarskom, i to tako, da Hrvatska dobije podpunu svoju financijalnu samostalnost, zatim zaštitu seljačkoga posjeda, obrtničkog i radničkog stališa i lične slobode; napokon podpunu slobodu štampe i udruživanja.

4. Hrvatska stranka prava n o v a je s t r a n k a, koja se nimalo ne veže na stranačke simpatije i antipatije t. j. na stranačke tradicije bud bivše stranke prava bud bivše neodvisne narodne stranke, ter će, imajući vazda pred očima glavnu misao gore spomenutog programa, upotrebom prilika i shodnih ustavnih sredstava nastojati oko njegova ostvarivanja.«

Pored predstavnika starih stranaka prihvatiše i potpisaše rezoluciju predsjednik kluba čiste stranke prava dr. Eugen Kumičić, u ime sveučilišnih gradjana čiste stranke prava Petrović, u ime radnika čiste stranke prava Mlinarić, u ime sveučilišnih gradjana bivše stranke prava Ivkanec, te Hinko Sirovatka u ime hrvatske radničke zajednice. U ime pak napredne omladine daje izjavu Milan Heimrl, tad već

jedan od istaknutih političkih suradnika »Obzora«. Izjava je nada sve značajna, ona je Credo novog naraštaja, nazad par godina moguće nejasne težnje, sad su točno formulirane; izjava je prvi čisto politički nastup nove generacije. Rezolucija o osnutku »Hrvatske stranke prava« nepotpuna je u svom značenju i pravom djelovanju bez te izjave napredne omladine, koja doslovce glasi:

»Hrvatska napredna omladina je skupina mladje hrvatske generacije, koja smjera za reformom i preporodom čitavoga našeg narodnog života u smislu demokratskom, koja hoće promjenu metoda narodne borbe, a nipošto ciljeva njezinih, programizovanih g. 1894., u koliko je tamo izražena životom i historijom opravdana ideja hrvatskoga narodnog jedinstva i hrvatske državne individualnosti.

Hrvatska napredna omladina, smatrajući hrvatsku stranku prava n e nastavkom koje od starih političkih stranaka, nego n o v o m strankom, kako je to i rečeno u 4. točki rezolucije središnjega odbora — i držeći najprečom potrebom i prvim zahtjevom uspješne narodne borbe koncentraciju s v i h narodnih sila, koje početkom smatra novu hrvatsku stranku prava — stupa u nju uvjerena, da će u njoj naći široko polje za r e a l a n rad oko narodne obrane i narodnih potreba u s v o m d o s a d a š n j e m p r a v c u. Napokon hrvatska napredna omladina izjavljuje, da je nepomirljiva protivnica magjaronstva, kao i svake struje ili stranke, koja zak. članak od g. 1868. proglašuje p r o g r a m o m hrvatske narodne politike.«

U egzekutivni odbor nove stranke udjoše: Dr. Dragutin Neumann, dr. Šime Mazzura, Milan Krešić, Jaroslav Bartulić, Vjekoslav Homotarić, dr. Milivoj Dežman, Gjuro Planić, M. Šutej, dr. Ante Radić, L. Seitz, dr. Pero Magdić, dr. Križ iz Čabra, Fran Folnegović, Josip Pasarić, Supilo Frano, dr. Ivan Lorković, dr. Svetomir Korporić, dr. Milan Heimerl i H. Sirovatka.

Djelo od 29. I. 1903. nova je etapa u novom oblikovanju hrvatskih političkih stranaka i cjelokupnoga političkog života. Da se to uoči dovoljno je već uporediti rezolucije od 1894. i 1902. s ovom od 1903. Onda se tek zapaža, kako su se postepeno stali širiti i dozrijevati pogledi, ojačavale snage. Rezolu-

cije iz 1894. i 1902. još se isključivo kreću na terenu stare politike »pur et simple«, državopravne politike. Rezolucija od 1903. pod uticajem je mladih snaga prožeta novim sadržajem, zbori o novoj taktici; na prvo mjesto zahtjeva dolazi reforma izbornoga reda; rezolucija sumira problematiku cijeloga narodnog života, naglašen je u njoj ekonomski i socijalni problem seljaštva, a konačni politički cilj je postizavanje financijalne samostalnosti. Izjavom napredne omladine riječ »demokracija« postaje borbenim barjakom.

Rezolucija od 29. I. 1903. prihvaćena s tolikim zanosom, u stvari ima u sebi i jednu elegičnu notu. Zaključcima te skupštine od 29. I. 1903. stvarno su likvidirane stare stranke, u prvom redu zaslužna domoljubna neodvisna narodna stranka. Izvršena je konačno »izmjena generacija«. Novoosnovanoj hrvatskoj stranci prava nije bilo sudjeno ni da se praktički pojavi u parlamentarnoj politici. Dogadjaji su se dalje razvijali neslućenom brzinom — stvarno je njezino mjesto zauzela hrvatska napredna stranka, koja će sa srpskom naprednom strankom za dvije godine stvoriti u biti svojoj jednu stranku: hrvatsko-srpsku koaliciju, nosioca naše politike sve do 1918.

29. I. 1903. okupio je čitav narod, sve društvene slojeve u jednu političku falangu. Grof Khuen i njegov režim nadjoše se pred novom silom, političkiorganiziranim Narodom.

Sukob je tih dviju sila morao neminovno uslijediti.

Par tjedana kasnije stao se valjati kamen, koji će povući za sobom lavinu.

Mjesecima već su u toku pregovori za novu financijalnu nagodbu Hrvatske i Slavonije i Ugarske. 24. II. 1903. ugarski renuncij odbija naš nuncij kraljevinskoga odbora. Težak izazov. Jer tvrde u Budimu — Hrvatska je pasivna, Hrvatska ne može svo-

jim doprinosom za zajedničke poslove udovoljavati svojim dužnostima, Ugarska je iz milostinje uzdržava, plaćajući za nju dugove i deficite, — to je stvarno smisao toga renuncija. A godinama hrvatska oporba, bez razlike stranačke pripadnosti iznosi dokumentirane dokaze kako Ugarska stvarno Hrvatsku prikraćuje i zapostavlja u svakom pogledu, argumente na koje se madjarska strana ni ne osvrće! Teret madžarizacije spoznaje se u Hrvatskoj sve jasnije. Nije konačno u tome da na Markovom trgu sjedi ban grof Khuen, već u tome što Hrvatska, unatoč svojih prihoda zahiruje na svima područjima zajedničkog života, u gospodarstvu, trgovini, industriji. Narod je tek onda slobodan, kad raspolaže slobodno sa svojom kesom.

Srijeda je 11. ožujka 1903. Proljeće nosi automatski nov elan u ljude, radja potsvjesne potrebe za jačim zamahom. Za veče toga dana oporba je sazvala u »Sokolu« veliku javnu pučku skupštinu, da protestira protiv postupka Budimpešte. Nastup to je reorganiziranih političkih sila naroda. Režim dopušta održavanje skupštine, jamačno računajući da će neuspjeti, kao tolike dosadanje akcije oporbe. Račun bijaše pogrešan, jer skupština se pretvorila u pravo narodno saborovanje. Skupilo se do osam hiljada ljudi, relativno ogromna masa za grad od cca 50.000 duša. Ono što su vodje 29. I. zatražile — to sad prihvaćaju i odobravaju mase gradjana. Traže gromko izbornu slobodu, slobodu štampe, slobodu udruživanja i sastajanja, zajamčenje lične slobode — i prije svega financijalnu samostalnost Hrvatske. A poslije skupštine, poslije dugih godina složan narod svjesno manifestira gradom, nigdje ne narušivši mir.

Zagreb je dao znak za ustanak — listom mu se odazvala čitava pokrajina. Redaju se skupštine u Osijeku, pa u Križevcima, Karlovcu, Brodu, Senju, Velikoj Gorici, Gospiću, Sušaku — sastanci se drže gotovo u svakom manjem mjestu. »Obzor« vodi siste-

matsku akciju i propagandu za skupštine. U »Obzoru« su stari i mladi jedno. Tu su dr. Heimerl, Stjepan Radić, dr. Milivoj Dežman, Milan Marjanović, dr. Lav Mazzura, Hinko Krizman, Mile Miškulin, dakle cijelo vodstvo napredne omladine, zajedno sa »starima«: dr. Derenčinom, dr. Šimom Mazzurom, Ivanom Zaharom, Josipom Pasarićem. »Obzor« je generalni štab protukhuenovske akcije. Podružnica u Osijeku s dr. Ivanom Lorkovićem i Većeslavom Wilderom djeluje u svom krugu. »Obzor« je dnevno plijenjen, ali ono par stotina brojeva prodanih prije zapljene (grof Khuen nije došao na ideju preventivne cenzure, odnosno nije on, strogi formalista, našao za nju zakonsko uporište) idu od ruke do ruke, raširuju se i prepisuju. Lavina se kotrlja... Ojačavaju demonstracije.

Počele su na sveučilištu 24. III. Od toga dana nijesu prestajale sve do Khuenovoga odlaska. Povod je stvarno bio slučajan, nije imao direktne veze s političkim događajima. Naime prigodom promocije sina tadanjega odjelnog predstojnika Armina Pavića izrekao je tadanji rektor Vjekoslav Klaić posve suvišnom servilnošću govor, radi kojega je djaštvo 24. III. prije razlaza na uskrsne praznike održalo u »Kolu« protestnu skupštinu. Skupština je ubrzo s akademskih pitanja prešla na politička i djaci se zavjeriše da će preko uskrsnih blagdana u pokrajini povesti najživlju agitaciju za financijalnu samostalnost, gradjanska prava, a naročito za pravo sastajanja. Poslije skupštine izadjoše djaci na ulicu. Najprije se pjevalo, a onda započeše poklici »Abzug Khuen! — Abzug Magjaroni!« Demonstracije su se odigrale pred zgradom »Narodnih novina« a onda pred stanom rektora Klaića, pred stanovima vidjenijih magjarona i pred magjaronskim kasinom.

Vjerojatno bi i te demonstracije ostale ograničene na djačke krugove i na Zagreb, da slijedećih dana nije Kob učinila jedan od svojih sasvim nepredvidivih skokova i time još više zamrsila i onako neza-

vidnu poziciju grofa Khuena. Na novoj zgradi željezničke prometne uprave osvanuo je naime baš sutradan nakon djačkih demonstracija nov natpis zlatnim slovima na madžarskom jeziku »Magyar kiralyi allam vasutak«! Vrhom puna čaša razdraženosti mahom se prelila. »Obzor« smjesta počinje paljbu protiv te nove povrede člancima »Provokacija« i »Revolucija odozgo«. Khuen je naime uvidio, da je ta povreda preočita i preoštra i dao u bečkim novinama izjavu, da će protuzakoniti natpis biti skinut i zamijenjen novim natpisom u m a d ž a r s k o m i h r v a t s k o m jeziku. Ali odmah je dobio odgovor: jedna povreda se ne uklanja novom povredom — na hrvatskom teritoriju ima mjesta s a m o hrvatskom jeziku.

U petak 27. ožujka počinju demonstracije. Nijesu sad više djačke. Učestvuje u njima cijeli Zagreb. U 9 sati mora već vojska na ulice. Razbijeni su prozori na prometnoj upravi, gotovo je demolirana kuća »Narodnih novina«. A sutradan iz Zagreba nestaju svi natpisi u stranim jezicima koji su dosele postojali. Khuenova policija poduzima protuofenzivu. Hapšenja su na dnevnom redu. Prvi su uapšeni Stjepan Radić i Hinko Sirovatka. Onda slijede drugi. A da provokacija bude veća »Narodne Novine« donose službeni komunikej koji je javio: »Povodom demonstracija koje su se dogodile pred novom zgradom željezničke prometne uprave, pozvala je kr. zem. vlada ovu upravu da do daljnje obavijesti predhodno obustavi provedenje odredbe ravnateljstva državnih željeznica glede promjene natpisa na novoj zgradi.« »Obzor« je odmah popratio taj komunikej: »N a š zakon je povrijedjen i n a š e p r a v o p o p l j u v a n o, i n a š a vlada, koja to i sama priznaje, izdaje odredbu, da se odstranjenje te povrijede n e p r o v e d e, jer smo zločesti, jer smo se usudili, da proti toj povrijedi prosvjedujemo! Nije li to uzor provokacije!« Taj akt grofa Khuena dokazuje više nego išta drugo kako su događaji posljednjih mjeseci njega,

do tad čovjeka željeznih živaca, sasvim izbacili iz kolotečine, da je stao igrati ulogu Gesslera, ulogu svih tirana pred katastrofom.

Nakon tih demonstracija slijedi zabrana svih skupština, nastupa prividan mir. Kratak mir pred još težom olujom.

Na veliku subotu 11. travnja na kolodvoru u Zaprešiću izvješena je velika madžarska zastava u znak proslave ukinuća austrijskog apsolutizma i proglašenja madžarske ustavnosti. Dvadesetgodišnja borba protiv madžarskih zastava plane migom u nov požar. Digoše se seljaci, silom skinuše simbol tudjega nasilja, poliše petrolejem i spališe. Alarmirana su sva okolišnja sela — jedna grupa seljaka iz Brdovca krene u Zaprešić, na putu oružnici dočekaju »buntovnike«, navale na njih bodovima i paljbom iz pušaka, više seljaka raniše, a seljaka Ivana Pasarića ubiše. U Zaprešić je smjesta otpremljen jak brahij, postavljena u prkos svima na kolodvorsku zgradu nova zastava, koju sad čuva jak odio vojske i žandarmerije.

15. travnja Zagreb reagira na zaprešićko krvoproliće. Obnavljaju se demonstracije svom žestinom. Državni kolodvor je sav razbijen — mase ne uzmiču više pred oružanom silom. Od 15. do 19. travnja traju demonstracije u Zagrebu. »Obzorova« redakcija prva je na udaru osveti režima. Cijela redakcija se postepeno nadje u zatvoru, ali režimu nije uspjelo osujetiti izlaženje lista. List ima skoro svaki dan novoga odgovornog urednika, i izlazi dalje. Ali nemiri se proširuju iz Zagreba u pokrajinu. Nijesu to više obične demonstracije ni obični nemiri. H r v a t s k a g o r i p o k r e t o m r e v o l u c i j e. Njezin oganj zahvaća sve krajeve; diglo se na oružje probudjeno seljačtvo; dnevno se odigravaju napadaji na predstavnike vlasti i režima, krvavi sukobi; promet je paraliziran, na nekoliko mjesta, osobito u Gorskom Kotaru seljaci razaraju željezničku prugu. Ni prijeki sud

mnogo ne pomaže. Lavina je poprimila pun zamah svoje razorne snage. Gdje će se zaustaviti?

Dogadjaji u Hrvatskoj legoše svom snagom na i onako tešku unutrašnju krizu monarhije, koja traje već od početka 1903. Teškom mukom uspjelo je austrijskom ministru predsjedniku dr. Koerberu spremiti pod krov produženje austro-ugarske nagodbe, da već opet uskrsnu nove konture novih kriza. Ratno ministarstvo traži, da parlamenti odobre nove regrute. Jer samo parlamenti odredjuju broj redovne, stajaće vojske — pojava sasvim nepoznata u svima državama poslijeratne Europe. Ministarstvo rata traži dopuštenje, da smije unovačiti godišnje 23.000 novih regruta. Stvarno je to želja careva, koju austrijska pola monarhije izvršuje bez pogovora. Ali u Ugarskoj Kossuthova četrdesetiosmaška stranka ne može pustiti tu priliku, da ne ostvari svoju davnu težnju; postavlja zahtjev za uvodjenje madžarskoga jezika kod madžarskih pukovnija. Zahtjev zgadja daleko — Franjo Josip I. vidi u borbi za komandni jezik u vojsci napadaj na s v o j u vojsku, svoje lično pravo. Pod utjecajem Kossuthove agitacije i stanje u Madžarskoj počinje naličiti na predvečerje jedne revolucije. Za razvitak daljnjih dogadjaja ne će biti bez značenja konstatirati, da se u te dane kod Franje Josipa, kojemu su tad već sedamdesetitri godine, počeli prvi puta javljati teški znakovi prestarjelosti: često ga spopada nesavladiv san, slušajući referate car zapada u drijemež, ministri na prstima tiho napuštaju carev kabinet. A na kritičnu situaciju u Madžarskoj legoše sad još revolucionarni dogadjaji u Hrvatskoj! Fantom raspada carstva jasno se ukazao za trenutak.

Dogadjaji u Hrvatskoj zatalasaše cijeli Slavenski Jug. Čutilo se, da se tu stvara nešto novo. Reakcija je jaka u hrvatskim krajevima zastupanima u carevinskom vijeću. Njihovi predstavnici instinktivno osjećaju da se u Hrvatskoj k u j e i n j i h o v a s u d b i n a, da se hrvatski gradjanin i seljak lijući krv

u borbi protiv khuenovštine bori i za njihove težnje. Krvava borba u Hrvatskoj daje inicijativu predstavnicima Hrvata u carevinskom vijeću i u austrijskim pokrajinskim saborima, da formiraju svoje stanovište prema vitalnim narodnim problemima. Borba banovinske Hrvatske ujedinjuje ostale predstavnike Hrvata u akciju, koja će do dvije godine rezultirati u riječkoj rezoluciji. Bez revolucionarnoga pokreta u proljeće 1903. u banovinskoj Hrvatskoj, koja je nosila glavni teret borbe, jamačno ne bi došlo, barem ne tako brzo, do riječke koncentracije svih hrvatskih političkih snaga.

Predstavnici pokrajinskih sabora u Dalmaciji, Istri i Trstu, kao i hrvatski zastupnici u carevinskom vijeću obzirom na dogadjaje u Hrvatskoj traže audijenciju kod cara da ga na njih upozore, jer fama bijaše, da je car jednostrano obaviješten o dogadjajima u Hrvatskoj. Ministar predsjednik dr. Koerber, koji je tek teškom mukom obnovio austro-ugarsku nagodbu, osujećuje tu audijenciju, ne mogući riskirati novi konflikt s Ugarskom. Koerber je sigurno postupao sa svog stanovišta posvema ispravno, a sve i nehotice je time pomogao daljnjem formiranju hrvatske politike na temelju riječke rezolucije. Jer intervencija u hrvatskom pitanju s austrijske strane vjerojatno bi bila izmirila madžarske stranke, a svakako osujetila buduću suradnju hrvatskih stranaka s Kossuthovom strankom.

Ne postigavši zatražene audijencije predstavnici Hrvata iz austrijske pole monarkije izlaze pred javnost sa svojim »manifestom« datiranim iz Beča na Duhove 1903. kojim ocrtavaju hrvatske dogadjaje. Tad je uostalom već stvarno pala u Beču odluka o odlasku grofa Khuena iz Hrvatske. Sam taj manifest su potpisali:

Dr. Pero Čingrija, zastupnik na dalmatinskom saboru; dr. Roko Arneri, zastupnik na dalmatinskom saboru; Juraj Biankini, zastupnik na dalmatinskom saboru i u carevinskom vijeću;

Manfred pl. Borelli knez Vranski, član gospodske kuće; Lovro Borčić, zastupnik na dalmatinskom saboru i na carevinskom vijeću; Brnja grof Caboga, c. i kr. komornik i zastupnik na dalmatinskom saboru; dr. Juraj Ferri, zastupnik na carevinskom vijeću; Ivo Goriup, zastupnik na tršćanskom saboru; dr. Eduardo Grgić, zastupnik na dalmatinskom saboru; dr. Vicko Ivčević, predsjednik dalmatinskog sabora i zastupnik na carevinskom vijeću; dr. Niko Katnić, zastupnik na dalmatinskom saboru; dr. Petar Klaić, zastupnik na dalmatinskom saboru i na carevinskom vijeću; Boža Korlait, zastupnik na dalmatinskom saboru; dr. Ivan Majstrović, zastupnik na dalmatinskom saboru; dr. Ivan Marović, zastupnik na dalmatinskom saboru; Vicko Milić, zastupnik na dalmatinskom saboru; Josip V. Perić, zastupnik na dalmatinskom saboru i na carevinskom vijeću; Ivo Prodan, zastupnik na dalmatinskom saboru; Antun Radić, zastupnik na dalmatinskom saboru; Mato Radmiri, zastupnik na dalmatinskom saboru; Nikola Ribičić, zastupnik na dalmatinskom saboru; Petar Ružević, zastupnik na dalmatinskom saboru; dr. Otokar Ribarž, zast. na tršćanskom saboru; dr. Josip Smodlaka, zastupnik na dalmatinskom saboru; Vjekoslav Spinčić, zastupnik na istarskom saboru i carevinskom vijeću; dr. Ivan Stambuk, zast. na dalmatinskom saboru; dr. Dinko Trinaestić, zast. na istarskom saboru; dr. Ante Trumbić, zastupnik na dalmatinskom saboru; dr. Adam Verona, zast. na dalmatinskom saboru; Antun vitez Vuković-Vučidolski, zastupnik na carevinskom vijeću i dr. Josip Zaffron, zastupnik na dalmatinskom saboru i carevinskom vijeću.

Tijelovska procesija, kojoj prema tradicionalnim običajima prisustvuje ban na čelu predstavnika svih javnih vlasti, bijaše posljednja zgoda kad se grof Khuen Hedervary javno pojavio u Zagrebu. Procesija se obavila u znaku prijekoga suda; svagdje masa vojske, čak iz Maribora dopremljeni su draguni za održavanje reda. Pričalo se da se prigodom procesije spremao atentat na Khuena. Stvarno je prasnula bila svega jedna »žabica«, nedužna praskavica kakvim se demonstranti služili za plašenje redarstvenih konjaničkih odjela prigodom atake. Pred podne se uostalom bila spustila jaka oluja — Khuen se stvarno ne sačekavši Te Deuma u prvostolnoj crkvi odvezao karucama, koje su jurile u karijeri, kroz puste ulice u banske dvore. Razlog tom bijegu ne bijaše medju-

tim bojazan od atentata — za vrijeme procesije predana bila je naime grofu Khuenu brzojavka, koja je prouzročila da je grof Khuen morao skratiti svoj boravak kod crkvene ceremonije.

Brzojavka javila je, da su te noći umoreni u Beogradu u konaku kralj Aleksandar Obrenović i kraljica Draga... Par dana kasnije grof Dragutin Khuen Hedervary imenovan je ugarskim ministrom predsjednikom. U Zagreb se nikad više nije vratio.

Kroz dvadeset godina ličnost grofa Khuena Hedervaryja dominira hrvatskom političkom stvarnošću. Dugotrajnost njegovoga vladanja ne može se objasniti samo činjenicom, da je bio eksponent strane vladavine, satrap jedne krute, nadmoćne sile. Grof Khuen nije bio toliko ličnost povjerenja ugarskih vlada, koliko Krune; bio je ličnost, koja je po svojim svojstvima, po svom naziranju na svijet najviše odgovarala intencijama Franje Josipa. To ga je tako dugo držalo u Zagrebu. Dokazuje to i njegovo imenovanje za ugarskoga premiera. Grof Khuen znao je i u Hrvatskoj u intencijama habsburškima stvoriti ambijenat »Gottesgnadentuma«, taj izvor i tu funkciju cijeloga francjozefinizma. U duši je Franjo Josip ostao do posljednjega daha vjeran autoritativnoj vladavini, njegova ustavnost bijaše koncesija, koju mu je oteo sticaj prilika; formalista do u moždinu kostiju Franjo Josip, kao i tumači i izvršitelji njegove vladavine, a grof Khuen bijaše jedan od najuzornijih, nastojali su do krajnjih konzekvenca čuvati f o r m u ustavnih obveza, uvijek naravski na račun sadržaja. Khuen za svoje dvadesetgodišnje vladavine rigorozno čuva forme ustavnosti i parlamentarizma, ali ga pretvara u fasadu za kojom se krije stvarnost najgrublje-ga izigravanja ustavnosti. Ne može biti sumnje o tome da je grof Khuen Hedervary po svojim talentima bio jaka ličnost. Sigurno se rodio par decenija prerano, u trećem i četvrtom deceniju XX. vijeka dao bi po svojim sklonostima i rutini jamačno predstavnika anti-

parlamentarnih autoritativnih režima većeg formata. Prof. Šišić u jednom svom prikazu daje približno točnu karakteristiku Khuenovu. »Mlad, energičan i promišljen, — veli on, — od prirode obdaren snažnim pamćenjem i poznavanjem ljudskih slabosti, a koncilijantan u saobraćaju, on se dao na »pacifikaciju Hrvatske« sa zvučnom lozinkom: red, rad i zakon.« Bio je svakako virtuozan »lovac duša«, izvrstan političar-psiholog. Nije bio šablonski tirančić. Khuen stvarno daje dostojanstvu hrvatskoga bana nov, neovisniji i moćniji položaj; s madžarskim premierima opći izravno kao ravnopravan faktor, ignorirajući ostale članove madžarske vlade. Za njegove vladavine na ekonomskom i prosvjetnom području stvorena su znatna djela. Hrvatska ih često odbijala samo zato, jer su stvarana po Khuenovoj inicijativi. U glavnom Khuen pomalo potsjeća na kakvoga kolonijalnog guvernera, koji primitivnom narodu nosi civilizaciju. Takvim se jamačno osjećao. I to je često i nehotice dao Hrvatskoj osjetiti — i odatle valjda najjači izvor psihološkoga otpora Hrvata protiv njegovog sistema.

U našem javnom životu često se već čula dva skroz suprotna tumačenja o odlasku Khuenovom iz Hrvatske. S jedne strane se tvrdilo, da je revolucionarni pokret 1903. »otpuhnuo Khuena« sa stolice hrvatskoga bana; s druge opet strane se naglašuje, da je taj cijeli pokret bio zapravo hitac u prazninu, odlazak Khuenov iz Hrvatske da je isključivo posljedica sukoba Franje Josipa i Ugarske. Stvarno bijaše odlazak Khuenov rezultanta napora obiju sila — i hrvatskoga revolucionarnog pokreta kao i sile ugarske krize. Ali sve da i nije došlo do zapletaja u Ugarskoj, koji je Franjo Josip odlučio riješiti Khuenovim hrvatskim iskustvom, vjerojatno bi dani Khuenove vladavine u Hrvatskoj bili odbrojeni. Zamah narodnog pokreta bio je jak, u času Khuenovoga odlaska još nije došao do svoga zenita. Nemiri bi se vjerojatno nastavili, pretvorili u opći ustanak, posljedice kojega bile bi nedogledne. Narodni pak usta-

nak, revoluciju, ni Habsburška monarkija ne bi bila mogla podnijeti trajno, već radi svoga internacionalnoga prestiža i geopolitičkog položaja Hrvatske. Vjerojatno je da bi taj revolucionarni pokret bio u kasnijem razvitku skršen, ali bio bi pod svojim slomom sigurno pokopao i režim grofa Khuena, a moguće i toga mnogo više. Franjo Josip I. nerado se laćao generalskih vlada, ali već same kratke vladavine generala Coroninija i Ramberga dokazuju put, kojim bi Franjo Josip udario u krajnjem slučaju...

A generalske komesare Franjo Josip smatrao je u drugoj polovici svoga vladanja »Schönheitsfehlerom« konstitucionalne Austro-Ugarske. Sjećali su ga previše na »četrdesetiosmu«.

NAROD SE ORGANIZIRA
1903—1905

4. srpnja 1903. imenovan je hrvatskim banom Teodor grof Pejačević, kako se onda isticalo, sin »bana kavalira«.

Javnosti je u prvi mah odlanulo. Vjerovalo se, da odlaskom mrskoga bana počinje nova era ustavnosti i slobode. Ali novi ban nije dočekan previše srdačno. Već prvoga dana svoga banovanja čuje sama gravamina, energično naglašena zahtijevanja, Hrvatska više ne traži milosti. Promjenu na banskoj stolici »Obzor« popraćuje riječima:

»Narodu hrvatskom pristoji pravo, da od ustavnoga bana zahtijeva i ustavno vladanje. Ta ono je u zakonima utemeljeno. Grofa Teodora Pejačevića podučilo je iskustvo, da u narodu našem nije nikad malaksala ustavna svijest, da je bivala sve budnija, čim se pritiskom nastojalo potlačiti ju. Ustavno vladanje mora da podnosi ustavnu borbu, dapače da joj zajamči onu slobodu na biralištu i u javnosti bez koje je ustavan život nemoguć, mrtav. Mogu se pomoćju državne vlasti postizavati uspjesi, koji nisu u skladu s javnim mišljenjem i s očitom i jasnom voljom naroda. Ti su uspjesi ipak bolestni, pa im nema trajna života. Borba, koja sama od sebe viče proti takvim uspjesima postaje u narodu samom sve to ljuća, čim su ti bolestni uspjesi na oko sve to sjajniji. I tako nastaje sve to ljući rat izmedju stranke, koja se pomoćju državne vlasti domogla do neprirodne veličine i strankama, koje su pritisnute; a taj rat mora da djeluje na cijeli državni organizam, da ga zapriječi u redovitom tečaju i razvitku. Kani li novi ban udariti ustavnom stazom koja je označena u zakonu, onda je u interesu zemlje, u interesu sustava, da ispita pravu volju naroda na biralištu, da ju ispita u slobodnim izborima. Dakako da je to teško onomu, koji je uvjeren da će ga većina u saboru kakova je danas bezuvjetno podupirati i provadjati sve, što bude od nje zahtijevao. Ali ustavan ban ne može biti pozvan da izpita samo zahtjeve svoje vlastite volje pa da ju pod svaku cijenu provadja. Ustavan će ban izpitati volju naroda; ne slaže li se ona s njegovom povući će posljedice, koje su združene s pravim ustavnim životom.«

Kao u orahovoj ljuski u tom je članku sadržana jezgra cijele situacije hrvatske politike nakon odlaska Khuenovoga, sva problematika vladavine grofa Pejačevića. Prvo razdoblje njegovoga vladanja do izbora 1906. karakterizira dobronamjernost; ali veli se da je put u pakao popločen samim dobrim namjerama — za dobre namjere potrebna je i jaka volja. U pogledu pak volje grof Pejačević bio je sušta protivština grofu Khuenu. Nije bio ni dan ni noć, ni crn ni bijel, jedan od onih mekušaca, koje Dante stavlja u predpakao; na nj kao da je prešla ona osebina Franje Josipa: bježanja od radikalnih odluka. U svojoj nastupnoj izjavi grof je Pejačević rekao, da se primio »ove teške zadaće iz odanosti prema milostivom našem kralju, iz osjećaja dužnosti prema tradicijama svoje porodice«. Rekao je, da dolazi »ne kao stranac«, nego se sjeća lijepih vremena, kad je u mladosti doživio sretne dane za banovanja svoga pokojnog oca. »Ja ću slijediti njegove stope, to mi je deviza: dobra i poštena uprava, jer je ona temelj napretka i razvitka.« Opozicija je izjavu novoga bana prihvatila u toliko što je sam neizravno priznao da uprava njegovoga prethodnika nije bila »dobra i poštena«. Ali hrvatsko se pitanje nije dalo više riješiti samo »dobrom i poštenom upravom«.

Lomača je još buktila; neprestano se javlja nov plamen. Khuen je otišao, ali khuenovština je ostala. Kroz cijelu prvu polovicu banovanja grofa Pejačevića incidenti ne prestaju. A osim toga nigdje ni traga r e p a r i r a n j a khuenovskih nepravda. Uapšeni članovi »Obzorove« redakcije tek nakon više tjedana zatvora budu pušteni na slobodu. Khuenovi kotarski predstojnici pašuju dalje. Dr. Trnski, koji je u svojem kotaru ostao na strogom vršenju zakona, biva šest tjedana nakon Khuenovog odlaska suspendiran od službe. U kolovozu, prigodom rodjendana Franje Josipa, opet dolazi radi madžarskih zastava do krvoprolića; u Zaprešiću su ubijeni seljaci Josip Belu-

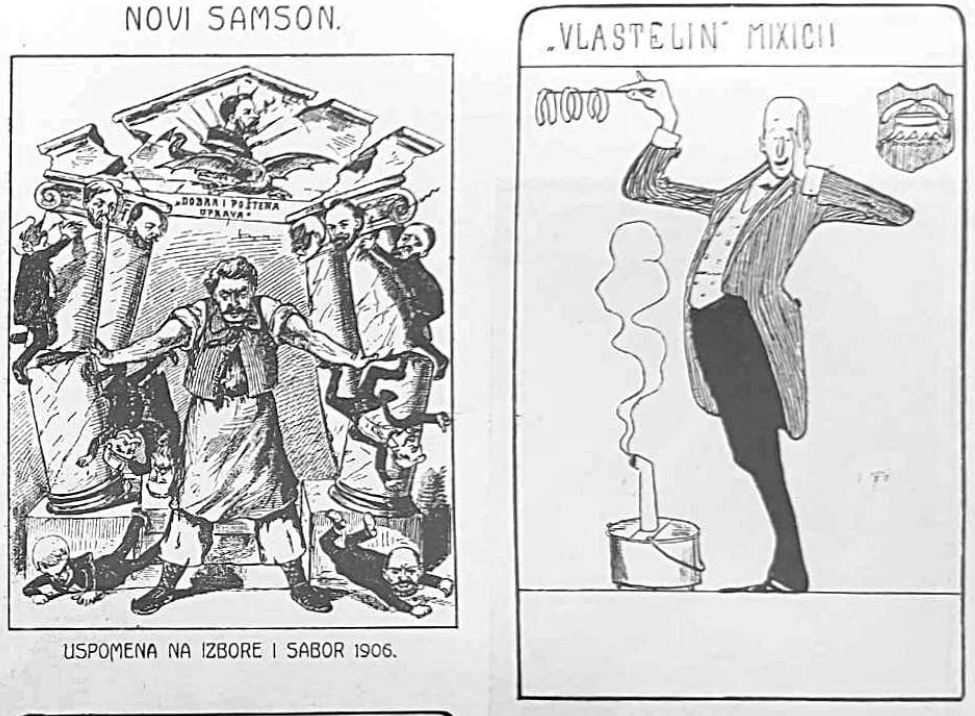

USPOMENA NA IZBORE I SABOR 1906.

HRVATSKA POLITIKA 1906.—1908. U KARIKATURI

PROPAGANDISTIČKA FOTOGRAFIJA

povodom napadaja zast. Gržanića na bana Khuena-Hedervarya u saboru 1885.

KARIKATURA — LETAK PROTIV KOMESARA SLAVKA CUVAJA

han i Vid Nošić. A na željeznicama pak madžarska izazovna prepotencija ne jenjava. U rujnu dr. Fran Vrbanić ne može na zagrebačkom kolodvoru dobiti željezničku kartu za put na Rijeku, jer na blagajni ne će da znaju, da Rijeka postoji, znaju samo za Fiumu. Veliki psihološki kapital, koji je grof Pejačević mogao iskoristiti prigodom svoga dolaska na bansku stolicu profućkan je za par tjedana. Khuen je otišao, a khuenovština ostala. Grof Pejačević nakon duge stanke počinje raditi sa saborom. Nov izazov, jer sabor, izabran pod terorom 1901. ne predstavlja naroda. Tu sjede stari Khuenovi pristaše: Kovačevići, Chavraki, Gjurgjevići, Šilovići, koji patetički slave svaku vladu i ruše drvlje i kamenje na opoziciju. Pravosudje radi ne po pravu već po diktatu; dr. Hinković u nizu sjajnih članaka žestoko žigoše u »Obzoru« te metode, a dr. Šime Mazzura, nakon prvoga tromjesečja vladavine grofa Pejačevića najispravnije konstatira situaciju citatom »Das ist der Fluch der bösen That dass sie fortsetzend Böses muss gebären!«

S gledišta hrvatske politike taj nastavak khuenovštine pod režimom grofa Pejačevića bio je samo plodonosan; 1903. jamačno bi kakav blještavi, ali prazni kompromis otupio borbenost, paralizirao zamah, moguće čak razbio narodnu frontu. Ovako je otpor — kratkovidnošću režima — dobivao svjedjer novu hranu za svoje održavanje. Traje to sve do jeseni 1905.

Narodni pokret sve više si biva svijestan svoje snage. Krče se uporno novi putevi . . . Odmah po dolasku Pejačevićevom na bansku stolicu, pomladjeni »Obzor« rekapitulirajući prošlost i sadašnjost, može zadovoljno konstatirati:

»Što smo više snaga i vremena trošili na naše medjusobne zadjevice, to smo manje vrijedili u političkom svijetu. U posljednje je vrijeme naše medjusobno trvenje doseglo vršak, a naša politička moć i znamenovanje spalo na ništicu. Čini se

kao da sad sam naš narod diktira i traži mir i sporazum. Ovi sadašnji svijetli pojavi dolaze odozdo i sile inteligenciju da narodne želje i potrebe uvaži. Već cijeli niz godina organizira se naše radničtvo hrvatsko i srpsko na zajedničkoj osnovi ne mareći za natezanja inteligencije... Najnoviji akt u hrvatsko-srpskom pitanju izbio je na površinu tiho i skromno u djačkim krugovima, a odavle se raširio širom cijele zemlje, kud živi i obitava naš narod. Prvi se početak ograničio na izjave, na približenje izmedju jednih i drugih. Najoštrije forme društvenog izbjegavanja od sada time su oslabljene... Ali kad je već sav narod sit neplodne ubilačke borbe medju jednokrvnom braćom, najbolje dokazuje da se ovom skromnom pozivu odazvao — sav narod. Odasvud se čuju veseli glasi. Jedno je jasno: mi smo preturili krizu srpsko-hrvatskoga spora.«

Kako se dalekima čine rujanski dani 1902.! A nije od njih prošlo još ni godina dana. Nov naraštaj uzeo je u svoje ruke vodstveno kormilo. A dogadjaji u Srbiji pomažu tu akciju.

Sa srpske strane, u »Novom Srbobranu« od 6. VI. nalazi se značajan odgovor na »Obzorovo« pisanje. I tu ima riječ nova generacija. Svetozar Pribićević tu preuzima vodstvo: »Nitko nam ne može zamjeriti, da pravac svoje politike udešavamo prema bitnim interesima srbstva. Ti interesi zahtijevaju, da srbski narod uzme u zaštitu samostalnost Kraljevina Hrvatske i Slavonije prema svima faktorima, kojima je ona na putu. Svaki pokušaj upravljen proti samostalnosti naše otadžbine upravljen je neposredne proti budućnosti srbske... Srbi su spremni povući sve posljedice, koje dolaze od narodnog načela u pitanju sjedinjenja na temelju ravnopravnosti Hrvata i Srba.« Obostrano se izgradjuje pruga, koja će dovesti do riječke rezolucije i do osnutka hrvatsko-srpske koalicije, do potpune koncentracije narodnih sila, toli potrebne za nove dogadjaje, koji su već na pomolu. Za to vrijeme u Hrvatskoj traje proces sve dublje r e v i z i j e ostanaka starih naziranja.

U Ugarskoj kriza, izazvana zahtjevom uvadjanja madžarskoga komandnog jezika u vojsku, pretvara se u opstrukciju Kossuthove stranke. Khuen je kao

ministar predsjednik zatajio; metode, kojima je godinama držao hrvatski pokret u šahu postale su nesavremene kako u Hrvatskoj tako i u Ugarskoj. Tad u rujnu prigodom velikih vojničkih manevara u Galiciji izdaje Franjo Josip u Chlopyma svoju dnevnu zapovijest, kojom najodlučnije odbija madžarske zahtjeve. »Moja vojska ima ostati zajednička i jedinstvena kakva je!« Za evoluciju nazora u Hrvatskoj, kao dokumentarni dokaz promjene, koji je donijela nova generacija od 1895. važan je nesumnjivo »Obzorov« osvrt na taj vladarev manifest.

»Kraljev manifest na vojsku — neobičan je način kojim kruna progovara — narodima. Dokaz za kritičnost i opasnost političkih prilika u ovoj monarkiji. Ustavan je običaj, da stanovišta i prava krune prema zastupstvu naroda zastupa i brani odgovorno ministarstvo. Kad kruna sama izlazi iz ove rezerve i progovara narodima... onda je to očito da nema parlamentarne vlade. Ugarska danas nema takove vlade... Ako se prije samo natucalo o ustavnom konfliktu medju krunom i narodom, danas je taj konflikt očit... Kruna otklanja narodne zahtjeve što je u vojsci traže Madžari, a za njima drugi narodi ove monarkije, koji nijesu Nijemci... Razvoj političkih prilika i izkustvo iz prošlosti vrše danas velik uticaj na mišljenje raznih naroda. I narodi imadu svoju školu. Madžarsko drveće puštalo se da poraste do pod samo sebe. Madžari i Nijemci, Nijemci i Madžari podijelili su medju se vlast nad velikom većinom drugih naroda. A sad, kad su se ova braća zavadila, zovu nas, Slavene, Rumunje i Talijane da im pomažemo jednim proti drugih! Ne ćemo, gospodo Nijemci u tom pogledu s vama protiv Madžara, kao što ne bismo s Madžarima protiv vaših pravednih zahtjeva. Došlo je vrijeme i za nas do počnemo već jednom misliti na se i raditi za sebe.«

Situacija biva sve jasnija. Manifest iz Chlopyja nije ušutkao madžarsku opoziciju; konflikt cara i Madžara prijeti poprimiti razmjere iz 1848. Nasuprot tome konfliktu hrvatske političke snage su sve jedinstvenije. Samo od sebe nadaje se misao iskorišćenja toga konflikta za hrvatsku stvar; zaista je, kako reče »Obzor« došlo vrijeme »da počnemo već jednom raditi i za sebe«. Nastaje sve povoljnija situacija za novu generaciju koja traži primjenu n o v i h m e t o d a.

Kriza u Ugarskoj traje na sreću čitavu 1904./1905. Za to vrijeme u Hrvatskoj se može u relativnom miru pristupiti stvaranju novog oružja za političku djelatnost. 1905. dovršuje reorganizaciju hrvatskih političkih snaga — godina je rodjenja niza novih političkih stranaka. Stvara ih pretežno, udara im biljeg nova generacija.

Već pod konac 1903. počinje proces selekcioniranja političkih grupa. Čim se stalo gubiti neposredno sjećanje na grofa Khuena, javile se opet sile privlačivosti stranačkih tradicija, ličnih ambicija, kulturnosocijalnih naziranja. Taj proces traje sve do pod konac 1905.

11. X. obavljeno je otkriće spomenika Anti Starčeviću u Šestinama. Čista stranka prava priredjuje tom zgodom svoju zasebnu političku skupštinu i nastoji općoj narodnoj proslavi dati svoje stranačko obilježje. Čista stranka prava se povlači, otklanja fuziju, uzimajući natrag svoju stranačku individualnost i slobodu političke akcije. Na to Središnji odbor Hrvatske Stranke Prava mora reagirati. »Obzor« već od 19. X. donosi slijedeći komunikej:

»Čista stranka prava na svojoj skupštini od 11. X. ne samo da nije usvojila naše rezolucije, koje su utemeljile jedinstvo Hrvatske Stranke Prava, nego se koli svojim zaključcima toli njihovim obrazloženjem stavila u očitu opreku s osnovnom idejom naše stranke, koja kao nova stranka ima prikupiti sve oporbene življe u Hrvatskoj prije svega u borbu za preduvjete na kulturnom, gospodarskom i političkom životu i napretku. Posebice je čista stranka prava naglasila dosadašnje posebno stranačko stanovište i time pokazala da joj je više do njega, nego do sveobće narodne sloge i obrane. Jasno je dakle i nepobitno, da ona nije pristupila u redove Hrvatske Stranke Prava jer se nije stavila na temelj, na kojemu je ta stranka postala i da bi ona u te redove uniela onu stranačku nesnosljivost i političku jednostranost, koja je spomenutim zaključcima od 29. I. o. g. odlučno izključena iz rada spomenute Hrvatske Stranke Prava. I jer bi tako proširena stranka bila samo brojnija a nipošto jača, te bi se takvim pristupom »čistih« razvatskoj Stranci Prava, ne može ovaj odbor u interesu narodne obrane primiti čiste stranke prava u jedinstvenu organizaciju, poglavito još i zato, što je čista stranka prava na svojoj skupštini tu organizaciju pokušala prevrnuti samovlastnim izborom upravo onih svojih pristaša, koji su i na samoj skupštini govorili najodlučnije proti duhu zaključaka usvojenih 29. I. 1903.«

Čista stranka prava ide dalje svojim zasebnim putevima, sve do svoje formalne likvidacije u listopadu 1918.

Već toga ljeta u lipnju dolazi do žestokoga sukoba izmedju čiste stranke prava i ostalih oporbenih stranaka — na veliku, samo preranu radost režima — i to povodom jednoga koncerta, koji su priredili Ćirilometodski Zidari u korist Hrvata u Istri; na tom koncertu pjevale su se uz hrvatske i slovenske skladbe i Mokranjčeve »Rukoveti«, što je dalo povoda pristašama čiste stranke prava za veliki demonstrativni ispad na samom koncertu. Pristaše »čistih« izazovno su stali pjevati svoju prigodnicu:

»Živila Hrvatska i njezina prava,

Čuvala se izroda slavosrpskih glava . . .«

Bila je to »prva bitka« medju opozicijom, kako »Obzor«, — koji je uostalom prestao biti 4. II. glasilom Hrvatske Stranke Prava, — naziva taj dogadjaj. »Obzorov« komentar uostalom najbolje ocrtava motive tadanjih i budućih odnosa čiste stranke prava prema ostalim strankama opozicije: »Dr. Frank, veli »Obzor« našao se bio i u kolu ostalih stranaka i političara i proučio nove misli i nove struje. Vidio je kako hvata maha misao zbliženja Hrvata i Srba i zapitao se: ako li se i ja prilagodim toj misli, što mi onda preostaje? Gdje je razlog našemu obstanku? Nema ga! I on je uvidio da je uvjet obstanka njegove stranke njegova »srbska politika«.

Formalno je u to vrijeme postojalo u Hrvatskoj, odnosno bilo je u formiranju dvanaest političkih stranaka: 1. narodna stranka vulgo magjaroni; 2. Hrvatska stranka prava; 3. Starčevićeva stranka prava; 4.

napredna stranka; 5. vladina srpska stranka; 6. radikalna srpska stranka; 7. samostalna srpska stranka; 8. stranka socijalnih demokrata; 9. hrvatska radnička stranka; 10. katolička stranka; 11. seljačka stranka; 12. kršćansko socijalna stranka.

Poslije istupa »čiste stranke prava« prvi se pokušaji za afirmiranjem nove stranke i nove politike zapažaju kod klerikalaca. Taj klerikalni pokret pojmljiva je reakcija na liberalističko naziranje novog naraštaja okupljenog u naprednoj stranci. Za grupu klerikalaca odlučniji je protuliberalni momenat nego socijalna borba. Osnutkom klerikalne stranke nastoji se privući u to kolo i slabe pokušaje osnivanja grupe kršćanskoga socijalizma, nastale pod uticajem Luegerove stranke u Austriji. Klerikalci traže naslon na Beč — u daljnjoj svojoj politici, tumačeći na svoj način evandjeosku krilaticu da je svaka vlast od Boga, oni su stalno pomoćne sile za protunarodne vlade, kooperirajući poglavito sa čistom strankom prava, prihvaćajući u svemu njezinu sve jače naglašenu bečku orijentaciju. Jer u Beču se pored Burga počela stvarati već u Belvederu i jedna nuz-vlada: sve jači biva uticaj prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. Medjutim u narodu nikad nijesu mogli naći nikakav oslon; narod je istinski religiozan, ali otklanja politički klerikalizam. Glavnu borbu s klerikalcima prigodom njihove pojave nosi opet »Obzor«. Oko »Obzora« se kupi starija generacija narodnoga svećenstva, koja je odmah prozrela nenarodne motive aktivnosti, stvarno importirane izvan trojednice, tih redom mladih elemenata u borbenom klerikalizmu.

17. IX. 1905. — isti dan kad se u Zagrebu slavilo veliko sokolsko slavlje — održana je i konstituirajuća skupština »seljačke stranke« — dogadjaj od velike političke zamašitosti.

Smišljeno, po planu tekao je rad na osnutku seljačke stranke. Ante Radić već je na prelomu vijeka u svojim znanstvenim člancima i raspravama stao izgradjivati ideologiju seljačkoga pokreta. Dogadjaji su pospješili taj novi preporodni pokret organizirati i politički. Već u ožujku 1902. u »Domu« Ante Radić razvija misli o seljačkoj stranci, misli, koje nijesu ostale bez odziva i u redovima liberalne omladine. »Hrvatska Misao« prihvaća diskusiju o osnutku seljačke stranke i dr. Korporić izriče misao da u toj stranci mogu biti okupljeni svi staleži, da svaki stalež može naći u njoj zaštitnicu svojih interesa. Za podrug godine 22. prosinca 1904. prihvaćen je već program nove »Hrvatske Pučke Seljačke Stranke«, a 9. siječnja 1905., u kojoj je bilo opet novih odbornika, potpisaše svi nazočni program i odlučiše da se po prihvaćenom redu pristupi organiziranju stranke. Članovi privremenoga glavnog odbora Hrvatske Pučke Seljačke Stranke bili su: Ivan Bartlović, obrtnik iz Virovitice, Ivan Gmajner urednik »Hrvatske Danice« iz Zagreba, Antun Irgolić kapelan iz Petrovskoga, Tomo Jalžabetić seljak iz Gjurgjevca, Rikard Koritnik kapelan iz Grubišnoga Polja, Dr. Svetimir Korporić urednik »Hrvatskoga Naroda« iz Zagreba, dr. Milan Krištof posjednik iz Ločkoga, Peroslav Ljubić, posjednik i urednik »Hrvatskih Novina« iz Virja, Ilija Martinović seljak iz Sumeća, dr. Ante Radić književnik iz Zagreba, Stjepan Radić, Vojislav Stanković knjigovodja iz Zagreba, Joso Siić veleposjednik iz Galdova, Juraj Stojanović svršeni pravnik iz Zagreba, Franjo Škrinjar kapelan iz Ivanca, Toni Šlegl svećenik iz Martijanaca, Stjepan Šimunović posjednik iz Hrastovice, Luka Šoški novinar iz Trnovitica, Bogdan Žagar trgovac iz Ogulina, dr. Benjamin Šuperina odvjetnik iz Siska i Dragan Turk upravitelj dobra Prečca.

U proglasu tog privremenog odbora stranke veli se medju ostalim:

»Temelj se ima promieniti: pogled na pravo, što ga puk ima u politici — to se ima promieniti. Puk, kojemu je izborno pravo darovano te koji prema tome nema ni sviesti o svom pravu, taj će puk vazda kod izbora biti svačija igračka često

na svoju štetu, a vazda na svoju sramotu. A to će biti dotle, dok se političari ne odreknu misli: da se narod ima boriti za njih i za njihove osnove i misli. To će biti dotle, dok bude vladalo mišljenje, da se narod ima boriti za stranke i pomagati im do stranačkih uspjeha, mjesto da stranke budu samo pomagačice narodu u borbi za pravo. To će biti dotle, dok se cielom narodu, dakle i puku, ne priznade neograničeno i bezuvjetno pravo, da odlučuje o svom udesu. To će biti u jednu rieč dotle, dok se ne poruši ona kobna granica, koja cieloj našoj politici daje svoj biljeg: biljeg ne samo razdvojenosti narodne snage, nego i biljeg nepouzdanja i nepovjerenja s obadvie strane. To će biti, kad se od gospode i puka hrvatskoga stvori hrvatski narod. A da to bude, prosviećeni rodoljubi hrvatski imadu se riešiti zastarjeloga straha od »seljačke bune« te u nastojanju: da rodoljublje, pravo i sloboda ne budu samo prazne rieči, — bez straha preskočiti onaj jaz, što dieli tako zvanu »gospodu« od puka, osobito od seljačtva. Sa sviešću o vrhovnom narodnom pravu neka otvoreno pristupe k najvećem dielu naroda, k seljačtvu, u kojem je sviest o tom pravu živa, jer ju ima od naravi, no ustrašena dugotrajnom političkom stegom. Tu Bogom danu i tisućljetnim ljudskim životom razvienu sviest treba samo ohrabriti, — i narod će ustati za svoje pravo kao jedan čovjek, čim se ne bude bojao stražara — vlastite braće svoje.

Tako će biti ne samo pravo; to ne će odgovarati samo razvoju političkoga života u prosviećenih naroda, — nego je to ujedno jedini izlaz iz naše podpune političke i narodne nemoći. U ovo posljednjih njekoliko godina mi nismo doživjeli samo to, da stara naša politika nije postigla ništa; ne samo to, da se i cielom hrvatskom narodu i pojedincu Hrvatu u njegovom domu čini krivo, a nitko se na to već i ne miče; ne samo to, da su se »narodni branitelji«, gospoda naime hrvatska, najprije zavadili, a onda i rastepli, tako da bi po njihovu hrvatski puk bio sada bez branitelja i morao propasti; ne samo to, da je vriednost, čast i pravo hrvatskoga naroda i Hrvatske danas tolika, da je Hrvat u svojemu domu zadnji čovjek, — nego smo doživjeli i to, da je imetak hrvatskoga puka umanjen za polovicu, da su domovi seljački na putu da postanu tudje vlastničtvo, i napokon to, da hrvatski puk bježi iz svoga doma u tudji sviet.«

Motivi osnutka nove stranke? Na konstituirajućoj skupštini nove snage osnivač stranke Stjepan Radić veli: »Trideset smo godina čekali na gospodsku slogu. Ali uvijek kad smo mislili da smo složni bili smo najbolje pociepani. Pristanimo zato mi na našu seljačku slogu, a tko je s nama, doći će k nama, tko

ne će, taj je protiv nas«. U rezoluciji konstituirajuće skupštine veli se pak: »Prosudivši hrvatsku prošlost i sadašnjost uvidjamo, da je potrebna takova politika, koja ne će samo Hrvatsku ujediniti i osigurati joj što veću samostalnost, nego koja će i cijelom narodu zajamčiti jednaka politička prava, što veću prosvjetu i što veće blagostanje, pa zato u novom duhu pučke politike proglašujemo osnovanom hrvatsku pučku seljačku stranku«. Javnost nije sasvim shvatila značenje osnutka nove stranke, osjetila njezinu dalekosežnost, spoznala da je tu učinjen odlučan korak k potpunoj demokratizaciji našega političkog života. Tek »Obzor« posvećuje tome događaju veću pažnju. »Obzorov« osvrt na taj događaj vanredno je značajan — reproducira mišljenje novog naraštaja, iz kojega je proizašao i vodja nove stranke. Seljačka stranka također je rezultat rada naraštaja od 1895., upila je u se glavne smjernice njegovoga naziranja, prema novim stranačkim pojavama u Hrvatskoj seljačka stranka ostaje konzekventno vjerna tima slobodarskim naziranjima. »Obzorov« osvrt značajan je još u toliko, što je u njemu već prvoga dana osnutka nove stranke fiksirano i stanovište u odnosima napredne generacije prema njoj, stanovište, koje će u glavnom ostati neizmijenjeno kroz dva decenija.

»U isti dan — veli doslovce »Obzor« — kad je demokratska institucija Sokola u Zagrebu slavila svoje slavlje, formalno se konstituirala nova jedna demokratska stranka. Ona postoji već od nekoga vremena i tome je nekoliko mjeseci što se organizuje, a ipak istom nakon njene skupštine postalo je jasno da je s njome stupio u naš javan život novi faktor, s kojim će se morati računati. — Mi ne kanimo ovdje tu novu stranku niti zanosno pozdraviti niti je odlučno osuditi, želimo samo nadovezati nekoliko razmatranja uz taj novi pojav. Pozdraviti je ne možemo radi toga, jer treba prije svega vidjeti u kojem će se pravcu u praksi njena metoda i taktika izkristalizirati, a odsuditi je ne smijemo, jer si je uzela zadaću da pridigne ekonomski, politički i prosvjetno preko 80% našega naroda, naš seljački svijet. — Prvo što nam mora pasti uoči je to, da stojimo pred posvema konzekventnim i demokratskim pojavom sa svima svojim dobrim i zlim stranama. Dobre su strane demokratizma bile uvijek u to-

me, što je on zainteresirao za javni život što šire slojeve naroda, a kod nas je doista potrebno uvesti u naš javni život što više naroda. Zle su strane demokratizma bile redovito u tome što već samo nastojanje elektrizovanja širokih masa zavede vodje s demokracije na demagogiju. Ova pogibelj postoji i kod nas i zato treba biti opreznim i pažljivim, da apostolat ne predje u inkvizitorstvo. Zato je teško već unaprijed govoriti o novoj stranci.

Način, kojim se je nova stranka obrazovala i organizirala za nas je nov a isto tako i temelj njezin. Hrvatska seljačka stranka danas još nije u zapadnjačkom smislu agrarna stranka, ako prem joj je seljačtvo osnovni temelj i agrarni program detailira.

Ona je bliža ruskim slavenofilskim strankama i po konzervativnim principima i po narodnjačtvu. Ona nije u obće proti kaputašima, nije proti napredku industrije, nije nimalo revolucionarna, ali je pitanje u tome: kamo će kasnije krenuti? Hoće li svi seljaci razumjeti, da je gospodin samo onaj, koji pristaje uz »gospodsku« naime socijaldemokratsku politiku odozgor, ne će li košulja seljačka i stranačka postati bliža od kaputa, ne će li plamenom frazeologije uzpaljen svijet zaboraviti na mirne ustavne putove? Vodje seljačke stranke stvorili su već potpuno novu političku popularnu frazeologiju, ali pri tom je težnja za popularnim izrazom učinila taj izraz odviše sumarnim, dala mu odviše drastične oblike, pa bi to moglo dovesti do onakove ukočenosti, do koje je dovela i Starčevićeva frazeologija...

Voljni smo za sada mnoge izpade vodja nove stranke svesti na tu frazeologiju i na onu naravnu dozu demagogije, koja se javlja uvijek, kad treba mase naroda istom prikupiti i predobiti. Mnogo će ovisiti o tome, kakav će biti rad u samoj stranci i hoće li doista biti škola naroda za politiku i ustavan život ili samo treniranje i hipnotiziranje za stranku. Ako bude ono prvo, onda će stranka učiniti mnogo dobra. Danas se već opažaju znakovi tolike zrelosti kod nekih prosvjetljenijih seljaka, da im se moramo diviti. Ali opažaju se kod vodja i takovi znakovi, koji pokazuju i ono drugo nastojanje i frazeologija seljačkih vodja rado zamjenjuje stranku s narodom, polazeći sa stanovišta, da su jedino spasavajući principi seljačke stranke. S druge opet strane sam predsjednik stranke odviše je »apoštol« a odveć malo političar, odveć impulzivan i odviše ekskluzivan...

Nastaje glavno pitanje, kako će utjecati nova stranka na najbliža i najaktuelnija pitanja i prilike i kakav odnošaj zauzeti prema ostalim strankama. S ove političke strane mora se prije svega priznati neosporivu činjenicu, da je akciona i organizaciona sposobnost seljačke stranke veća nego kod svih ostalih naših stranaka. Hrv. stranka prava pokazala je posvemašnju nesposobnost za organizaciju, organizacije stranke »nar. str.« ni nema, čista stranka je doduše dobro disciplinirana, ali je

posve negativna. Naprednjaci, za koje se očekivalo, da će baš oni provesti prvu jaku organizaciju, nisu ni počeli. I tako je seljačka stranka za par mjeseci skupila 450 povjerenika, na hiljade pristaša i predplatnika svojih pet novina, izabrala par stotina pouzdanika. I zato jer se oslanja na najbrojniji politički faktor i jer je tako uzorno organizovana, dajemo joj važnost. Ova će važnost izbiti na javu naročito kod izbora. U njezinim rezolucijama je rečeno da će kandidirati svagdje gdje je organizirana. Njezin je princip: uži izbori a ne preventivna sloga. Neka svaka stranka okuša svoju snagu, a cijela oporba nastoji da dodje do užih izbora i onda nek se slažu kompromisi i glasuje cijela oporba za onoga kandidata oporbe, koji ima najviše glasova.

Ovo je i opet nov princip u našoj izbornoj praksi. Preuranjeno bi bilo o njemu govoriti... Ima razloga, koji kažu, da će ove borbe ozlovoljiti birače oporbe, ali ima razloga, koji kažu i to, da više oporbenih kandidata može dovesti na biralište više birača nego jedan sam...

Ipak, seljačka stranka dozvoljava i kompromis unaprijed, u kotarima, gdje je već sad druga oporba dobro ukorijenjena. Ali u rezoluciji stoji, da ona ugovara samo s organiziranim strankama i kandira s njihovim pouzdanicima zajedno. Ovo je neke ruke presija, da se stranke organizuju. I nije neumjestna ova klauzula. Ali samo treba i opet paziti, da se ne dodje do nesporazumaka i sukoba... Tu je sada doista red na ostalim strankama, da se organizuju dok je vrijeme.

I tako s novom strankom ulazi u naš politički život nov faktor, već danas takov, da mu se ne smije snagu omalovažiti. Opetujemo: mi ga ne ocjenjujemo danas, samo upozorujemo na ono, što sobom donosi. Hoće li ovo biti doista dar narodu ili danajski dar, pokazat će se naskoro«.

Osnutak Seljačke Stranke pada tako reći uoči Riječke Rezolucije. Selekcioniranje političkih sila vrši se ubrzanim tempom, pod pritiskom dogadjaja, koje je trebalo prihvatiti, o kojima je trebalo stvoriti odluku. Dogadjaji su tražili tu hitnu odluku, neposredan rad. Ta činjenica pospješuje razlaz izmedju napredne stranke, koja je već magna pars hrvatske opozicije i seljačke stranke. U normalnim prilikama taj bi proces odvio se mnogo sporije, bez kasnijih potresa i medjusobnih borba, po svoj prilici bi i napredna stranka, odnosno hrv.-srpska koalicija evoluirala u jednu seljačku stranku. Temeljna misao seljačke stranke: učiniti seljačke mase subjektom politike, mi-

sao je i napredne strake. Samo za taj rad trebalo je vremena, trebalo je postići prvo izvjesne političke preduvjete, izvojštiti opće pravo glasa, a to se nije moglo postići samo jednom akcijom à la longue, samo mesijanizmom, već praktičnom politikom. Kao što za naprednu stranku cilj sveukupne političke akcije nije bilo ostvarenje načela državnog prava, nego ostvarenje demokracije, tako i njezina taktika nije mogla biti čekanje u načelnoj opoziciji na ostvarenje maksimuma njezinih zahtjeva, već dolazak na vlast i s vlašću ostvarivati svoj program. A u tima mjesecima ljeta i prve jeseni 1905. pružala se prilika, koja se nije smjela propustiti.

RIJEČKA REZOLUCIJA
1905

Hrvatska politika u godini 1905. sve više prestaje bivati jednom lokalnom stvari, samo izoliranom politikom jednog malog naroda; neprimjetljivo ali stalno pomiče se ona prema novom žarištu opće europske politike, žarištu, koje je već u stvaranju.

Na hrvatsku političku akciju tih mjeseci djeluju dva zamašna dogadjaja izvan njezinoga područja: kriza u Ugarskoj i onda rusko-japanski rat i ruska revolucija.

Rusko-japanski rat i ruska revolucija vrše jak pritisak na formiranje novih naziranja u Hrvatskoj. Poraz Rusije u ratu s Japanom snažno je odjeknuo u Hrvatskoj; donio je teško jedno razočaranje u ustaljenoj baštinjenoj predodžbi o moći slavenske Rusije. Hrvatska, a naravno i »Obzor«, kako bi se reklo današnjim sportskim žargonom, uporno i živo »drukaju« za Rusiju; kad dolaze vijesti o porazu kod Cušime »Obzor« kroz nekoliko dana ne će da im vjeruje. Ali stvarnost se brzo otkrila, razorivši sva potsvjesna neizrečena vjerovanja da će Slavenska Rusija biti barem moralan oslon težnjama hrvatske politike, kad tad pripomoći direktno ili indirektno riješenju hrvatskog pitanja. U nepovrat se ruši taj sentimentalni račun. Ruska pak revolucija otkrivši migom natruhlost ruskog carizma, fascinira najprije šire slojeve otkrivši im snagu borbenih masa, ali takodjer definitivno razara vjeru u probitačnost vezanja hrvatskih interesa s hipotezom ruske pomoći. No poraz Rusije nosi još nešto — njime je paralizirana i ruska balkanska politika — »Obzor« u ljetu 1905. donosi već informacije iz Beča kako tamo dozrijevaju uslijed ruskog poraza ideje o aneksiji Bosne i Hercegovine. A jasno je svi-

ma da će aneksija Bosne i Hercegovine, došlo do nje prije ili poslije, staviti hrvatsku politiku pred sudbonosne odluke. Pouka uticaja tih vanjskih dogadjaja je nedvoumna: u budućnosti može se računati samo s vlastitim snagama!

U Ugarskoj medjutim kriza postizava vrhunac. Ta borba u Ugarskoj, koja je trajala od 1903. izjasnila je u samoj Ugarskoj mnoge pojmove. Kossuthova stranka postaje atrakcionim centrom za sve ostale političke elemente sa svojim slobodarskim liberalnim demokratskim programom. Sav otpor Beča nije mogao skršiti ugarske opozicije, bilo je jasno kao na dlanu da bez nje ne može biti nikakve političke kombinacije u budućnosti. Ta činjenica diktirala je reviziju dosadanje orijentacije i dosadanje taktike. Samo tko će povesti tu taktiku, koja jedina može — s tim su mladi elementi bili na čistu — donijeti Hrvatskoj realne pozitivne rezultate? Jer tražiti i ostvariti suradnju s ugarskom opozicijom znači udariti stazama, upored-nim onima, kojima se kretala akcija madžaronske narodne stranke! Problem bijaše više psihološki nego politički — kako da se objasni širokim narodnim slojevima, uzgojenima u opoziciji protiv svega što ima veze s Budimpeštom, potrebu i probitačnost takve politike?

U prve redove hrvatske političke arene ulazi sad Franjo Supilo. On će ostvariti veliki preokret, lansirati rezoluciju, dominirati hrvatskim političkim životom kroz pun jedan decenij.

Nekadanji izdavač pravaške »Crvene Hrvatske« u Dubrovniku, rodom iz drevnoga greko-romanskog Cavtata, Fran Supilo tražeći šire područje djelatnosti od periferijskoga Dubrovnika, bliže centrima velike politike, nastanio se 1900. godine na Rijeci i počeo izdavati »Novi List«; Rijeka je »corpus separatum«, izvan je dohvata Khuenovih šikana i Supilo u »Novom Listu« može tu prilično nesmetano voditi žestoku akciju protiv khuenovštine; šta se u Zagrebu ne smije ni šapnuti, na Rijeci se smije štampati. Već s tim

sticajem prilika Supilo je ubrzo stekao zaseban položaj u hrvatskom političkom životu.

Neobičan je čovjek taj Fran Supilo. I po svojoj vanjštini, manirama i po ličnim svojstvima sušta je protivština dalmatinskim Hrvatima, koji se tih godina sve to češće svraćaju u Zagreb. Robustna je tijela, glava gotovo abnormalno velika; posvema nebrižan u toaleti i gesti; ni u čemu nije prijatelj forme, uopće joj ne posvećuje pažnje; začudo za južnjaka relativno je slab javan govornik, strana mu je zlatousta riječ, svaki patos; osjeća čak izvjesnu antipatiju prema retorima, koji se obično samo opoje svojom rječitošću, često žrtvujući govorničkim efektima sadržaj, misao, ideju. Jer Supilo pozna samo vrednote istinske stvarnosti. Supilu je i daleka poza gospodstva, jer je bio i ostao pučanin najčišće vode, osvjedočen demokrata i u ličnom životu — i jamačno zato najvjerniji tumač srca i duše narodne. Njegova ličnost bijaše mu nuzgredna, za sebe lično nije imao ambicija, nije znao što je častohleplje, koje je gonilo tolike njegove zemljake da postanu barem »podesta« svoga rodnog gradića. Poznavao je samo svoje ideje, narodne ideje, za njih je živio, izricao ih neposrednom, katkad i brutalnom iskrenošću, ne zaodijevajući ih u blještavo retorsko ruho. A u borbu za svoje ideje, narodne ideje unosio je d i n a m i č n o s t sasvim jedinstvenu u našoj političkoj povijesti.

Fran Supilo imao je uz to još i ono svojstvo, koje se tako rijetko susreće medju političarima, a koje ipak tvori bitnost političara-državnika. Bio je, kako bi Rusi kazali: »jasnovidjec vještej«, čovjek, koji zapaža, gleda kroz stvari i pojave, proniče u njih, pojave očite, a opet sakrivene prosječnim ljudima.

Bio je duh izvanredne žive snage, političke kombinatorike, briljantan taktičar, kojega su upravo mamili najsmioniji potezi, jer ti obično vode do riješenja. U tima svojim taktičkim potezima bio je smion kao nijedan drugi naš politički čovjek prije, a moguće ni poslije njega, jer je prije svega mrzio polovičnost,

znak neodlučnosti i slabosti. Sredstvo njegovog stvaranja za novinara Frana Supila nije medjutim bila štampa; štampa za nj bijaše samo orudje, pomoćna tehnička sila. Snaga njegovog stvaranja bila je u fascinatnosti njegovoga razgovora u četiri oka, njegovoj sili uvjerljivosti. Znao je predobijati ljude za svoje koncepcije, od protivnika stvarati saveznika. Uvjeren u svoju stvar u svoju vodstvenu ulogu bio je moguće katkad i nesnošljiv, često ne trpeći pogovora. To njegovo svojstvo, koje su njegovi protivnici, dojučerašnji saveznici nazivali podrugljivo Supilovim »cezarizmom« svakako je poticalo od vlastite spoznaje superiornosti; svojstvo »jasnovidca« stvari i ljudi izvor je i dubokih ličnih tragedija; stvara uvijek osjećaj osamljenosti.

Sa svojim udjelom kod »riječke rezolucije« Supilo postaje markantna ličnost europske politike. Njegova je djelatnost u stalnom porastu, moguće je jedan od rijetkih ljudi na Slavenskom Jugu koji jasno predvidjaju dogadjaje svjetskoga rata, neminovnost, neodgodivost rješavanja našeg narodnog problema, ali koji predvidjaju i sve njegove poteškoće i krize i odmah im traže i lijeka. Friedjungov proces samo je predigra lične Supilove i naše narodne političke drame.

Supilo cijelom svojoj bujnom ličnošću nikad nije bio doktrinarac, znao je da su ideje-ljudi, da samo živi ljudi daju idejama njihove snage i slabosti po svojima ljudskim pozitivnim i negativnim svojstvima. Fran Supilo, politički »jasnovidjec vještej« ujedno je i »jasnovidjec ljudjej«; to više od svega objašnjuje djelatnost posljednjih godina njegovoga života.

Fran Supilo prvi uspostavlja vezu s ugarskom opozicijom, plete delikatno tkivo svoje diplomacije, agira, propagira, uvjerava, osvaja. Klasičan je njegov članak u »Novom Listu« — mnogi su ga shvatili kao blasfemiju — o Jelačiću i njegovoj politici. Oborio se tu na Jelačićevu lakovjernost prema Beču, njegovu habsburgofilsku taktiku. Diagnoza Supilovog članka

jamačno je netočna, ali za njegovu politiku, za politiku riječke rezolucije predstavlja dragocjen taktički potez — izravnava u širokim narodnim slojevima put za suradnju s madžarskom opozicijom.

Već u rujnu 1905. predsjednik ugarskoga parlamenta dr. Justh dolazi na Rijeku, gdje održaje višesatnu konferenciju! sa Dr. Trumbićem i Supilom. Do tad diskretna, ali javnosti nepoznata izmjena misli postaje javan politički akt. U krugovima hrvatskih madžarona nastaje zaprepaštenje, veliki alarm kod čiste stranke prava. Trenom su se otkrile mogućnosti — opozicija bi ipak mogla doći na vlast. Odmah se pletu intrige, huškaju mase — optužuje već hrvatska opozicija s vjerolomstva i izdaje.

4. i 5. listopada 1905. održan je historijski sastanak hrvatskih oporbenih zastupnika na Rijeci. Javnost je već spremna, dobrim dijelom predobijena za novu politiku. Sporazum s ugarskom opozicijom otvara nove neslućene perspektive. Doći na vlast značit će najprije praktički likvidirati sve ostanke khuenovštine, koji se i te kako osjećali, znači proširenjem izbornog reda stvoriti mogućnost da narod stvarno postane političkim subjektom, znači — pred nejasnim, sve napetijim medjunarodnim položajem (na Balkanu se sve više muti!) — okupiti sve pozitivne narodne snage, ostvariti cilj sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Kooperacija s ugarskom opozicijom jedini je otvoren put k tim ciljevima.

Riječkom sastanku prisustvuju predstavnici svih političkih grupa osim naravski magjaronske narodne stranke i Frankove »čiste stranke prava«. Vijećanja traju dva dana. Dne 5. X. 1905. potpisali su riječku rezoluciju: dr. Pero Čingrija, dr. Roko Arneri, dr. Borić, dr. Melko Čingrija, Dulibić, Grgić, Katnić, Klaić, Majstrović, Magjer, Marović, Matas, Milić, Radić, Radimiri, Ribičić, Štambuk, Tresić-Pavičić, Trumbić, Ucović i Verona, svi iz Dalmacije. Iz banovine: Banjavčić, Barčić, Harambašić, Kiepach, Rubetić, Sašel, Tuškan, Vrbanić, Vinković i Stjepan Zagorac.

Istarski zastupnici nijesu potpisivali, jer su po svom položaju izvan najbliže akcije za kojom ide rezolucija, akoprem su svi za nju. Rezolucije nisu potpisali zastupnici na carevinskom vijeću. Naknadno, u prosincu potpisali su rezoluciju još dr. Carić, dr. Ferri, Juraj Biankini i dr. Mažuranić. U odbor, koji će dalje raditi na provedbi rezolucije, izabrani su dr. Pero Čingrija, Milić, dr. Trumbić, dr Harambašić i Stjepan Zagorac.

Sam tekst riječke rezolucije glasi:

1. Riečka rezolucija

»Povodom političkoga stanja, u koje je dospjela monarkija uslied krize u Ugarskoj, hrvatski zastupnici sastadoše se u svrhu; da zauzmu stanovište prama tome stanju i da označe pravac političkome radu hrvatskoga naroda u pitanjima, koja su neprieporna i svima zajednička, a neprejudicirajući načelnom stanovištu, na kojem vojuju u parlamentarnom životu, bilo kao pripadnici klubova, bilo kao pojedinci.

Hrvatski zastupnici drže, da su današnje javnu prilike u Ugarskoj nastale uslied borbe, koja ide za time, da kraljevina Ugarska dodje postepeno do podpune državne samostalnosti.

Hrvatski zastupnici uvjereni su, da su oba naroda, hrvatski i ugarski, ne samo s obzira na svoje historijske odnošaje, već još više sa obzira na činjenicu neposrednoga susjedstva i na realne potrebe svoga života i medjusobne samoobrane upućeni jedan na drugoga, te da se stoga ima izbjegavati svaki povod medjusobnom trvenju.

Polazeći s tih predpostavaka, hrvatski zastupnici smatraju, da je njihova dužnost boriti se usporedo sa ugarskim narodom za ispunjenje svih državnih prava i sloboština, u uvjerenju, da će rečena prava i sloboštine biti od koristi hrvatskom i ugarskom narodu; a time će se udariti temelji trajnomu sporazumljenju obaju naroda.

Postignuće te svrhe, namienjene obostranoj koristi, uvjetovano je najprije reinkorporacijom Dalmacije kraljevinama Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, kojima već virtualno i pravno pripada.

Da se uzmogne pristupiti k ostvarenju reinkorporacije Dalmacije, treba najprije, da se odstrane današnji nesnosni parlamentarni i upravo politički odnošaji, koji će odgovarati potrebama kulturne zemlje i zahtjevima ustava i slobode, zajamčenih slobodoumnim ustavnim uredbama, kao što su poglavito: 1. Izborni red, koji će omogućiti i obezbiediti biranje takvoga narodnoga zastupstva, koje će biti vjeran izražaj

neispriečene i slobodne narodne volje; 2. Potpuna sloboda štampe, ukinućem objektivnog postupka i uvedenjem porote za štamparske i političke delikte; 3. Sloboda sastajanja, udruživanja i izražívanja misli; 4. Ostvarenje sudačke neodvisnosti zajamčene svakomu sudcu nepomičnošću i neodgovornošću za svoja sudačka djela; 5 Ustrojenje vanrednih instancija upravnodržavnog suda za zaštitu interesa i političkih prava gradjana proti upravnoj samovolji; 6. Ustrojenje posebnog suda za karnostnu odgovornost svih javnih činovnika radi kršenja zakona.

Hrvatski zastupnici uvjereni su, da se trajni sporazumak izmedju naroda hrvatskoga i ugarskoga može postići najprije strogim i točnim vršenjem prava hrvatskoga naroda, sadržanih u postojećoj hrvatsko-ugarskoj nagodbi, te promjenom odnošaja, što sada spadaju u područje posla, koji su danas Hrvatskoj zajednički sa Ugarskom, kao i sa zapadnom polom monarkije na način, da hrvatskom narodu bude obezbiedjen samostalni politički, kulturni, financijski i opće gospodarstveni opstanak i napredak.

Naravnim tečajem dogodjaja odrazit će se povoljno svaki napredak naroda u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji takodjer i na odnošaje našega pučanstva, koje živi i u drugim zemljama, posebice u najizloženijem kraju, biva u posestrimi Istri.

Da se uzmognu provadjati i do ostvarenja dovesti ovdje istaknuta načela, težnje i zahtjevi, izabire se odbor od 5 zastupnika, koji će imati još i daljnji zadatak, da prouči i za riešenje pripravlja ina pitanja, koja su našim zemljama zajednička, ili su od koristi općoj narodnoj dobrobiti.

Iz sastanka hrvatskih narodnih zastupnika.

Rieka, 3. listopada 1905.«

»Obzor« u svom broju od 5. X. nosi prvi komentar u izvještaju s Rijeke, u kojemu veli: »Ipak nijesmo dočekali dvanaesti sat neodlučni, rekao je sa zadovoljstvom jedan zastupnik noćas iza sjednice«. Trebalo se odlučiti. I mi držimo da naša odluka odgovara situaciji. Bila bi velika pogreška da smo propustili ovaj čas, jer je veliko pitanje hoće li se vratiti ikad...

Važno je da je rezoluciju potpisala opozicija iz banovine. Ne znači to da smo sad postali nagodbenjaci. Ali znači, da smo postali realni političari.«

Dve sedmice kasnije dolazi do zadarske rezolucije. Načela riječke rezolucije prihvaćaju dalmatinski

zastupnici talijanske i srpske narodnosti, nalazeći u njima jamstvo i za svoj politički razvitak. Riječka rezolucija postaje instrumentom sporazumijevanja medju narodima! I postaje temeljem formiranja hrvatsko-srpske koalicije.

Riječku rezoluciju i njezinu politiku prihvatila je u glavnom cijela naša slobodna javnost, osim »čiste stranke prava«, magjarona, i seljačke stranke. Njezin politički vodja Stjepan Radić, više iz taktičkih nego načelnih razloga vodi svoju politiku. Mlada stranka mora za budućnost sačuvati samostalnost — Radić ne vjeruje Madžarima ni kad su u opoziciji i kad traže suradnju Hrvata. U svojim slutnjama nije imao krivo — samo etapa eksperimenta politike riječke rezolucije morala se proživjeti. To jamačno ne bi bilo postiživo bez najaktivnije potpore novinstva. Supilov »Novi List« i »Obzor« postaju neumorni propagatori nove politike. Treba konstatirati da je stariji naraštaj ipak s izvjesnom skepsom promatrao nov politički pravac, bijaše se javila baština tradicija načelne borbe prema svemu što stvara vezu s Madžarima. Mladji naraštaj u »Obzoru« učinio je tu stvarno malu »palastrevoluciju«, poveo akciju za novu taktiku ne čekajući formalno odobrenje starijeg naraštaja »Obzoraša« stavivši ih pred fait accompli.

1. listopada 1905. »Obzor« prestaje biti glasilom »nezavisne narodne stranke«. Vodstvo »Obzora« kao nezavisnoga političkog lista preuzima dr. Milivoj Dežman.

Dovršena je velika etapa. Naraštaj, koji je prije deset godina sa svojom demonstracijom spaljivanja madžarske zastave dao signal za novu aktivnost, razvio se, dozrio, zauzeo pozicije otaca za novu borbu. S manifestom koalicije završen je proces »izmjene generacija«. Naziranje novog naraštaja, novi njezini pogledi na politički život i zadatke nadjoše konačni izražaj u programu koalicije. Koliko je taj

opsežniji i dublji od programa starih stranaka! Zrcalo je stvarnosti naše u novom XX. vijeku. Sklapanjem riječke rezolucije stvorena je motorna sila, koja će voditi k ostvarenju toga programa, još danas aktuelnoga u svojim temeljnim mislima.

Već za par mjeseci stranka novoga pokoljenja pristupit će radu praktične politike. I na prvim koracima osjetit će kako je težak put k ostvarenju programa, od zamisli do djela. Tempo sudbonosnih dogadjaja postaje sve brži...

HRVATSKO PITANJE U ŽARIŠTU EUROPSKE POLITIKE 1905—1908

Stranke, koje prihvatiše politiku riječke rezolucije, osnovaše hrvatsko-srpsku koaliciju, instrumenat za provedbu te politike. Koaliciju obrazovaše Hrvatska pučka napredna stranka, Hrvatska stranka prava te Srpska samostalna stranka, kojoj se kasnije pridružio samostalni klub; u taj klub udjoše i stranački neopredjeljeni, ali opozicionalno raspoloženi istaknuti narodni javni radnici kao Miroslav grof Kulmer, dr. Vladimir pl. Nikolić, dr. Milan Rojc, dr. Aleksandar Badaj, Fran Supilo, te kasnije i grof Teodor Pejačević.

Već 12. prosinca 1905. hrvatsko-srpska koalicija izlazi pred narod s manifestom, kojim javlja svoj osnutak. Manifest je značajan; to je program praktične politike, koji koalicija namjerava ostvariti; nova napredna generacija od 1895. daje tom programu svoj biljeg; program je precizan i detaljan, zahvaćajući sve zone našega javnog života, koje traže korjenite reforme. Obuhvaćena je tu i opća ideologija hrvatske politike kao i zahtjevi dnevnoga života. Ovo je program, koji još i danas, premda je od njegovoga proglašenja minulo trideset godina, nosi jaku notu aktuelnosti, jer je produkt organičkog razvitka; samo su velike borbe i dogadjaji narednih godina prekidali, odgadjajući njegovo ostvarivanje. Taj manifest potpune demokratizacije hrvatskoga političkog života glasi:

»Hrvatski i srbski rodoljubi udružiše se u jednu čvrstu svezu sa zadatkom, da našu otačbinu Hrvatsku sjedinjenim silama i uz podporu svega hrvatskog i srbskog družtva izvedu iz dosadašnjih nesnosnih i ubitačnih odnošaja. Prva im se pri-

lika za to pruža kod nastajnih izbora za sabor Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, u koje će izbore ući zajedno i složno s ovim programom:

1. Koalirana opozicija radit će na tome, da se uzakone ustanove, koje osiguravaju prava gradjana i ličnu slobodu, kao: a) obće izravno jednako i tajno pravo glasa sa zastupstvom manjina, glasanje po občinama i pravedna podjela izbornih kotara; b) podpuna sloboda zbora i dogovora; c) podpuna sloboda štampe; d) porota i sloboda i nezavisnost sudstva; e) sloboda savjesti i ravnopravnost narodnosti i vjeroizpoviesti; f) zaštita svetinje kućnoga praga i ukinuće naredbenih odredaba iz absolutizma; g) uvedenje upravnog sudišta kao zaštite protiv samovolje upravnoga činovničtva.

2. Mimo tih osnovnih ustanova raditi će na tome, da se na princip podpune autonomije postavi uprava občina, kotara i županije, i da se občine oslobode tereta prenesena djelokruga t. j. posala, što ih občinski organi vrše u interesu državne vlasti.

3. U pitanju privrede raditi će na tome, da se svim silama poradi na zaustavljanju gospodarstvenoga propadanja u otačbini, u prvom redu, da se posebnim zakonom zaštiti seljački posjed, da se pravednije razrede porezi na zemlju, kao da se uvede progresivni porez na imetak i zaslugu, da se oslobode od poreza sva ona sitna imanja i prihodi, koji su prieko potrebni za uzdržavanje porodice — da se zakonom odredi najmanji dio seljačkoga posjeda, koji je potreban za življenje i taj dio, da se promjenom nasljednoga prava sprieči komadanje seljačkoga posjeda; da se uklone uzroci izseljivanju narodnome, da se narod sačuva od lihvarstva (kajišarstva), a država da se postara, da siromašan narod u času potrebe dobije shodne zarade; da se veća važnost položi na podizanje naše zemljoradnje, u primorskim krajevima pomorstva, zanatlijstva i trgovine, i da se prema sadašnjem državopravnom stanju iz zajedničkih prihoda razmjerna svota odredjuje na investicije u Hrvatskoj i Slavoniji.

4. Raditi će na tome i tražiti će, da se u korist zanatlijskih i industrijskih radnika, propalih zemljoradnika i nadničara stvori radničko zaštitno zakonodavstvo koje da ih štiti u zdravlju i životu.

5. Radit će na tome, da se na što široj i jačoj podlozi zavedu ustanove, koje će biti vrstne da podignu pravu narodnu prosvjetu i družtvenost, kao što će podpomagati i svaki smišljen rad u tom pravcu.

6. Koalirana opozicija nastojati će, da se ukloni dosadašnji nerazmjer u plaćanju viših i nižih činovnika kao i na tom, da se prema potrebama današnjega vremena i važnosti učiteljskoga nog prihoda.

7. Koalirana opozicija tražiti će i raditi, da se uklone povrede, koje su nanesene našoj zakonom zaštićenoj državnoj sa-

mostalnosti, kao što će raditi i oko proširenja ove samostalnosti staleža osigura materijalno stanje učiteljskoga staleža i državpromjenom nagodbe, a naročito će raditi i težiti za financijalnom samostalnošću i gospodarskom nezavisnošću Hrvatske.

8. Koalirana opozicija vodeći računa o velikim narodnim idealima, pa odgovarajući narodnoj težnji za narodnim ujedinjenjem svesrdno prihvaća sa strane braće naše u Dalmaciji potaknuto pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom. Za povoljno riešenje toga pitanja založiti će se koalirana opozicija svim silama, a postupati će solidarno i sporazumno s braćom iz Dalmacije.

9. Uvjerenje, da narodu našemu hrvatskoga i srbskog imena nema ljepše budućnosti, a ni samoga narodnog obstanka bez zajedničkog i solidarnoga rada obaju dielova narodnih, imade da se odstrani svaka i najmanja zaprieka tome radu zajamčenjem ravnopravnosti i slobode srbskoga naroda«.

Da se politika povede, potrebno je još da je narod odobri. Prvi mjeseci 1906. protekli su u očekivanju apela na narod.

19. II. 1906. u Budimpešti dan je državnoga udara »en miniature«. Vojska je opkolila parlamenat, a jedan oficir kao carski komesar pročitao malobrojnim zastupnicima carski reskript o raspustu ugarskoga sabora. Čim je reskript pročitan, provaljuje u zgradu parlamenta vojska pozvavši zastupnike da smjesta napuste zgradu. Kriza u Ugarskoj postizava vrhunac, čini se u te dane da se odnošaji Beča i Budimpešte vraćaju ka godini 1848. Samo... niti je Franjo Josip I. u godini 1906. više onaj iz 1848., a niti je vodja madžarske opozicije Franjo Kossuth tako borben kao njegov otac. Dugo traje odmjerivanje snaga, no u posljednjem trenutku uzmaknu obe stranke pred krajnošću; rezultat je da 8. IV. Aleksandar Wekerle — u stvari isto takav čovjek dvora kao na pr. što je bio grof Khuen Hedervary — sastavlja vladu s opozicijom; vodstvene položaje Franjo Josip ne predaje protivnicima svoje politike; kad im već mora po ustavu dati vlast, nameće im barem kontrolu u osobama svoga povjerenja. Sin Ljudevita Kossutha postaje u Wekerleovoj vladi samo ministrom trgovine.

Hrvatska s velikom pozornošću prati razvitak madžarske krize — hrvatska oporba pozdravlja dolazak nove vlade gotovo kao svoju pobjedu; u redovima magjaronske narodne stranke nastaje komešanje, osjeća se da su odbrojeni dnevi dugotrajne vladavine te stranke.

No u tom optimističkom raspoloženju hrvatske opozicije javlja se mali žalac. Iznenada je za dan 18. IV. sazvan sabor, koji čuje samo reskript o svom raspustu i raspisu novih izbora za 3., 4. i 5. svibnja. Hrvatska opozicija stvarno je zatečena, stranačko njezino organiziranje u narodu nije još dublje provedeno; — na upit u Budimu Wekerleova vlada pere ruke, izjavljujući da je nenadani raspis izbora uslijedio mimo njezinog znanja, da je posljedica spletke narodne stranke i tadanjeg njezinog vodje dr. Nikole Tomašića u Beču posredovanjem grofa Khuena. Incident, koji daje već naslutiti sve tegobe nove politike riječke rezolucije.

Samo su dva tjedna preostala za izbornu kampanju — izbori u mnogim detaljima sliče khuenovskima, ali donose sjajnu pobjedu oporbe: madžaroni su hametom tučeni, njihov vodja dr. Tomašić javlja da se povlači iz politike — koalicija je stvarno najjača grupa u novom saboru. Polovicom svibnja sastaje se sabor u entuzijastičkoj, pobjedničkoj atmosferi. Odmah na svojoj drugoj sjednici sabor bira delegate za zajednički sabor u Budimpešti. Dne 21. V. 1906. delegacija kreće u Budimpeštu. Kad vlak prelazi Dravu delegati pjevaju »Lijepu našu«. Tako reći preko noći koalicija preuzima odgovornost za politiku Hrvatske.

Brojčano je hrvatsko-srpska koalicija jaka; ali u toj brojčanosti krije se i jedna njezina slabost. Kader nove politike stvarno sačinjava malen broj ljudi; napredni naraštaj iz 1895. nije ni ušao sav u politiku, velik dio njegov ostao je postrance od političke akcije, svak u svom krugu, na svom području javne djelatnosti radeći u duhu novih naziranja. I kad je

došlo do raspisa izbora 1906., vodstvo nove političke generacije našlo se pred teškim problemom — pomanjkanjem političkih ljudi. Valja joj pojačavati redove elementima, koji nijesu bili sasvim prožeti duhom nove politike, nijesu se s njom saživjeli. A kao uvijek kod velikih političkih promjena kad nova grupa dolazi u perspektive vlasti, počeli se javljati prebjezi — oni, koji su još jučer bili ako ne već izričiti protivnici politike koalicije (a bilo je i takvih) a ono bili barem ravnodušni u posljednjima godinama narodne borbe, najednom se prometnuli u oduševljene pristaše koalicije. Ta će se pojava još jače pokazati kod slijedećih izbora pod vladom baruna Raucha. Svi ti pridošli elementi, kao uvijek u takvim situacijama, predstavljaju u političkom organizmu točke najmanjega otpora, elemenat nepouzdanosti u momentima kriza.

S mnogo nada pošla je koalicija u Budimpeštu, iskrenosti i vjere. Delegatima koalicije zaista je priredjen u Madžarskoj sjajan doček. »Obzorov« budimpeštanski izvjestitelj, okretna Zagorka, šalje o tome dočeku opširne izvještaje. U parlamentarnim kuloarima zastupnik Ugron veli za dolazak hrvatske delegacije: »Austrija je izgubila svaki oslonac u Hrvatskoj!« Ali Hrvati čuju i glasove opomene. Predstavnik Slovaka u saboru dr. Hodža velik je skeptik. On veli: »Ova je politika sa strane Hrvata trijezna, ali hoće li imati uspjeha, to ćemo vidjeti. Mi narodnosti poznajemo Madžare«. Dr. Hodža svakako je dobro ocijenio položaj. Gotovo već s prvim tjednom boravka u Pešti počinju poteškoće.

Jedan od prvih je zahtjev koalicije za obrazovanjem parlamentarne vlade u Hrvatskoj. Prvi zahtjev je i prvi neuspjeh. Koalicija tek nakon dugih pregovora dobiva »narodnu vladu«.

Mr. Wickham Steed, tadanji bečki dopisnik »Timesa« u svojim memoarima bilježi interesantnu verziju o tome kako je zapravo uspjelo koaliciji ostvariti imenovanje »narodne vlade«. »Naslućujući punim pravom da je otklon imenovanja uslijedio

na pritisak Beča — pripovijeda Mr. Wickham Steed, — Supilo upozori madžarskoga premiera dr. Wekerlea, da će, ako imenovanje ne uslijedi, biti car primljen najvećom šutnjom na svom službenom posjetu u Dalmaciji, posjetu, koji je bio projektiran za mjesec rujan. Kad se za tu prijetnju saznalo u Beču, savjetnici njegovog veličanstva sjetiše se da ono nije jak pomorac i da se ne smije izvrgavati morskoj bolesti putujući u Dalmaciju: radi toga dobio je nalog nadvojvoda Franjo Ferdinand da otputuje mjesto njega. Osim u Zadru, tadanjoj metropoli Dalmacije, gdje mu je talijanska većina priredila zanosan doček, stanovnici otoka i primorja gdje je premoćan slavenski živalj potpunoma su ignorirali nodvojvodu. Prije nego što je stigao u Dubrovnik te manifestacije šutnje proizvele su dojam u Beču: zahtjev hrvatsko-srpske koalicije bijaše prihvaćen, ali vijest o tome nije stigla prije nadvojvodinog odlaska — odatle hladan doček u Dubrovniku i prisilna bolest crnogorskog princa Danila, kojega su Dubrovčani ostentativno pozdravili dan prije s velikim oduševljenjem«.

Vladimir Nikolić postaje podbanom, dr. Aleksandan Badaj šefom pravosudja, a dr. Milan Rojc šefom bogoštovlja, ali ta »narodna vlada« mora biti pod kontrolom osobe povjerenja dr. Wekerlea (koji je sam već homo regius), odnosno Beča; koalicija mora pristati da banom i dalje ostane Teodor grof Pejačević, stari unionista. Načelno je svakako to poraz. Lično se grof Pejačević uživio u politiku koalicije, primio je kao svoju, ostaje što je i bio — gentleman.

Trvenja izmedju koalicije i Wekerleove vlade stvarno ne silaze s dnevnoga reda. Postepeno koalicija počinje osjećati kobnu neiskrenost na madžarskoj strani. Kod svake zakonske osnove nastoji se koaliciju zaskočiti — madžarska politika promijenila se samo na riječima; za madžarsku politiku koalicija nije značila ništa više od stare narodne stranke; u očima Madžara imala je samo taj plus što je nosila i odobrenje naroda. Na odnošaje Hrvatske i Ugarske u Budimpešti gledalo se skroz shematički, vjerovalo u mogućnost njihovoga mehaničkog riješenja. Ciljevi madžarske politike ostali su isti, uz tu varijantu da se računalo da će se politikom suradnje oslabiti položaje dojučerašnje jake hrvatske oporbe.

Pod jesen 1907. s donošenjem zakonske osnove o željezničkoj pragmatici dolazi do preloma. Madžari su navikli diktirati, bez sporazuma s koalicijom dolazi pragmatika na dnevni red sabora. Pragmatika pogadja koaliciju u živac njezine politike — koalicija bi prihvatom pragmatike imala pristati na ono što je dalo sav elan njezinoj borbi, pristati na novu madžarizaciju u Hrvatskoj putem željeznica. Od prvoga trenutka bilo je jasno da koalicija ne će moći na to pristati, jer bi tim pristankom počinila političko samoubojstvo. Na odlučan otpor koalicije Wekerle skida krinku: počinje prijetiti. Koalicija ne napušta borbe — kad zakonska osnova o pragmatici dolazi na dnevni red započinje opstrukcija hrvatske delegacije. Već sam pokušaj delegata hrvatskoga sabora da u Pešti, u skladu s odredbama nagode, govore hrvatskim jezikom, izaziva bjesnilo, koje zahvaća sve madžarske stranke. »Hrvati su prodrli u srce Ugarske, u samu Peštu!« — poklik je svih Madžara. Pred očima cijele Europe otkrili su da ne postoji jedinstvo madžarske države. I tu se pokazuje bit hrvatsko-madžarskoga spora. Jedinstvo ili jednakopravnost! Madžari će sve do 1918. ostati na tome da zajednica, jednakopravnost, može značiti samo jedinstvo ugarske države.

Opstrukcija hrvatskih delegata postaje europski skandal, konačno s običnim trikom, pretvorivši cijelu zakonsku osnovu u jedan paragraf (u specijalnoj debati svaki zastupnik je mogao govoriti o svakom pojedinačnom paragrafu) krši Wekerle hrvatsku opstrukciju. Ali tim trikom i ugarski parlamentarizam dobiva smrtonosan udarac. Politika trikova postaje od sad metodom. Politika riječke rezolucije doživjela je slom. Ugarsko-hrvatski odnosi vraćaju se na izlaznu točku od prije riječke rezolucije.

Koalicija mora voditi tešku borbu na dvije fronte. Čista stranka prava prigodom saborske adresne debate vodi u Zagrebu takodjer opstrukciju protiv koa-

licije. Glavni agitacioni argumenat stranke dr. Franka je »izdaja hrvatske stvari«, lakovjernost koalicije. Frankova stranka sve više otkriva svoju novu politiku, čiji konci vode u Beč, koji već od prvih dana nakon riječke rezolucije nastoji razbiti novu hrvatsko-madžarsku kooperaciju. Poznata afera pustolova Strassnoffa otkrila je s komične strane tu politiku dr. Franka. On, mozak te austrofilske politike, nasjeda običnom varalici samo zato jer mu je došao kao emisar iz Beča. Ali istodobno izbijaju na javu i crte mnogo zamašitije akcije, za sad još u glavnom zakulisne, ali koje daju naslutiti, da su u pokretu jake sile izvan Hrvatske, da hrvatsko pitanje sve više prestaje biti jedan lokalni problem. Još pod konac 1905. i u prvim mjesecima 1906., odmah nakon riječke rezolucije, pokazuju se znaci, da hrvatsko pitanje postaje medjunarodnim u najširem smislu riječi. Postavljene su prve skele konstrukcije veleizdajničkoga procesa, koji će biti u svojim posljedicama odlučan ne samo za politiku u Hrvatskoj, nego sudbonosan po cijelu politiku Austro-Ugarske monarhije. Simptomi se javljaju i za vrijeme stvaranja riječke rezolucije, nastavljaju za vrijeme izborne kampanje 1906., otkrivaju već jasno baš za vrijeme opstrukcije Frankove stranke u hrvatskom saboru. Formula je već gotova — medjunarodni dogadjaji 1908. pospješit će realizaciju njezinu.

U čijoj se glavi rodila ta formula danas je teško ustanoviti. Svakako njezini su roditelji bili i u Zagrebu i u Budimpešti i u Beču. Vjerojatno je, da je prva osnova niknula u mozgu dr. Franka, a prihvatili je i izgradili i Wekerle i forumi na Belvederu i na Ballplatzu. Svatko je unio u tu akciju svoj doprinos i svoj neposredni cilj: dr. Frank želju oboriti većinu koalicije, dr. Wekerle svoje metode trikova, a Beč je pak primio taj mixtum compositum kao jedno sredstvo za svoju vanjsku politiku, kojoj već carinski rat protiv Srbije daje jaku alarmantnu notu.

U dane sklapanja riječke rezolucije u »Hrvatskom Pravu«, glasilu stranke dr. Josipa Franka, izlazi serija članaka pod šifrom »Argus«. Misao vodilja tih članaka je, da su ti ljudi, koji rade na riječkoj rezoluciji i grade novu politiku, u stvari »potajni« veleizdajnici, plaćenici srpske vlade. Cilj da im je nasilnim sredstvima otrgnuti Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju ispod habsburškoga žezla, i s revolucionariziranom Bosnom sklopiti jednu državnu zajednicu sa Srbijom. Glavni šef cijele te urote da je Supilo. Ti članci su ušli u »Hrvatsko Pravo« ličnim posredovanjem dr. Franka. Kad su pak članovi koalicije tužili »Hrvatsko Pravo«, ono je dugo izmicalo raspravi, ali kad je napokon u prosincu 1906. došlo do rasprave, »Hrvatsko Pravo« nije moglo iznijeti nikakvih dokaza za svoje tvrdnje. Izdalo je konačno svjedodžbu poštenja članovima koalicije. Kasnije se utvrdilo, da je »Argus« bio neki pustolov i varalica iz Dalmacije, Šimun Pierotić. No, formula o veleizdaji živi, razvija se dalje.

Dne 10. VI. 1906. ban grof Pejačević putuje u Beč da predloži imenovanje nove narodne vlade. Toga dana otkriva se nova spletka, već zamašnija od »Argusove afere« — dokaz, da su te spletke, te formule o veleizdaji prihvaćene i na službenim mjestima. Na skupštini Hrvatske pučke napredne stranke dr. Heimerl pročitao je povjerljivu okružnicu dr. Chavraka na oblasti od 24. II., dakle dana neposredno nakon raspisa novih izbora, u kojoj govori o nadziranju nekih nepoćudnih ljudi, navodno »urotnika«. Ta okružnica, za koju njezin potpisnik jamačno nije slutio, da će postati ne samo hrvatskim nego i europskim političkim dokumentom glasi:

»Presvijetli gospodine! Strogo povjerljivo! Bosansko-herc. odbor (Comitée), kojemu je svrha pobunjenje zaposjednutih pokrajina, nastojava u novije doba većom agitacijom postići svoj cilj. — Pripremne radnje sastoje se u skupljanju pouzdanika, priredjivanju proklamacija i brošura, te napokon u kriomčarenju oružja. — Predsjednikom ovog odbora je dr. Cvijić u Beogradu, a pouzdanicima u području kralj. Hrvatske i Slavonije: Zagreb: dr. Bogdan Medaković, Svetozar Pribićević i Grčić; Brod n. S.: dr Nikola Gjurgjević, Aleksandar Bogdanović. Sunja: krčmar Tomić; Korenica: Stevo Kalember, Jovan Tišma; Ruma: dr. Milan Stojaković, dr. Žarko Miladinović; Šid: trgovac Gjorgje Medaković, dr. Emil Kostić, dr. Jovan Stajić Simović; Vukovar: Šandor Peremac, Rade Paunović i Dušan Cekić. — Ove osobe, koje stoje u dosluhu i saobraćaju s dr. Frankom Potočnjakom, koji bez vlastitih sredstava napadno mnogo putuje ne samo unutar granica Hrv. i Slav., već i preko ovih, i sa drugima ovozemnima organizacijama, kao što su »Privrednik«, »Srpsko Kolo« i »Srpske zemljoradne zadruge« imat će Presvijetlost (Poglavitost) Vaša strogo povjeriteljnim, shodnim, nenapadnim načinom pod trajnom pazkom držati i o svojim opažanjima od slučaja do slučaja prema okolnostima i brzojavno, potanko i obrazloženo neposredno meni izvješćivati. — U svrhu što uspješnijega podpaživanja moram pozornost Presvietlosti (Poglavitosti) Vaše svratiti i na osobni, odnosno listovni saobraćaj gorespomenutih osoba s osobama, živućim ili prebivajućim izvan područja Hrv. i Slav. Te osobe jesu: Rijeka: Fran Supilo i Milan Tasovac (urednici »Novoga Lista«); Obrovac: Stevo Desnica; Sinj: Bruno Tripalo (sin gradonačelnika), dr. Mazzi, dr. Potočnjak; Split: Dr. Smodlaka; Metković: A. Gazzari; Dubrovnik: Dr. Dimitrijević i Kobasica (urednici »Srpske Riječi«); zatim bosanski podanici: Kočić (jedan od glavnih agitatora), paroh Trifković, Nikola Kašiković (urednik »Srpske Vile«) i Šerif Arnautović; napokon srpski podanici: dr. Govedarica i Ribnikar (potonji vlastnik »Politike«) u Beogradu, drvotršci Trifković u Gr. Brodcu i Rajka Matković u Svinjarevcu. — Gornja činjenica, nemanje i ini izbijajući politički pokreti i agitacije namiču neminovnu dužnost Presvietlosti (Poglavitosti) Vašoj, da svu potrajnu i svestranu pažnju svoju posvetite političkom gibanju, novinarskom pokretu, te prometu stranaca u Vašoj županiji (Vašem kotaru) te da mi o svim topoglednim opažanjima svojim smjesta i pravodobno izvijestite. Zagreb, 24. II. 1906. Za bana: Chavrak«.

Kroz prvih pet mjeseci 1907. čas manjom čas jačom intenzivnošću raste »formula« konstrukcije veleizdaje, *hrvatsko pitanje postepeno se preobrazuje u južnoslavensko pitanje dvojne monarhije*. Akcija protiv politike koalicije prihvaćena je oficijelno u Beču. Tamo je od sad u Belvederu i na Ballplatzu, nakon pada Goluchowskoga i dolaska Aehrenthala na mjesto ministra vanjskih poslova habsburške monarhije

centrala, odakle se dirigira akcija u pojedinim povjerljivim sekcijama, od kojih su najaktivnija zagrebačka i sarajevska. Dne 9. III. 1907. kad se odaslanstvo hrvatskog sabora došlo pokloniti Franji Josipu, dobiva ono strog prikor, jer da prekoračuje svoju kompetenciju. Povod za to bijaše jedan brzojav saborske većine biskupskoj konferenciji u Zadru, koja se bavila pitanjem glagolice. Car je izrazio Hrvatima svoje nezadovoljstvo, ali do raspusta sabora, koji je očekivala opozicija dr. Franka, ipak ne dolazi. Odmah nakon te značajne audijencije lansira se ideja trijalizma. Početkom travnja 1907. izlazi u »Oesterreichische Rundschau« članak baruna Chlumetzkoga, kojim se zagovara reforma habsburške države na bazi trijalizma: zemlje slavenskoga juga imale bi se po toj osnovi okupiti u zasebno tijelo, ravnopravno dosadanjima polama monarhije, Ugarskoj i zemljama zastupanima u carevinskom vijeću. U krugovima koalicije smjesta su prozreli tajnu misao te naoko zavodljive ideje, koju stranka dr. Franka odmah uzima pod svoju. »Trializam, veli »Obzor« u svom uvodniku već od 6. IV., ima biti sredstvom Austrije, kojim će ona sebi prokrčiti put na Balkan, a u drugu ruku treba da bude operacionom bazom austrijske politike... Chlumetzky traži za hrvatske zemlje jedinstvenu politiku, koju bi imao voditi Beč. Bez takve b e č k e politike bila bi ujedinjena Hrvatska ne samo bez ikakve koristi po austrijsku balkansku politiku, već bi ona bila najvećom zaprekom te politike. Ujedinjena Hrvatska u ravnopravnom odnošaju prema Austriji i Ugarskoj ne bi mogla biti predstražom Austrije na Balkanu. Pa i ovu podredjenu, difamirajuću ulogu, koja da je idealom veliko-Hrvata dr. Franka, ne dodjeluje nam barun Chlumetzky iz priznavanja našega prava na sjedinjenje, nego zato, jer smatra t a k v o sjedinjenje potrebnim po položaj i sudbinu monarhije. Zaslijepljeni Hrvati imali bi biti politički, kulturni i ratni kanonenfuter«. A već 10. IV. 1907. »Obzor« donosi dalje u tom pitanju re-

DELEGACIJA HRVATSKOG SABORA U BUDIMPEŠTI 1907.

S lijeva na desno: Stoje: Dr. Ante Bauer, Nikola Krasojević, Dr. Mladen Lisovac, Frane Supilo, Dr. Lorković, Dr. Dušan Popović, Dr. Mirko Grahovac. Sjede iza stola: Vasa Muačević, Dr. Pero Magdić, Bogoslav Mažuranić, Svetozar Pribićević, Bude Budisavljević, Prota Gino Ilić, Mato Novak, Dr. Bogdan Medaković, Pop Cerovac, Bedeković. Sjede pred stolom: Miroslav grof Kulmer, Ljuba Babić Gjalski, Dr. Edo Lukinić, Dr. Gjuro Šurmin, Penić (iz Osijeka). Snimljeno 1906. u klubskim prostorijama hotela »Continental«.

MANIFESTACIJE HRVATSKOJ DELEGACIJI NAKON POVRATKA IZ BUDIMPEŠTE

SABORNICA NA MARKOVOM TRGU U ZAGREBU PRIJE PREGRADNJE

UNUTRAŠNJOST SABORNICE U ZAGREBU POSLIJE PREGRADNJE

levantan uvodnik pod naslovom »Politika prijestolonasljednika« upozoravajući na središte nove politike, koja odsele gotovo dnevice zadire sve dublje u sudbinu hrvatske politike.

U lipnju 1907. uslijed željezničke pragmatike dolazi do sloma politike riječke rezolucije, do potpunoga prekida izmedju Budimpešte i Zagreba. Wekerle tvrdokorno ne popušta u pitanju pragmatike, a cijela madžarska javnost mu sekundira. Kad se već hrvatska delegacija vratila iz Budimpešte, odlučna stupiti opet u najžešću oporbu, dr. Wekerle, da ublaži svoj poraz u politici suradnje s koalicijom pokuša razbiti solidarnost izmedju koalicije i bana grofa Pejačevića, hrvatske vlade i saborskim delegata. Dne 25. VI. ban grof Pejačević izjavljuje dr. Wekerleu, da on potpuno odobrava borbu hrvatske delegacije za hrvatski jezik, jer se nagoda ne smije jednostrano mijenjati. Osim toga ban grof Pejačević odlučno je otklonio predlog Wekerleov da utiče na hrvatsku delegaciju ne bi li napustila borbu protiv željezničke pragmatike. Dne 26. lipnja ban grof Teodor Pejačević predaje svoju ostavku. Na mjesto Pejačevića imenovan je još istoga dana banom dr. Aleksandar pl. Rakodczay, predsjednik banskoga stola u Zagrebu i — predsjednik senata, koji je sudio djacima, optuženima za spaljivanje madžarske zastave u Zagrebu 1895. . .

Za analizu neuspjeha politike riječke rezolucije važno bi bilo uglaviti vjerno one sile, koje su dovele do sloma. Uobičajeno tumačenje, da se politika riječke rezolucije razbila samo o aristokratski imperijalizam madžarske javnosti, kakogod je uvjerljivo na prvi pogled, ne će biti potpuno. One iste grupe, koje su u peštanskom saboru najžešće napadale Hrvate u aferi pragmatike, još prije par mjeseci oduševljeno su pozdravljale te iste predstavnike Hrvata. Wekerle bio je nepopustljiv, pozivajući se na raspoloženje parlamenta i madžarske javnosti; medjutim ta javnost, u drugim se slučajevima pokazala mnogo popustljivijom; bojazan madžarske koalicije da izgubi vlast u

tim je momentima bila jak pritisak, — Wekerle je svjesno pogodovao protuhrvatskoj psihozi u Pešti. Bio je jednako neiskren prema Madžarima, kao i prema Hrvatima.

Za ličnost Wekerlea i njegove metode vodjenja politike valjda je najkarakterističnija zgoda iz veljače 1907. s Franom Supilom, koju je kasnije ovaj otkrio u izbornoj borbi 1908. U veljači 1907. u jednom povjerljivom razgovoru u četiri oka sa Supilom pokušao je Wekerle predobiti Supila za akciju proširenja teritorija riječkoga »corpus separatuma« na taj način, da Supilo poradi da koalicija pristane da Ugarska zakupi na 99 godina cijelo područje Bakra zajedno s Kraljevicom, koje bi se područje tako praktički izlučilo iz teritorija Hrvatske i Slavonije i pridružilo Rijeci. Supilo je prekršio zatraženu diskreciju i saopćio Wekerleov predlog vodstvu koalicije. Da li je Wekerle zaista vjerovao, da će koalicija pristati na taj predlog? Ili je htio s tom akcijom, za slučaj da Supilo na nju pristane, onemogućiti samog Supila u koaliciji i Hrvatskoj, nazrijevajući u njemu najjačega čovjeka hrvatske politike? Vjerojatnije je ovo posljednje. Ta zgoda svakako otkriva svu težinu terena, kojim se imala kretati rezolucionaška politika.

Ključ neuspjeha politike riječke rezolucije ima se dakle tražiti u osobnom položaju i ličnosti Wekerleovoj. Bio je on i ostao stvarno »homo regius«, za nj bijahu važniji savjeti iz Beča, nego mišljenje članova njegove vlade i raspoloženje parlamentaraca i javnosti, bio je i ostao do kraja svoga života »crnožuti«, a onda tek Madžar. I više je nego sigurno da je nepopustljivost Wekerleova u pitanju pragmatike nastala na zahtjev iz Beča; jednom će vjerojatno doći na vidjelo i dokumenti za tu hipotezu, osnovanu na općoj situaciji bečke politike i psihološkim ugodjajima dr. Wekerlea. Aneksija Bosne i Hercegovine u to doba već je dozrijevala — osnove s trijalizmom, izgradjivanje formule o veleizdaji članova koalicije sve su sami pripremni radovi za provedbu aneksije. S gle-

dišta Ballplatza i Belvedera aneksiju Bosne i Hercegovine nije smjela dočekati složna Budimpešta i Zagreb. Aneksijom Bosne i Hercegovine dolazila su na red vitalna pitanja velike politike monarhije, ta je htio Beč za sebe rezervirati. S uravnoteženim hrvatskim pitanjem Ugarska bi imala sasvim drugu jaču poziciju u rješavanju pitanja Bosne i Hercegovine; više je nego sigurno, da bi Ugarska tad morala poduprijeti neminovni zahtjev hrvatske delegacije, da se Bosna i Hercegovina pridruže Hrvatskoj, da udju u sklop zemalja krune Sv. Stjepana. Time bi ravnoteža dualističke monarhije bila narušena, a Beč bi izgubio svoj glavni atout u daljnjim svojim odnosima prema Ugarskoj. Potisnuvši pak hrvatsko-srpsku koaliciju u opoziciju hrvatski zahtjev na Bosnu i Hercegovinu postao je praktički bespredmetnim, sitnicom, na koju se nije uopće trebalo osvrtati. Radi borbe za budućnost Bosne i Hercegovine dolazi do razlaza Wekerlea i koalicije. U tom kritičnom trenutku izbija europsko-politički značaj riječke rezolucije. Slomivši tu politiku Beč daje nov pravac i sudbini svojoj i cijele Europe.

Dr. Wekerle izvršio je svoju misiju: otvorio je slobodan put politici Ballplatza na jugu monarhije. Beč, a ne više Budimpešta, postaje za naredne godine odlučan faktor za hrvatsku politiku. »Formula« se sad može početi primjenjivati . . .

U ZNAKU VLEIZDAJNIČKIH PROCESA
1908—1910

Banovanje dr. Aleksandra pl. Rakodczaya samo je epizoda. Dr. Rakodczay vlada neustavno, ali ta njegova vladavina još je posljednji odraz uticaja budimpeštanske politike. Dr. Rakodczay ima smekšati koaliciju, ukazati joj mogućnosti, koje bi mogla donijeti budućnost. Koalicija dočekuje Rakodczaya najžešćom oporbom. U prosincu koalicija podnosi predlog da se bana dr. Rakodczaya stavi pod optužbu radi kršenja zakona — odgovor na tu gestu je raspust sabora, ali i odlazak Rakodczayev. Dne 8. I. 1908. banom je imenovan Pavao barun Rauch, vlastelin iz Martijanca, sin nekadanjega bana Levina baruna Raucha, pod kojim je sklopljena ugarsko-hrvatska nagodba. Odsele za hrvatsku politiku odlučan je isključivo uticaj Beča.

Hegelovoj izreci, da se sve velike svjetsko-političke činjenice i ličnosti dva puta javljaju, Marx je stavio opasku: jedanput kao tragedija, drugi puta kao lakrdija. Vrijedi to i za pojavu Pavla baruna Raucha i njegovu vladavinu u Hrvatskoj. Režim baruna Raucha komični je dvojnik Khuenova vladanja.

Danas poslije gotovo tri desetljeća Rauchovoga banovanja moguće je izreći pravedniji sud o njegovoj ličnosti nego što ga se ocjenjivalo u vrtlogu tadanjih političkih borbi. Barun Rauch baštinio je nesumnjivo mnoge karakteristike »zemaljskoga gospodina« (s naglaskom na »i«) Hrvatskog Zagorja iz vremena prije 1848. Sigurno je bio u srži dobar Hrvat, u kojemu su se samo razvile jače skoro sve slabosti hrvatskoga političkog tipa: lakovjernost udružena s jednostranom fantazijom, sklonost k velikim gestama, tvrdokornost, jaka doza častohleplja, bolećiva želja »igrati ulogu«; a uz to bio je izrazit antitalenat za politiku.

Po tradicijama svoje obitelji barun Rauch bio je unionista, ali već za vrijeme posljednjih godina Khuenovoga vladanja u jakoj je ličnoj opoziciji proti banu Khuenu; za prvih mjeseci banovanja grofa Pejačevića iskazuje čak trenutno oduševljenje za politiku riječke rezolucije. Ne našavši tu kontakta, kreće svojim putevima. Uvjeren je u svoje sposobnosti, smatra se predestiniranim državnikom, koji će urediti ugarsko-hrvatske odnose. S velikim nadama dolazi u Hrvatsku; prvobitna formula mu je predobiti Hrvatsku za svoju politiku promicanjem gospodarskih interesa zemlje. Ta sam je — bijaše barem uvjeren — uzoran ekonom! Barun Rauch bijaše duboko uvjeren, da je Hrvatima dodijala cijela »visoka politika«, da će ga Hrvatska a poglavito Zagreb, dočekati raskriljenih ruku.

Dolazak baruna Raucha u Zagreb 16. I. 1908. dao je već intonaciju cijeloj njegovoj vladavini.

Čim je novi ban izašao iz kolodvorske zgrade, zaore poklici negodovanja. Nastala je opća zbrka. Propao je projektirani svečani ulaz u grad.

Ni ostanci magjaronske narodne stranke, koji su neoficijelno još uvijek priznavali svojim vodjom dr. Nikolu Tomašića, nijesu bili oduševljeni novim banom; ta svaki od njih mogao se nakon toga imenovanja opravdano smatrati kandidatom za tu čast. I tako je i obzirom na stranačku situaciju u Hrvatskoj sasvim logično, da je ban Rauch morao potražiti oslona kod jedine stranke, koja je još preostala: čiste stranke prava i njezinoga vodje dr. Josipa Franka. Dr. Frank sa svojim najužim prijateljima, kojima se sad pridružio i nekadnji Khuenov šef bogoštovlja i nastave, nekadanji borbeni unionista dr. Iso Kršnjavi, postaju inspiratori i mentori bana Raucha i njegovih najbližih suradnika: podbana dr. Czernkovića, šefa pravosudja dr. Aranitzkoga i šefa bogoštovlja i nastave dr. Ferdinanda Mixicha.

Prvih mjeseci vladanja baruna Raucha iskristalizirao se onaj specificum hrvatske predratne politike,

koji je dobio ime »frankovluk«. Pojam to je, koji se kasnije, naročito u poslijeratno vrijeme sasvim krivo tumačio. »Frankovluk« nije identičan s najradikalnijim hrvatskim nacionalizmom. »Frankovluk« je stvarno pojam jedne političke taktike, svakako jedinstvene u politici uopće: »Frankovluk« je sinonim za jedan politički »moral insatity«, on je ekstrem političke beznačelnosti. Mogao je niknuti i razviti se samo u atmosferi koju je stvorila khuenovština sa svojim svjesnim razaranjem vrednote značajnosti. Dr. Frank, vodja najradikalnije hrvatske stranke, kojemu su usta uvijek puna bučnih, revolucionarnih fraza intransigentnoga patriotizma pod maskom najborbenije opozicije, vodi stvarno najoportunističkiju politiku. Prividno je u najradikalnijoj opoziciji, stvarno sudionik vlasti. Motive te politike danas je već lakše uočiti nego prije tri decenija: svakako u toj politici bijaše tek malen postotak patriotizma; krivo bi se učinilo uspomeni dr. Franka kad bi se ustvrdilo, da su materijalni razlozi biti izvor njegove političke dvoličnosti; odlučna svakako bijaše za ličnost dr. Franka njegova tašta ambicioznost, uvjerenje, koje je prelazilo već u bolećivost, da je on predestinirani Mesija hrvatske politike, da po svojim sposobnostima ima pravo na vodstvo i odredjivanje sudbine hrvatskoga naroda. Dr. Frank bijaše sigurno darovit, domišljat, živ intelekat; njegove političke kombinacije nijesu neinteresantne, samo za njihovo ostvarenje bilo mu je prikladno svako sredstvo, tu je bio zaista s onu stranu dobra i zla; baš kao političar-intelektualac gubio se i zaplitao u vlastitim hiperkombinacijama; bio je nekritičan i prema svojim vlastitim sposobnostima, koje je precjenjivao, kao i prema drugima; slučajevi suradnje s pustolovima i varalicama kao Pierotić i Strassnoff relevantni su za ličnost dr. Josipa Franka; svaki pelivan, i politički, mora pasti prije ili kasnije. Kroz dvije godine svoga banovanja barun Rauch je velikim dijelom de facto odgovorni urednik takve politike dr. Franka u Hrvatskoj, stvarne politike bečkoga ministarstva vanjskih poslova na Ballplatzu.

Dne 27. i 28. veljače 1908. barun Rauch provodi svoje izbore. Namjera mu je pokazati, da želi vladati »ustavno«. Već izborna kampanja otkriva grotesku tih izbora. Stvarno nitko u Hrvatskoj ne shvaća ozbiljno baruna Raucha i njegovo »servus-društvo«. Gdjegod se pojavi sa svojim crvenim Adler-automobilom (barun Rauch je čovjek koji ide uporedo s korakom napretka, prvi je hrvatski ban, koji si je kupio automobil) dočekuju ga demonstracijama i karakterističnom pjesmom rugalicom »O mein lieber Augustin, alles ist hin!« Rauch i njegovo društvo imaju totalno krive pojmove o narodu i njegovoj političkoj svijesti; posljednjih deset godina razvitka hrvatske politike prošlo je neopazice mimo njih. Rauchov šef bogoštovlja i nastave Ferdinand pl. Mixich, drugojačije sasvim skladan, kulturan gospodin, odlazi na agitaciju u svoj izborni kotar snabdjevši se, ne političkim programima i argumentima, nego neobičnim mitom — velikom zalihom »krenvirštla«! i kad se pojavio u izbornoj skupštini u Vukovaru, izbornici su šefa bogoštovlja, predstavnika vlade izbombardirali samim »krenvirštlima«. Izbori svršavaju jedinstvenim rezultatom za vladu: vlada baruna Raucha ne dobiva niti jednoga mandata! Većinu je izvojevala hrvatsko-srpska koalicija.

Dne 12. III. sastaje se sabor, — istoga su dana u Pešti monstre-demonstracije za opće pravo glasa — na koji Rauch uopće ne dolazi, već šalje po jednom višem činovniku reskript o njegovoj odgodi na neizvjesno vrijeme, dokaz da u Beču ima najjače zaledje. Europska senzacija! Björnsonovim člankom o lažljivosti parlamentarizma u zemljama krune sv. Stjepana europska javnost već je upozorena na prilike u Austro-Ugarskoj — a dogadjaji u Hrvatskoj potvrdjuju Björnsonove optužbe.

U samoj izbornoj kampanji kao i otkrićima koalicije dokazana je suradnja dr. Franka s reži-

mom i u Zagrebu i u — Budimpešti! U čistoj stranci prava nastaje komešanje, a onda raskol dne 24. IV. 1909. Mile i David Starčević, Luka Starčević, Ante Pavelić, Franjo Kufrin i Ivan Peršić napuštaju Frankovo društvo. Osnovala se grupa pravaša t. zv. Milinovaca, grupa koja će u budućnosti odigrati važnu ulogu. Dr. Frank je pobijedio u klubu sa svojom rezolucijom u kojoj je nebulozno definirao pravaštvo kao »ono zakonito stanje, koje je nastalo pragmatičkom sankcijom i cetinskim ugovorom«. »Glede t. zv. srbskog pitanja — glasio je zaključak Frankove grupe — klub je istih načela, koja je Starčevićeva hrvatska stranka prava uvijek zastupala prigodom prošlogodišnje obstrukcije protiv naziva »srbskog naroda« u hrvatskom saboru izričući uvijek uvjerenje, da je to pitanje vazda aktuelno, da mu sveudilj treba posvećivati svu pažnju, jer je time skopčana sudbina Bosne i Hercegovine, kojih se zemalja Hrvatski narod nikada odreći ne može«. U rezoluciji pak grupe »milinovaca« reklo se opet, da se valja držati »naputka i trajnoga vodje Ante Starčevića«, koji je rekao: »Kada politička stranka ne može svoj program potpuno izvesti, ona ima pristati uz muže, koji makar po drugomu programu rade za dobro domovine ili od nje zlo odbijaju«. Grupa »milinovaca« stupa odsele u opoziciju protiv režima baruna Raucha, a grupa Frankova postaje u stvari izvršiteljem njegove politike.

Godina 1908. jubilarna je godina za habsburško carstvo. Franjo Josip I. slavi 60-godišnjicu svojega vladanja. Valjalo je — po mišljenju vodećih faktora u Beču — tu godinu naročito označiti, već da se prikrije porazna bilanca tih 60 godina suverenovog vladanja. Dozrela je ideja aneksije Bosne i Hercegovine, ideja prodiranja Austro-Ugarske monarkije na Balkan, ideja, za koju se, kako tvrdi Wickham Steed u svojim memoarima, zagrijavao još grof Khuen Hedervary za vrijeme svojega kratkotrajnog ugarskog premierstva. Do aneksije Bosne i Hercegovine bilo bi

došlo 1908. sve da i nije te godine buknula u Osmanskom carstvu mladoturska revolucija. Franjo Josip I koji je izgubio Lombardiju i Veneciju morao se u jubilejskoj godini predstaviti kao »umnožitelj« carstva. Od 1903. razvija se formula o »veleizdajničkim urotama« na jugu. Sudbina je namijenila barunu Rauchu da bude izvršiteljem te »formule«, koja će takodjer služiti kao argumenat za aneksiju.

Nakon odgode sabora barun Rauch igra, kako je to »Obzor« onih dana otvoreno karakterizirao, politiku »va banque«. Najprije počinje »masreglovanje« onih članova koalicije, koji su bili režimu na dohvatu. Bez motivacije umirovljen je sveučilišni profesor dr. Gjuro Šurmin; Rauchova »Ustavnost« naglašavala je, da se je dr. Šurmin »smijao« kad su demonstranti bombardirali jajima Rauchovu kočiju prigodom dolaska u Zagreb; suspendiran je nadalje od službe sveučilišni profesor dr. Gavro Manojlović. Protestne skupštine se zabranjuju i razgone brahijalnom silom. Opozicionalnoj štampi se oduzima kolportaža. Sveučilišna omladina radi postupka protiv svojih profesora proglasuje generalni štrajk, sveučilišna zgrada pretvara se u opsjednutu tvrdjavu — sve prijetnje ne pomažu — štrajk traje dalje — i dolazi do opće secesije djaka s univerze; sveučilišna omladina, po uzoru iz godine 1895/96. odlazi na nauke u Beč i poglavito u Prag, gdje je dočekuju u triumfu. U jesen, prigodom otvorenja novoga semestra, u svemu su zapisana na cijeloj univerzi svega t r i slušatelja. Djaci prolaze kroz Beč u Prag u iste one dane kad je u habsburšku metropolu došlo odaslanstvo njemačkih vladara na čelu s Vilimom II. da čestita Franji Josipu I. njegov jubilej. Došli su čestitati samo njemački vladari. Ostala Europa drži se pasivno; uslijed opće situacije i perspektiva aneksije Austro-Ugarska nalazi se u nimalo sjajnoj izolaciji. A Prag, kao i pred osam godina, za nov sloj omladine postaje političkom školom.

Uopće ti dani svibnja 1908. znak su da se u Europi spremaju novi dogadjaji. Već u veljači dolazi do

užasnoga atentata u Lissabonu, Portugal postaje republikom. Europskom politikom dominira velika ličnost engleskoga kralja Edwarda VII. 1908. godina je njegovih velikih političkih turneja. Posjećuje skandinavske države, u svibnju prima u Londonu oficijelan posjet fracuskoga predsjednika republike Fallièresa — u lipnju je u Revalu sastanak Edwarda VII. s ruskim carem — novi trojni sporazum, triple entente, gotova je stvar. — Europa je spremna dočekati aneksiju Bosne i Hercegovine i sve njezine p o s l j e d i c e. A prva posljedica sastanka u Revalu je tu — mladoturska revolucija i svrgnuće sultana Abdula Hamida II. Balkan je već lagum baruta.

U Hrvatskoj se napeto slijede ti dogadjaji u Europi, osjeća se povezanost hrvatske sudbine s njima. Ni u Beču ni u Pešti ne osjećaju tu uzročnu vezu, a u koliko je osjećaju, vjeruju u svemoć sile. Već 9. V. 1909. »Obzor« prenosi jedan izvještaj bečke »Die Information«: »Jasno je da smo sa svih strana opkoljeni neprijateljima. Nitko ne može poreći, da Italija žudi za istočnim obalama Jadranskoga mora. Jasan je dokaz tome zadnji govori u Mljetcima prigodom proslave autora »La Nave« d'Annunzia. — Ima dakle mnogo simptoma koji bi mogli uroditi iznenada velikim neprilikama za monarhiju. To je u prošlom zasjedanju delegacija ministar izvanjskih posala i priznao pošto je rekao da politička perspektiva na jugu monarhije nije sasvim čista i ni malo ružičasta. Ako su o tome mjerodavni faktori uvjereni onda je zatezanje pravednoga i poštenog riješenja hrvatskog pitanja zločin, koji se počinja na egzistenciji i budućnosti monarhije.« A 30. V. u svom uvodniku, nakon osnutka »triple entente«, koja ima tajnoga partnera u Italiji, veli: »I tako vidimo, da je austrijska politika na Balkanu i opet izigrana. To je posljedica toga što se Austrija nikako ne dade skloniti na to da vodi politiku na Balkanu, koja je jedina prirodna i opravdana, a to je Balkan balkanskim slavenskim narodima« — misao koju će izreći i srbski ministar vanjskih po-

slova dr. Milovanović par mjeseci kasnije u Skupštini u dane vrhunca aneksione krize. U Beču idu svojim putem, u Pešti su slijepi. Na odlazak hrvatskih djaka u Prag »A Nap« u te dane bahato se veseli što su hrvatski djaci otišli iz Hrvatske. On veli, da za Madžare ne može biti ugodnijega dana nego je bio onaj, kad su djaci ostavili Hrvatsku. »Apeliramo i na roditelje braću i sestre emigranata — veli »A Nap« — da i oni ostave Hrvatsku. Za Madžare bila bi najveća sreća da i narodnosti i Hrvati svi lijepo odputuju u svijet a ova cijela zemlja da ostane Madžarima. Na migraciju hrvatskih sveučilištaraca možemo mi Madžari izvjesiti nekoliko madžarskih barjaka«.

Barun Rauch sve otvorenije vrši pripreme za veleizdajnički proces, koji će po njegovom računu ekrazirati koaliciju, a po računu Ballplatza pružiti Austro-Ugarskoj efektan uvjerljiv argumenat za aneksiju. Odmah poslije izbora 7. III. barun Rauch u svojem interviewu u »Zeitu« izjavljuje, da koalicija ne ide samo za raskomadanjem Ugarske, već i Austrije i da radi toga treba stvoriti brze odluke. Optužuje koalicionaškoga predsjednika sabora dr. Medakovića, da je on kolovodja prevratnih elemenata. Nastaje časna afera — u kojoj barun Rauch pritisnut uza zid, uskraćuje iznijeti dokaze za svoju tvrdnju zakrivajući se za »državne tajne«. Frankova štampa pak sekundira Rauchu, navješćujući skore »brze odluke«. Danas, iz historijske perspektive posmatrana ta politika Beča u dogadjajima narednih mjeseci 1908. i cijele 1909. — a banovanje baruna Raucha kvintesenca je te politike — ukazuje se monstruoznom, lišenom svakoga razbora, svake logike pronicavosti. Ta je politika austrijanština »pure et simple«, ona čudna mješavina tiranije i »šlamperaja«. Valjda je najbolju karakteristiku te Austrije na izdisaju pribilježio Steed u svojim memoarima u zgodi, koju mu je ispripovjedio tadanji britanski poklisar na austrijskom dvoru sir Edward Goschen. Britanskom je poklisaru duho-

viti Dzieduszycki, vodja poljaka u Austriji — na upit da se stranac teško snalazi u austrijskoj politici, da u njoj ne otkriva principa — ovako definirao austrijsku politiku: » Vaša ekselencija ima pravo. Ali postoji princip austrijske politike, samo ga je malo teško primijeniti. Valja vam raditi, naučiti katalog austrijskih naroda i njihovu povijest, proučiti njihove naročite interese i interese monarhije kao cjeline, a naročito pak položaj carev. Tad ćete moći ocijeniti u danom momentu, kakva bi trebala biti politika ove zemlje; a onda, kad ste to dokučili — k l a d i t e s e p r o t i v n o i n i k a d n e ć e t e p o g r i j e š i t i«.

Dne 5. VIII. 1908. izlazi u Budimpešti brošura Gjorgja Nastića »Finale«. Nastićeva brošura je temelj optužnice u veleizdajničkom procesu. Dne 18. VIII. 1908. na rodjendan Franje Josipa I. u jubilarnoj carevoj godini, počinju hapšenja veleizdajnika. Toga dana konačno je u Beču stvorena odluka o aneksiji, na carev sedamdesetiosmi rodjendan. Ali kriza raste na svim stranama, prigušuju slavlje akta aneksije Bosne i Hercegovine, koja je formalno proglašena 6. X. 1908; tu je konflikt s Turskom, tu je napetost izmedju Turske i Bugarske, koja dva dana prije proglašenja aneksije kida sve suzerenske odnose s osmanskim Carstvom, proglasivši kneza Ferdinanda Koburskoga »carem svih Bugara«, spremna da svoj akt brani i oružjem, tu je kriza austrijske vlade, a na sam jubilarni dan 2. XII. 1908. Prag je pozornica bučnih demonstracija.

Najjača opozicija protiv postupka Austro-Ugarske dolazi iz Londona. Za Edwarda VII., koji se još u srpnju sastao u Ischlu s Franjom Josipom i koji mu nijednom riječi nije ni spomenuo da Austro-Ugarska sprema aneksiju, uvredljiv je sam način provedbe aneksije. Kako svjedoči Sir Sidney Lee, biograf Edwarda VII., engleskoga je kralja u prvom redu vrijedjalo da je Austrija proglašenjem aneksije pogazila medjunarodni ugovor sklopljen na Berlinskom Kongresu, pada tu prvi puta u diplomatskoj historiji moderne Europe uzrečica o »krpi papira«, kakvom neke države smatraju, kad im konvenira, svoje pismene obveze; nove manire poprima politika u Europi; vidoviti kralj-diplomata nazirao je u metodama gaženja preuzetih ugovora tešku opasnost za budućnost Europe, glavni elemenat nesigurnosti. Antanta je u aneksionoj krizi uzmakla, račun Aehrenthalov bijaše točan — Rusija, iscrpljena rusko-japanskim ratom i revolucijom nije mogla ni pomišljati na kakvu aktivnost. Ali, kako utvrdjuje Sir Sidney Lee postupak Austrije »vodio je k onoj kobnoj i grčevitoj krizi, koja je zaista bila uvod u svjetski rat«.

U historijskom gledanju Nastićeva brošura zaista je početak »finala« Austro-Ugarske monarhije.

U Hrvatskoj znaju tko je Gjorgje Nastić. Zna se da je agent austrijskih vojnih vlasti, pod krinkom oficirskoga služaka, agent dodijeljen austrijskom generalštabnom kapetanu Forneru u Sarajevu. Taj hercegovački Srbin prilično je neuspjelo počeo igrati ulogu agent-provokatera po uzoru ruske Ohrane. Na političkoj se pozornici pojavio kao krunski svjedok na »bombaškom procesu« u Cetinju, procesu, koji je režirala austrijska politika u cilju da posije razdor izmedju Crne Gore i Srbije. Nastiću je uspjelo u Srbiji steći povjerenje vodja nacionalističkih pokreta. Nastić dobivši bombe u kragujevačkom arsenalu konstruira »urotu« protiv Nikole Crnogorskoga i onda izdaje urotnike; stradava niz nedužnih ljudi, pobornika ustavne misli u Crnoj Gori. S novcem, koji je zaslužio na Cetinju odlazi Nastić u Zagreb i Budimpeštu. Na temelju njegovih prijava izradjuje se optužnica protiv »veleizdajnika«; Nastić tvrdi, da su to sve članovi prevratne organizacije »Slavenski Jug«, predaje državnom odvjetništvu prepis revolucionarnoga statuta. 53 uapšenika sjede u zatvoru zagrebačkoga sudbenog stola od kolovoza 1908. pa do ožujka 1909., očekujući početak sudovanja, koje se neprestano odgadja, unatoč zahtjeva predstavnika koalicije neka se

optuženike izvede pred sud. Državni odvjetnik u optužnici traži za sve optužene kazan smrti na vješalima.

Tmurni su i uzbudljivi dani konca 1908.—1909. Mir visi na jednoj niti. Sasvim je sigurno — kako to i tvrdi Steed u svojim memoarima — da je došlo do rata, 53 optuženika u Zagrebu bili bi obješeni. Kakva je atmosfera vladala u Hrvatskoj najbolje se vidi iz uvodnika »Obzorovoga« na staru godinu 1908. Sumorna je to bilanca; ali ta uzbudljiva teška godina ipak nije protekla uzalud — dala je veliku pouku: izlaz spasenja postiživ je samo vlastitim snagama. Hrvatska politika stekla je i veliko iskustvo.

»Zemlja nam se nalazi u neustavnom stanju — veli »Obzor« na rastanku s 1908. — narod u materijalnoj bijedi, društvo je rastrovano, a sav naš narodni život bijedan i mlitav... Trpimo, čekamo, jadikujemo, ali se ne mičemo. U sporu s Ugarskom nijesmo se pomakli ni za korak... Politička korupcija uhvatila je pak korijen kao za najgore khuenovštine. Stranka velikih gesala... koja se gradi kao jedina predstavnica težnja za slobodu i neodvisnošću hrvatskoga naroda postala je otvorena saveznica režima... Aneksija Bosne i Hercegovine, taj od Hrvata davno iščekivani momenat, od kojega smo očekivali ujedinjenje i ojačanje narodnih sila — rascijepao nas je još više, oslabio još više. Anektirane su zemlje stavljene u takav položaj da postaju sredstvom za pobudjivanje ispraznih nada, sredstvom zavaravanja, zaludjivanja sa strane naših neprijatelja, koji su im faktični gospodari te ni ne pomišljaju na to da nam što ikad dadu. Bosna i Hercegovina postale su pravom kolonijom Austro-Ugarske... Ne treba da se varamo trijalističkim formulama. Makar i došao trijalizam, ne će doći radi nas i za nas, već bez obzira na naše težnje i proti nama. Ne dajmo se dakle zavaravati lijepim gestima i obećanjima, jer makar se ta obećanja i ispunila, naš se položaj ne će promijeniti. Samostalnost nam ne može nitko d a t i, već ju možemo samo sami svojim radom, svojim trudom iz sebe samih stvoriti«.

Čim su se medjunarodne prilike zaoštrile, u Ugarskoj samo postepeno dolazi od otrježnjenja. Zapaža se diskretna opozicija prema Bečkoj politici — Budimpešta ne želi je dalje slijepo slijediti. Dne 19. I. 1909. hrvatska je vlada, u vezi s veleizdajničkim procesom zatražila izručenje narodnih zastupnika Svetozara Pribičevića, Banjanina i Budisavljevića »radi veleizdaje«. Peštanski sabor otklanja izručenje. Za preokret u raspoloženju u Budimpešti karakteristično je da u času, kad Rauchova, Frankova i bečka štampa najžešće optužuju dr. Medakovića, predsjednika sabora s veleizdaje, »ugarski« nadvojvoda Josip poziva Medakovića na dvorsku soareju. U budimpeštanskom saboru nižu se interpelacije hrvatskih delegata Dušana Popovića, Ljube Babića Gjalskoga, Supila, razotkrivajući neustavne metode Rauchove i makinacije s procesom. Konačno i sam »Pester Lloyd« mora konstatirati: »Imamo aferu velikosrpskoga veleizdajničkog procesa. Iz optužnice, koja je skupila same tričarije, proizlazi sasvim jasno, da je stvar udešena sasvim javno za to, da se barunu Aehrenthalu pruži izlika za aneksiju.«

Sam proces trajao je sedam mjeseci. Sjajna obrana pod vodstvom dr. Hinkovića zadala je smrtan udarac — ne optužnici, nego prestižu monarhije. Zagrebački proces po svojim metodama, po svojim tendencijama postaje europskim dogadjajem. Profesor Masaryk uspijeva dokazati agent-provokatersku ulogu Nastićevu. Dne 6. listopada proglašena je osuda — koju uskoro briše amnestija.

No serija skandala time nije iscrpljena.

Još prije nego što je započeo proces protiv veleizdajnika, 25. III. 1909. objelodanjen je u »Neue Freie Presse« članak bečkoga oficioznog historičara dr. Friedjunga, u kojem je žestoko napadnuta koalicija; niz sličnih članaka izlazi i u klerikalnom organu »Reichspost«. Članak je izašao točno na dan odreknuća srpskoga prijestolonasljednika princa Gjorgja, uoči izravnanja aneksione krize. Da je do toga izravnanja na presiju Rusije došlo dva dana prije, jamačno Friedjungovi članci uopće ne bi bili ugledali svijetlo. Friedjungova kampanja dokazuje, da se na Ballplatzu i u austrijskom generalnom štabu svakako računalo

s ratom i da je za taj slučaj koalicija imala biti ekraziranom. Šta se je uostalom htjelo, jasno se razabire iz Friedjungovoga članka u kojemu ima slijedeći odlomak:

»Bude li izdan nalog austrijskoj vojsci da očisti Beograd od urotničkog gnijezda i pomogne zdravima elementima srpskoga pučanstva da dodju do pobjede, bit će to civilizatorno djelo najveće vrednote, ne samo korisno za Austro-Ugarsku monarhiju, već će takodjer osloboditi cijelu zemlju od bande urotnika, koji su sami medju sobom razrožni i koji samo siju sjeme zla upropašćujući srpsku državu kupovanjem oružja i spremanjem rata«.

Koalicija je smjesta podigla tužbu protiv dr. Friedjunga i redaktora »Reichsposta« dr. Fundera. Sam proces održan je tek u prosincu 1909.

Za upoznavanje geneze Friedjungova procesa relevantni su memoari Wickhama Steeda. Mr. Steed veli:

»Svi su se ti članci osnivali na dokumentima austro-ugarske diplomatske službe, dr. Friedjung primio ih je izravno od Aehrenthala i presbiroa na Ballplatzu, a »Reichspost« primila je svoje dokumente izravno od Franje Ferdinanda. Čuo sam za te dokumente prije nego što je afera postala javnom. Friedjung me pozvao na ručak 26. II. 1909. u punoj aneksionoj krizi i u razgovoru me zapitao da li poznam koga od hrvatsko-srpske koalicije. Spomenuh četvoricu ili petoricu, medju njima i Supila.

— Ah, klikne on na to, — taj je individuum najopasniji izdajica monarhije. Primio je velike svote od Srbije i radi za velikosrpske interese.

— Poznate li Supila? — upitah.

— Ne, — reče Friedjung, — naravski ne.

— E, dakle, — rekoh, — sjednite na prvi vlak i odvezite se na Rijeku; dat ću vam pismo za Supila. Podjite k njemu nenajavljeni. Ako nadjete kod njega ili u njegovoj redakciji i najmanji znak blagostanja; ako nadjete jednu stolicu, kojoj ne bi trebalo popravka ili stol, koji sigurno stoji na svoje četiri noge; ako steknete dokaz da sam Supilo dnevno troši više od par groša, priznat ću da je gulikoža. Ali ako utvrdite, kao što sam ja utvrdio, da živi u poštenom siromaštvu kako bi sačuvao svoju nezavisnost ličnu i političku, priznat ćete zajedno sa mnom da je apsurdno pače i pomišljati da je primio ma od koga velike svote novaca.

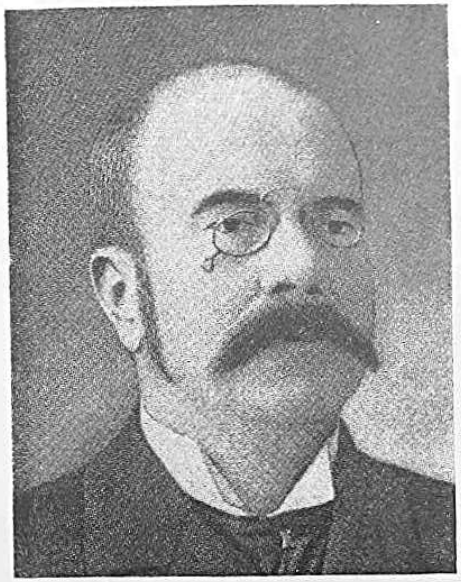

PAVAO BARUN RAUCH
ban od 1908. do 1910.

BAN RAUCH
s dostojanstvenicima polazi iz banske palače u sabornicu

CRNKOVIĆ NA DVORSKOM PLESU
Kralj: Što je s Vama, dragi Crnkoviću? Vi ste se od zadnji puta sasvim promijenili! Zar vas bole zubi? (»Koprive« iz g. 1908., povodom zaušnice koju je podban Crnković dobio od pravnika Juriše.)

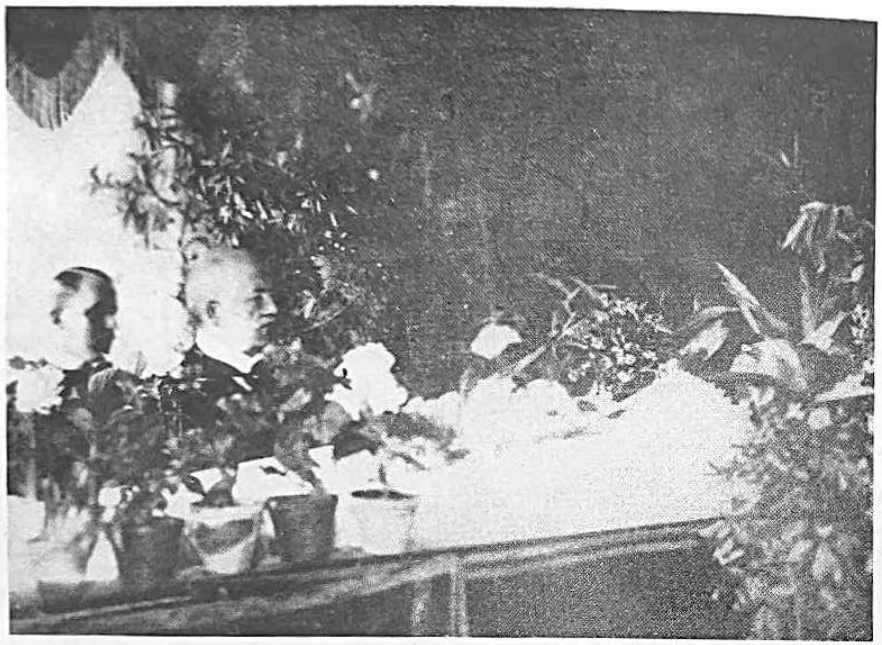

KOMESAR SLAVKO CUVAJ KRAJ ODRA BANSKOG SAVJETNIKA HERVOIĆA
koji je poginuo prigodom Jukićeva atentata 8. IV. 1912.

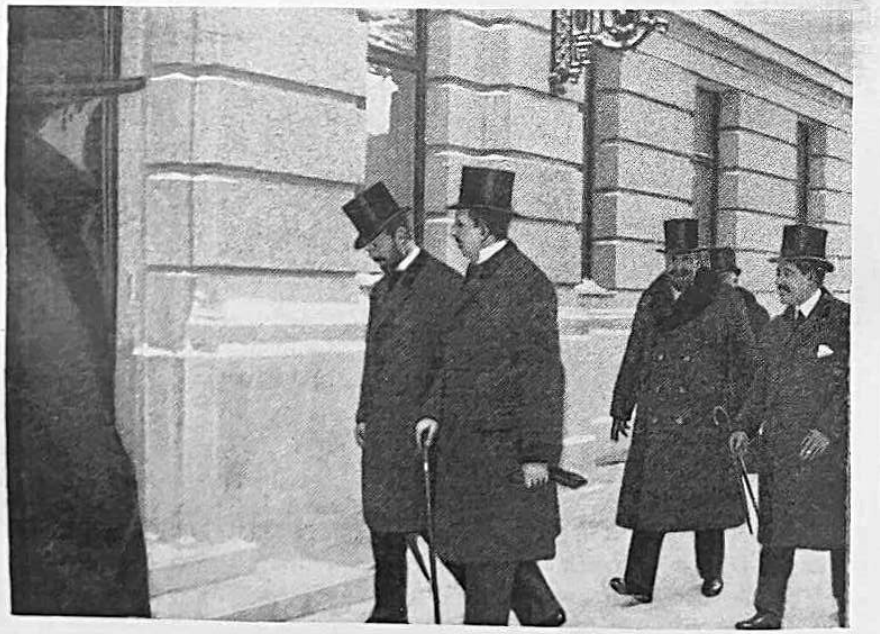

GROF TISZA U ZAGREBU 1914.
ulazi u sabornicu u pratnji bana dr. Skerlecza, za njim tadanji ministar za Hrvatsku grof T. Pejacsevich

— A šta biste rekli, kad bih vam ustvrdio, da imam u rukama dokumente koji otkrivaju do posljednje krajcare koliko je Supilo primio iz Beograda? — primijeti zlobno Friedjung.

— Rekao bih da su lažni, — odvratih.

Friedjung tad izvadi iz ladice fotografiju jednoga izvještaja, redigiranoga srpskim jezikom, gdje su bile navedene svote od više hiljada dinara.

— Evo moga dokaza, — reče. — Sav je taj novac isplaćen Supilu.

— Ne umijem čitati srpski, rekoh, na svaki način volio bih vidjeti original. Imate li ga?

— Ne, šta mi treba original. Taj mi je dokaz dovoljan.

Ponovno opomenuh Friedjunga da bude razborit, ali on me uvjeravao da je »sasvim siguran za svoju stvar«.

Na temelju toga dokumenta dr. Friedjung napisao je za račun Aehrenthalov optužbu protiv koalicije, ustvrdivši da je svota od 12000 franaka isplaćena jednom njezinom članu (providno je označio Supila), tu svotu da je isplatio srpski državni podtajnik dr. Spalajković, optužio Supila da je pozvao Pašića da posjeti Hrvatsku 1907. kako bi se mogao sastati sa svojim političkim prijateljima. »Razotkrio« je dalje djelatnost »Slovenskoga Juga«.

»Ponovno sam se sastao, — veli dalje Wickham Steed u svojim memoarima — s dr. Friedjungom u svibnju 1909. Medjutim me je bio posjetio Supilo i uvjeravao me da su optužbe protiv hrvatsko-srpske koalicije osnovane na pukim izmišljotinama i da nijedan njezin član nije nikad stajao u vezi sa Srbijom niti da je primio ni prebijenu paru srpskog novca. Odavno sam već bio osvjedočen u njegovo poštenje i iskrenost, nije mi bilo teško vjerovati mu. I kad mi je Friedjung stao govoriti o skorom procesu radi klevete, energično mu svjetovah da se prijateljski nagodi i da javno povuče svoje optužbe. Ali on je opet odbio moj savjet, opet ustvrdio da su njegovi dokazi autentični i stao me uvjeravati da će koalicija i naročito Supilo biti smrvljeni težinom dokumenta, koje će donijeti na proces«.

Zagrebački veleizdajnički proces bijaše najbolja reklama za Friedjungov proces u Beču, — pratila ga

je cijela svjetska štampa. U prvim svojim izjavama pred sudom Friedjung je izjavio, da je Supilo primio od Srbije velike svote novaca preko »Slovenskoga Juga«, predložio »zelenu knjigu« s dvadeset i četiri dokumenta navodnih zapisnika sa sjednica »Slovenskoga Juga« i namire u korist Supilovu, s potpisom predsjednika profesora Markovića, kao i t. zv. izvještaj dr. Spalajkovića ministru predsjedniku Pašiću o srpskoj propagandi protiv Austrije. Dr. Funder, direktor »Reichsposta« donio je pak jednu »crvenu knjigu« sa sličnim dokumentima kao Friedjungovi. Medju ovima se nalazila jedna navodna depeša dr. Milovanovića srpskom poslaniku u Beču iz travnja 1909, pod povjerljivim brojem 5703. Nakon što je jedan austrijski svjedok (dr. Chlumetzky) pozvan da pod prisegom iskaže da je jednom posudio Supilu dvjesta franaka — kasnije je dokazana lažljivost toga svjedočanstva (Supilo je medjutim radi toga incidenta istupio dobrovoljno iz koalicije da joj olakša položaj na procesu; incident važan za hrvatsku politiku, jer vodstvo koalicije i njezine politike prelazi na druge ličnosti, u prvom redu na Sv. Pribićevića) — profesor je Masaryk predložio sudu službeni brzojav srpskoga ministarstva vanjskih poslova da je depeša, koja se njemu pripisuje, gruba patvorina. Silnu senzaciju je pobudio dolazak profesora Markovića, predsjednika »Slovenskoga Juga«. Profesor Marković izjavio je pred sudom da su krivotvoreni jednako zapisnici sjednica kao i namira u korist Supilovu — u ime dokaza ustvrdio je prof. Marković da se u kritično vrijeme stvarno nalazio u Berlinu.

To je svjedočanstvo bilo smrtan udarac za Friedjunga. Sud je zatražio od berlinske policije potvrdu tvrdnji Markovićevih — i berlinska je policija zaista to i potvrdila.

Na procesu je još govorio profesor Masaryk. Masarykov govor bijaše optužba austrijske politike i austrijske diplomacije pred cijelim svijetom. Zatim je nastupio još kao svjedok dr. Spalajković, koji je

utvrdio da su navodni službeni srpski diplomatski dokumenti prost falcifikat, izjavivši: »Ako je potrebno, srpska vlada zamolit će sve velevlasti da opunomoće svoje diplomatske predstavnike u Beogradu da se uvjere o istinitosti njegovih navoda«. Izjava Spalajkovićeva onemogućila je austrijsku tezu. Informirani Steed bilježi:

»Austro-ugarska vlada nije mogla stati pred europsku anketu o autentičnosti dokumenata, koje je ona stvorila, valjalo je dakle potražiti izlazak. Nagovorilo se Friedjunga da prizna da su neki njegovi dokumenti očite krivotvorine i da izjavi da ne želi bazirati svoje optužbe na preostalima. U ime pak prijestolonasljednikovo učinjen je apel na Supilov patriotizam (groteskna situacija za Austro-ugarsku!) da svojim uticajem djeluje na svoje drugove da pristanu na sporazum. Reklo mu se da je u pitanju »čast monarhije«.

— Kad se je radilo o mojoj časti, monarhija se je za to malo brinula, odvratio je Supilo; ali ako mi se pruži formalna garancija, da se više ne će upotrebljavati lažne dokumente i da će se bezodvlačno obustaviti režim korupcije, tlačenja i optuživanja u Hrvatskoj, pod neposrednim auspicijama ugarskih ministara grofa Andrassyja, grofa Alberta Apponyja i g. Kossutha, učinit ću sve šta je moguće da se spasu ostanci prestiža monarhije. Kad su ta jamstva pružena, predsjednik suda, koji je još dan prije tretirao Supila kao veleizdajnika, pozvao ga sad da dade svoju izjavu, u kojoj je medju ostalima rekao: »Istina je, ja sam veoma siromašan. Istina je takodjer, da sam prije vodio politiku neprijateljstva prema Srbima. Takove su onda bile prilike, koje sam ja našao, a nisam ih ja stvorio. Mogu skoro reći, da sam ja taj položaj preuzeo, jer sam držao da je u interesu hrvatskoga naroda. Istom kasnije uvjerio sam se, a sa mnom i moji drugovi, da je to glupost, jer su Srbi i Hrvati jedan narod, a ja sam imao odvažnosti da to rečem mojemu narodu i da mu preporučam drugu politiku. Ovu je politiku otpočela koalicija u Hrvatskoj i ona će, kako se nadamo, ostati za uvijek kao mjerodavna politika... Izjavljujem iznova, da su svi dokumenti, koji izvješćuju, da sam s kojegod strane dobio novaca, apsolutno izmišljeni. Sve i kad bi moje siromaštvo bilo tako veliko, radije ću ići od mog neprijatelja da tražim koru hljeba nego da primim novaca od Srbije, e da se ne uzmogne reći, da za novac vodim politiku prijateljsku Srbima«.

Dr. Friedjung i zastupnik dr. Fundera daju izjavu, koja zadovoljava tužitelja, hrvatsko-srpsku koaliciju. Austro-ugarska politika izgubila je veliki politički rat.

Utisak Friedjungovog procesa bijaše silan. Poslije godina teških kušnja pobjeda. »Obzor« reproducira raspoloženje javnosti. »Težka je mora spala s Hrvatske. Narod opet može odahnuti, a znat će i ustavno obračunati s onima, koji su taj tlak nad njim podržavali. No to je najmanja i najlakša zadaća naše narodne borbe. Jer ne varajmo se: borba nas čeka. Režim je skršen, ali kriza je ostala. Do sad su ju umjetno potiskivali veleizdajničkom aferom u pozadinu. Bila je pomaknuta iz kolotečine ustavne borbe. Sad se u nju vraća, te će, riješena tlaka, koji ju je potiskivao, opet buknuti punom snagom . . .«

Obećanje dano Supilu je iskupljeno. Režim Pavla baruna Raucha odlazi. Dne 5. II. 1909. dr. Nikola pl. Tomašić postaje banom. Koalicija ga prihvaća — opet se nakon duge dramatske stanke — kuša nastaviti politika riječke rezolucije.

Svaki veliki roman ima svoj epilog, a taj veliki europski politički roman koji se zove veleizdajnički i Friedjungov proces, dobio je svoj epilog tek godinu dana kasnije.

Početkom studenoga 1910. primio je Supilo pismo od nekoga Vasića, u kojemu mu ovaj priznaje, da je on fabricirao lažne dokumente, koji su bili baza Friedjungovoga procesa, i to u zgradi austro-ugarskoga poslanstva u Beogradu, pred očima i sa znanjem austro-ugarskoga poslanika grofa Forgacha i poslaničkih sekretara. Krivotvorine — pisao je Vasić — bile su u austrijskom poslanstvu prefotografirane i od svake fotografije jedan je primjerak poslan Aehrenthalu, a drugi Franji Ferdinandu. Vasić je konačno ustvrdio, da se »originali« krivotvorina nalaze u srpskim rukama i da ga se radi tih teških dokazala grof Forgach ne usudjuje progoniti.

Supilo je objelodanio Vasićevo pismo u svom riječkom »Novom Listu« dne 16. XI. 1910. i to nakon što se sporazumio o daljnjoj akciji s profesorom Masarykom. Masaryk je stvar privatno istražio i iznio na

jesenskom zasjedanju delegacija u Beču cijelu sukrivnju austro-ugarskih diplomatskih predstavnika u tima krivotvorenjima i u kampanji protiv Supila i hrvatsko-srpske koalicije.

Masaryk je tokom svojih istraživanja utvrdio, da je u veljači 1909., kad je aneksiona kriza bila na vrhuncu, jedan tajnik austro-ugarskog poslanstva u Beogradu, pod izlikom da želi naučiti srpski, unajmio Vasića kao profesora. Medjutim glavni posao Vasićev bijaše da ćirilicom prepiše na velike komade papira zapisnike »Slovenskoga Juga«, koji su bili fabricirani u Hrvatskoj. Kad su »originali« bili tako spremljeni, pričvrstili su ih na vrata u sobi jednoga činovnika poslanstva i fotografski snimili. Na taj je način fabricirano oko sto »dokumenata« od kojih su neki izmišljeni u samom poslanstvu. Sam Vasić imao je nastupiti kao svjedok u Friedjungovom procesu, ali se prepao, pobjegao i kasnije sve priznao Supilu. »Utvrdjeno je, kako svjedoči Mr. Wickham Steed u svojim memoarima, da je Vasić u nekoliko navrata bio na konzultiranju kod predsjednika sudbenog stola u Zagrebu«.

Dogodilo se medjutim nije ništa. Aehrenthal je ostao i dalje ministar vanjskih poslova habsburške monarhije. Steed u svojoj knjizi iznosi mišljenje da je Aehrenthal trikom izmakao padu. U to vrijeme stajao je u žestokoj novinskoj polemici s Izvoljskim i stvarao raspoloženje, da bi u tom trenutku njegova demisija pružila previše zadovoljstva i Rusiji i Srbiji. Vjerojatnije je, da Aehrenthala nije puštao Franjo Josip. Nije volio promjene vlada, nije volio susretati nova lica, nije volio nikakve »reparature«, makar je zgrada njegove države nakon posljednje političke oluje bila pokolebana u temeljima.

REZULTATI POLITIKE OPORTUNIZMA 1910—1914

Dne 11. siječnja 1910. Dragutin grof Khuen Hedervary primljen je u audijenciju kod Franje Josipa, koji mu je ponudio mandat za sastav ugarske vlade. Dne 12. siječnja Khuen Hedervary je u Budimpešti i vodi pregovore s grofom Tiszom i drugim predstavnicima dualističke politike u Ugarskoj. Dne 13. siječnja ima dugu konferenciju s dr. Nikolom Tomašićem. Dne 17. siječnja grof Khuen Hedervary je ugarski ministar predsjednik. Dne 22. siječnja, nakon kraćega boravka u Zagrebu dr. Tomašić opet je u Budimpešti, gdje konferira s Khuenom. Dne 23. siječnja održaje se velika konferencija s dr. Tomašićem i dr. Svetislavom Šumanovićem. U komunikeju o toj konferenciji kazivalo se, da se vodi razgovor »o pitanju ne bi li se mogla naći prihvatljiva baza na temelju koje bi se moglo poraditi oko uspostave ustava i ustavnoga života u Hrvatskoj«. Istodobno dok koalicija konferira s dr. Tomašićem i dr. Šumanovićem, prima grof Khuen u audijenciju dr. Vladimira Franka, sina dr. Josipa Franka, koji mu u ime čiste stranke prava nudi da će stranka »suspendirati državopravne zahtjeve, ako se pusti da u autonomnim poslovima Hrvatske bude provedena politika zemlje naprama njezinim načelima«. Taj sastanak dr. Vladimira Franka s grofom Khuenom sigurno je imao uticaj na raspoloženje u redovima koalicije. Dne 26. siječnja izaslanstvo koalicije polazi u audijenciju grofu Khuenu, koji ih dočekuje zajedno s dr. Tomašićem, dr. Šumanovićem i dr. Chavrakom. Khuen toga dana daje »Budapesti Hirlapu« izjavu u kojoj veli: »O hrvatskom pitanju ne želim za sad u javnosti dati izjava. Ne držim za shodno da presiječem dogadjaje. Očekujem, da se odnošaji u Hrvatskoj razviju, onda ću djelovati. No jedna

je stvar ipak sigurna: od madžarskog stanovišta neću popustiti«.

Dne 5. veljače dr. Nikola pl. Tomašić postaje banom na temelju pakta s koalicijom, ostvarenog odobrenjem grofa Khuena Hedervaryja.

Sam pakt, koji je koalicija sklopila s dr. Tomašićem odnosno s Khuenom, sadrži u kratko ove ustanove: dr. Tomašić će maknuti s vodećih mjesta Rauchove ljude, mjesto njih doći će njegovi pristaše. Toj vladi će koalicija kao većina sabora odobriti proračun i dati povjerenje. Druga ustanova pakta bila je proširenje izbornoga zakona. Treća obveza bijaše, da će koalicija u šest kotareva, gdje se imaju provesti naknadni izbori, kandidirati Tomašićeve pristaše, članove bivše narodne stranke, koja se raspršila nakon izbora 1906. Konačno četvrta ustanova bijaše, da će Tomašić uspostaviti srpske stvari u Hrvatskoj u stanje, u kojemu su bile prije banovanja baruna Raucha.

Koalicija iz 1910. bitno se razlikuje i u ličnom pogledu kao i u općem naziranju i u taktici od koalicije iz 1906., a pogotovo od ljudi i ideja, koje su pobijedile 1903.

Grupa, koja je idejno dominirala 1906., koja se očeličila u narodnom pokretu 1903., koja je u političko naziranje pretočila poglede novog naraštaja iz 1895., ta je grupa u koaliciji oslabila, utopila se tako reći medju došljacima iz 1906. i 1908. Heterogeni elementi udjoše u koaliciju: bilo je tu i dojučerašnjih unionista (na pr. dr. Vladimir pl. Nikolić-Podrinski, koji je kao ogulinski veliki župan 1903. i te kako pobijao narodni pokret, pa dr. Peleš, dr. Šilović), bilo je ljudi, koji su se u pokretu 1903. držali posvema pasivno, a najmanje simpatizirajući s generacijom od 1895.

Bez učinka ne bijaše ni kratkotrajna vladavina koalicije pod banom Pejačevićem.

Pozivajući se na duh politike riječke rezolucije, sa svojim paktom s Tomašićem, koalicija je ipak uči-

nila neočekivanu evoluciju. Već uporedjena s godinom 1906., sa suradnjom koalicije s vladom grofa Pejačevića, nova situacija ne bijaše nimalo povoljna. Koalicija formalno ne dobiva vladu, ona je »pri vladi« a ne »na vladi«; na vladi su stvarno stari madjaroni, oni isti, koje je rušio pokret od 1903. i koje je koalicija 1906. oborila na izborima; god. 1910. koalicija ih uskrisuje u politički život. Bijaše to težak udarac za prestiž načelnosti koalicione politike, još više pokoleban činjenicom, da je koalicija kod naknadnih izbora nagnala narod da glasuje, iskazuje povjerenje ljudima protiv kojih je godinama stajao u borbi. Dobitak toga pakta imao je biti novi, prošireni izborni zakon, konstruktivni cilj te etape nove oportunističke politike.

No bijaše još jedna duboka razlika izmedju 1906. i 1910., razlika, koja novu oportunističku politiku duboko dijeli od politike riječke rezolucije. God. 1906. suradjivalo se s Kossuthovom strankom, kojoj je in ultima linea bio cilj antidualistički, stvaranje nezavisne Ugarske, razbijanje postojećeg sistema Austro-Ugarske. God. 1910. koalicija sklapa pakt s vladavinom izrazito dualističkom, s politikom, koja je direktno uperena protiv tendencija neodvisnosti, s grofom Khuenom, o političkim nazorima, metodama i ciljevima kojega nitko u Hrvatskoj nije mogao gajiti iluzija, van ako je zbilja vjerovao da vuk može promijeniti ćud. Svojim paktom s grofom Khuenom koalicija siječe, odriče se onih dalekih ciljeva — ili ih u najmanju ruku suspendira — koji su, ma i neizrečeni, izbijali iz politike riječke rezolucije.

U koaliciji je tih mjeseci izmedju Friedjungovoga procesa i pakta s Tomašić-Khuenom došlo da jedne velike promjene: do istupa Frana Supila iz koalicije, dotadanjega stvarnog njezinog vodje, stvaraoca politike riječke rezolucije. Istup Supilov iz koalicije valjda je najmarkantniji dogadjaj hrvatske politike te godine; motivi toga istupa udaraju biljeg našem tadanjem političkom iživljavanju.

Fran Supilo bio je, kako je već naglašeno, pronicav duh, koji je nada sve dobro poznavao ljude. Znao je zato i koliko vrijede ličnosti koalicije. Odatle jamačno i njegov izniman položaj u koaliciji, njegova vodstvena, pomalo i diktatorska uloga. Supilo je davao koaliciji borbeni zamah, on joj ga je stvarno nametao; dokazuje to uostalom zbivanje nakon Supilovog istupa iz koalicije, politika premekanih kompromisa. Interno u koaliciji svih tih godina prilike nijesu bile ružičaste; nada sve nije bilo iskrenosti. Ubrzo, još nevidljive javnosti, započele su spletke, započela je borba za vodstvo u koaliciji od prvoga dana njezinog opstanka.

Godine 1911. Supilo izdaje svoju knjigu »Politika u Hrvatskoj«. To je niz njegovih članaka preštampanih iz »Novog Lista«; stvarno su to Supilovi politički memoari, pisani krvlju živog srca. U tu borbu sa svojim protivnicima u koaliciji, takmacima u vodstvu, Supilo je sigurno unosio svu borbenost svoje bujne ličnosti, temperamenat potpunoga čovjeka, koji zna i ljubiti i mrziti. Jamačno je po koji detalj njegovih ocjena i prežestok, ali u cjelini Supilova ocjena ljudi i zbivanja — dokazala je to budućnost — bila je točna. Spletke grupe koalicionaša protiv Supila nesimpatična su mračna strana u povijesti koalicije.

Cijela ta borba, koja je imala konačni cilj: izgurati Supila iz koalicije, ubiti ga politički, bijaše zapravo dvoboj izmedju Frana Supila i Svetozara Pribićevića, aspiranta na vodstvo koalicije, koje mu je stvarno i pripalo nakon Supilovoga ispada. Do 1910. koalicija vodi Supilovu politiku, od 1910. pa sve do 1914. sticajem ljudi i prilika Svetozar Pribićević njezin je odgovorni čimbenik.

Akcija protiv Supila u koaliciji izbila je već 1907. Ali najbolje dajmo riječ samom Supilu:

»Bilo je više nego sigurno da će Rakodczay raspustiti sabor, koji je imao tek godinu dana života. Nakon zatvorenja i odgode reskriptom, da u stvari sukoba s Ugarskom ne zauzme stanovište, ova je sigurnost samo potvrdjena. Izbore je svak oče-

kivao i svi su se na izbore pripravljali. — Nekoliko dana nakon što smo se sa opstrukcije proti željezničkoj pragmatici iz Pešte povratili i u Zagrebu onako oduševljeno bili dočekani susretne me jedan znanac Srbin, te mi reče, da mi ima nešto vrlo važna kazati, ali da mu dadem riječ, da ga nikome i ni u kojem slučaju odati ne ću, jer da mu to ne bi nikada oprostili. Kad sam mu obećanje dao, reče mi taj Srbin slijedeće: »Ovi naši Srbi ovdje u Zagrebu oko »Srbobrana« spraviše se da vam nogu podmetnu, te zaključiše, da se vas više nema kandidirati u glinskom kotaru, j e r d a j e t o s r b s k i k o t a r, a v i s t e H r v a t! Znate kako vas je srbski puk u glinskom kotaru lijepo dočekao, a on bi i sad listom bio za vas, ali ovi u Zagrebu ne dadu, jer da ste Hrvat«. Malo dana zatim, u kolovozu one godine (1907.) bio sam u redakciji »Pokreta« s dr. Ivanom Lorkovićem, koji mi je rekao: da me Srbi više ne će nositi u Glini, jer da je to srbski kotar, a ja da sam Hrvat; da je on to doznao sasvim pouzdano, te da drži da me mora obavijestiti, jer da je potrebno da dodjem u sabor; da je to gadno od njih, da mjere je li kotar pretežno srbski ili ne, kad ima pretežito hrvatskih kotara, gdje su njihovi zastupnici i ostat će; ali da s tim treba računati, jer da su oni još takovi i t. d. Izmienismo medju nama nekoliko gorkih komentara o ovim kriterijima i ob ovome postupku, te se složismo, da kod Srba u Hrvatskoj treba da se obavi još jedan veliki proces evolucije, da shvate politiku narodnog jedinstva; ali da se sa ovim slučajem mora oprezno postupati da ne napravi većega kvara. — Istodobno smo imali sjednice koalicionoga izbornog odbora... Interesantne su to bile sjednice. Kako su izbori 1908. kašnje dokazali, svi su koalicioni zastupnici opet nošeni i kandidirani u svojim dotadašnjim kotarima i o tome se nije u odboru ni diskusije vodilo... Samo sa glinskom kandidaturom nije nikako išlo. U odboru bi se čitao kotar po kotar. U mnogo se sjednica to čitalo. Kad je imala doći na red »Glina« onda bi uvijek Lorković pogledao mene, a ja njega, pa bi obojica slušali kako Svetozar Pribićević uz sekundiranje onih drugih, počimlje uvijek istu jeremijadu: da je u Glini vrlo nesigurno za me, te da bi bilo šteta da me tamo nose i da propadnem; da se još nije odlučilo i t. d. Pri tome nisu imali ni pojma da i ja i Lorković sve znamo, da znamo i što su odlučili i tko će biti kandidat i sve«.

Supilo se sam odrekao glinskoga mandata. Taj je mandat naslijedio dr. Dušan Peleš, bivši magjaronski zastupnik, koji je god. 1906. bio u Vojniću izabran kao madžaron.

»Zašto sam se povukao? — pita Supilo. — Prenesimo se u onu epohu i moj položaj u ono doba... Ja ne bih bio smio reći pravi uzrok, jer bi onda tek bilo sve planulo razdorom... Onda

uz onu frankovačku agitaciju, nakon dolaska »najhrvatskijega bana« Raucha! Koliko bi mandata imala koalicija, da je po Hrvatskoj puklo kako se sa mnom postupa? Koliko bi Srbi samostalci bili dobili hrvatskih glasova, kad bi se bilo obaznalo za ovo njihovo ekskluzivističko i zaplotnjačko djelo?«

Taj dogadjaj svakako je odredio daljnje držanje Supilovo u koaliciji. Borba izmedju Supila i Svetozara Pribićevića traje dalje, postepeno prestaje biti borbom ličnosti, koliko borbom dviju političkih naziranja. Supilo u svojim memoarima jetko ocrtava ličnost Svetozara Pribićevića, kojemu pripisuje svu odgovornost za obrat u politici koalicije, koje se jasno ispoljio u paktu s Khuenom odnosno Tomašićem.

Godine 1908., odmah nakon Rauchovih izbora, počinje postepeno i političko razilaženje izmedju koalicije i Supila. Još pod Supilovim diktatom izlazi nakon izbora koalicija pred narod s manifestom, u kojem veli, da: u ovim odlučnim i teškim časovima ne će ni klonuti ni sustati. Ona će svim ustavnim i zakonitim sredstvima nastaviti n e p o m i r l j i v u b o r b u proti neustavne vlade baruna Raucha, kao i p r o t i v s v a k e d r u g e v l a d e u H r v a t s k o j, koja bi stajala na istom stajalištu, a isto tako i p r o t i v z a j e d n i č k e v l a d e u Budimpešti. Ona će ovu borbu bez oduška voditi sve dotle, dok se p o v o d i ovoga sukoba s Ugarskom ne uklone i kraljevini Hrvatskoj ne izvojšte sredstva, da zakonitim putem i na ravnopravnoj podlozi preudesi svoje državopravne odnošaje s Kraljevinom Ugarskom tako d a H r v a t s k o j b u d e o s i g u r a n a n j e z i n a s a m o s t a l n o s t i s l o b o d a. Nakon toga manifesta, koji ima značajku zavjernice koalicije narodu, dolazi pakt s Tomašićem.

Od toga manifesta razlaz izmedju koalicije i Supila sve više napreduje. Dolazi veleizdajnički proces, dolazi aneksija Bosne. Supilo je za borbu; on je bio za to, da se u Pešti nastavi s opstrukcijom, »ne dati vladi ni jednoga dana mira i oduška«, »u crescendu parlamentarne i vanparlamentarne borbe zabiti si-

stemu sa hrvatskim pitanjem takav čavao u tako zvani »normalni razvoj odnošaja i poslova« u Ugarskoj, Hrvatskoj i monarhiji, da se ni za pedalj ne mogu pomaći naprijed, nego da prije svega moraju pristupiti rješavanju hrvatskoga pitanja... Ceterum censeo svakog ovoga koraka imalo je biti držati narodu pred očima baš ovaj direktni cilj, koji smo imali postići: oslobodjenje Hrvatske, stvaranje od Hrvatske jedne velike centripetalne snage za Slavenstvo na jugu monarhije«. Supilu bijaše cilj zatalasati narod, vratiti dane pokreta iz 1903. Hrvatsko pitanje imalo je dati značajku krize na jugu habsburške monarkije, a ne protusrbski veleizdajnički proces. Time bi bila suzbijena akcija dr. Franka, mjesto srpskoga veleizdajničkog procesa, bio bi po Supilovim intencijama nastao hrvatsko-srpski veleizdajnički proces. Samo za takvu politiku trebalo je i nešto lično staviti na kocku.

Mjesto toga koalicija pod uticajem Svetozara Pribićevića nastoji ostati i pored veleizdajničkog procesa, odnosno upravo radi njega »regierungsfähig«. Napušta se izrazita borba za prava Hrvatske vis-a-vis Ugarskoj. A kad dolazi aneksija Bosne i Hercegovine koalicija već je spremna da izrazi Beču zahvalu za aneksiju. Supilo to osuječuje.

»Ova razprava u klubu koalicije — piše Supilo u svojoj spomenutoj memoarskoj brošuri — obzirom na važnost i delikatnost pitanja i vremena, u kojemu se raspravljalo, imala je biti najpovjerljivija. Ipak su u Beču odmah sve o njoj doznali. Naročito su doznali, tko je osujetio, da se primi Nikolićev predlog (za zahvalu koalicije na aneksiji). Tko me je denuncirao? Je li hotimice ili je nehotice izbrbljao? Ne znam. Znam samo, da su mi to debelo zabilježili«. Na toj istoj sjednici koalicije od 19. X. 1908. stavio je Supilo predlog da se povede radikalna borba u pravcu ožujskoga manifesta. Nije se zaključilo ništa.

Supilo je za vrijeme Friedjungovoga procesa radi napomenutog svjedočanstva Chlumetzkoga pismeno javio svoj istup iz koalicije.

»Predao sam moje pismo, pozdravio i otišao vanka, — bilježi Supilo u svojim zapamćenjima. — Kad sam otišao van nastao je za neko vrijeme muk. Taj muk prekinuo je jedan od prvaka hrvatsko-srbske koalicije sa slijedećom izjavom: »Ja vama kažem, da je dobro da smo se mi ovoga čovjeka riješili. Jer mi s njime nikada ne bi bili dobili vladu u Hrvatskoj, pošto ga oni gore ne trpe. A ovako bi se ipak mogle stvari promieniti, kad on više na bude medju nama«. Onda, ondje, u onoj sobi nitko od koalicije nije ustao, nitko nije prosvjedovao. Govornik je očito tumačio čuvstva i misli one gospode — izuzev možda osjećaje nekih pojedinaca, koji je bio skroz prijateljske naravi. Svi koji su govorili, govorili su proti meni. Svaki od govornika našao je po koju zlu riječ za mene i politiku, koju sam vodio. Nitko me nijednom riječi nije uzeo u zaštitu. — Ovo mi je, nakon deset mjeseci sve izpripoviedao ondje prisutni prof. Masaryk, koji mi je rekao, da je onda iz tog držanja i ponašanja članova koalicije, koje se je njega najbolnije dojmilo, predvidjao u njima hrdjav završetak sve one politike, koju sam bio pokrenuo«.

Medjutim je došao pakt koalicije s Tomašićem. Cijela koalicija ga prihvaća, čak i »naša garda« kako je dr. Šurmin u razgovoru sa Supilom nazvao grupu naprednjaka i pravaša, uvjeravajući ga da će ti ostati sa Supilom, koji je optimistički već mislio: »Bit će nas malo, ali u ideji složni, jedinstveni. Na stariju srbsku generaciju se i onako više ne može računati: ona je naprosto izdala i povratila se na ono svoje staro. Ali imat ćemo našu omladinu, radit ćemo u srbskoj omladini. I počet ćemo iznova: bolje, solidnije, nego prvi puta«.

5. II. 1910. Supilo javlja predsjedniku koalicije dr. Tuškanu pismeno ponovno svoj istup iz koalicije. Taj je na sjednici od 22. II. i prihvaćen. Bijaše to u neku ruku »ratifikacija« sporazuma koalicije s dr. Tomašićem.

Supilo zaista stvarno postaje intelektualnim vodjom nove generacije omladine. Za dvije godine taj će imati i te kakav, neslućen uticaj na naše političko

zbivanje. 1912.—1914. godine su aktivnosti nove nacionalističke omladine. Ponavlja se zaista, premda u drugom obliku 1903., koju je Supilo toliko željkovao.

Supilo je dao detaljniju i oštru kritiku pakta koalicije s Tomašićem. Ta Supilova kritika što se tiče ocjene r e z u l t a t a te politike sigurno stoji. Supilo je 1910. kao i 1903. i kao kasnije 1914.—1916. v i d i o dalje od ostalih naših političara. Bio je »jasnovidjec« i »vještjej« i »ljudjej«, vidio bit stvari i njihove posljedice, progledavao ljude i čitao najskrivenije njihove tendencije.

»Molim čitatelje — veli Supilo u svojoj kritici pakta — da ga prispodobi sa ožujskim manifestom koalicije, onim manifestom, u kome koalicija narodu svoju poštenu riječ zalaže da će bez oduška voditi nepomirljivu borbu sve dotle, dok ne izazove novu situaciju, u kojoj će Hrvatska izvojevati novi državopravni položaj i t. d. U »paktu« uobće nema nikakve obveze čak niti protiv cigle željezničke pragmatike! U borbi koju smo za prava Hrvatske zapodjenuli bili nije ostalo tako rekoć iole bitnije svojine Hrvatske, u koju Madjari nijesu zadrli, te je još više okrnjili. Preko svega toga se prešlo na dnevni red. I akceptirao se status quo. Samo srbske stvari imale su se povratiti i uzpostaviti u status ante Rauch! — »Pakt« dakle s jedne strane znači kapitulaciju nezavisne narodne politike pred dualističkim nagodbenjačkim režimom i njegovim najizrazitijim nosiocima. S druge strane istodobno znači onu slabost, kratkovidnost i druga slična svojstva hrvatskih političara u koaliciji, dok u sebi predstavlja zaplotnjački udešenu pobjedu tjesnogrudnoga i egoističkoga srbskog ekskluzivizma nad zajedničkim postulatima, nad zajedničkom politikom, u jednu riječ: nad Hrvatskom i njezinim pravima. Čitava ona borba, koja se je povela u ime narodnog jedinstva Hrvata i Srba naprama jasno odredjenom cilju za prava Hrvatske, doživjela je s ovim »paktom« baš u svojoj temeljnoj misli, najveći udarac i poraz. Nad idejom narodnoga jedinstva prevagnuo je srbski ekskluzivizam, te je čitavu stvar zaustavio, slomio i izdao, zabrinut kako će spasiti ono svoje posebno, ono separatno, ono partikularistično, što je do jučer od Madžara i Khuena protežirano imao radi svoje pretorijanske uloge proti Hrvatskoj i njezinim pravima . . .«

Teško ječe riječi Supilove osude nad politikom hrvatsko-srpske koalicije u tim godinama. Gotovo

teže zgadja ta osuda hrvatske grupe koalicije, koje su se zalagale za pakt s Tomašićem nego i same srpske samostalce; jer ovi su u toj politici po Supilovom tumačenju išli za realnim neposrednim političkim rezultatima, dok hrvatske grupe po tom prosudjivanju naliče na stado bez pastira, koje bezvoljno politički, nekritički tapka za vodstvom, koje mu se samo nametnulo. Osjećajnost loš je elemenat u političkom gledanju i prosudjivanju, a tom čini se nije mogao izbjeći ni Supilo. Ogorčenje njegovo protiv srpskih samostalaca sigurno je opravdano. Supilo je zagovarao politiku, koja će dovesti do borbenoga pokreta najširih masa po uzoru pokreta 1903. Medjutim hrvatska grupa u koaliciji kao i oni simpatizeri izvan koalicije, koji su zagovarali politiku pakta s Tomašićem, a medju tima bijaše i »Obzor«, razilazili su se u onaj tren sa Supilom u ocjeni borbenih snaga i raspoloženja masa. Oni nijesu vjerovali, da je moguće obnoviti taj pokret u onoj žestini koju je poprimio 1903.; posljednje godine tražile su mnogo žrtava, iscrpljena bijaše nervna i materijalna snaga naroda, hrvatske grupe koalicije bile su uvjerene da je potrebna jedna etapa odiha, ma koliko bila ta kratka, a u toj etapi moguća je samo politika oportunizma; jer o tome bijahu na čistu i Supilo, kao i koalicija, da obnova pokreta iz 1903. mora logički dovesti do najtežih zapletaja, do r e v o l u c i j e. Supilo je vjerovao u potrebu i mogućnost te revolucije, željkovao je, uvjeren da hrvatsko pitanje može naći svoje rješenje samo onda ako postane medjunarodno pitanje. Koalicija je držala da je za to još prerano. U to vrijeme — ne smije se zaboraviti — koalicija je pazila što se radi na Balkanu i što sprema vlada Kraljevine Srbije. A pogledi tadanje Srbije bijahu upravljeni na jug, na Kosovo, na Makedoniju, Srbija je tamo, a ne na zapadu želila pokrenuti pitanje Južnih Slavena. I taj je momenat sigurno bio odlučan za politiku koalicije.

Zaista vlada Tomašićeva »uspostavila je »status

ante Rauch«. I vlada Tomašićeva uz potporu koalicije donosi proširenje izbornoga zakona u Hrvatskoj. Po novom izbornom zakonu broj izbornika u Hrvatskoj i Slavoniji penje se od cca 50 000 na 200 000. Bio je to nesumnjivi uspjeh narodne politike. Ali tek polovični uspjeh — daleko još od pravog cilja općega tajnog prava glasa. Koalicija je u stvari primila zakon od Tomašića, u njemu su realizirane Tomašićeve ideje, ideje jednoga konzervativnog političara, a ne želje naroda. Zakon je imao i mnoge ustanove nimalo povoljne za opoziciju, a poglavito za hrvatsku politiku. Ostala je u glavnom stara Khuenova izborna geometrija. Izborni zakon pogodovao je u glavnom velikim strankama, a naročito je tražio od stranaka velike novčane troškove. Glasovanje bilo je koncentrirano na jednom mjestu u kotaru, mjesto dosadanjega glasovanja po općinama. Ipak taj novi izborni zakon proširio je političku snagu naroda.

»Pakt« koalicije i dr. Tomašića održao se samo par mjeseci. Bez obzira na političke događaje dr. Nikola Tomašić sam lično bijaše težak »partner« u jednom paktu.

Kad se radi o ocjeni ličnosti dr. Nikole pl. Tomašića, zaista je na mjestu parafraza goetheovske spoznaje: »Zwei Seelen wohnen, ach in s e i n e r Brust, die eine will sich von der andern trennen . . .« Život i djelo dr. Nikole pl. Tomašića zaista je faustovsko hrvanje dviju ličnosti u njemu: jedno je Tomašić učenjak, vreli hrvatski patriota, jedna od najvećih naših inteligenata, — drugi č o v j e k-političar, koji hoće biti t i t a n, koji hoće prvo u sebi izmiriti dvije tragične suprotnosti, želje i stvarnost hrvatskoga čovjeka, hrvatske kolitike. Tomašić — učenjak daje »Fundamenta juris publici regni Croatiae« (uspijeva dovršiti samo prvi dio, »Pacta conventa«) najumniji, najlucidniji dokaz p r a v a Hrvatske na svoju samostalnost, na ravnopravnost Hrvatske i Ugarske u njihovim odnosima. Tomašić je sigurno jedan od najnao-

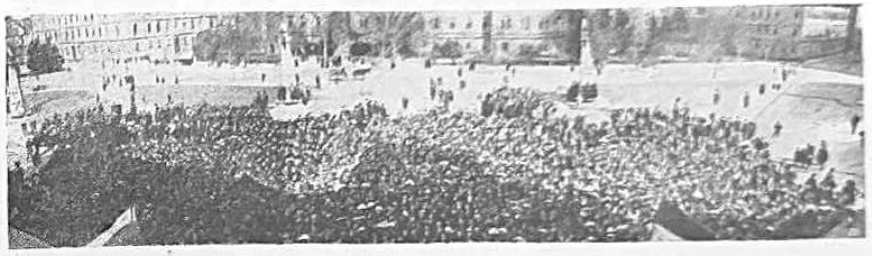

DJAČKI ŠTRAJK U ZAGREBU 1912.
Srednjoškolsko djačtvo drži skupštinu pred kazalištem

DJACI-ŠTRAJKAŠI DOLAZE NA JELAČIĆEV TRG.

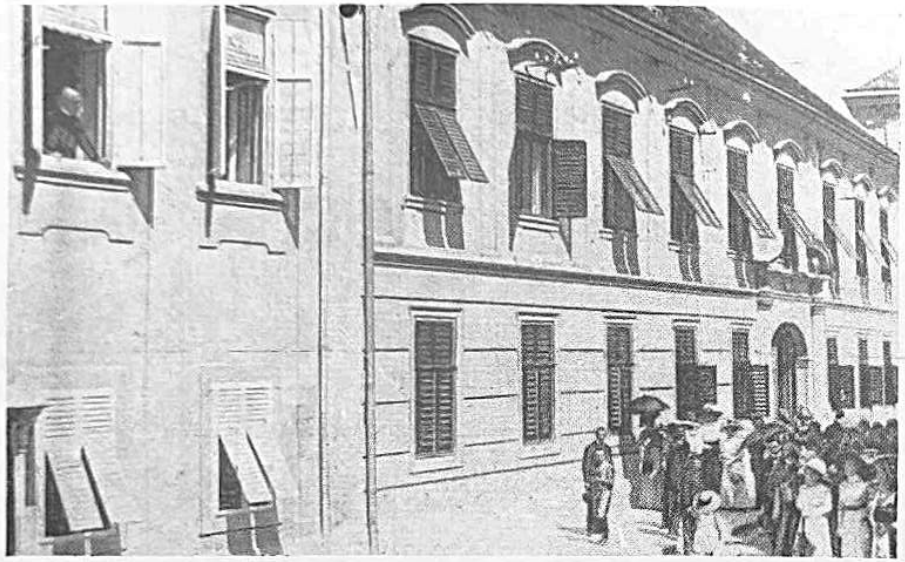

BAN DR. CUVAJ PRIMA »POKLONSTVO«
UČITELJA NA DAN ATENTATA 1912.

»POKLONSTVENA« DEPUTACIJA UČITELJSTVA
PRED CRKVOM SV. MARKA

braženijih naših političkih ljudi, čovjek neiscrpnoga znanja u svima političkim disciplinama, nacionalnoj ekonomiji, sociologiji, državnom pravu; uz to čovjek opsežne općenite naobrazbe. U dokolici na svom imanju u Trešćerovcu Tomašić uživa i čita u originalu Homera i Shakespearea, proglašujući ih jedinim pjesnicima u svjetskoj literaturi.. Lebdi mu uvijek pred očima ideal carlyleovskih heroja. U politici mora voditi politiku kompromisa; u politici je strastven, tvrdokoran — kao i njegov idejni partner Supilo; u politici ne bira sredstva, ne žaca se ni korumpiranja političkih ljudi, iznosi prvi valjda u Hrvatskoj novac kao sredstvo političke borbe; za stranku svoju namiče novac prodavanjem plemićkih naslova; Tomašić vjeruje da je politika kompromisa i nagode za sad jedini put ka konačnom uspjehu, k idealu, za koji se zanosi u č e n j a k Tomašić; uvjeren je u svoju superiornost i prema svojim ugarskim partnerima kao i prema partnerima u koaliciji — i zato prema ovoj posljednjoj u toku politike »pakta« sve više zauzima diktatorski stav. Zanašajući se za ideale parlamentarizma, uvjeren je da parlamentarnim putem može postići svoje ciljeve; i uvjeren je sklapajući pakt s koalicijom da je u njoj našao samo s v o j parlamentarni instrumenat, kojim će realizirati te svoje ciljeve. I zato postupa prema koaliciji kao prema b e z l i č n o m svom instrumentu, kao stvari, koja mora parirati njegovoj volji, primati bez pogovora njegovo vodstvo. Tu je glavni izvor razlaza koalicije s dr. Tomašićem. Koalicija ušavši u pakt s Tomašićem, precjenjujući svoje, a potcjenjujući snage svoga partnera (ponovit će se to još poslije 1918.) bila je voljna pokoriti se vodstvu dr. Tomašića, ali samo do izvjesne granice. Dr. Tomašić nije uočio tu granicu. Po naravi gord, opor, moguće je nije ni htio uočiti; elastičniji političar na njegovom mjestu vjerojatno bi vodstvu koalicije stvorio barem iluziju da je i ono neki faktor, da u najvažnijim pitanjima i ono suodlučuje. Tomašić, ponosan na to da je posljednji odvje-

tak hrvatskoga plemena Mogorovića (koje je učestvovalo prije osam stotina godina na Dravi kod sklapanja »Pacta conventa« s Kolomanom Ugarskim) nije htio dijeliti ni s kim vodstva politike, nije podnosio tudju volju, nije dopuštao da mu netko »soli pamet«. Nakon izbora u listopadu 1910. dolazi do razlaza izmedju koalicije i Tomašića. Supilo je dobio zadovoljštinu za svoju tvrdnju da je »pakt« bio truli sporazum.

Tokom 1911. odnosi izmedju bana dr. Tomašića i koalicije postepeno se sve više zaoštruju. Razvrgnuvši svoj pakt s koalicijom dr. Tomašić vjerovao je, da je koaliciju poslao samo u »čistilište«, da će mu prije ili kasnije uspjeti sklopiti nov pakt s upokorenom koalicijom. Saborsko zasjedanje u prvim mjesecima 1911. medjutim postepeno razara te račune dr. Tomašića. Već u siječnju koalicija prešnim predlogom dr. Lorkovića pokreće opet pitanje pragmatike i zaključuje da ne će sudjelovati kod izbora nove delegacije za peštanski sabor, te to i provodi. Dr. Tomašić iznenadjen tim otporom beobzirno dovikuje koaliciji u saboru: »Vi ste mladomadjaroni. Ja vas dobijem, jer izmedju nas programatičnih razlika nema!« Saborske rasprave su prilično kaotične, sve više izbija da je sabor nesposoban za trajan rad. Zapravo je sabor arena borbe sviju protiv sviju. Supilo napada koaliciju i otkriva da su kod posljednjih izbora zastupnici koalicije birani »na revers«, da su se obvezali slijepo slijediti vodstvo, u protivnom slučaju ovo ima pravo tražiti od njih odreku od mandata. Supilo se bori za individualizam u našoj politici, naziruć i u slijepom pokoravanju vodstvu izvor teških pogrešaka za budućnost. Adresna debata stoji u odjeku veleizdajničkih procesa, utvrdjuje da je šef zagrebačke policije Sporčić stajao u korespondenciji s Gjorgjem Nastićem, da mu je davao instrukcije i vršio plaćanja. U lipnju dolazi do raskola u delegaciji za peštanski sabor, osječka grupa koalicije, koja je osta-

la uz Tomašića, prelazi takodjer u opoziciju. Dolazi do progona dr. Hinkovića radi njegove obrane u veleizdajničkom procesu, opet je otkrivena ovisnost suda od režima — razaraju se i posljednje niti, koje su još zaostale izmedju dr. Tomašića i koalicije. I dr. Tomašić, videći da je njegova taktika kroćenja koalicije neuspjela, počinje rad na stvaranju »stranke narodnog napretka«, svoje guvernementalne stranke — iz inata prema koaliciji Tomašić udara stopama politike baruna Raucha. Sve to nije ostalo bez uticaja na hrvatske stranke. U srpnju 1911. opet se raliiraju i fuzioniraju pojedine pravaške grupe. Tomašićev potez s osnutkom »stranke narodnog napretka« signal je da su bliski izbori. Radi se već na kooperaciji svih oporbenih grupa. Medjutim tu kooperaciju Tomašić razbija jednom taktičkom koncesijom srpskom dijelu koalicije: uspostavom ravnopravne uporabe ćirilice u Hrvatskoj i Slavoniji.

Konac rujna 1911., uz stalnu unutarnju krizu u Austriji, donosi jedan važan medjunarodni dogadjaj: 29. IX. Italija navješćuje rat Turskoj — ranjavo, opasno »istočno pitanje« (a kod nas već i mase ćute da je i naša politika dio istočnoga pitanja) dolazi na dnevni red europske politike. Naglo izbijaju pred oči svijeta nove seismičke zone medjunarodne politike. Dvije sedmice kasnije, 15. X. proglašena je republika u Kitaju, mase spoznaju da su i tisućgodišnja carstva — smrtna. Febrilno uzbudljivo je naročito raspoloženje najmladje generacije, one što dolazi. Ta generacija unaša — naspram generacije od 1895. — ne toliko nove ciljeve, koliko nove metode borbe. U toj se generaciji ćuti tek stvarno refleks dogadjaja ruske revolucije u našem ambijentu. Čita se Stepnjaka, Tolstoja, Dostojevskoga, Arcibaševa i Andrejeva i udružuje njihove socijalne težnje s nacionalnom borbenošću Sasvim u stilu ruskih romana, hipersenzibilni bolećivi omladinac Šćerbak počinja samoubojstvo — Zagreb doživljuje prvi štrajk srednjoškolaca, koji izlaze demonstrativno na ulicu. Ali nitko još ne sluti

da je sve to samo minijatirni pokus za dogadjaje naredne godine.

U listopadu 1911. dr. Tomašić podnosi ostavku. Učenjak Tomašić je razabrao pogreške političara-Tomašića. Ali ostavka se ne uvažuje. U Beču i u Pešti jamačno ćute da se nešto sprema, i vraćaju se opet k politici jake ruke. Dne 7. XI. sazvan je sabor i — raspušten. Novi izbori su postali stvarnost. Oštrica im je uperena protiv koalicije. Izborne pripreme vrše se u stilu grofa Khuena. Hrvatski prominenti koalicije dr. Lorković i dr. Magdić putuju u zatvor zajedno s vječnim utamničenikom St. Radićem. Dne 15., 16., i 17. XII. obavljeni su izbori ,koji nose poraz politici dr. Tomašića. Koalicija je održala svoje pozicije. Na posljednji dan izbora umire u Zagrebu dr. Josip Frank — njegov odlazak iz života ima u sebi nešto simbolična — u novom vremenu, koje dolazi njegova politika i njegove metode postaju anakronizmom.

19. I. 1932. dr. Nikola pl. Tomašić, jamačno ojadjen i pun gnjušanja u duši, podnosi ostavku. Ne želi se niti sastati s novim saborom. Za nasljednika preporučuje Slavka pl. Cuvaja.

Bilancu hrvatske politike za posljednje dvije godine najbolje karakterizira činjenica, da je broj madžarskih škola u Hrvatskoj i Slavoniji porasao na 60 sa 130 madžarskih učitelja. U samom jeku posljednje izborne borbe madžarska vlada votira svotu od 600.000 kruna za gradnju »madžarske više pučke škole« s karakterom srednje škole u srcu Hrvatske, u Zagrebu. A istodobno raste useljivanje u Ameriku. Tih godina prosječno iznosi broj iseljenika 15.000 duša. Cijela sela u Slavoniji prelaze u madžarske i njemačke ruke. Zemlja odlazi u vlastnost tudjina.

KOMESARIJATI I ATENTATI
1912—1914

Demisijom dr. Nikole pl. Tomašića i imenovanjem bivšega odjelnog predstojnika S l a v k a pl. C u v a j a od Ivanjske (20. I. 1912.) banom Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, hrvatska politika — ili točnije rečeno hrvatska parlamentarna politika — dolazi na ugar.

Odluke o sudbini hrvatske politike tih mjeseci uopće su teško dozrijevale. Još polovicom siječnja objelodanjen je vladarev reskript, kojim je novoizabrani sabor sazvan na zasjedanje za dan 7. II. 1912. No već 27. I. službene novine donose nov reskript, kojim se na predlog bana pl. Cuvaja sabor sazvan za 7. II. raspušta »pošto isti po stranačkom sastavu svome ne pruža nikoji izgled u uspješan rad«. Pune dvije godine bit će dveri hrvatskoga sabora zatvorene.

Parlamentarna hrvatska politika prisiljena je na mirovanje, ali hrvatska politika zato ipak ne miruje. Malo bizarna je njezina situacija, ali uostalom vjeran odraz općih abnormalnih prilika. Dok je hrvatski sabor zatvoren, još uvijek postoji njegova delegacija na peštanskom saboru, djeluje ona delegacija, koju je izabrao još prošli sabor; doduše pravni stručnjaci imaju tu prilike za zanimljiva teoretska razmatranja da raščiste činjenicu da li raspustom sabora u Hrvatskoj prestaje i funkcija njegovih delegata u Pešti, ali pobjedjuje taština i formalizam Ugarske, koja ne želi dopustiti da bez delegata hrvatskoga sabora peštanski sabor bude krnj. Delegacija pod vodstvom grofa Pejačevića dalje sjedi u Pešti; nije doduše borbena kao u dane opstrukcije radi pragmatike, zadovoljava se time da daje načelne izjave, ali hrvatska delegacija premda ni vodi izrazitu borbenu politiku ne želi ni podupirati ugarsku vladu u parlamentu.

S druge pak strane, kao i nakon 1903., politička borba prenosi se automatski izvan granica trojednice; hrvatska politika ne sustaje na njima, iskustvo posljednjih deset godina ojačalo je osjećaj političke povezanosti svih hrvatskih zemalja, donijelo spoznaju identičnosti njihovih interesa. 27. I. sabor je raspušten, a već 3. II. predstavnici stranke prava iz svih hrvatskih zemalja, iz Hrvatske i Slavonije kao i iz Bosne i Dalmacije te Istre na sastanku u Zagrebu stvaraju i prihvaćaju memorandum upravljen izravno na vladara, iznoseći u njemu očajan položaj i politički i ekonomski u svima hrvatskim zemljama. Značajno je da je taj memorandum predan u kabinetskoj kancelariji Franje Josipa i u t. zv. vojnoj kancelariji prijestolonasljednika Franje Ferdinanda. Memorandum je zaplijenjen u Hrvatskoj i Slavoniji, ali ga u punom tekstu donose sve ostale novine monarhije, a u Pešti izazivlje buru ogorčenja i prijetnja. Geza Polonyi interpelira predsjednika vlade grofa Khuena Hedervaryja radi toga memoranduma veleći »da sama stvar spada pod udar kaznenoga zakona, jer se radi o sistematskim konspiratornim agitacijama slavenskih zastupnika na carevinskom vijeću sa zastupnicima na hrvatskom saboru a proti našoj državi«. Taj je memorandum pravaša sigurno pospješio daljnje događaje u godini 1912.; jednako u Beču i Pešti kao i u hrvatskim zemljama.

Režim Slavka pl. Cuvaja — kad se uporede metoda vladanja, broj incidenata i progona — moglo bi se reći da je bio stvarno čak blaži od prijašnjih režima. Slavko pl. Cuvaj bijaše u prvom redu birokrata, izvršitelj naloga i koncepcija Beča i Pešte. Najmanje je pak provodio, za razliku od Khuena, Raucha i Tomašića neku specijalnu svoju ličnu politiku. Ali bio je u slijedu treći protuustavni ban, a javnost je nakon svih događaja posljednjih godina postala politički osjetljivijom; zato je i reakcija bivala sve jačom. Otpor protiv Cuvajevog režima prihvaćaju hrvatske političke grupe izvan trojednice i — omladina, nova

omladina, koja reagira prvenstveno osjećajima, koja nema više smisla za taktiziranja koalicije; ova se u ostalom drži prema Cuvajevom režimu prilično pasivno. U Beču i u Pragu, na Rijeci i u Splitu, niču časopisi nacionalističke omladine, u Beogradu i Zagrebu izlazi Ćurćinov hrvatsko-srpski almanah, sve što slobodno osjeća zanosi se Supilovom koncepcijom narodnoga jedinstva, koja traži zamah i aktivizam. Dapače i pravaška omladina, koja se kupi oko »Mlade Hrvatske« po temperamentu i po političkim zahtjevima i borbenosti razlikuje se od starije pravaške generacije.

Dne 18. II. — dva dana prije umro je u Beču tvorac aneksije barun Aehrenthal — dolazi u Sarajevu do velike protestne skupštine protiv politike monarhije u Hrvatskoj. Sudjeluju u toj skupštini predstavnici svih oporbenih stranaka bez obzira na narodnu i vjersku pripradnost. Skupština se pretvara u demonstracije, policija nastupa brutalno, teško je ranjen djak-musliman Šahinagić. Krvavi događaj u Sarajevu je iskra, koja užiže cijelu omladinu. »Obzor« komentirajući te događaje konstatira: »Gospoda na vlasti sigurno će biti iznenadjena ovom nenadanom provalom solidarnosti«. U Zagrebu policija vrši navalu na sveučilište, sveučilištarci su se zabarikadirali, policija mora provoditi formalnu opsadu sveučilišne zgrade. Cijela javnost je razdražena. Politika se prenosi i u srednje škole. Nastaje još nevidjena situacija: jer su u očima javnosti praktički zatajili izabrani politički predstavnici, jer je saborska većina pasivna, najmladja godišta omladine temperamentno počinju interpretirati narodno raspoloženje. Srednjoškolci, djeca, bez razlike spola, sve izlazi na ulicu demonstrirati. Srednjoškolsko djaštvo u Hrvatskoj i Slavoniji provodi generalni štrajk, koji i uspijeva. Psihička temperatura postizava vrhunac. Stare ilirske davorije poprimile su novo značenje, njima se simbolički pridružila nova pjesma »Onam' onamo!«

A dok ta borbena djeca vrelog narodnog ćućenja svojom demonstracijom po zagrebačkim ulicama stvaraju europski politički skandal svoje vrste, baš tih burnih dana, kad su tako snažno izbila nova gledanja i nove težnje o sudbini Južnih Slavena, 29. II. 1912. u najvećoj je tajnosti sklopljen izmedju Srbije i Bugarske savez, ostvarena ideja Milovanovića, srpskog ministra vanjskih poslova, »za obranu zajedničkih interesa na Balkanu za slučaj, da se promijeni status quo ili da uslijedi napadaj jedne treće sile na jednu od strana-ugovornica«, savez, koji će se za malo dana pretvoriti u Balkanski savez.

Režim u Hrvatskoj prisiljen je brahijalnom silom razagnati protest djece; sve srednje škole u Hrvatskoj i Slavoniji bivaju zatvorene na mjesec dana, Nema sumnje da je demonstracija djece proizvela jak dojam na vodeće krugove, pospješila stvaranje odluka Uostalom opća situacija u monarhiji postaje sve nesnosnija — redaju se glasine o mogućnosti odreknuća Franje Josipa. Dne 4. IV. 1912. obustavljen je u Hrvatskoj i Slavoniji ustav, a ban Cuvaj se pretvorio u kraljevskoga komesara s datumom od 31. III. Da neodrživost stanja bude još očitija, komesarijat u Hrvatskoj uvodi se par dana nakon proslave, uostalom traljave, 200-godišnjice pragmatičke sankcije! Bilanca jubileja za Beč je mračna i nepovoljna. Ako ništa drugo a ono protestni glas najmladje generacije morao je dat osjetiti da je ideja pragmatičke sankcije za većinu Hrvata već davno umrla.

Uvadjanjem komesarijata, sistiranjem slobode štampe i slobode sastajanja hrvatska politika bačena je za šestdeset godina unazad; obnovljena su vremena Bachova, godine prvoga francjozefinskoga apsolutizma. Zatvoreni su svi ventili. Morat će prije ili kasnije doći do eksplozije.

Čim dalje odmiče proljeće sve se više ćuti da atmosfera postaje nabijena elektricitetom. Iz uvodnih članaka odstranjena je stvarno politika, ali zato se seli u literaturu, u feuilleton. U feuilletonu se tre-

tiraju pitanja o nacionalizmu, o narodnom jedinstvu. A Matoš, tada nesumnjivo naš najčitaniji feuilletonista, kojega je naročito gutala omladina, poručuje u »Obzoru« citirajući Višnjićeve alarmne stihove omladini na Uskrs:

»Jer je krvca iz zemlje provrjela,
Zeman došo, valja vojevati,
Za krst častni krvcu proljevati,
Svaki svoje da okaje stare...

Danas, na dan Boga svi uskrsa i sloboda, Boga svih muka i svih oslobodjenja, Boga svih nevinih i svih potlačenih, danas otvorimo vrata Njegovom Uskrsu u ojadjenim našim dušama. A ti, Omladino, što je još Perikle nazva narodnim proljećem, ti, Omladino, proljeće hrvatskoga i srpskog naroda, vjeruj u Uskrsnuće, vjeruj u Boga svih Uskrsa, i Lazar, hrvatski Lazar će uskrsnuti...«

Zeman dolazi sve brže. Gjurgjev dan nosi nov ustanak u Makedoniji, tamo se počela kotrljati lavina. U Madžarskoj vrije, peštanski parlamenat pozornica je skandala — mase su se zatalasale — proglašen je generalni štrajk, — glasan je zahtjev i teško pokretnih madžarskim masa: traže opće pravo glasa, traže punu demokraciju. Žandari provaljuju u peštanski parlamenat, na silu izbacuju opoziciju, na zahtjev predsjednika parlamenta grofa Stjepana Tisze.

Dne 7. VI. izbačeni i isključeni zastupnik Kovacz, pristaša 48-ške stranke, vrši u parlamentu atentat na Tiszu. Primjer, koji je zarazan.

Jer drugog dana, 8. VI. o podne omladinac Jukić izvodi u Mesničkoj ulici atentat na kraljevskoga komesara, smrtno ranivši banskoga savjetnika Hervojića, a na bijegu ustrijelivši jednoga stražara. Kad se ventili silom zatvaraju mora doći do eksplozije. Politika je suspendirana, ali mjesto nje dolazi »direktna akcija«.

Dojam atentata na kraljevskoga komesara pl. Cuvaja na javnost bijaše silan. Posvjesno se osjetilo da započinje novo poglavlje političkoga zbivanja. Istraga, koja je smjesta poduzeta, uskoro otkriva fenomen, koji zaprepašćuje vlasti. Vrše se hapšenja omladinaca i u Zagrebu i na Rijeci i u Splitu i Sarajevu, Beču, Pragu, Grazu. Jukićevo djelo bijaše istina rezultat grupe zagrebačkih nacionalističkih omladinaca, ali se utvrdilo, da njihovo osjećanje, njihovo naziranje nije osamljeno — da su sve te grupe omladine tijesno povezane među sobom, doduše samo krhkom materijalnom organizacijom — ali jedinstvom naziranja. I ćuti se — nije to samo naziranje egzaltiranih pojedinaca, ni mladosti, — u duši cijela slobodna narodna javnost stoji za tom omladinom, za njezinim idealima. Moguće se i osudjuje sam akt atentata, ali ga se razumije; razumije se da je to još jedino preostalo sredstvo političke borbe kad su zatajila, kad onemogućena sva druga.

Vuče se sumorno, sparno, nervozno ljeto 1912. Neizvjesnost ubija ljude. Mjesec srpanj donosi fenomen do tad nezapamćen u Zagrebu — maniju samoubojstava; interesatno je da ta manija spopada gotovo isključivo stariji svijet — novi naraštaj poklonik je nove vjere energizma, akcije. Pojava, koja nailazi na živ odjek u tadašnjoj štampi.

U toj atmosferi provodi se proces protiv Luke Jukića i njegovih suoptuženika: Gjure Cvijića, Augusta Cesarca, Dragutina Bublića, Franje Neidhardta, Kamila Horvatina, Romana Horvata, Vladimira Badalića, Dušana Narančića, Vatroslava Dolenca, Josipa Šarinića, Stjepana Galogaže — većina imena tih pretežno srednjoškolaca pročula se već prigodom štrajka srednjoškolskih djaka. Gros optuženika drži se na raspravi hrabro, bez sustezanja priznaju svoju beskompromisnu oporbu protiv političkih prilika u Hrvatskoj, svi optuženi ispovijedaju Credo nacionalizma. Padaju drakonske kazne — ali proces prebija kičmu komesarijata, još za vrijeme procesa

Cuvaj odlazi u Ischl u audijenciju Franji Josipu, stvarno poslije toga Cuvaj više ne vlada u Hrvatskoj. Odlazi najprije na kraći bolesnički dopust, koji se neprestano produljuje. A opće prilike na jugu monarhije čine komesarijat sve manje mogućim. Prvi dani mjeseca listopada nose mobilizaciju i rat na Balkanu.

Rijetko je koji medjunarodni dogodjaj tako snažno i duboko djelovao na najšire slojeve naroda u hrvatskim zemljama kao rat država balkanskoga saveza protiv Turske 1912. Taj je rat više pridonio osjećanju identiteta sudbine Južnih Slavena nego svi, pa i najveći ideolozi i pobornici misli slavenske uzajamnosti. Jer ne treba se varati; ta ideja uzajamnosti Južnih Slavena, bijaše uvijek ograničena na najviše političke vrhove naroda, na uski krug inteligencije — narodne mase stajale su ravnodušne; na njih bijaše efemeran učinak svih agitacija. Rat balkanskih naroda za oslobodjenje — jednim mahom stvorio je tu novu situaciju: pokrenut je osjećajni elemenat kod narodnih masa, svi dojakošnji agitacio elementi, do tad mrtvo slovo, stekoše živ krvav sadržaj. Mase, pristupačne romantici u tim dogadjajima počeše gledati ostvarenje ugodjaja, za koje mnijahu da postoje samo u minulim vremenima; heroizam postao je stvarnost, kao stvarnost je fascinirao. A pogotovo su pak dogadjaji na balkanskim ratištima morali djelovati u uporedbi s našom stvarnošću. Sticajem prilika sputana u političku neaktivnost najširа javnost ocutila je pobjedonosnost akcije. »Volim mir do rata, — veli Matoš u jednom svojem feuilletonu u »Obzoru«, tumačeći stvarno osjećanje najširih slojeva — ali taj rat bugarski i srpski volim od toga mira hrvatskoga. Tešto ti ga mrtvima, ali još teže nama živima, sve to mukom trpeći i sve to nijemo gledajući«.

Kakovo je stvarno bilo to raspoloženje u listopadu 1912. u hrvatskim zemljama, najbolje svjedoči na koliko je silan odziv naišao proglas odbora za-

grebačkog gradjanstva na sakupljanje prinosa za »Crveni križ balkanskih država«. U tom proglasu, koji »Obzor« donosi u svom broju od 3. IX. 1912. na čelu lista veli se: »Širom Balkana u junačkim, silnim i svijetlim pobjedama prolijevaju balkanski narodi krv za svoju braću, žrtvuju se hrabri vojnici za oslobodjenje svoga naroda. Medju njima naša Hrvatima jednonarodna i istokrvna srpska braća: Srbijanci i Crnogorci, te naša slavenska braća Bugari«. Zanimivo je slijediti popis onih, koji su preko »Obzora« slali priloge za »Crveni križ balkanskih naroda«; ima tu u prvom redu predstavnika svih narodnih slojeva, ali što je najvažnije, predstavnika svih političkih stranaka, od krajnje desnice pa sve do ljevice. Za formiranje raspoloženja u hrvatskim zemljama potrebno je naglasiti još jedan momenat: u času kad balkanske države proglašuju mobilizaciju protiv Turske — Italija sklapa mir s Turskom; činjenica koja je naišla na jamačno oštrije komentare u hrvatskim stranama nego u samim balkanskim državama. Još prije nego što opališe prve puške u balkanskom ratu tim su mirom bljesnule konture budućih sporova i medjunarodnih zapletaja.

Taj silan odjek dogadjaja na Balkanu u hrvatskim stranama, koji nije mogao prigušiti niti komesarijat, nije ostao bez dojma ni u Beču ni u Pešti. Neočekivane pobjede balkanskih Slavena izazvaše u Beču opću smutnju, u Pešti pak, gdje su uvijek realnije politički mislili, jak oprez. Dok se s Ballplatza čini sve moguće da se balkanskim državama, Srbiji i Crnoj Gori paraliziraju uspjesi diplomatskim putem, u Pešti dolaze do zaključka da valja nešto stvarnog poduzeti da se u unutrašnjoj politici Hrvatske suzbje privlačivost srpskih pobjeda na hrvatske mase. U Pešti su na čistu da je politika s komesarijatom u Hrvatskoj doživjela neuspjeh. Rat na Balkanu traje tek par dana a već grof Khuen-Hedervary drži na sjednici ugarsko-hrvatske delegacije jedan nada sve značajan govor, koji je signal da se

u Pešti želi likvidirati prošlost, odnosno komesarijat. Grof Khuen — otvoreno aludirajući na koaliciju — rekao je obzirom na dogadjaje na Balkanu doslovce ovo: »Oni elementi, koji su se u d o m i l i u dualističkoj tradiciji, zbliženi su s ostalim narodima u monarhiji i uvjereni da se sadanji dualistički sustav mora održati. A k o se ovi elementi i o d v r e m e n a d o v r e m e n a r a z i d j u, o n i s e o p e t n a d j u, znajući, da su njihovi interesi u obim državama samo u ovoj formi najbolje očuvani i zaštićeni.«

U te dane, pogotovo pak kad je pobjeda balkanskih saveznika postala sve više neprijepornom, Pešta bi se bila najradije nagodila sa Zagrebom. Medjutim težište cjelokupne politike monarhije preneseno je momentano u Beč; aktivizam Franje Ferdinanda, uticaj baruna Conrada, koji će u prosincu 1912. opet zauzeti mjesto šefa austro-ugarskoga generalnoga štaba, ambicije grofa Berchtolda koji želi nadlicitirati i korigirati Aehrenthalovu politiku, sve to vodi k novoj medjunarodnoj krizi i opasnosti rata. Barun Conrad, sa znanjem Franje Ferdinanda i grofa Berchtolda, bombardira Franju Josipa sa svojima memorandumima. Conrad traži u tima memorandumima rat monarhije protiv Srbije, onaj preventivni rat, koji mu je izmakao prigodom aneksione krize. A Berchtold mu sekundira. »Osvjedočen sam, referira on u te dane, da monarhiji, ako se stvari budu dalje tako razvijale, ne preostaje ništa drugo nego da sve stavi na jednu kartu.« Literarni bureau bečkoga izvanjskoga ureda početkom rata na Balkanu postaje vanredno aktivan — po metodama, koje su zatajile već u Friedjungovom procesu. Šef toga ureda, pozniji madžarski ministar vanjskih poslova von Kanya autor je neslavne afere s konzulom Prochaskom u Prizrenu; pokreću se sve sile i spletke samo da se dovede do oružane intervencije Austro-Ugarske u Balkanskom ratu. Parola je »austro-ugarski aktivizam«; a kad u prosincu 1912. Conrad postaje opet šefom generalnoga štaba, Europa je uvjerena da je novi rat

neminovan; Conrad smjesta poziva rezerve pod oružje.

U takvoj atmosferi bečki krugovi bili su najodlučniji protivnici peštanske politike, koja traži stvarno barem prividnu normalizaciju političkih prilika u Hrvatskoj. Već u listopadu 1912. novinstvo bilježi glasine o mogućnosti da se komesarijat u Hrvatskoj i Slavoniji pretvori u vojnu diktaturu. Khuen sam mora u »Az Estu« demantirati te glasine — opet izjavljujući uvjerenje da će doći do političkog aranžmana s nagodbenim elementima u Hrvatskoj.

Taj je aranžman moguć samo s koalicijom. Stari unioniste ne dolaze više u obzir. Dr. Tomašić odlučno otklanja svoje učestvovanje u rješavanju hrvatskoga pitanja; politika mu se priliično ogadila, a osim toga očito sam ne vidi više mogućnosti jednoga stvarnog rješenja. »Oni dolje me napadaju, rekao je dr. Tomašić u te dane, da izdajem hrvatske interese, a oni gore da vodim protumadžarsku politiku«. Za grofa Khuena jasno je jedno: aranžman može postići samo s koalicijom. Grofu Khuenu se stvarno žuri. U studenom 1912. opet daje jednu izjavu u kojoj već zbori mnogo konkretnije. »Stalno računam na uskrsnuće unionizma. Koalicija je u Hrvatskoj pobudila velike nade. Što se pak tiče uvjeta, oni nijesu ni iz daleka tako teški kako izgledaju. Svakako se mora riješiti pitanje željezničke pragmatike. A ni ono ne zadaje velikih poteškoća. Porezni i financijalni poslovi u Hrvatskoj, koji takodjer nijesu autonomni, uzorno funkcioniraju i ne mogu uvidjeti zašto se ne bi mogli i željeznički na isto takav način upravljati.«

Izmedju grofa Khuena i koalicije u biti je već sklopljen aranžman. I da nije došlo do zapleta u medjunarodnoj situaciji, vjerojatno bi već u studenom ili prosincu 1912. bio ukinut komesarijat. Ovako je uveden jedan prelazni režim. Dne 23. XI. — to je kao neka »božićnjica« Hrvatskoj iz Pešte — komesar Cuvaj odlazi na dopust s kojega se više ne će vratiti, a vodstvo uprave u Hrvatskoj i Slavoniji

preuzima dr. Unkelhäuser, ministerijalni savjetnik. Praktički se pristupilo likvidaciji komesarijata.

No ta likvidacija sporo napreduje. Štampa još je uvijek sputana, sve ustavne slobode suspendirane. Bilanca hrvatske politike 1912. mutna je i neaktivna. Politika još je prognana iz uvodnih članaka. Ali zato Matoš u »Obzoru« na staru godinu pokušava stvoriti jedan političko-osjećajni (a osjećajnost bijaše tad jak elemenat politike) obračun s 1912.: »Dok smo mi tu u Hrvatskoj »mislili«, Srbija i Bugarska držeći se svog historijskoga prava, pravili su pravašku, nacionalističku politiku i nacionalistički militarizam.... Slomivši velevlast, naša balkanska braća postaju europska velevlast, dok mi Hrvati, koji smo u štampariji današnjega »Obzora« štampali prvu modernu knjigu bugarsku, osnovali bugarsku državnu štampariju i školovali velik dio bugarske inteligencije prije nekoliko godina — mi Hrvati smo na putu da se školujemo u Sofiji i da zamolimo balkanske vlade za mjesta strahovitoj našoj emigraciji... Ovaj balkanski rat ne bi bio toliko poučan za nas Hrvate, da nije sinteza svih velikih naših političkih koncepcija demokratizma i tradicionalizma, nacionalizma i jugoslavenstva... Da nema te nade, nema uvjerenja, potvrdjenoga evo balkanskom vojskom da je sloboda jača od tiranije, i narod da je stariji od sile i nasilja, zar bi mogli mi Hrvati odbaciti staru 1912. kao sinji teret s uzdahom da je »osim časti sve izgubljeno«.

Prvih deset mjeseci 1913. još uvijek traje u Hrvatskoj političko zatišje. Dogadjaji na Balkanu i austro-srpska kriza paraliziraju sva nastojanja Budimpešte a i koalicije da se dodje do nekoga »modus vivendi«. Polagano traje probudjenje. Prvi markantniji politički dogadjaj opet je novi raskol u stranci prava; pravaška grupa u stalnoj je krizi, više ličnoj nego političkoj. Dne 5. lipnja demisionira kabinet Lukacsev, a istoga dana podnosi i formalnu demisiju kraljevski komesar Cuvaj. Dva dana kasnije Tisza sastavlja

vladu; u njegovom je programu takodjer normaliziranje političkih prilika u Hrvatskoj. Mjesec dana kasnije — medjutim je planuo srpsko-bugarski rat. Dne 21. VII. biva kraljevskim komesarom imenovan dr. Ivo barun Skerlecz s misijom da pospješi likvidaciju komesarijata .

Uskoro opet ta akcija ugarske vlade za aranžmanom s hrvatsko-srpskom koalicijom dobiva jedan udarac. Na rodjendan Franje Josipa, prigodom izlaska iz prvostolne crkve Stjepan Dojčić vrši atentat na komesara baruna Skerlecza. Simptom nada sve značajan, koji otkriva, kako je velika distanca nastala izmedju političkih predstavnika naroda, stranaka i narodnih masa. Istina, Dojčić nije imao nikakvih sudrugova u Hrvatskoj; došao je iz Amerike, gdje je bio radnik, specijalno zato u Hrvatsku da izvrši atentat, ne na Skerlecza, osobno, kako je sam izjavio na sudskoj raspravi, nego na kraljevskoga komesara. Ali Dojčićev atentat dokaz je kako su jak odjek imale prilike u Hrvatskoj na sve Hrvate, čak i one u dalekoj Americi. »Ne žalim čina, rekao je Dojčić na sudskoj raspravi, jer iza mene stoji još pet hiljada Hrvata u Americij, koji će moj primjer slijediti!«

Dojčićeva gesta i njegove riječi iz historijske perspektive djeluju kao potez pod dugim starim računom; oni su krajnja točka jedne desetljetne evolucije u narodnom doživljavanju politike. Bez rezultata ostala je čista politika oportunizma, bez rezultata ostali su pokušaji parlamentarnoga riješenja hrvatskoga pitanja u monarhiji; politika, područje djelatnosti tek jednoga postotka cjelokupnoga pučanstva postepeno postaje domenom šireg, ali još uvijek u omjeru prema narodnoj skupnosti malenog foruma inteligencije; ali nijedna od tih društvenih grupa nije svojom politikom donijela pozitivnih rezultata. Konačno prelazi politička akcija na eksponente masa. Zatajile su sve metode, sve taktike. I sad su došli

NIKOLA PL. TOMAŠIĆ
ban od 1910. do 1912.

FRAN SUPILO

KLUB STRANKE PRAVA U DALMATINSKOM SABORU 1902.
S lijeva na desno sjede: dr. I. Majstorović, don N. Ribičić, dr. Ante Trumbić, don Jure Biankini, dr. Roko Arneri, V. Perić, stoje: don Ivo Prodan, dr. J. Bakota, dr. J. Smodlaka, dr. Marović i dr. P. Ruzević.

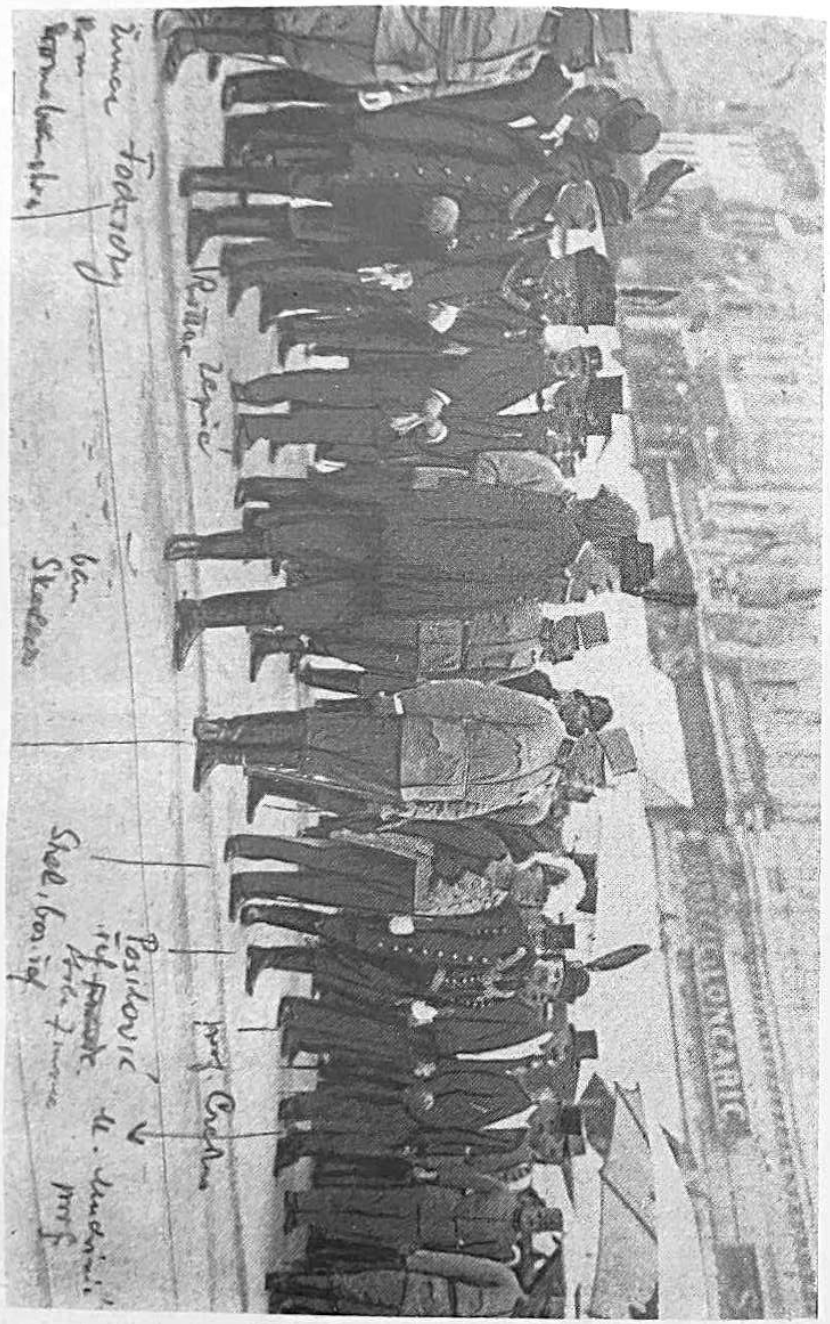

BAN Dr. SKERLECZ I GENERAL REHMEN
na paradi za vrijeme rata u Zagrebu

Jukići, Dojčići, Schäferi, da revolucionarnim aktima pokrenu političko zbivanje.

Tek 17. studenoga dolazi do formalnih pregovora izmedju koalicije i ugarskoga premiera grofa Tisze. Dne 21. XI. sklopljen je sporazum izmedju koalicije i Tisze za ukidanje komesarijata; 29. XI. komesarijat je ukinut, a 1. XII. 1913. dotadanji komesar imenovan je banom. Uvjet koalicije za sporazum bijaše raspis novih izbora i ukidanje pragmatike. Izbori su raspisani za 16. i 17. XII. a još 7. XII. ukinuta je pragmatika. »Obzor« je najpreciznije definirao novu situaciju: nova situacija značila je povratak na 1906., nova situacija bijaše pobjeda pasivnoga otpora.

Izbori su donijeli veliku pobjedu koalicije. Značajka je medjutim te izborne pobjede koalicije da je ona povećala broj svojih mandata na račun narodne stranke, starih unionista; preuzima formalno njezinu baštinu ne samo mandata nego i politike. Dok je na izborima 1911. pod Tomašićem koalicija dobila 28 mandata, na izborima 1913. dobiva 47 mandata, od tih 11 na račun starounionista, 7 na račun pravaša, 3 na račun seljačke stranke, a 1 mandat na račun srpskih radikala. Starounionisti imali su 1911. 21 mandat, sad su izgubili 12 mandata. Izbori su donijeli osjetan gubitak pravašima, što je bila posljedica posljednjega raskola. Dok su kao ujedinjena stranka prava imali 27 mandata, na izborima 1913. dobivaju razdvojeni svega 23 mandata, od tih su dobili milinovci 14 a frankovci 9. Seljačka stranka, koja je 1911. imala 8 mandata, spala je 1913, na 3 mandata. Nezavisni središnji klub porasao je od jednoga mandata na dva. Ostali su bez mandata i srpski radikali kao i socijaliste.

»Ulazeći u politički aranžman, iz kojega rezultira današnji novi sabor, — komentira »Obzor« izborne rezultate, — birala je koalicija od dva zla manje. Grof Tisza ponudio je koaliciji primirje, koje ne obvezuje ni kakve usluge ni ustupke sa strane Hrvatske,

a ona ga prihvatila i time smo se povratili u godinu 1906. Hrvatski izbornici sastavili su novi sabor, koji će se doskora i sastati, izabrat će se delegacija, vjerojatno i regnikolarne deputacije i onda će Hrvatska stajati prema Ugarskoj na r a s k r š ć u. Onda imadu početi pregovori i rasprave glede svih onih gorućih pitanja, glede svih nepravda i bezakonja, što su se diljem toliko godina sa strane Ugarske, a na štetu Hrvatske dogadjale. Hrvatska će dakle konačno moći zakonitim putem da povede borbu protiv madžarskoga presizanja, koje je godine 1906. započelo i svršilo konačno komesarijatom za Hrvatsku, a uzmakom Ugarske glede željezničarske pragmatike. Hrvatska, ako pogledamo ovu prvu fazu ustavnih borba, nije d r ž a v o p r a v n o ništa izgubila, ali nije ništa ni dobila. Borba počinje iz nova... i hrvatski izbornici birali su u novi sabor svoje predstavnike očito sa kategoričkom željom da stupe u borbu...«

Jedan je važan momenat bio osim medjunarodne i unutarnjo-monarhijske situacije, koji je gonio Peštu da likvidira vanustavno stanje. Dne 31. XII. 1913. isticao je rok ugarsko-hrvatske financijske nagodbe, koju je po slovu nagodbe mogao produžiti samo hrvatski sabor. To bijaše glavni razlog popustljivosti i Khuena i Pešte, razlog, koji po mišljenju nekih hrvatskih političara koalicija u svojim pregovorima s grofom Tiszom nije d o v o l j n o iskoristila. Mogla je — a to bijaše mišljenje poglavito Supilovo — dobiti više, a ne samo ukidanje komesarijata i povlačenje pragmatike.

Supilova opozicija protiv politike koalicije nada sve je značajna, koli za upoznavanje njegove ličnosti, toli za nove ideje, koje su sve osjetljivije djelovale u hrvatskom političkom životu; jer ideje Supilove dijeli prvenstveno najnoviji naraštaj, nova nacionalistička omladina, koja je već po pravu temperamenta mladosti mora biti protiv svake politike oportunizma i kompromisa. A Supilovo mišljenje dijelio je i veći postotak naroda nego što bi se to zaključilo

po izbornom rezultatu, koji je donio toliku pobjedu koaliciji; glasovalo se za koaliciju jer radikalni nacionalistički krugovi nijesu imali grupe ni stranke, za koju bi mogli glasovati, a koalicija, pored svih pitanja političke taktike, bila im je ipak još najbliža.

U toj odlučnoj fazi, kad se hrvatska politika, kako reče »Obzor« nakon prosinačkih izbora, primiče r a s k r š ć u, Fran Supilo, vjeran svojem zavjetu nakon istupa iz koalicije, pouzdaje se samo još u najnoviju generaciju. Medjunarodni dogadjaji samo još ojačaše tu njegovu odluku. Supilo 1913. — ćuti se to iz njegovih govora i nastupa — sasvim jasno v i d i šta nosi 1914.

Dne 5. XII. 1913. Supilo je u Beču održao skupštinu s hrvatskom, srpskom i slovenskom omladinom na sveučilištu. Kasnije je ponovio svoj govor na toj skupštini i na sastanku s našim sveučilištarcima u Grazu. Supilov govor stvarno je program jedne nove politike, program aktuelnost kojega zahvaća sve godine naše ratne i poratne politike.

»U politici, — naglasio je Supilo u svom govoru, — prevladavaju u glavnom dvije devize: »Frangor non flector« i »Flector non frangor«. Jedna i druga deviza je dobra, ovisi sve o okolnostima. On sam nije ni za konzekventni oportunizam, ni za bezuvjetni radikalizam, a ni za svoje zavičajne tradicije. Oportunizam i radikalizam iz principa su bolest. — »Frangor non flector« vrijedi ondje gdje se nema mnogo izgubiti, gdje se radi o životu i časti naroda. »Flector non frangor« vrijedi ondje, gdje je narodni opstanak osiguran, i gdje se časomično mogu neke prijepreke obići. — Srbi i Hrvati su jedan narod. Što je to narod? Po čemu se označuje? Po jeziku? Po rasi? Ni jedno ni drugo, nego sve skupa, po čemu se splazmira jedan narod kao cjelina. Medju Srbima i Hrvatima moglo bi biti razlike u ćudi. Srbi kroz 400 godina podniješe najveće muke, ali se sami digoše, stvoriše uz svake zapreke državu, pa kročiv danas nakon sto godina opet orijaškim korakom. Hrvati medjutim padahu iz pogreške u pogrešku. Tko je tome kriv? Govornik drži da je katolička crkva, koja je znala skučiti svaku slobodnu akciju naroda u srednjem vijeku. Bizantinska crkva, do čijih dogma takodjer ništa ne drži, da održi svoje gospodstvo, bila je opreznija i dala je naprotiv narodima crkvenu autonomiju. Eto, danas svi pravoslavni narodi su slobodni, a nijedan

slavenski katolički narod nije. Mi se moramo duševno emancipirati, osloboditi svih dogma, inače nikada ne ćemo prodrijeti sa svojom voljom. — — Uz klerikalizam, ostatak feudalizma tišti naš narod. Demokratizam mora da bude baza svega narodnog rada. Upućuje na primjer Srbije...

Prelazi na najglavnije sadašnje pitanje: naš financijalni odnošaj s Ugarskom. Spomenuv kako je nagodba nastala, kako je ekonomsko-trgovačka strana prepuštena Ugarskoj eksekutivi i legislativi, kako smo godimice prikraćivani barem za 60 milijuna, ističe, kako se mnogi političari, pa i magjaroni podavali iluziji, da se na temelju današnjega odnošaja može doći do financijalne samostalnosti. No to je tražiti kvadraturu kruga. U okviru sadašnjega »status quo« ne može se financijalna samostalnost postići. Mi moramo da preuzmemo eksekutivu i legislativu u financijalnim poslovima i zato ne preostaje nego revizija nagodne. — Mnogi će reći to ne znači računati s okolnostima. Nu eto, mi se nalazimo u položaju, u kojemu je bilo govora u početku, u položaju kad nemamo više šta da izgubimo, kad nam ne može biti gore nego sada. — Ne preostaje dakle nego b o r b a d o s k r a j n o s t i. Imala bi otpočeti nova etapa u teškoj borbi, koja će dugo i dugo trajati, ali ipak ta procedura mora da napokon počne. Šta da se tješimo sa pol miljuna skupljenih sitnim radom u narodu, kad nam se svake godine odnosi 60 do 80 milijuna? Šta bi Srbija bila postigla da se je prije rata obazirala na gubitke? Hrvatska je šaraf u spravi, koji ako ne funkcionira, ne funkcionira ni čitava sprava. Zato obnova financijalne nagodbe znači učvrstiti taj čavao za drugih deset godina. Ta bi se obnova imala obaviti u interesu onih faktora, kojima se žuri, jer uvidjaju da s najnovijim dogadjajima nastaje dan, te se boje, da bi, ako ne drugo, narod u danu mogao progledati. Zato su se oni dali na licitaciju medju ljudima u Hrvatskoj, opet im je to uspjelo. Mi bi se dakle imali vezati na deset godina k r o z k o j i h ć e s e s v a k a k o o d i g r a t i v e l i k i d o g a d j a j i. A medjutim kroz svaki decenij vidimo da narodna snaga opada za 2 posto. — Mi moramo ostati mirno i odgovoriti: Ne, ne, i sto puta ne! Ljudi koji padaju u ovoj borbu, padaju u narod, a njihov primjer oživljava. Oni, koji se boje hrvatskoga ekskluzivizma i srpskog ekskluzivizma, morali su nedavno uvidjeti, kako narodna sila, kad se jednom digne, obara, apsorbira i jedan i drugi ekskluzivizam, za veliku ideju narodnoga jedinstva. I zato nije se bojati za narodnu egsistenciju, dok je ta velika ideja nad njom... Supilo resumira ovako svoju politiku: Naša nacionalna politika mora biti slijedeća: I. nacionalistička; 2. u kulturnom pravcu potpuno slobodoumna, jer je duševno ropstvo najgore ropstvo, a duševna sloboda najbolji uvjet narodnoj emancipaciji. 3. državopravna, sa predvodećim hrvatskim narodom kao većinom u Hrvatskoj, u Bosni za predvodećim srpskim narodnim elementom kao većinom. 4. demokratska u socijalnom pokretu. Deviza je: Frangor non flectur, bar dotle, dok ne dobijemo legislativu i eksekutivu nad svojim novcem. To bi bila — rekao je Supilo omladini — shema za vaš budući politički rad: preuzeti uloge prvih početaka napredne stranke, temeljne misli stranke prava Ante Starčevića i onih, koji govore o svim finalitetima narodne politike«.

Nekadašnji vodja koalicije duboko se razilazi od svojih drugova. On duboko vjeruje da će narednih deset godina donijeti konačnu odluku u pitanju Južnih Slavena; ali ćuti da je sve nepripravno za to veliko doba i p r v i pokušava u formama u kojima je bilo tad moguće izlaziti pred široku javnost, dati barem jedan nacrt toga riješenja.

Koalicija naprotiv računa takodjer s dogadjajima budućnosti, ali ne vjeruje da su tako bliski. Odatle i temeljna razlika izmedju njezine i Supilove politike i u pitanju taktike. Koalicija je za politiku malih kompromisa, politiku oportunizma na etape; Supilova taktika konzekventno vodi k revolucionarnim metodama borbe.

Dne 27. XII. sastaje se sabor. Perioda sabora, koji je izabran na izborima 16. i 17. prosinca 1913., svakako je jedna najburnijih i najtmurnijih u hrvatskoj parlamentarnoj povijesti. Sabor je morao u kratkom roku od tri dana izglasati obnovu financijalne nagodbe. Rok neznatno sitan za pitanje, koje je i po naziranju koalicije bilo najvitalnije pitanje hrvatske politike. U tom se zasjedanju, valjda prvi puta opažaju teški simptomi naličja parlamentarizma, ne u ideji, već u ljudima. Radi produženja financijalne nagodbe dolazi do opstrukcije pravaških stranaka i seljačke stranke. Koalicija bezobzirno krši tu opstrukciju, ne osvrćući se ni najmanje na duh i oblike parlamentarnoga sistema. Koalicija kao vladajuća stranka počinje u saboru primjenjivati metode i trikove madjarskoga parlamentarizma. Traje to kroz cijelu 1914. a kulminira u poništenju mandata Stjepana Radića, premda je ovaj bio jednoglasno izabran od naroda svojega izbornog kotara. Boravak

u Pešti pogubno je djelovao na istaknute ljude koalicije; Tiszin uzor očito je fascinirao mnoge od njih i doveo do toga, da su idejne parole postale samo fasada za primjenu sile; gubi se osjećaj za »fair play«, gubitak manira otkriva prazninu srca i kulture. Ne engleski već Tiszin parlamentarizam udomljuje se u hrvatskom posljednjem saboru. Uostalom u siječnju grof Tisza posjećuje Zagreb i hrvatski sabor gdje ga koalicija dočekuje pljeskom. Kolike razlike izmedju dočeka Tiszinoga i dočeka Banffyjevoga 1895. u Zagrebu! Po prvi — ali i posljednji puta — dočekan je s pljeskom u Hrvatskoj jedan ugarski ministar predsjednik.

Sa svojim postupcima prema opoziciji u saboru, koji se nijesu mnogo razlikovali od metoda khuenovske narodne stranke, a pogotovo pak činjenicom da nije narednih mjeseci donijela ta politika praktičkih političkih rezultata, koalicija mnogo gubi na ugledu. Javnost nije oduševljena ni s riješenjem pragmatike, tim jedinim do sad konkretnim uspjehom politike koalicije. Odiozna stara ustanova o potrebi znanja madžarskoga jezika u službi na željeznicama u Hrvatskoj istina uklonjena je iz samoga zakona, ali je ostala u obrazloženju; u teoriji je nema, ali u praksi još uvijek ostaje na snazi. Onda koaliciji nije uspjelo u njezinim pregovorima s Tiszom iznuditi saziv regnikolarnih deputacija, koje imaju rješavati o povredama nagodbe i raditi na njihovom saniranju; sve ostaje in suspenso, sve ostaje pri starom. Nema ni trajnog sporazuma izmedju koalicije i Tisze ni trajnog mira. I opet dolazi uz to još na dnevni red otvaranje novih madžarskih škola, protiv čemu je koalicija praktički nemoćna. Logično je da uslijed toga i opozicija u saboru, kao i cijela javnost postaju borbeniji, saborske sjednice dobivaju sve nesimpatičniju sliku. U dva se navrata »Obzor« u svojim uvodnicima zaustavlja na tima simptomima, koji svakako znače tešku bolest političke generacije, jednako one na vladi, kao i one u opoziciji.

»Kad smo nedavno istakli, veli »Obzor«, da je hrvatska javnost razočarana, jer je od saborskih govora mnogo više očekivala, prigovorilo nam se da pretjeravamo — jer je sabor skršio (!) opstrukciju, izabrao delegaciju, ukinuo celibat učiteljica. Ne radi se o prosudjivanju saborskih rasprava samo po brzini zakonodavnog rada, nego i o niveau-u saborskih rasprava — a tko vidi, kako se svaki dan, radi užasne lične i stranačke mržnje ne poštedjuje ni pokojne majke političkih protivnika — kako se iznašaju intimne privatne stvari — kako se rasprava gubi u sitnicama i pojedinostima lične naravi i kako baš te upadice pobudjuju najviše zanimanja, onda se zaista ne može reći, da je očekivanje javnosti ispunjeno. Nakon dugogodišnje šutnje mislili smo, da će se baš iz sredine saborske javiti inicijativa za preporodni rad — o kojemu su toliko pojedine stranke govorile i narodu obećavale — a kad tamo razvija se debata, da li se zast. Modrušan kao načelnik smije voziti gradskim automobilom ili ne smije...«

Bezidejnost prevladjuje, politika se pretvara čisto u taktičku igru. Ljudi sabora 1914. prečuli su Supilove riječi da se nalazimo na domaku desetljeća, »kroz kojih će se svakako odigrati veliki događjaji...«

U sparnoj sitničavoj atmosferi protekla je adresna debata. Onda 3. III. 1914. prasnula je bomba. »Obzor« javlja da je peštanska vlada spremila zakon o izvlastbi morske obale. Kao i za vrijeme pragmatike, koalicija je zaskočena — nije imala tako reći ni pojma šta se sprema.

Cijela hrvatska javnost je planula ogorčenjem. Koalicija, premda još ne znajući ni sam tekst zakonske osnove mnije da joj je dužnost a priori braniti osnovu. Optužuje opoziciju i nezavisnu štampu da želi samo napakostiti koaliciji s tom svojom hajkom protiv zakonske osnove o izvlastbi morske obale. A osnova je zaista teška i sudbonosna za

budućnost jednako kao i pragmatika, radi koje je koalicija 1906. s onoliko elana išla u borbu.

Prvo i prvo ta nova zakonska osnova opet nije bila u skladu s nagodbom, jer zajednički sabor uopće nije vlastan donijeti bilo kakav izvlastbeni zakon za Hrvatsku i Slavoniju. Po novom zakonu sva prava na morskoj obali imala bi bila pripasti ugarskom ministarstvu trgovine. Ugarski ministar trgovine mogao bi po toj zakonskoj osnovi »za pomorske svrhe«, a to je vrlo rastezljiv pojam, — kako je to naglasio »Obzor« u svom uvodniku od 6. III. — upotrebiti kojigod dio obale mu se svidi, mogao bi izvlastiti svakoga pojedinca, svaku općinu, svako kupalište. Prema novom zakonu imala je pomorska oblast kao organ ministra trgovine uopće odrediti pojam šta je to morska obala, bez obzira da je taj pojam odredjen medjunarodnim pomorskim pravom. »Ako će Madžarima konvenirati«, veli »Obzor«, »oni će izvlastiti deset metara, ali i pol kilometra morske obale...« Na ovaj način mogu Madžari najljepše i najbolje točke Hrv. Primorja izvlastiti u pomorske svrhe... Ugarska pomorska oblast bit će na našem hrvatskom teritoriju gospodar situacije i to ne samo na žalu od dva tri metra, nego prema njihovoj gospodskoj uvidjavnosti...«

Taj novi madžarski atentat izazvao je revolt prvenstveno u Hrvatskom Primorju i medju omladinom. Počinje, kao i 1903., skupštinski pokret. Na Sušaku se saziva velika protestna skupština, koju se najprije zabranilo, a onda u posljednjem času ipak dopustilo. Od koalicije došli su na skupštinu dr. Rošić i dr. Bogoslav Mažuranić. Zastupnici koalicije dočekani su — prvi puta otkako koalicija postoji — medju svojim izbornicima s bučnim demonstracijama. Ipak su govorili — ali govorili takodjer protiv zakonske osnove o izvlastbi morske obale! Situacija je napeta, sve pokazuje da su točne Radićeve riječi da će pol milijuna Hrvata Hrvatskoga Primorja makar silom spriječiti provedbu toga zakona...

Rat je u stvari osujetio madžarski prepad na obale Hrvatskoga Primorja. Medjutim koalicija, koja je računala očito da će svojom taktikom kompromisa postići parlamentariziranje vlade baruna Skerlecza (što joj medjutim nije uspjelo), zadala je time težak udarac svom prestižu poglavito u nacionalističkim krugovima i u omladini. Sam beogradski »Piemont« prigodom jedne polemike sa zagrebačkim koalicionaškim »Srbobranom« dolazi do konstatacija: »Mi smo se na ovo osvrnuli da pokažemo kako pojedini srpski listovi u Austro-Ugarskoj, kad po sili prilika moraju da brane jednu vladu, da se oni njoj stavljaju u službu, gubeći svaki obzir i prema logici i prema nacionalnim osećanjima«.

25. V. uapsio je u zagrebačkom kazalištu tadanji redarstveni komesar dr. Janko Bedeković omladinca Vladimira Schäfera, kod kojega je pronadjen jedan revolver. Redarstvo je tvrdilo, da je Schäfer namjeravao izvesti atentat na bana. Proces je obavljen u prvim mjesecima rata u posebnoj onoj atmosferi; iz toka procesa još uvijek se jasno ne razabire, je li doista Schäfer namjeravao izvesti atentat, ili je pak njegovo uapšenje samo djelo prerevne policije, kako je tad općenito tvrdila javnost. Svakako slučaj Schäfer bio je nov kamen kušnje za politiku hrvatsko-srpske koalicije, i za njezin odnos prema nacionalističkoj omladini. Radi slučaja Schäfer izašao je u »Pokretu« vehementan napadaj na cijelu omladinu. »Pokret« je doslovce napisao:

»Bez ikakve individualne krivnje imao je ban da bude napadnut možda kao predstavnik državnog stanja naše zemlje. Kad bi i jedan samo član naše omladine držao, da se na taj način može izvesti ikakva poboljšica u tom državopravnom stanju, onda bi to trebalo najdublje požaliti, jer zaista ne bi bilo moguće zamisliti veće zablude. Današnje državopravno stanje naše domovine ima svoje uzroke, koji se ne daju pogadjati revolverom. To je politička, kulturna, ekonomska snaga naroda, jačina narodne svijesti, intenzivnost i promišljenost narodnoga rada. Nikakvi, ni koliko uzburkani narodni osjećaji ne mogu izvesti ništa koristno za narod bez ovih faktora. I tu

nažalost vidimo, da je naša omladina sašla na upravo sudbonosne stranputice. Dok ju je s jedne strane zahvatio val neodredjene nacionalne svijesti, razdijeljene u gotovo bezbroj nijansa sa mnogo fraza, s druge se strane velik dio omladine bavi isključivo — športom. Spremanja za stvaranje uslova narodnoga političkog života vidimo u naše omladine vrlo malo. Jedan samo mali dio bavi se prosvjetnim radom u narodu, ili narodno-obranbenim radom ili studijem ekonomskih, socijalnih i kulturnih problema — izvan granica škripata. Pa kako se cjelokupno hrvatstvo nalazi danas u teškoj unutarnjoj krizi, rekli bismo gotovo u nekoj dekadansi, to se pomanjkanje ovakovoga zdravog posmatranja djelovanja u omladini tim teže opaža«.

»Obzor« je medju prvima reagirao na takvo generaliziranje suda nad omladinom i nad hrvatstvom. »Kriza je u koaliciji i njezinom vodstvu«, dodaje »Obzor«, »a ne u narodu... Krivnjom koalicije preći će vodstvo i težište naše narodne politike iz Zagreba i Banovine u Dalmaciju i na naš narod u Bosni i Istri, u Dalmaciji i Hrvatskoj slijedit će savjet i pobudu onih mirnih i prokušanih političara istarskih i dalmatinskih, koji nisu kao trstika na vjetru, koji ne teže za mandatima i titulama, nego znadu svoj put imajući narodne ciljeve pred očima. Posvema je razumljivo, da će to i omladina uvidjeti...« Istup koalicije protiv omladine imao je jak uticaj na ovu. Omladina ide odsele sasvim svojim putem. Sam taj sukob omladine i koalicije objašnjuje mnoge pojave budućnosti; objašnjuje u prvom redu neznatan broj hrvatskih parlamentarnih predstavnika u emigraciji, u radu Jugoslavenskoga odbora; s druge strane dijagnoza koalicije, odnosno »Pokreta« o vrednotama omladine, bila je totalno kriva: ta generacija od 1914. pokazala je u ratu na djelu svoj idealizam i vjernost načelima. Hrvatsko-srpska koalicija rapidnom svojom političkom evolucijom u prvoj polovici 1914., zaista je, kako je »Obzor« konstatirao u lipnju 1914., premda je imala u hrvatskom saboru najveći broj mandata, prestala biti reprezentantom raspoloženja i težnja Hrvatske. Ni banovina, ni Dalmacija, ni Istra ne odobravaju politiku koalicije.

Za 27./28. lipnja 1914. bijaše zakazan dolazak Hrvata s Rijeke u Zagreb. Cijeli grad bijaše okićen zastavama. Posjet riječkih Hrvata bijaše u prvom redu jedna narodna politička manifestacija.

28. lipnja dan je sarajevskoga atentata. Počinje sasvim novo poglavlje hrvatske politike.

HRVATSKA POLITIKA U SVJETSKOM RATU 1914—1918

Proglašenjem rata, proglašenjem iznimnoga stanja u Hrvatskoj i Slavoniji, kao u cijeloj ostaloj habsburškoj monarhiji, mahom je presječen cio politički život. U javnom zbivanju postaje odlučna volja vojničkih vlasti. Konfidenti i denuncijanti rade punom parom. Kod »Kommandierendera« generala Rhemena usredotočen je posebni politički »crni kabinet«.

Odmah u prvim tjednima rata niz istaknutih političara i pristaša hrvatsko-srpske koalicije dijelom je uapšen, dijelom interniran ili stavljen pod pasku, kao braća Pribićevići, dr. Srdjan Budisavljević, dr. Gjuro Šurmin, dr. Ivan Lorković, dr. Dušan Popović, Većeslav Wilder i drugi. Žarište hrvatske političke aktivnosti prenosi se u inozemstvo, gdje su se u času proglašenja rata zatekli u Italiji Ivan Meštrović, Frano Supilo, braća Gazzari, dr. Ante Trumbić, dr. Miće Mičić i dr. Hinko Hinković. Emigracija odsele postaje odlučnim nosiocem hrvatskih političkih nastojanja.

Prvih osam mjeseci rata, sve tamo do travnja 1915., u Hrvatskoj i Slavoniji traje prikriveni dvoboj izmedju vojničkih i civilnih vlasti. Vlada bana baruna dr. Skerlecza — treba priznati — odlučno je pobijala presizanje vojničkih krugova na upravno područje; zasluga je dr. Skerlecza da diktatura »Corpskomande« u Zagrebu nije nikad mogla doći do potpunog izražaja. Postepeno je civilnoj vlasti uspjelo čak i osloboditi pojedine političare iz internacije.

Povezanost Hrvatske i Slavonije s Ugarskom jamačno je za vrijeme rata pružila jedine realne probitke hrvatskoj politici, direktno i indirektno. Indirektno time što je porast madžarskoga šovenstva podsticao narodnu svijest u Hrvatskoj da niti jedan

časak ne malakše u svojoj borbenosti, a direktno time što je uz Ugarsku, koja je sve jasnije naglašavala svoj zasebni položaj u habsburškoj monarhiji i Hrvatska uživala neka beneficija tih nastojanja.

U prvim mjesecima rata pod pritiskom ruskih navala u Karpatima, kad su ruske čete već dobrano prodrle na madžarski teritorij, javljaju se u Ugarskoj sve jače težnje da se naglasi zasebnost Ugarske u monarkiji. Ugarska vlada i javnost suglasne su u težnjama emancipacije od Beča, koji, pozivajući se na potrebu jedinstva vodstva za vrijeme rata, vlada kroz prvo ratno razdoblje tako reći diktatorski. A kad se pak zaoštrio spor Austro-Ugarske s Italijom, ugarska politička javnost traži za Ugarsku čim djelatniji i čim vidljiviji uticaj Ugarske na političko vodstvo. Tako dolazi u travnju 1915. do prvog ratnog sastanka zajedničkoga sabora u Budimpešti. Što pak pripada jednom dijelu zemalja krune Sv. Stjepana, ne može se uskratiti niti drugome; vjerojatno je medjutim da do sastanka hrvatskoga sabora ne bi bilo tako skoro ni došlo da nije medjutim buknuo rat s Italijom. Na političke pretenzije Italije na istočnu stranu Jadrana mogao je dati odgovor, koji će politički nešto značiti, samo hrvatski sabor. Tri nedjelje nakon talijanske objave rata sastaje se 14. lipnja 1915. hrvatski sabor na svoje prvo ratno zasjedanje.

To prvo ratno zasjedanje hrvatskoga sabora u Zagrebu jamačno je najvažnije i najznačajnije od cijeloga saborskog rada za vrijeme rata. Na tom je zasjedanju dana intonacija cijeloj hrvatskoj politici za vrijeme rata. Nakon neizvjesnosti u prvim ratnim mjesecima hrvatski sabor u proljeću 1915. otkriva i naglasuje ratne ciljeve hrvatske politike. Krepko je naglašeno da se radi o egzistenciji Južnih Slavena i da se traži ujedinjenje i samouprava Južnih Slavena (riječ »samoodredjenje« nije u te dane još unešena u političku terminologiju; donijet će je tek kasnije ruska revolucija i Wilson). Značajno je da su toj deklaratornoj sjednici hrvatskoga sabora prisustvo-

vali i delegati istarskoga sabora dr. Laginja i Spinčić te delegati dalmatinskoga sabora Ivanišević i Dulibić, sve sami pravaši. Politika hrvatskog sabora time prelazi granice trojednice. Pravaška politika nakon dugih godina krize već se u te dane evoluira i afirmira; pravaštvo u opoziciji postaje nosiocem ideologije hrvatske ratne politike, daje sve do 1918. svu političku inicijativu. Hrvatsko-srpska koalicija sve izrazitije postaje guvernementalna stranka sa ciljem čuvanja i opreznog postepenog proširivanja već postignutih pozicija. Pravaške stranke i koalicija — gledane danas iz historijske perspektive, bez obzira na pojedine taktičke poteze — upotpunjuju se; zamah, koji su dale pravaške stranke hrvatskom političkom životu jamačno ne bi mogao biti tako snažan i relativno slobodan, da koalicija svojom guvernemantalnošću nije čuvala političko zaledje.

Na prvom svom ratnom zasjedanju hrvatski je sabor jedinstven u svojim izjavama. Ogromna većina sabora pozdravlja i prihvaća izjavu prvoga potpredsjednika sabora dr. Pere Magdića, koji prije početka saborskoga rada naglasuje »neprekidan i stalni zahtjev za narodnim ujedinjenjem u jedno jedinstveno svoje državno tijelo na osnovu narodnog načela, te pozitivnog i historijskoga državnog prava, da se tako omogući s l o b o d a n razvoj narodnog političkog i prosvjetnog i gospodarskog života hrvatskoga naroda«.

Na drugoj sjednici sabora od 16. lipnja manifestacija od dan prije proširena je govorom Stjepana Radića, govorom, koji sabor prima na znanje kao deklaratoran ponovno ogromnom većinom i odobravanjem. Radić u svom govoru još jednom podcrtava kao zahtjev narodne politike sveukupnosti naših zemalja i — hrvatski karakter Dalmacije i Jadranskoga mora. Iz govora Radićevoga vidi se da je hrvatska politička javnost znala već za londonski ugovor, za antantino odobrenje talijanskih pretenzija na naše krajeve — i sabor kao predstavnik naroda daje svoj

odgovor. Prisutnost istarskih i dalmatinskih zastupnika daje jedinstveni značaj toj manifestaciji. Tjedan dana kasnije, iz jednoga članka »Frankfurter Zeitunga«, koji prenosi »Obzor« i najšira javnost saznaje za akciju hrvatske emigracije. Odsele će hrvatska politika u domovini nastojati čim više uskladiti svoja nastojanja s radom emigracije...

Prvi koraci političke emigracije vezani su uz ličnost Ivana Meštrovića.

Kao što je Supilo slutio, tako je Meštrović već 1913. vjerovao u neminovnost rata, i to, kako navodi historičarka dr. Milada Pavlova u svojem djelu »Jugoslavenski odbor«, pod uticajem Nikole Pašića. Te godine, kad je Pašić stigao drugi puta iz Rusije, bio je Meštrović u Beogradu. Od Pašića je Meštrović stekao uvjerenje da Njemačka i Austro-Ugarska ne će čekati da se Rusija naoruža, već će same izazvati rat. Sve je te informacije Meštrović povjerio dr. Lorkoviću, Supilu i dr. Trumbiću.

»Već tu se govorilo«, bilježi Milada Pavlova, »o akciji u inozemstvu i čini se da je u tim razgovorima nikla uopće prvi puta ideja da se podje u inozemstvo«. »Dr. Trumbić«, veli dalje Milada Pavlova, »na pr. nije bio iza atentata uvjeren da mora doći do rata. On nije mislio da će rat baš tad planuti. U uvjerenju, da će monarhija, ako navali na Srbiju, izazvati Rusiju, i videći, da je monarhija u teškom unutrašnjem položaju, držao je, da se ne će usuditi da izazove tu konflagraciju. Zasluga je nekih njegovih znanaca, što su ga uvjerili da će do rata doći, i što je otišao preko granice. Bio je to osobito Ivan Meštrović, koji je 15. srpnja prispio u Split da tu priredi izložbu svojih umjetničkih radova; on je svojim uticajem mnogo djelovao, da je Trumbić otišao u inozemstvo«.

Prvih dana kolovoza slučajno se nadjoše u Mletcima prvi emigranti. Tu je bio Supilo, koji se sklonio u Italiju sa svog putovanja po Južnom Tirolu (kao i svake godine, tako se i 1914. zanimao vrlo za tamošnje mjere austrijskoga vojnog vodstva i za ljetne vojne vježbe austro-ugarske vojske), tu je došao dr. Trumbić, onda braća Gazzari iz Šibenika, dr. Miće

Mičić, a iz Zagreba pak je stigao član hrvatsko-srpske koalicije dr. Hinković. Meštrović se nalazio tad u Rimu — on je pozvao sve emigrante u Rim. U to vrijeme Pepino Garibaldi počeo je u Nizzi organizirati talijanske dobrovoljce, svakako sa znanjem talijanske vlade; pročulo se da Garibaldi namjerava sa svojim dobrovoljcima poduzeti napad na Boku. U onim uzbudljivim danima nije se mnogo ocjenjivalo, da li je taj napad uopće izvediv. Te glasine su pogotovo učinile jak dojam na srpskoga poslanika u Rimu Ljubu Mihajlovića. Mihajlović je da suzbije talijanske pretenzije, tako jako naglašene Garibaldijevom akcijom, stao tražiti vezu s emigracijom iz Austro-Ugarske, koja bijaše takodjer uzbudjena. Zaključeno je da se povede protuakcija protiv talijanskih zahtjeva i odlučeno je još u Mletcima da se pošalje netko u Francusku, u Bordeaux, gdje se tad nalazila francuska vlada, i da tu pokuša stupiti u vezu s francuskim mjerodavnim faktorima. Za tu misiju, odabran je Supilo, kako veli Pavlova »zbog njegovih priznatih diplomatskih sposobnosti i radi imena, koje je stekao u Francuskoj i Engleskoj za ere riječke rezolucije.« U Mletcima je skupljen i prvi financijski iznos za vodjenje jugoslavenske akcije u inostranstvu. Prvih pet hiljada franaka posudio je Remigio Gazzari. Prije polaska u Francusku Supilo se svratio u Rim. Tu je našao dopisnicu Mr. Wickhama Steeda, koji je njega i Trumbića pozivao u London i upozoravao da je ondje odlučno središte saveznika.

U Rimu su Meštrović, Supilo i Trumbić posredovanjem Ljube Mihajlovića primljeni 28. i 29. rujna 1914. u audijenciju kod francuskog, ruskog i engleskog poslanika. To je prvi diplomatski korak emigracije. Cilj toga koraka bijaše obavijestiti predstavnike antante o slavenskom karakteru Gorice, Trsta, Istre i Dalmacije, kao i o neosnovanosti talijanskih aspiracija na te zemlje, a naročito da se opomenu na oprez pred Italijom. Ti su prvi posjeti vodja emigracije kod savezničkih diplomata otkrili sve velike i

JUGOSLAVENSKI ODBOR U PARIZU 1916.

Gornji red s lijeva na desno: dr. Niko Županić, Ćiro Kamenarović, dr. Milan Srškić, dr. Nikola Stojanović, dr. Franko Potočnjak, Jovo Banjanin, Fran Supilo, Dušan Vasiljević
Donji red s lijeva na desno: dr. Julije Gazzari, Pavle Popović, Ivo de Giulli, dr. Bogumil Vošnjak, dr. Ante Trumbić, dr. Hinko Hinković, Ivan Meštrović, dr. Josip Jedlowski

SASTAVLJAČI KRFSKE DEKLARACIJE

Gornji red s lijeva na desno: Vošnjak, Trinajstić, Potočnjak, Ninčić, Marinković, Gjuričić, Drašković. Donji red: Vasiljević, Hinković, Trumbić, Pašić, Nikolić, Protić, Davidović

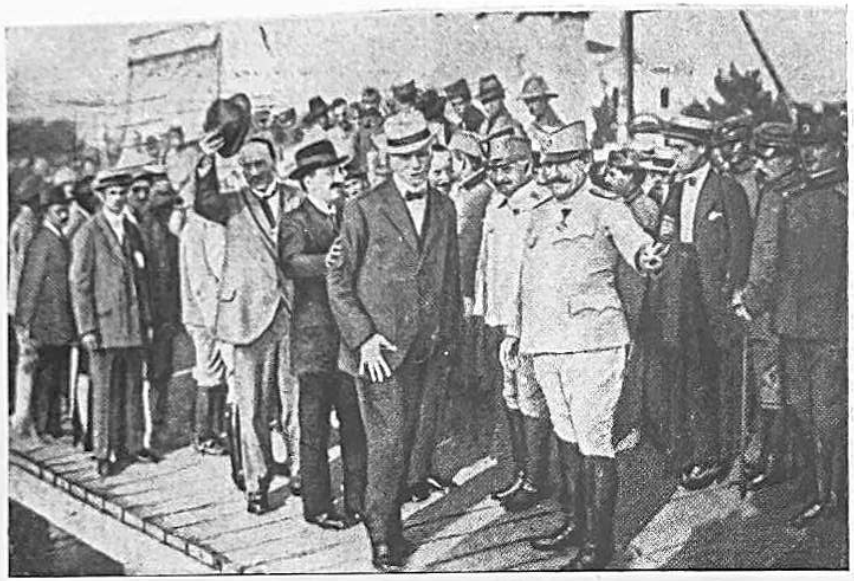

DOLAZAK Dr. ANTE TRUMBIĆA NA KRF

GRUPA DOBROVOLJACA U RUSKOJ VOJSCI

neslućene poteškoće, koje čekaju emigrante. Mahom izbiše sve zapletenosti interesa pojedinih savezničkih država. Poklisar Francuske Barrère primio je trojstvo emigracije udvorno ali neobično hladno. Poznavao je od njih samo Meštrovića po njegovom renomeu umjetnika još od njegove izložbe u Rimu 1911. Barrèru bijaše glavna misija predobiti Italiju za rat na strani Francuske; tom cilju bijaše spreman žrtvovati sve. Barrère je šuteći saslušao razlaganja, na koncu zahvalio im na trudu, preporučio diskreciju i obećao o svemu obavijestiti svoju vladu. Interes je pokazao samo za prilike u austrijskoj floti i za stanje austrijske obale. »Bio je skoro i naivan, tako, veli Milada Paulova, da je pitao gdje su postavljene mine i što emigranti znaju o nekoj uniji slavenskih mornara, koji su imali uništiti austrijsku flotu. Napokon je požalio, što Srbija ne može da pošalje 200.000 vojnika da s kopna zauzmu Polu i Boku, jer da se s mora ne da ništa učiniti(!)«.

Sutradan su vodje emigracije primljeni kod ruskoga i britanskog poklisara.

»Anatol Krupenski, veli Paulova, bio je obična pojava čovjeka bez inteligencije i posve neupućen u različite probleme, koji su se s ratom pojavili, a pogotovo je bio neupućen u prilike jugoslavenskih zemalja... Krupenskij se kasnije žalosno istakao time, što je poslije te posjete ponudio u ime ruskoga cara talijanskoj vladi, da će Rusija pustiti na slobodu i uputiti u Italiju sve dotadašnje austrijske zarobljenike talijanske narodnosti iz Trsta, Istre i Dalmacije za dokaz da su te zemlje talijanske... Krupenskij je šuteći saslušao razlaganje svojih posjetilaca, ali ne spokojno kao Barrère, nego nemirno kao da sjedi na iglama. Očito je bilo, da o svim prilikama i imenima pa i pokrajinama što su ih oni spominjali, nije imao mnogo pojma, pa je najposlije završio konferenciju time, što je priznao, da sve to nije moguće zapamtiti, zamolivši gospodu da mu o svemu što žele napišu memorandum, koji će on poslati u Petrograd! U jednom momentu kao da je oživio i to onda, kada je Supilo kazao da je Jadransko more jedino slavensko more, jer da su Baltičko i Crno more samo zatvorena jezera. Novost ideje prenula je Krupenskoga, ali samo za čas, jer očito nije bio kadar da je shvati. Memorandum nije kasnije bio predan, i to stoga, što je tajnik ambasade Mesojedov poručio,

da ga ne treba, jer da je on sam napravio izvještaj o konferenciji... Lako je shvatljivo kako je to djelovalo na emigrante. Kao svi Slaveni i oni su stupili u rusku ambasadu s oduševljenjem pa i pretpostavkom, da će tu naći utjehe i umirenja i da će čuti, kako Rusija u sudbonosnom času prima njihove opravdane želje... Mjesto svega toga nijesu naišli ni na razumijevanje svoje narodne stvari, a da zlo bude još i gore, niti na zanimanje.«

Sasvim drugojačiji bijaše doček u britanskoj ambasadi. Engleski poklisar Sir Rennel Rodd primio je vodstvo emigranata ne samo ljubezno nego upravo prijateljski, kao da su njegovi stari znanci. On je pokazao odmah ako i ne duboko poznavanje pitanja, koja su imala biti predmet razgovora. Meštrovića je poznavao od rimske izložbe, a Supila po Seton Watsonovoj knjizi o »Jugoslavenskom pitanju«, pa je s njim i najviše razgovarao.

Saslušavši razlaganje deputacije, Rodd je, bilježi Pavlova, istakao, da je Engleska sa svojim saveznicima naglasila princip narodnosti kao jedan od ratnih ciljeva, ali je dosao sa posmijehom, da ni sveci bez potpore nebeske ne mogu ništa i to aludirajući na vojnu slabost Srbije i Crne Gore i na ulaz Italije u rat. Nadodao je da će Srbija i Crna Gora dobiti Bosnu i Hercegovinu i druge zemlje gdje žive Srbi, ali da najprije treba pobijediti. Ušlo se time u razgovor o pojedinim jugoslavenskim žemljama. Supilo se izjavio protiv Hrvatske, reducirane na još manju zemlju od Banovine i nazvao je takvu Hrvatsku novom Albanijom, koja bi služila kao sredstvo za intrige i kombinacije. Osim svega toga u toj se audijenciji dogodilo još nešto, po čemu su emigranti shvatili, da treba povećati broj svojih članova i to naročito iz Hrvatske. Sir Rennel Rodd, slušajući razgovore trojice Hrvata iz Dalmacije o Jugoslaviji i protiv zasebne Hrvatske, primijeti, da su sva trojica Dalmatinci, pa zapita, što misle ljudi u Hrvatskoj. Bilo je očito da je time htio reći, da bi trebalo da dodju i narodni predstavnici iz Hrvatske... To su učesnici shvatili kao mig, da bi trebalo pomnožiti redove emigranata ljudima iz Banovine i Slovenačke«.

Kasnije je i učinjen pokušaj u tom pravcu, ali bez uspjeha; pojedinci iz hrvatsko-srpske koalicije, parlamentarnog predstavničtva Hrvatske i Slavonije, na koje se prvenstveno apeliralo, nijesu se mogli odlučiti poći u emigraciju, vjerojatno se bojeći da bi njihovim odlaskom, odnosno bijegom, postao ugrožen položaj koalicije vis-à-vis ugarskoj vladi.

1. listopada 1914. Supilo odlazi u Bordeaux. Tu je srpski poslanik dr. Vesnić upoznao Supila s ruskim poklisarom. Povjesničarka Jugoslavenskoga Odbora dr. Paulova požalila je u svojoj knjizi što o Supilovima razgovorima s Izvolskim »teško da će se naći dokumentiran historijski materijal«. No, uporedo s izdanjem njezine knjige objavljena je i Izvolskijeva korespondencija u svjetskom ratu (Iswolski im Weltkriege. Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis aus den Jahren 1914.—1917. Neue Dokumente aus dem Geheimakten der russischen Staatsarchiven. Im Auftrage des Deutschen Auswärtigen Amtes nebst einem Kommentar von Friedrich Stieve, Berlin 1925.), po kojoj je moguće u detalje rekonstruirati Supilovu djelatnost u Bordeauxu, djelatnost, koja je stvarno prvi uspjeh emigrantske akcije.

Supilo je zaista fascinirao Izvolskoga, predobio sasvim za ideje emigracije; vidi se to iz Izvolskijevih depeša i pisama Sazonovu, ruskom ministru vanjskih posala. Ali Supilo nije ograničio svoju akciju samo na Izvolskoga, uspijeva mu uspostaviti i direktne veze sa članovima francuske vlade. Kao i kasnije u Londonu i Petrogradu Supilo nastoji izbjegavati posrednike, uspostavlja direktan kontakt s uticajnim članovima savezničkih vlada, koji ga bez rezerva uvijek primaju. U svojem brzojavu br. 497. od 13. listopada Izvolski već javlja Sazonovu:

»... Nastojim da priširim misao jedne jedinstvene i jake srpsko-hrvatske države uključivo Istre i Dalmacije kao potrebnu protutežu Italiji, Madžarskoj i Rumunjskoj. U tu svrhu predstavio sam Delcasséu ovamo prispjeloga srpsko-hrvatskog političara, bivšeg zastupnika u ugarskoj zastopničkoj kući Supila, vatrenog pobornika ove misli...«. U pismu pak od 14. XII. 1914. Izvolski piše medju ostalim Sazonovu: »... U svom telegramu od 13. X. o. g. pod br. 498 izrazio sam mišljenje, da bi bilo poželjno pravovremeno raspraviti pitanje sudbine Austro-Ugarske monarhije i naročito buduće formacije srpske ili moguće srpsko-hrvatske kraljevine i protumačiti to francuskoj

vladi. Vama je već poznato da sam predstavio g. Delcasséu u Bordeaux stiglog poznatog hrvatskog političara g. Supila, koji je s njim kao i s nekim drugim francuskim ministrima vodio duge razgovore. G. Supilo se začudio kod francuskih državnika pamanjkanju jasnih predodžaba i točnih činjenica glede pitanja koja se tiču slavenskoga pučanstva u habsburškoj monarhiji. Mogao se je na pr. o tome osvjedočiti da većina Francuza smatra Dalmaciju i Istru talijanskim zemljama...«

U Bordeauxu je Supilo izradio za Izvolskoga, a jamačno i za članove francuske vlade četiri spomenice. Za rusku vladu osim toga je izradio dvije spomenice i bivši ruski konzul na Rijeci Salviatti, koji se tad nalazio u Bordeauxu kod ruskog poklisarstva. Čini se medjutim da je Supilo bio i kod spomenica Salviattijevih stvarno autor, odnosno inspirator.

Supilove spomenice vanredno su precizne i politički relevantne, a vanredno značajne i za upoznavanje Supila kao političara. U tim spomenicama Supilo ne razlaže samo etnografske granice Južnih Slavena, njihovu političku i kulturnu prošlast, do u najsitnije detalje, nego se bavi i položajem buduće države u medjunarodnoj politici. Posebna spomenica rspravlja o ekonomskim mogućnostima nove države, ali ne hipotetički, već na temelju dotadanjih budgetskih podataka pojedinih krajeva Južnih Slavena, bavi se trgovinskom politikom buduće države, posvećujući naročitu pažnju maritimnom položaju njezinom; iznosi dapače projekt uredjenja trgovačkog tranzita buduće male Madžarske preko područja nove slavenske države na Jadran. Dotiče se takodjer, premda sasvim diskretno i pitanja imena i unutarnjeg uredjenja buduće države. Mišljenja, koja Supilo nije mogao dati u svojim spomenicama, nalazimo u spomenicama bivšega ruskog konzula na Rijeci Salviattija.

Ne stoji dakle tvrdnja dr. Pavlove da je to prvo Supilovo putovanje »svršilo bez uspjeha«. Autorica »Jugoslavenskog odbora« bila je nepotpuno informirana; dokumenti Stieveove zbirke dokazuju upravo protivno — Supilova akcija u Bordeauxu prvi je diplomatsko-propagandistički uspjeh emigracije.

Nakon sastanka s Izvolskim i francuskim ministrima Supilo odlazi 13. X. 1914. u London gdje se sastaje sa Steedom i Seton-Watsonom. Nakon malog skoka u Firenzu gdje konferira s dr. Trumbićem, dr. Nikolom Stojanovićem i Dušanom Vasiljevićem Supilo se vraća u London, gdje posredovanjem Steeda i Seton-Watsona nalazi već otvorena vrata u politički svijet. U studenom prima Supila najprije Mr. Clark, a onda sam britanski premier Mr. Asquith — koji ga zadržava na ručku; nakon ručka u intimnom razgovoru razložio je Supilo britanskom premieru jugoslavensko pitanje.

»Govoreći o pojedinim jugoslavenskim provincijama, — pripovijeda dr. Pavlova u svom djelu, — pomagao se Supilo nacrtom, crtajući njihovu mapu. Tada Asquith uzme Supilu olovku i povuče na njegovu nacrtu liniju, kojom je on u glavnom otkinuo od prilike ono, što je kasnije obuhvatio londonski pakt, a onda stavi Supilu pitanje: da li bi to bilo teško i bolno, ako bi Italija tražila te krajeve. Te riječi značile su u istinu katastrofu...«

Supilo je reagirao i nastojao da razloži domašaj toga čina, kojim bi Jugoslavija bila lišena Primorja. Rekao je da bi to značilo: zarezati u živo meso jugoslavenskoga naroda. Upozorravao je, kako je Jugoslaviji bezuvjetno potrebno more, kako je s te strane važna i znatna Dalmacija, isticao je ekonomsku pozadinu cijeloga pitanja i molio je Asquitha, da se Engleska zauzme za te jugoslavenske zemlje...«

Vidoviti Supilo jamačno je toga dana studenoga 1914. u Londonu naslutio što se sprema. Pohitio je smjesta da sve učini da to osujeti. Narednih šest mjeseci njegove djelatnosti posvećeno je isključivo radu za razbijanje londonskoga ugovora. Supilo ulazi u borbu sa čitavom antantinom diplomacijom.

Iz Londona žuri se u Rim gdje obavještava svoje drugove. Šteta je što nijesu do sad još poznate potankosti toga njegovog referata, kao ni detalji stvorenih odluka. U Rimu su tad emigranti bili zaokupljeni svojim formalnim organiziranjem jer su medjutim pristigli daljnji bjegunci iz Austro-Ugarske, kao De Giuli, dr. Potočnjak, dr. Leontić, dr. Jedlowski; zna se da

je odlučeno da Supilo podje u Niš da upozna srpsku vladu, odnosno Pašića s novom opasnošću.

U siječnju 1915. Supilo je u Nišu. Primili su ga u audijenciju Nj. Vis. Prijestolonasljednik Aleksandar i premier Nikola Pašić.

»U historiji jugoslavenskoga ujedinjenja, veli dr. Paulova, dolazi tako možda do jednoga od najznatnijih momenata. Taj je momenat odlučivao u budućnosti o pravcu, kojim će jugoslavenska država poći prema svojoj unutrašnjoj unifikaciji. Sve do toga doba radili su Jugoslaveni iz Austro-Ugarske, političke stranke i narod kod kuće, i emigracija u inostranstvu, i Srbi u Srbiji oko ujedinjenja odijeljeno, i to akcijom protiv Austro-Uagrske. Čitav taj rad, sve do toga časa, bio je samo »rušenje«. Ali od prvog direktnog doticaja Jugoslavenskoga Odbora i srpske vlade javlja se zadatak, da se valja sporazumjeti, za čim, pored toga negativnoga rada, ide Odbor i vlada pozitivno, t. j. kakova ima da bude buduća zajednička država. Faktično se u taj čas započelo novo jugoslavensko pitanje. Iskrsnuo je novi problem o odnosu Srba i Hrvata u novoj državi i o njezinom unutrašnjem uredjenju. Doista se u taj čas započeo i današnji srpsko-hrvatski spor«.

Sastanak Supilov s Pašićem nije urodio plodom. Supilo je osjetio svu dubinu koja dijeli koncepcije emigracije o jugoslavenstvu i budućoj državi i koncepcije Nikole Pašića, koji je kao ratni cilj isticao samo stvaranje Velike Srbije, ograničene na zone gdje dominira pravoslavni elemenat. »Već kod sastanka sa Supilom, veli dr. Paulova, nastao je izmedju njih ako ne i javan, ali faktičan spor i nepovjerenje, koje je opet nepovoljno utjecalo i na Nikolu Pašića«.

O Supilovom boravku u Nišu postoje samo oskudni podatci. Koncem siječnja 1915. Supilo odlazi u Petrograd, mjesto s jednim, oteščan s dva pitanja: pitanjem unutrašnjega uredjenja buduće države i prema tome daljnjom suradnjom izmedju emigracije i srpske vlade i opasnošću katastrofalnih koncesija saveznika Italiji na račun Južnih Slavena. Šteta je takodjer da još nije objavljen historijski materijal o tome, kakav su učinak proizvele u Nišu Supilove informacije o spremanju »londonskoga ugovora« i da li je i šta je

Pašićeva vlada učinila kod savezničkih vlasti protiv toga ugovora u stadiju njegovoga sklapanja. Konačno predobiti srpsku vladu za takvu akciju to je bio prvobitni cilju Supilove misije u Nišu. Koncem siječnja putuje Supilo iz Niša preko Rumunjske u Petrograd. Niški boravak nesumnjivo je odlučan za buduće držanje Supilovo.

Svi diplomatski dokumenti o sklapanju londonskoga ugovora od 1915. izmedju Velike Britanije, Francuske, Rusije i Italije nijesu još objelodanjeni. Svakako izmjena mišljenja vodila se već i prije nego što su započeli formalni pregovori 23. II. 1915. Već činjenica da je Italija na početku svjetskoga rata zauzela »neutralno stanovište« oduševljeno je pozdravljena sa strane Francuske, koja je izrazila Italiji »toplu zahvalnost«; time je već bila oterećena francuska granica prema Italiji. 16. X. umire talijanski ministar vanjskih posala San Giuliano, a njegov nasljednik Sonnino jamačno odmah po svom nastupu uspostavlja veze s antantom, počinje predradnje za londonski ugovor. Već par dana kasnije Italija okupira Saseno i Valonu.

Jedan od najglavnijih suradnika a stvarno ideolog londonskoga ugovora bijaše dugogodišnji francuski poklisar u Rimu Barrère. Sazonov se dugo odupirao ideji londonskoga ugovora. Kako A. Nicholson u svojoj knjizi o mirovnoj konferenciji »Peacemaker« svjedoči britanski vanjski ured nije gajio mnogo iluzija o efikasnosti talijanske intervencije; Mr. Balfour je prema Nicholsonovoj tvrdnji upravo briskantnim omalovažavanjem postupao s talijanskim poklisarom čak i u samom času potpisa ugovora. Velike nade vezala je uz talijansku intervenciju Francuska; pod pritiskom Francuske Sazonov je popustio, tim više što je znao za očajno stanje ruske vojske u proljeće 1915. Posljednji otpor protiv londonskoga ugovora ukazao je sam ruski car Nikolaj II. Tek ručno pismo francuskoga predsjednika Poincaréa »dragom i uzvi-

šenom prijatelju«, caru, skršilo je posljednji otpor. 26. IV. 1915. potpisan je londonski ugovor, koji je jamačno najviše od svih medjunarodnih ratnih ugovora djelovao na stvaranje i život poslijeratne Europe uopće, a Južnih Slavena napose.

Osim direktnih autora ugovora Fran Supilo bijaše prvi čovjek, koji je znao za opstanak londonskoga ugovora, te najveće tajne ratne diplomacije. Taj ugovor, koji je objelodanila sovjetska vlada 1917. a 1918. Seton-Watson u »The New Europe« — otkrio je Supilo u Petrogradu već u travnju 1915.

»Način, kako se to dogodilo, — veli dr. Paulova u svojoj povijesti — najsjajnija je svjedodžba za politički talenat Supilov. Supilo je došao u Rusiju s Pašićevim preporučenim pismom i tako je dobio pristup k Sazovu. Ovaj ga je uputio radi pobližih informacija u nekim pitanjima na baruna Šilinga, činovnika u ruskom ministarstvu vanjskih poslova u odjelenju za Bliski Istok, t. j. Malu Aziju, kamo su u tom ruskom ministarstvu pripadali takodjer Balkan i Srbija! Barun Šiling zamoli jednoga dana Supila da mu napiše predlog, kako bi se unapredak mogla u ruskoj državi osigurati nacionalna prava Poljacima (prema drugoj verziji tražio je Šilingov prijedlog, kako bi se osigurala nacionalna prava Rusima u budućoj poljskoj državi, tvrdeći, da će Poljska, ma kako se rat svršio, dobiti najmanje autonomiju, pa da je to pitanje stoga za Rusiju aktuelno), jer tobože Supilo, budući da je on iz Austro-Ugarske, »poznaje tu politiku«. Kad je Supilo čuo tu molbu i razmišljao na samu o toj u Rusiji nečuvenoj brizi za Poljsku, pa kad je u duhu doveo u vezu s tom molbom onu liniju, koju mu je nacrtao Asquith, i ono što je pisao za njim dr. Trumbić u Niš (koji je u Rimu iz razgovora s ruskim publicistom Svjatovskim takodjer naslutio mogućnost pregovora saveznika s Italijom na račun Južnih Slavena) — dodje iznenada do užasnog zaključka, da se tu ne radi o Poljacima, nego o sasvim drugoj transakciji. Rusija da Jugoslavene ustupa Talijanima, pa hoće od njega uputu, što bi ona imala zahtijevati, da im osigura bar njihova nacionalna prava u Italiji. Došavši do toga uvjerenja upadne Supilo uzrujan k Sazanovu i žestoko okrivi njega i Rusiju, jer je, reče on, informiran da Rusija prepušta Jugoslavene Talijanima. Sazonov se našao u čudu i pošto je stvar bila istinita i on je držao da Supilo sigurno zna, izdao se pitanjem: »Tko vam je to rekao?« Nato Supilo s jednakom uzrujanošću i sigurnošću, a da uopće ništa sigurno nije znao, spomene pojedine jugoslavenske zemlje i gradove, otprilike prema Asquithovoj liniji, koji da su tobože predani Italiji. Izgled Sazonova doista mu je i potvrdio to nabrajanje. Tada je Sazonov priznao stvar pozivajući se na tešku ratnu situaciju Rusije, radi koje da ispunjava zahtjeve Italije, pa izjavi da se stvar ne može više mijenjati«.

Saznavši za pakt Supilo je odmah obavijestio brzojavno Pašića i Trumbića. Dr. Trumbić je intervenirao kod britanskoga poklisara u Rimu Sir Rennel Rodda ali bez uspjeha. U srpskoj skupštini u Nišu 28. IV. 1915. Nikola Pašić na intervenciju Draže Pavlovića o londonskom ugovoru odgovara: »Ja držim, da talijanski političari i državnici ne mogu poći za tim da dobiju jedan grad više ili manje, da dobiju ovo ili ono ostrvo, jer mogu unaprijed znati, da snaga Italije ne će biti u tom gradu ili ostrvu, nego će njena sila biti u slozi srpsko-hrvatsko-slovenačkog plemena i Italije«.

»Ali tek kad je pakt bio definitivno potpisan, dodaje dr. Paulova u svojoj knjizi, počela je srpska vlada da uistinu ozbiljno radi oko toga, da se pakt promijeni! Tek tad je vlada predala notu, koju je knez Trubeckoj poslao dne 6. svibnja u Petrograd. Da je ta ista nota predana i na zapadu engleskoj i francuskoj vladi, vjerojatno je, ali nam nije poznato. Srbija oslanja svoju politiku naročito na Rusiju, nastojeći da tu nadje zaštitu. U toj noti srpska vlada sada, kad je Londonski pakt bio fait accompli, iznosi želju, da velevlasti dadu srpsko-hrvatsko-slovenskom narodu obećanje, da će biti ujedinjeni u jednu državi. U noti se značajno očituje etapni način srpskoga naziranja na oslobodjenje i ujedinjenje. Nota najprije govori o srpskom narodu, zatim prvom članku o srpsko-hrvatskom, a u drugom o srpsko-hrvatsko-slovenskom narodu. Čitavo to razdoblje i svi ti dogadjaji vrlo su duboko djelovali na emigraciju. Doista je tad izazvan prvi duboki razdor emigracije i srpske vlade. Jugoslavenski odbor nije bio obaviješten ni o jednom koraku srpske vlade. Bio je to nezgodan odnos, što srpska vlada nije nalazila i nije našla za čitave četiri godine rata nužnim, da emigraciju kakogod sebi približi i uza se priveže ni da je informira, tako da je Jugoslavenski odbor saznao za diplomatske korake, koji su se ticali vlastitoga naroda i njega samoga, od inostranih vlada, većinom od engleske vlade, dok ga je njegova vlastita vlada izlučila iz sudjelovanja u političkim poslovima. Ali iz čitavoga karaktera dogadjaja, koji su bili u vezi sa sklapanjem pakta, ostao je emigraciji

ipak dojam, da je srpska vlada tu bila jako pasivna. U Jugoslavenskom Odboru zavladalo je uvjerenje, da je srpska vlada trebala postaviti program ujedinjenja, čim je opazila prve znakove, da Italija traži jadranske zemlje, a da ona to nije učinila (faktično je učinila, ali tek pošto je sklopljen pakt), i da se srpska vlada ne brine za hrvatske i slovenske zemlje s istim interesom kao za srpske, na pr. za Makedoniju, da tu ona ima dvojako mjerilo«.

U Hrvatskoj se, kako svjedoči debata u hrvatskom saboru u lipnju 1915. znalo već za glavne obrise londonskoga ugovora. Sabor je kao politički predstavnik naroda odlučno naglasio pravo Hrvata na Jadranu. Svakako londonski ugovor je pridonio otporu slavenskih četa u austro-ugarskoj vojsci na talijanskoj fronti. I masa vojnika instinktivno je osjetila da oni tu ne brane habsburško carstvo već stvaraju branu presizanju Italije u slavenske zemlje. Četrnaest bitki na Soči jasno to dokazuju. Austrijsko vodstvo na početku rata s Italijom bilo je u dilemi gdje da prihvati borbu s novim protivnikom. Osnova baruna Conrada bijaše da se talijansku vojsku pusti u Koruško i Štajersku u dolinu Drave i Save i da se otpor pruži na liniji Maribor—Zagreb. Conrad je računao da će tim potezom, namamivši talijansku vojsku u te doline, uspjet joj zadati definitivni poraz. Medjutim do izvršenja te osnove nije došlo. Kako svjedoči austrijski ratni historičar von Glaise-Horstenau u svojoj knjizi »Die Katastrophe«, toj se osnovi u načelu protivio tadanji šef njemačkoga generalnog štaba von Falkenhayn, koji je računao da će s navalom na Verdun iznuditi opću odluku u ratu, a osnova je osim toga naišla na odlučan otpor tad već dezigniranoga generalissimusa na talijanskoj fronti Svetozara Borojevića, koji nije htio slavenske krajeve, kolikogod je moguće, učiniti pozornicom ratnih operacija, zatraživši da se otpor pruži na Soči, gdje je stvarno — uz kratke izmjene — fronta ostala sve do sloma monarhije.

Praktički intervencija Italije nije saveznicima donijela velikih probitaka na bojištu. Ulazak Italije u

rat nije mogao paralizirati efekt proboja ruske fronte kod Gorlica; slom ruskih armada 1915. — posljedice korupcionističkoga nesposobnog režima Suhomljinova — omogućio je centralnim vlastima nesmetanu akciju protiv Srbije u jesen 1915.

Supilov boravak u Nišu polazna je točka nesuglasica i napetosti i pritajenih borba izmedju emigracije i srpske vlade, odnosno točnije rečeno politike Nkole Pašića, prvi sudar dvaju naziranja, dviju koncepcija na riješenje narodnog problema Južnih Slavena. Taj je sudar postepeno rasao s dogadjajima, izazivajući i krizu unutar redova same emigracije, stvarajući i u Jugoslavenskom Odboru (koji se formalno konstituirao u Londonu 30. travnja 1915.) borbu izmedju dviju koncepcija i dviju taktika za riješenje jugoslavenskoga problema i konačno je doveo do istupa Frana Supila iz odbora.

»Jugoslavensko pitanje« ne bijaše zrelo. Ideja ujedinjenja svakako je nikla i razvila se kod Hrvata iz baštine ilirskoga preporoda, ojačana Strossmayerovim jugoslavenstvom; politički zamah dala je ideji tek nova generacija, koja je došla u politički život početkom XX. vijeka. Stvarno ideja narodnog jedinstva i ujedinjenja u dane pred svjetski rat ima jaku većinu u svima hrvasktim zemljama; izraziti njezin protivnik samo je »čista stranka prava«; »milinovci«, naročito pod dojmom balkanskoga rata u praksi su takodjer za nju, od prvih ratnih dana pa sve do prevrata postaju oni u Hrvatskoj stvarno njezinim championom. Hrvatsko-srpska koalicija programatski je pobornik ujedinjenja. Opreke medju hrvatskim strankama u pitanju p r o v e d b e ujedinjenja i u r e d j e n j a zajedničke države zapravo se formuliraju tek kasnije, poslije preokreta. »Zapravo je tek u inostranstvu iskrslo pitanje, veli dr. Paulova, koje od Jugoslavena u Austro-Ugarskoj do sad nije nitko ozbiljno ni stavio: hoće li zapravo i Srbija ujedinjenje?«

Odgovor na to pitanje otkriva se postepeno. A taj je odgovor kazivao sve jasnije da postoji duboka razlika izmedju ratnih ciljeva emigracije i ratnih ciljeva kraljevine Srbije, koje je tad odredjivao njezin premier Nikola Pašić i radikalna stranka.

Koliko vrijedi konstatacija dr. Paulove da »jugoslavensko pitanje ne bijaše zrelo« za Slavene u habsburškoj monarhiji, ništa manje vrijedi i za tadanju službenu Srbiju. Dr. Pavlova konstatira: »U Srbiji je u početku rata bila na kormilu radikalna stranka s g. Pašićem na čelu. Ta stranka podržavala je u srcima svojih članova kroz decenije u prvom redu »velikosrpski« program... Jugoslavenstvo se u prvim konturama javlja poslije nastupa Kralja Petra i stalo je šire prodirati tek iza Balkanskoga rata. Kad je planuo svjetski rat, Pašić i radikalna stranka započeše defenzivnu borbu za obranu »Srbije i srpskog naroda«. Dolazi to bjelodano do izražaja i u poznatoj proklamaciji, datiranoj u Nišu dne 12. kolovoza 1914. Dr. Paulova ocjenjujući nišku proklamaciju veli:

»Sasvim je odgovarala opasnoj situaciji Srbije to, što se u Beogradu tih dana u prvom redu mislilo na obranu srpskoga naroda. U proklamaciji su se spominjali Hrvati, ali više kao bratski narod, koji je pod Austrijom trpio, pa je njegova patnja imala da bude takodjer dokazom antisrpskih tendencija bečkoga dvora. Ali u pravi program Srbije idu tad još samo Srbi. Proklamacije nisu nipošto dokaz, da je radikalna stranka u srcu i pred očima imala ideju oslobodjenja čitavoga naroda. One svjedoče daleko više, da je imala u vidu defenzivnu liniju. A u koliko je ona mislila na raširenje svoje zemlje, iznosila je u diplomatskim razgovorima tih dana povjerljivo, kao svoj zahtjev samo, da se proširi Bosnom i Hercegovinom i da dobije izlaz na more, tražila je dakle veliku Srbiju. Dne 6. kolovoza telegrafira u tom smislu ministru Sazonovu svoj izvještaj g. Strandmann, otpravnik poslova ruskoga poslanstva u Beogradu. Ali unatoč tome ista radikalna stranka i Nikola Pašić, koji je odgovarao za taj program, ne bijahu protiv ujedinjenja, bolje rečeno, ne bijahu protiv toga, da se srpske zemlje prošire nekim hrvatskim zemljama. Pašić... prolazi za rata evoluciju, o kojoj se može reći, mislim, sasvim dobro ovo: Pašić je isprva mislio na Hrvatsku, a na Slovence već manje. Ove zemlje nisu

išle u njegov program. Ali kasnije, kad se povećao dodir s emigracijom i kad je hrvatski problem utjecao na srpsku vladu direktnije, svom svojom složenošću, kao spoj dvaju elemenata, koji su kulturno, svojim političkim mentalitetom i gospodarski razlikovali u tolikoj mjeri, kao Srbi i Hrvati — čini se, da je Pašić bivao sve manje zanesen za ujedinjenje...«

Nikola Pašić, rodom iz Zaječara, kraja gdje pučanstvo tvori prelaz izmedju srpskoga elementa u bugarski, u te je godine neposredno pred rat stupio u fazu kad je likvidirao svoj revolucionarni elan, postao politikom-realistom u najkrućem značenju te riječi. Izdržljiv, trijezan čovjek ,koji računa samo sa činjenicama, koji ne vjeruje u čudesa, nije sa mogao zanositi kao mladji nacionalistički naraštaj s ovu i onu stranu Save i Dunava, prostranim koncepcijama koje zahvaćaju predmet, koji nije iskustvom poznavao. Bio je uostalom navikao raditi u etapama, a bolje od ikoga znao je on mogućnosti napora Srbije. Zato je i svakako neodrživa hipoteza da je službena Srbija prouzročila svjetski rat, odnosno da je srpska vlada, direktno ili prećutno znala i pomagala organiziranje sarajevskoga atentata. U godini 1914. rat s Austro-Ugarskom nije išao u račun Pašiću. Sarajevski atentat zaskočio je Pašićevu vladavinu i poremetio njegove osnove.

I kad je rat već došao, ratni ciljevi Pašićevi za slučaj pobjede ostali su u skladu s idejama naznačenim u niškoj proklamaciji. Tim idejama Pašić ostao je dosljedan stvarno sve do 1918. godine. Dokumentarno je to dokazano bilo iz diplomatskim spisa bilo iz samih Pašićevih izjava. Za prosudjivanje tih načela važni su i pogledi ruske vlade. Ruska vlada za vrijeme rata formulira ratne ciljeve na zapadnom Balkanu u skladu sa Pašićevim željama. Još do 1914. Pašić ima u vanjskoj politici relativno udoban položaj; vodi politiku u sjeni ruskoga poslanika Hartwiga; tragična smrt Hartwigova uoči samoga rata stubokom mijenja poziciju Pašićevu; otpravnik poslova Strandmann i kasniji novi ruski poslanik Tru-

beckoj nemaju niti znanja niti autoriteta Hartwigovog u balkanskoj politici; oni mjesto da rukovode Pašićevu politiku, stvarno se pretvaraju u tumače Pašićevih koncepcija. Odatle i posvema pasivno držanje ruske vlade prema predstavnicima emigracije u Rusiji, prema Supilu i dr. Mandiću a i kasnije u svim fazama dobrovoljačkoga pitanja; Petrograd, sam premalo upućen u sve nijanse jugoslavenskoga pitanja uzima najudobnije držanje: drži se striktno Pašićevih linija. Maksimalna linija Pašićeve koncepcije ratnih ciljeva tekla je linijom do koje dopire pravoslavni živalj; Pašićev maksimalni cilj bijaše dobiti Bosnu i Hercegovinu, provesti ujedinjenje Srbije i Crne Gore i dobiti izlaz na more. Taj Pašićev cilj ponavljao je i Sazonov. Sazonov je u travnju 1915. primio delegate srpskih intelektualaca prof. A. Belića i Ljubu Stanojevića, bivšega premiera i leadera srpskih samostalaca. Prof. Belić objelodanio je 1923. svoje bilješke o razgovoru sa Sazonovim.

Sazonov je neuvijeno formulirao budućnost Srbije. »... Zar je ikad itko posumnjao da su Bosna i Hercegovina srpske zemlje, zato se rat ne može svršiti, a da one ne obrazuju celinu sa Srbijom. Crna Gora je oduvek bila jedno s njom; zato će se i ona, kada se svrši rat, sa Srbijom ujediniti u nerazdvojnu celinu (značajno je da te izjave padaju u času dok je još Crna Gora samostalna država, prije njezine kapitulacije!). Srbija je tražila izlaz na more, e pa dobit će ga u širokoj pruzi na Jadranskom moru i Dalmaciji sa starim Splitom! Srbija će se tako moći srećno i zadovoljno razvijati!«. — Kad mu je rečeno, da u Srbiji ne može biti te sreće i toga zadovoljstva dogod se ne ujedini čitav narod iz svih srpskih, hrvatskih i slovenskih zemalja i dogod Srbi ostanu još pod tudjom vlašću, Sazonov je nastavio: »Istina je da ima Srba i u drugim pokrajinama, ali oni u njima ne će propasti do krajnjeg oslobodjenja. Ideali nijednog naroda nisu ostvareni odjednom, pa ne mogu biti ni srpski, Bit će još ratova i prilika, da se dovrši

oslobodjenje srpskoga naroda. O Hrvatima i Slovencima ne mogu vam ništa reći. Oni se tuku protiv nas i ja vam izjavljujem: kada bi bilo potrebno, da se ruski narod bori pod oružjem samo pola dana, pa da se Slovenci oslobode, ja ne bih pristao na to. »Sebenico« i »Zara« bili su dugo pod talijanskom vlašću i ne može se reći, da Italija na njih nema nikakva prava«.

Sve te ideje nijesu mogle ostati tajnom za emigraciju, a pogotovo za Supila, koji se prvi upoznao njima za vrijeme svoga boravka u Nišu. Najteže bijaše ljudima emigracije i Jugoslavenskoga odbora da su i u svojemu svakidašnjemu radu osjećali to nerazumjevanje Pašićeve vlade za ideju ujedinjenja, tim više što je ono sve jasnije radjalo i pasivnom rezistencijom i direktnim kontrakariranjem rada Jugoslavenskoga Odbora. Pašićeva vlada smatra Jugoslavenski Odbor samo korporacijom, koja smije voditi općenitu propagandu, nastojeći ga čim više odaljiti od političkog stvaranja. Na tihom otporu Pašićeve vlade razbija se glavni cilj vodja Jugoslavenskoga Odbora da ga se prizna medjunarodno političkim predstavnikom Južnih Slavena pod Austro-Ugarskom. Takva »reconnaissance comme nation« izostaje radi otpora oficijelne Srbije.

Držanje Pašićevo prema Italiji i talijanskim pretenzijama na istočne obale Jadrana takodjer je povlačilo zaključak da ujedinjenje nije conditio sine qua non Pašićeve politike. Naročito je to kasnije došlo do izražaja. Na zahtjeve predvodnika emigracije da se izjasni o svima tima pitanjima, Pašić ili nije odgovarao, ili je davao neodredjenje odgovore. A najporaznije je djelovala na emigraciju izjava Pašićeva dopisniku »Corrierre della Sera« u Perogradu u travnju 1916., gdje je Pašić doslovce rekao:

»U štampi se više puta nišanilo na nekakve razmirice izmedju Srbije i Italije. Ja imam mogućnost opovrgnuti ove glasine i kategorički izjaviti, da nema nikakva ozbiljna nesporazuma

medju Srbijom i Italijom, no ako i ima povoda, da se izmijene mnijenja medju Srbijom i Italijom, ipak ovi nisu takve vrste, da bi mogli, u koliko ih se tiče, pobuditi takvo uznemirenje. — Mi Srbi ne možemo ne priznati neosporivo pravo Italije na hegemoniju na obalama Jadrana. Mi takodjer težimo k moru no nipošto ne tražimo ratnih luka s pravom, da tamo zatvorimo flotu. Mi jedino nastojimo da dobijemo jedan ekonomski izlaz. Italija se ovome ne protivi, te ako se može govoriti o oprekama i raznim nazorima, to takovi postoje samo glede broja pristaništa potrebnih Italiji za obranu njene vojničke prevlasti na Jadranu. Ova rasprava nije baš od tako eminentne važnosti. Srbija i Italija imaju odveć zajedničkih interesa, a da bi mogle niknuti ozbiljne poteškoće kod vršenja sličnih problema.«

Nakon toga intervjua mogla je »Corriere della Sera« s punim pravom napisati: »Gospodin Pašić ima zasluga da je jasno, u ime svoje zemlje prihvatio stanovište, proti kojemu je vodio tvrdoglavo i uporno propagandu Jugoslavenski Odbor«.

Sa tim u najmanju ruku pasivnim držanjem Pašićeve vlade bio je u skladu i tihi otpor srpske vlade proti osnivanja dobrovoljačke vojske. Kad je konačno u Rusiji ipak formirana dobrovoljačka divizija tako se dugo zateže s akcijom da je se proglasi »jugoslavenskom divizijom« da je taj otpor konačno ugrozio sam njezin opstanak. Kriza dobrovoljačkoga pitanja u Rusiji još do danas nije u javnosti raspravljena — ostavljeno je to pitanje za budućnost kad će se moći o tome raspravljati bez strasti. Svakako učinjene su tamo kobne pogreške, u kojima su ljudi kao Supilo nazrijevali simptome svih poteškoća u novoj zajedničkoj državi. Dr. Paulova samo sumarno se osvrće na te dogadjaje.

»U Odesi se, veli dr. Paulova, čim su se sastali dobrovoljci, pojavila jugoslavenska ideja i spor radi jugoslavenstva. Ta ideja ne bijaše negacija Srpstva i srpskoga imena. Dobrovoljci su praktički smatrali jugoslavensko ime imenom, koje obuhvata srpske i hrvatske i slovenske nazive, dok se svaki od tih naziva proteže samo na dio zemlje i dio naroda. Pa se odmah prvih dana zajedno s idejom javila i spontana želja, da se srpski dobrovoljački odred prozove jugoslavenskim. Na nesreću Srbi,

OFICIRI DOBROVOLJAČKOG KORPUSA SLOVENACA, HRVATA I SRBA
u Odesi 1916. prigodom Pašićevog boravka.

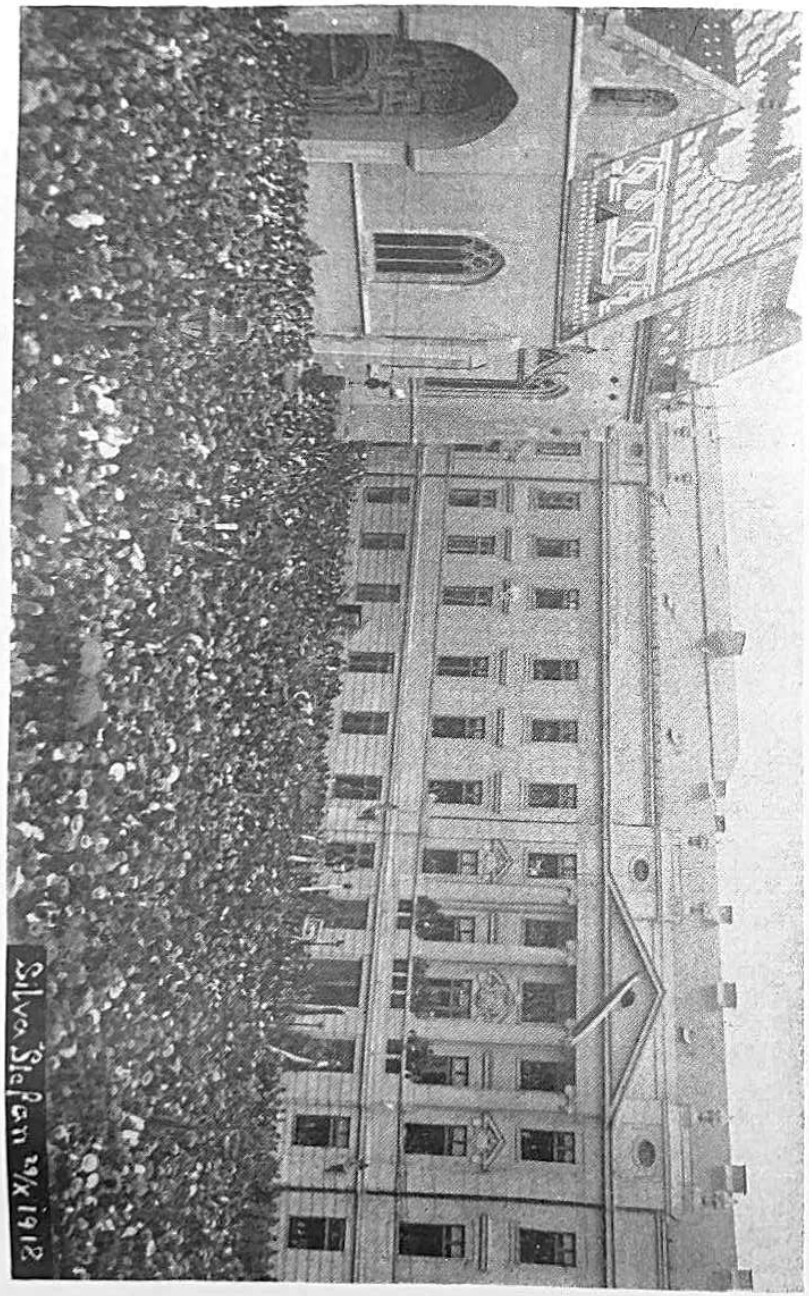

PROGLAŠENJE OSLOBODJENJA 29. LISTOPADA 1918. U ZAGREBU

a već i prvi srpski časnici, shvatiše tu težnju za jugoslavenstvom kao opoziciju i nesimpatiju prema srpskom imenu i sebi i tako je počeo nacionalni spor.«

Taj nacionalni spor komplicirao se još i time što je srpsko vodstvo korpusa zabranilo »politiziranje« pod čim se shvaćalo težnju dobrovoljaca da korpus dobije jugoslavensko ime, a onda još i time što je uvedena materijalna nejednakost izmedju dobrovoljaca i srpskih oficira pridijeljenih korpusu.

Pod konac 1916. nakon junačkoga držanja korpusa u borbama u Dobrudži kriza se penje na vrhunac. Dr. Paulova konstatira:

»U odredu je već zbog materijalne nejednakosti i časnika-dobrovoljaca i Srba vladala medju jednima i drugima distancija i nepovjerenje, koje se prenosilo na vojsku. Srbi su u mnogom pogledu gledali poprijeko Hrvate, sumnjali su čak i na Srbe iz prijeka, t. j. Austro-Ugarske, ne vjerujući u njihovu hrabrost. Ta nepravda je boljela i izazivala i to tim više, što je jugoslavenski dobrovoljac bio svijestan, da mu je žrtva dragovoljna... Mnogo je skrivio i postupak srpskih časnika s vojnicima. Disciplina je u srpskoj vojsci bila stroga, a u odredu je dolazilo i do ekscesa. Uz to je vladala medju srpskim časnicima i dobrovoljcima načelna opreka, je li dobrovoljac samo vojnik ili politički faktor. Dobrovoljci su branili svoje pravo, da se miješaju u javna pitanja i pravo nacionalne kontrole — srpski časnici su se brinuli za disciplinu i izvježbanost nastojeći, da dobrovoljci budu samo i jedino vojnici. A situacija je oteščana još i time, što se medju časnicima, koji su poslani u Odesu s Krfa, našli neki brutalni tipovi, koji su svojom oporošću prouzročili u odredu mnoga zla (vidi Potočnjak »Obzor«). Dne 15. studenoga 1916. morao je sam zapovjednik zbora, da izda zapovijed (rez. br. 321.) u kojoj se najstrože zabranjivalo kažnjavanje koje se protivi propisima (bilo je to batinjanje vojnika i slično). Ali još više je uzrujavala dobrovoljce neprestana borba zbog jugoslavenstva. Pojedini pukovnici odreda zabranjivali su na pr. da se medju dobrovoljcima širi »Slovenski jug« (propagandno glasilo Jugoslavenskog aodbora u Odesi), koji je mjesto da se dijeli dobrovoljcima, vraćen uredničtvu. Šta više izdan je i akt (rez. br. 43. iz god. 1916. vidi dr. Potočnjak), u kojem se govorilo, kako se Srbi, Hrvati i Slovenci iz Austro-Ugarske, časnici i vojnici, moraju kao neki posebni elemenat priredjivati da postanu »srpski vojnici Velike Srbije.«

Velika taktička pogreška učinjena je u listopadu 1916. kad se provela neka vrsta prisilne mobilizacije zarobljenika u odeskom vojnom okružju.

»Silom unovačeni dobrovoljci, veli dr. Paulova, koji su nazvani »silovoljci« reagirali su protiv nasilja tako, da nijesu htjeli reći svoga imena, ni obući uniforme. Po pripovijedanju dr. Potočnjaka javljano im je kasnije, da se moraju boriti u ime i po odredbi carevoj i mučeni su gladju. Odatle je nastalo ogorčenje, »silovoljci« su sačinjavali novi, bezimeni i sasvim nezadovoljni materijal, u kojem se s najvećim uspjehom širio i prihvatao destruktivni rad. Ljudi su šutjeli, ali plamtjeli mržnjom i u prvoj prilici bježali iz odreda... Situacija se iza nasilnog novačenja medju dobrovoljcima razvila tako, da su se u svim četama stvorile posebne grupe dobrovoljaca i »silovoljaca«, koje su se medju sobom mrzile i rješavale sporove i oružjem. Dne 23. listopada dodje do bune u kasarnama na Kuljikovu polju u Odesi, te u tom sukobu pogibe 13 momaka u medjusobnoj borbi. Posljedica bijaše da su vojnici počeli na gomile bježati iz odreda«.

Dragocjeno je vrijeme bilo izgubljeno uslijed prvenstveno psiholoških pogrešaka. Tek kad je gotovo 50% legionaša napustilo odred u prosincu 1916. poslao je sam zapovjednik dobrovoljačkoga korpusa general Živković srpskoj vladi predlog da se zamijeni srpski naziv odreda imenom »jugoslavenski«.

Gros dobrovoljaca pružila je omladina, koja je stupila u život u godinama oko 1912., koja se zanosila aktivizmom Supilovim; gros dobrovoljaca prionuo je za oružje iz skroz idealnih pobuda; ti pioniri praktičnoga jugoslavenstva proživjeli su prvu njegovu tešku krizu. Milada Paulova govoreći o toj krizi stvara zaključak: »Taj će spor sasvim izbaciti iz svoga srca u Jugoslaviji tek buduća generacija. Srbi još i danas upozoravaju kako je mali broj Hrvata sudjelovao u borbama na ratištu, pa iz toga izvode svoje prvenstvo u državi, poričući hrvatskom elementu ne samo zasluge nego i težnje da se ona stvori, premda je baš hrvatski dio naroda iznio i sto godina gojio jugoslavensku ideju i bio njome više prožet nego srpski.«

Pod konac kolovoza 1915. uspostavljena je stalna veza izmedju emigracije i političara u domovini.

Zapravo je ta veza postojala već i prije, ali nije donijela pravih rezultata. Već oko Božića 1914. dopriješe glasovi u domovinu o organiziranju emigracije. Prvu vezu uspostavila je spisateljica gdja Adela Milčinović; porodica Milčinović bila je u vezi s Meštrovićem od kojega je dobivala dopisnice iz Rima. Gdja Milčinović odlazi u Italiju i tamo dolazi posredovanjem Meštrovićevim u vezu s dr. Trumbićem i srpskim poslanikom Mihajlovićem. Ona je na povratku u Zagreb donijela ušivene u suncobranu poruke za dr. Lorkovića i Milu Starčevića. Ali glavno su bile usmene poruke. Dr. Trumbić je želio sklonuti nekolicinu hrvatskih političara iz banovine da odu u inozemstvo. Stvar je medjutim zapela. Tad je gdja Milčinović zatekla g. Milana Marjanovića; ovaj videći da se de facto nitko od političara ne sprema na odlazak, odlučio je napokon sam pobjeći u inozemstvo. Dr. Paulova konstatira da »hrvatsko-srpska koalicija nije baš bila oduševljena za emigrante.« Izmedju nje i Supila vladao je dubok razdor. S drugim članovima Jugoslavenskoga Odbora (na pr. s dr. Hinkovićem i dr. Potočnjakom) bila je koalicija u napetim odnosima. Srbi u koaliciji upirali su oči u srpsku vladu, a djelovanje su emigracije slabo cijenili.

Dr. Barac, tada rektor zagrebačkoga sveučilišta, došao je u inozemstvo samo za to da nadje vezu s emigrantima. Zaista, sastao se u Švajcarskoj s dr. Hinkovićem, koji je smjesta obavijestio o Barčevom dolasku vodstvo emigracije. »Za emigraciju — veli dr. Paulova — taj je dolazak bio događaj prvoga reda i to tim više što je u Švajcarsku došao baš Barac, političar iz redova Starčevićeve stranke prava, i još k tome svećenik«.

Pravaška inteligencija, kako je već naglašeno, prešla je već znatnu evoluciju. Od stranke, koja je nekoć programatski negirala Srbe, pod vodstvom dr. Mile Starčevića, dr. Ante Pavelića i dr. Petričića,

postala je za vrijeme rata u domovini, uostalom u stvari potpunoma u skladu s načelima Ante Starčevića, nosiocem ideje emancipacije hrvatstva od habsburške države, okupljanja svih hrvatskih zemalja u jedno državno tijelo i za slogu i sporazum sa Srbima. Dr. Barac otputovao je u Ženevu da traži vezu s emigracijom sporazumjevši se najprije s užim krugom prijatelja dr. Radovanom Markovićem, dr. Srkuljem i književnikom Krstom Pavletićem. Kako dr. Barac nije bio politički organiziran član Starčevićeve stranke, dr. Marković uspostavio je vezu te grupe s vodstvom stranke, prvenstvenom s dr. Pavelićem.

U Švajcarskoj je tad boravio beogradski profesor dr. Boža Marković, predsjednik »Narodne Obrane« i svjedok iz Friedjungovoga procesa. S njime je dr. Barac uspostavio stalnu izmjenu misli. I povedene su rasprave izmedju predstavnika Jugoslavenskog odbora kao jedne stranke, dr. Barca kao predstavnika Starčevićeve stranke iz domovine i dr. Bože Markovića, kojega je dr. Barac smatrao predstavnikom, odnosno tumačem misli srpske vlade.

»Boža Marković — veli dr. Paulova — bijaše politički član srpske samostalne stranke, a po svojim nazorima o ujedinjenju liberal kao i mnogi drugi srpski intelektualci i članovi srpske opozicije. On je želio ujedinjenje i nije prisegao na centralizam. On je zbog svojih ličnih osebina bio vrlo zgodan predstavnik Srbije za te rasprave, ali uz to bio je vrlo daleko od Pašića i njegovih težnja. Boža Marković slao je o raspravama s profesorom Barcem min. predsjedniku Pašiću točne referate, ali Pašić nije na njih odgovarao. No budući da je Boža Marković slovio kao neki posrednik srpske vlade kod Jugoslavenskog odbora, smatrao je Barac njegovo mišljenje za mišljenje srpske vlade. On je znao da sa svoje strane B. Marković vodi razgovore neobvezatno i da je to jednostavna izmjena nazora, ali bijaše ipak svjestan, da govori sa srpskim predstavnikom, pa je njegove izjave smatrao odrazom mišljenja srpske vlade. Odnos izmedju profesora Bože Markovića i srpske vlade nije tu bio pretresen. O diferencijama, koje su postojale u Srbiji izmedju opozicije i intelektualaca i s druge strane radikala, Hrvati nijesu ništa znali. Za njih su nazori B. Markovića bili naprosto mjerilo raspoloženja i mišljenja koje vlada »preko«, i pod utjecajem svega toga njihove su se sumnje stišavale, — Barac je iz inostranstva

donosio sliku, koja de facto nije odgovarala zbilji, ali je zato djelovala na način vrlo umirujući i ozdravljujući na misli izvan koalicijskih stranaka u Hrvatskoj. Nema sumnje, da se hrvatske stranke, napose Starčevićanci ne bi moglo dovesti u Beograd da su centralističke težnje srpske vlade u Zagrebu bile potpuno poznate«.

O tim razgovorima profesora Barca s profesorom Božom Markovićem dr. Paulova iznosi opširne podatke. »Iz jednoga i drugoga, veli ona, izlazi, da se u tim razgovorima već god. 1915. pojavio skoro čitav ustavni problem današnje Jugoslavije, svi sporovi i cijela današnja ustavna ideologija, ako i nije godine 1915. za njezine pojedine forme i pojmove bilo još posebnog naziva«.

Ali prvo i najvažnije, o čemu se Barac uvjerio u razgovorima s B. Markovićem i što je Hrvatima osobito bilo na srcu, bijaše uvjerenje, koje je on dobio iz Markovićevih liberalnih pogleda, da u novoj državi ne će biti majorizacije. To je ideja, kojom se hrvatsko shvaćanje konstituante načelno razlikovalo od srpskoga shvaćanja. Prema predodžbama Hrvata nije se ustav imao da izglasa ni jednostavnom ni kvalificiranom većinom, nego samo »sporazumom« izmedju Srba, Hrvata i Slovenaca. Hrvatski, slovenski i srpski poslanici fungirali bi prema toj koncepciji u ustavotvornoj skupštini kao zastupnici quasi triju država, resp., plemena. Ta je ideja potekla iz čistoga političkog idealizma, jer je suponirala, da do sporazuma medju Hrvatima, Srbima i Slovencima naprosto mora doći, jer kad ne bi došlo, onda ne bi bilo nikakvoga izlaska iz situacije... »Za Jugoslavenski odbor i njegovu politiku bio je dolazak dr. Barca važan. Taj je dolazak pokazao, da su se Hrvati odlučili za ujedinjenje, ali takodjer i to, da izmedju njihovih zahtjeva i stajališta srpske vlade ima opreka«.

Sve te krize imale su dubok učinak na politiku emigracije. Tu je izvor sukoba Supilovog s ostalim članovima odbora i njegovim vodstvom. Supilo je britko osjetio izvjesne konstante u oficijelnoj politici

Srbije pod Pašićevim vodstvom, konstante, koje su ga ispunjale brigom za budućnost. Politika Pašićeva ispunila je svu emigraciju sumnjama, Supilo je samo najosjetljivije na njih reagirao. Nakon boravka u Nišu, nakon što je upoznao ličnost srpskoga premiera, njegovo naziranje i njegov mentalitet, Supilo dolazi do zaključka da emigracija mora još za vrijeme rata sa srpskom vladom udariti temeljne linije unutrašnjega uredjenja buduće države, iznuditi od srpske vlade prihvat jednoga sporazuma. Supilo traži jasnu sliku budućih ciljeva.

S tim svojim zahtjevom Supilo dolazi u spor s ostalim članstvom Jugoslavenskoga odbora. Taj spor predstavlja odlučan proces kristaliziranja i pročišćenja ideja politike ujedinjenja.

Negativno stanovište Pašićevo prema jugoslavenskoj ideji uzrok je teškoj krizi Jugoslavenskoga odbora. Pod uticajem tih dogadjaja izradjene su dvije koncepcije oslobodjenja Južnih Slavena; cilj je ostao isti, razlaz je nastao samo u putevima. Pretežna većina Jugoslavenskoga odbora pod vodstvom dra. Trumbića stala je na stanovište da treba oslobodjenje i ujedinjenje postići pod svaku cijenu; glavno je postići zajedničku državu — kad ona bude ostvarena, pitanje unutrašnjega njezinog uredjenja postići će se naknadno. Dr. Trumbić je stajao na stanovištu da raspravljanje o unutarnjem uredjenju u to vrijeme može samo biti na štetu oslobodilačkoj akciji; sporovi sa srpskom vladom u tom pitanju, po mišljenju dra. Trumbića, nepovoljno bi djelovali i na saveznike i na šire slojeve emigracije, na naše pučanstvo u prekomorskim krajevima. Naravski ni dr. Trumbić nije omalovažavao pitanje unutrašnjega uredjenja buduće države, osjećao je potrebu da se o njemu raspravlja već za vrijeme rata, da se postave glavne smjernice njegovog riješenja; ali d.r Trumbić s većinom Jugoslavenskog odbora nije postavljao težište cijele oslobodilačke akcije na to pitanje.

Supilo naprotiv nakon svojih iskustava stečenih u Nišu i nakon dogadjaja, koje je u pojedinim pitanjima izazvala Pašićeva vlada, smatrao je najvažnijim da se već unaprijed raščisti sa srpskom vladom pitanje unutrašnjega uredjenja, način kako će se ostvariti zajednička država. Još u kolovozu 1915., kad je bilo na dnevnom redu nastojanje da se Bugarsku privuče u redove saveznika i kad su savezničke vlasti vršile pritisak na vladu u Nišu da odstupi dio Makedonije Bugarskoj kao cijenu za njezinu intervenciju na strani antante, stavljajući Srbiji u izgled nadoknadu na zapadu, tadanji britanski ministar vanjskih poslova Sir Edward Grey pozvao je k sebi Supila 30. VIII. 1915. (Supilo je uostalom u to vrijeme bio česti gost na Foreign Officeu). U to je vrijeme — valja naglasiti — talijanska vlada poduzela akciju kod savezničkih vlada protiv sjedinjenja Hrvatske sa Srbijom. Grey je izjavio Supilu da je on voljan zauzeti se kod savezničkih vlada i da se nada uspjehu ako srpska vlada dade pristanak na osnovu da Bosna i Hercegovina, Južna Dalmacija te Hrvatska i Slavonija poslije rata plebiscitom odluče o svojoj sudbini. Na Supila je svakako ovaj predlog sa strane silan dojam. Bijaše to prvi puta da se predstavnik britanske vlade tako reći oficijelno zalaže za oslobodjenje. Supilo je o tom Greyovom predlogu obavijestio smjesta Pašića još prije nego što je o cijeloj stvari informirao svoje drugove u Jugoslavenskom odboru. Ovi su to zamjerili Supilu, iznijevši uostalom mišljenje da se je Sir Edward Grey trebao s tim predlogom direktno obratiti srpskoj vladi, bez posredovanja Supilovog. Medjutim Greyov postupak psihološki i stvarno bio je posvema logičan. Od svih članova odbora Supilo je u Foreign Officeu bio najpoznatiji; s druge strane posvema je u skladu s britanskim fairnessom da je Foreign Office taj predlog iznio najprije jednom članu odbora, jer se konačno radilo o sudbini zemalja, predstavnikom kojih bijahu ljudi odbora a ne srpska vlada, u skladu s misli od-

bora, koji je uvijek naglašavao da se s narodima ne smije postupati kao s objektom političkih transakcija. Korak Sir Edward Greya bijaše gotovo tacite priznanje odbora kao diplomatskog predstavnika Slavena iz Austro-Ugarske, Sir Edward Grey je tim svojim istupom postavio na ravnopravnu bazu odbor i srpsku vladu. O cijeloj stvari nastala je u Jugoslavenskom odboru velika diskusija ,ali nije stvoren nikakav zaključak. G. Pašić, odnosno srpska vlada, medjutim su odbili Greyov predlog s motivacijom, da plebiscit nije potreban kad se radi o ujedinjenju naroda. No Greyov predlog ostao je jakim uporištem za daljnju evoluciju Supilove politike.

Svakako od svih članova emigracije Supilo je najdublje osjećao narodno jedisntvo. On ga je najintenzivnije proživljavao i zato jamačno najosjetljivije reagirao na sve zapreke, koje su dogadjaji donosili. Još na svojoj skupštini 1913. u Beču pred sveučilišnom omladinom Supilo je dublje formulirao ujedinjenje od svih ostalih njegovih ideologa kad je naglasio da se identitet narodnosti ne može izvoditi samo iz identiteta jezičnoga, da narod ne stvara samo jezik, nego i kultura, tradicije i baština prošlosti. Potrebno je naglasiti da Supilo ni u daljnjoj svojoj evoluciji nije napustio ideju ujedinjenja; samo je iz držanja Pašićeva povukao izvjesne zaključke. Videći da g. Pašić i njegova vlada u svoj program ne uključuju ujedinjenje svih zemalja Južnih Slavena, došao je do zaključka, koji se u bitnosti podudarao s naziranjem g. Pašića, da se proces ujedinjavanja Južnih Slavena sticajem prilika ima vršiti evolutivno, u etapama. Bila je to u stvari njegova misao još iz 1913., u kojoj su ga dogadjaji samo još više ukrijepili. Već 1915. u Petrogradu u svom razgovoru s predsjednikom Društva Slavenske Uzajamnosti Aleksandrom Stoljipinom, na njegov upit »Kakvu formu zajednice želite?« odgovorio je Supilo: »I ako izgleda paradoksalno, ali mi želimo centralističku federaciju«. Na predlogu Greyovom Supilo dalje izgradjuje svoju osnovu: ako

g. Pašić ne želi totalno ujedinjenje, onda krajevi izvan Pašićeve linije treba da osnuju svoju zasebnu državu — blisko susjedstvo, i imperativ geopolitičkoga i ekonomskog položaja učinit će već s vremenom da će se te dvije države sve više zbližavati i konačno ujediniti — proces obratan od onoga, koji su prošle u svojim odnošajima Švedska i Norveška. »Zastupam mnijenje, rekao je Supilo u to vrijeme, da se jugoslavensko pitanje ne može pravedeno i solidno riješiti jednostavnim postupkom ili kakvim parcijalnim aneksijama, nego dogovorom, kompromisom, fuzijom, sklopom tradicija i prava i onda evolucijom novih generacija, koliko tradicije starih s jedne i s druge strane ne budu dorasle da se u novo stanje kako treba, užive.«

Kad je pak pod konac 1915. u pregovorima sa saveznicima radi makedonskog pitanja g. Pašić iznio »kompenzacionu teoriju« tražeći za eventualni gubitak Makedonije Hrvatsku i Slavoniju kao naknadu za žrtve, nastaje kod Supila konačni prelom. Srpska je nota po njegovom mišljenju činila od hrvatskih krajeva objekt osvajanja. U proljeće 1916. predaje Supilo Sir Edward Greyu svoj poseban memorandum, u kojemu je nastojao predobiti Englesku za svoju alternativu ili — ili, t. j. ili da se Srbija »transformira« t. j. da postane jugoslavenska, ili da se načini posebna srpska i posebna hrvatska država. Taj memorandum doslovce glasi:

»I Hrvati i Srbi i Slovenci su jedan narod etnički. Pod tri imena, različita po historijskim tradicijama, po političkoj konstituciji i po javnom pravu, po obliku kulture i civilizacije oni govore jedan jezik i jedna su rasa. — II. Vodeću političku ulogu u hrvatsko-srpsko-slovenačkoj naciji, u habsburškoj monarhiji, ima Hrvatska kao prima inter pares. Izvan monarhije ta je uloga prešla na Srbiju. Bilo da se radi o Srbiji ili Hrvatskoj postavit će se kao princip potpuna jednakost medju političkim elementima različitoga imena, isto kao i podpuna jednakost i sloboda vjera. — III. Prava Hrvatska s glavnim gradom Zagrebom jest u očima svih Hrvata, gdjegod oni bili, glava i srce hrvatske stvari — sasvim jednako i prava Srbija sa svojim glav-

nim gradom Beogradom jest glava i srce srpske stvari. Za Hrvate Hrvatska sa Zagrebom igra bitnu ulogu u opstanku njihove političke i ustavne individualnosti. Krajevi nastanjeni Hrvatima izvan Hrvatske smatraju se kao članovi onoga hrvatskog političkog tijela. — IV. Ideja narodnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca donosi kao politički logički zaključak aspiraciju i akciju za političko ujedinjenje u jednu slobodnu narodnu državu, gdje bi svaka grana naroda srpsko-hrvatsko-slovenačkoga, donijela u zajedničku narodnu glavnicu prinos svojih posebnih tradicija i najboljih svojih sposobnosti i energija. Ova nova unitarna formacija bila bi harmoničan proizvod svih naših sila fuzijom ideja, tradicija i nada u jedan jedinstveni napor za osiguranje naše zajedničke budućnosti. Tako bi bila stvorena država od 12 do 13 milijuna ljudi (7 miljuna pravoslavnih, 5 miljuna katolika, 800.000 muslimanskih Slavena) dovoljno jaka da imperijalističkoj ekspanziji germanizma zatvori prirodna vrata prema Istoku. Ova bi država dakle bila prirodan saveznik sviju onih, koji se protive germanskoj hegemoniji i dominaciji. — V. Ali narodna unifikacija i fuzija ne mogu se izvršiti kako treba, nego ako Hrvatska (sa Zagrebom) u tom suradjuje punim srcem kao istinski predstavnik hrvatske stvari. — VI. Ako bi sile jače od pravde zapriječile da se ostvari narodno ujedinjenje, na pr. ako bi Hrvatska bila isključena iz bloka slovenskih krajeva sjedinjenih sa Srbijom, bilo bi potrebno da Srbija u zgodnom času sama za sebe provede nacionalnu reformu, političku, ustavnu i moralnu, koja bi onemogućila razvoj druge suparničke jugoslavenske države i stvaranje narodnog pokreta u korist slične države. Drugim riječima bilo bi potrebno da Srbija sama izvrši unutrašnju transformaciju, po kojoj bi ona sama mogla biti zastavnik stvari jugoslavenskoga jedinstva. — VII. Ako bi bilo drukčije, ne bi se više radilo za Hrvate i Slovence o oslobodjenju, ujedinjenju i fuziji sa Srbijom; nego bi jedinstveno stajali pred pokušajem osvajanja i dominacija srpsko-pravoslavnoga ekskluzivizma. Srbija bi dakle pokazala da nema ili snage ili volje primiti kao bazu svoje politike princip jugoslavenskoga narodnog jedinstva i izvršenje ovoga jedinstva moralo bi se ostaviti za povoljniji čas. — Dok taj čas ne dodje, bila bi dužnost svih Hrvata raditi, da se ujedine s Hrvatskom svi jugoslavenski krajevi, gdje bi se većina stanovništva izjavila njoj u prilog svojom pravom i slobodnom voljom«.

U lipnju 1916. sastaje se Jugoslavenski odbor na sjednicu u Parizu, na kojoj je Supilo pročitao svoju spomenicu, koju je predao Sir Edward Greyu. Objašnjenje svoga postupka obećao je Supilo podnijeti pismeno. Na slijedećoj sjednici od 5. lipnja Supilo je

pročitao svoju izjavu, kojom obrazlaže svoj istup iz odbora. Ta izjava glasi:

»Slavni odbore! Ima već dulje vremena, da nisam ni najmanje zadovoljan sa postupkom i politikom srpske vlade u promicanju i rješavanju jugoslavenskoga pitanja na temelju narodnog jedinstva SHS. Srpska vlada lijepim riječima podržava taj program preko svojih kompetentnih predstavnika, ali u čitavoj svojoj taktici i akciji počinila je mnogo propusta i krupnih načelnih pogrešaka proti tomu programu. Ovo mogu dokazati mnogim primjerima i podacima. Naročito je učinila propusta i pogrešaka u tretiranju hrvatskoga pitanja, koje predstavlja zapadni dio našega naroda, biva onaj, koji pripada zapadnoj civilizaciji s Trojednom kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom i Dalmacijom na čelu. Trojedna Kraljevina sa zemljama, čije narodne većine teže njenoj orijentaciji, medju kojima u prvome redu ističem braću Slovence, jest i mora da bude Srbiji i istočnom dijelu našega naroda ravnopravni faktor, jer jedino tako može se jugoslavensko pitanje riješiti na pravednom narodnom temelju.

Još lanjske godine, čim se ovaj slavni Odbor sastao, navodio je predsjednik srpske vlade, da Odbor iz svoga memoranduma ispusti onaj vjekovima, historijom i samim postojećim ostacima hrvatskoga prava zajamčen integritet Dalmacije u Hrvatskoj, koji su priznale sve hrvatske pa i srpske stranke u Trojednici, koje stoje na stanovištu narodnog jedinstva. Isto tako ispustio se i onaj zahtjev za izraz plebiscita ili narodne volje, što se sve grdno protivi korektno i pravedno shvaćenom stanovištu Jugoslavenskog narodnog jedinstva, a koji nam zahtjev može biti izvrstno sredstvo za obranu i revindikaciju naših zemalja, kojih se nipošto ne možemo odreći. Mnogo sam žalio, da se je Odbor u tome, onda nisam mogao biti lično prisutan, pokorio ovim zahtjevima predsjednika srpske vlade, poduprtim po nekolicini svojih članova.

Nakon toga, kako rekoh, srpska vlada počinila je u zastupanju ovoga pitanja mnogo propusta i pogrešaka. Najteže po mome mnijenju počinila je svojim držanjem za pregovora kod lanjske (jesenske) demarše velevlasti, i to svojim držanjem u pitanju parcelacije Slavonije na katoličku i pravoslavnu, zatim na svome stanovištu glede Hrvatske, koju je srpska vlada u svojoj noti tražila ne kao drugi ravnopravni narodni faktor u koncepciji našega narodnog ujedinjenja, nego naprosto kao kompenzaciju za žrtve, što će ih Srbija učiniti odstupcima u Makedoniji. Uzmjerite, Gospodo, zamašaj ovoga kriterija, koji je (možda i nehotice) ovako nesretno ispao!

To stanovište srpske vlade bilo je od teških posljedica, u koliko ono u Europi nije nikoga zadovoljilo, dapače odlučujuće faktore, koji su velikom pažnjom motrili, kako će srpska vlada

položiti ovaj svoj prvi ispit za kandidaturu za rešenje jugoslavenskoga pitanja, uvelike razočarao. Ovo sam sve doznao i čuo iz najprvih izvora i za vjernost ovih informacija i impresija jamčim svojim poštenjem.

Ja sam sa svoje strane brzojavnim informacijama, pismima i posredstvima na razne načine dao srpskoj vladi izraza velikome nezadovoljstvu nad ovom politikom, koja u pregovoru sa velevlastima, glede zemalja, u kojima zapadni dio našega naroda sa hrvatskim predvodnim imenom imade ogromne većine, počinja propuste i pogreške prema jugoslavenskomu problemu. Nikad nisam na ova upozorenja dobio ni najmanjeg obzira! Pokušao sam tako da poradim nešto na svoju ruku da parališem i ispravim svoje pogrešne kriterije i da za zastupanje dobre i pravedne stvari nadjem neke zaštite. Čim se je bio pojavio neki tračak nade, da bi se ta zaštita za dobro i kompromisno rešenje našega pitanja mogla naći, osula se na mene borba i prava hajka sa strane nekih namjesnika srpske vlade, koja je imala očitu svrhu da me politički i lično onemogući. Užalud su intervenirali za me protiv te hajke najodličniji zagovornici naše stvari u Zapadnoj Europi. Zadovoljstvo nisam dobio, a hajka je u raznim pravcima dalje slijedila, sad ovdje, sad ondje, pokazujući me kao protivnika narodnog jedinstva, kao protivnika jugoslavenstva, kao hrvatskoga separatistu i ekskluzivistu, i to samo za to, što zastupam mnijenje, da se jugoslavensko pitanje ne može pravedno i solidno riješiti jednostavnim postupkom ili kakvim parcijalnim aneksijama, nego dogovorom, kompromisom, fuzijom, sklopom tradicija i prava i onda evolucijom novih generacija, koliko tradicije starih s jedne i druge strane ne budu dorasle da se u novo stanje kako treba užive.

Ovo i ovakovo shvaćanje našlo je bezuvjetnih i oduševljenih simpatija kod svih prijatelja našega naroda i takodjer kod raznih kompetentnih faktora u Evropi, ne isključivši i nekoje velike državnike bratskoga nam ruskog naroda. Samo se u Jugoslavenskom odboru nije mogla povesti vedra riječ, a da ne bude pomućena beskrajnim polemikama, kritikama i drugim, po mome mnijenju, još pokudnijim držanjem. Te rasprave napadno zauzmu oštrinu, baš kad se radi o Hrvatskoj i hrvatskom pitanju.

Po odredbama, koje je Europa glede nas Jugoslavena dosele učinila ako bi se one provele, sudbina Hrvata i Slovenaca ispala bi, da ne može biti gore. Mi smo odredjeni kao rastrgani sitniš, za podmirenje svačijih računa, a naša sudbina, ako bi se to ispunilo, mogla bi se prispodobiti i povesti samo za sudbinom Poljske. Moje je uvjerenje, da bi ogromna većina Hrvata i Slovenaca odmah predpostavila čak i ono tužno austrijsko ropstvo, negoli stanovište tih odredaba.

Jugoslavenski odbor, po mome uvjerenju nije nikada učinio shodna koraka, da se ovo strašno stanje, kako treba, uoči i nešto podesno odluči. Uvijek su se rasprave izrodile u personalne

ili slične polemike, a kod nekih, barem po mome mnijenju, izgledalo je, da ih obuzimlje smrtni strah, da se zauzimanjem za Hrvatsku ne postavlja pred Europu hrvatsko pitanje kao takovo. Dok sam ja uvjeren, da bi najsvetija dužnost baš srpske vlade bila, da ona, kao srpska vlada i nosilica ujedinjenja narodnoga, pred Europom, sporazumno s nama, iznese i postavi hrvatsko pitanje u svoj svojoj nacionalnoj, državnoj i političkoj zamašitosti i bitnoj važnosti za jugoslavensko ujedinjenje.

Rasprave, koje su se oko cijeloga ovog spora vodile u sjednicama ovoga odbora, mjeseca veljače, nisu me ni najmanje uvjerile, da bi se stvar putem Odbora mogla pokrenuti naprijed. Kada sam sada u ovim zadnjim sjednicama, ne znam već po koji put, iznio moja gravamina i predložio, da se putem Odbora dodje u doticaj sa srpskom vladom, kojoj će nezadovoljnici (tu u prvom redu brojim nezadovoljnike, ali nisam sam) iznijeti svoja nezadovoljstva i tražiti neki sporazum za buduće, nastala je na ovaj prijedlog opet reakcja, koja je sve htjela svesti na osobna pitanja, na ličnu ambiciju pojedinaca, na disciplinu odbora, propuste u dužnostima discipline, moralne pogreške i slične doskočice. Govornici su se skoro svi natjecali u ditirambima o postupku i politici srpske vlade, ističući njezinu dobru vjeru, o čemu nije nitko dvojio, ali istodobno otklanjajući od nje svaku sumnju, da je tu išlo naopako i pogrešno, i izjavljujući joj u tom pravcu svako povjerenje.

Ja, slavni Odbore, o tom imam sasvim drugi sud nego oni govornici u Odboru i sasvim drugo mnijenje, a taj je sud dosta saglasan sa sudom tolikih faktora, koji će sutra, nakon pobjede, u koju ne dvojim, suodlučivati našom sudbinom. Sa ovom taktikom ne će se, po mome uvjerenju, nikad oživotvoriti jugoslavenski problem nego će iskočiti kakvi drugi »deus ex machina«, na koji sad najmanje mislimo. Moje je nepokolebljivo uvjerenje, da ovi kriteriji sporazuma i fuzije, koji su kod svih naših prijatelja u Europi naišli na najveće odobravanje, a kod svih državnika prijateljskih velevlasti, s kojima sam o tome govorio, na simpatiju i priznanje, da su ovi kriteriji korektni, pravedni, pošteni i naravni. Moje je uvjerenje, da su ovo kriteriji preogromne većine Hrvata i Slovenaca, o čijim se zemljama radi, da su ovi kriteriji takodjer produkt uvjerenja velikoga dijela mlade srpske generacije, a u njoj u prvom redu samoga Kneza Prijestolonasljednika, te da se mora sve učiniti, da se naša zajednička kuća slobode, kad već mora da se iznova zida, ne zida više po starim kriterijama, po starim jednostranim mentalitetima, nego u duhu onoga napretka i evolucije, koju je čitav naš narod zadnjih decenija počeo da proživljuje.

Iz ovih svih naših zadnjih rasprava došao sam do dubokog osvjedočenja, da ću moći za popravljanje i promicanje ove politike, kao i za pariranje druge pogreške, narodnoj stvari puno koristiti, ako u duhu i načelu korektno shvaćenog narodnog pro-

grama uradim sve ono, što u mojim silama bude moguće, pridržavajući pri tome posve slobodne ruke, nevezane nikakvim vezama, osim načela i uvjerenja, jer stvari tako stoje, da se druge veze ne bi pokazale na visini zadaće.

Dok ovako stanje postoji, slijedim neodoljivi glas moje savjesti i uvjerenja, te moleći za ispričavanje, što sam prošle sjednice bio popustio vrućim molbama nekolicine prijatelja i povukao svoju ostavku, ovim izjavljujem, da istupam iz Jugoslavenskog Odbora.

Kod toga naglašujem, da želim, ako ona na to pristane, biti u najužem kontaktu sa srpskom vladom i njenim političarima, a tako uz iste uvjete i sa Jugoslavenskim odborom, za sve, što će moći koristiti ovoj stvari, jer nismo se, nadam se, razišli u ideji, nego u proceduri na oživotvorenje njeno.

Pariz, 5. lipnja 1916.

Frano Supilo s. r.«

Istup Supilov iz Jugoslavenskoga odbora, nije ostao bez uticaja na daljnji razvitak dogadjaja. Zasebna akcija Supilova postala je buduće godine jedna komponentna sila, koja je pokrenula i ostvarila krfsku deklaraciju.

»Danas su na djelu snage svijeta i sile sudbine, kojima ljudi nijesu više gospodari«, — tako je moguće najtočnije definirao svjetski rat umni francuski diplomata, dugogodišnji šef političkoga odjeljenja na Quai d'Orsayu Philippe Berthelot. Nemoć čovjeka i njegovog intelekta naročito pak karakterizira epohu obrata, zimske mjesece 1916. i cijelo ljeto 1917. Uopće, posmatrajući dogadjaje svjetskoga rata udara u oči kobna nemoć razbora, upravo potpuno sljepoća ljudskoga duha u gledanju budućnosti. Pogotovo pak oni, koji su bili na mjestima s kojih se imali rukovoditi dogadjaji, pokazali su da uopće nemaju onu sposobnost predvidjanja dogadjaja, koja bi imala biti glavnim darom državnika i političara. Gotovo svi računi, sve osnove u svjetskom ratu se izjaloviše — nitko od t. zv. velikih državnika nije predvidjao dogadjaje ni za dva dana unaprijed; da su samo oni slutili što će donijeti rat, jamačno ga nikad ne bi bili

započeli. Imponderabilija, oue »sile sudbine«, kako ih je nazvao Berthelot, bile su odlučije za formiranje buduće Europe od ljudske volje. Svjetski rat bankrot je predodžbe da »um caruje«.

Tek intuicija, duboka slijepa vjera mimo svih logičkih računa pomagali su pojedincima da barem naslute budućnost. Takovih pak ljudi bilo je malo, gotovo svi su se nalazili u taboru malih, bespravnih naroda. Takvom intuicijom odlikovali se dr. Beneš, Supilo, a duboka vjera vodila je kroz dogadjaje jednoga Masaryka...

Franjo Josip I. 21. XI. 1916. umire. Njegova je smrt otvorila put nizu dogadjaja, s kojima nitko nije ni računao prije par mjeseci. Oni, koji su započeli rat na austrijskoj strani nijesu računali sa smrću staroga cara kao elementom, koji bi mogao odrediti ishod rata — bili su onda uvjereni, kao uostalom i toliki vojni stručnjaci, da rat ne može potrajati više od par mjeseci; naravski, vjerovali su u pobjedu carskoga oružja. Franjo Josip I. nije dijelio njihovo mišljenje; nakon iskustava iz prvoga razdoblja svoga vladanja smatrao se je Franjo Josip I. zlosrećom. Taj pesimizam nije ga ostavljao ni jednog časa — slom Potiorekov u Srbiji, porazi u Galiciji još su samo ojačavali taj pesimizam. Kad je potpisao ratnu proklamaciju rekao je, jamačno na čudo članova svoje vlade: »Kad već Austrija mora propasti, neka barem propade časno«. A kasnije je povjerio svojoj prijateljici Schrattovoj: »Bit ću zadovoljan, ako izadjemo iz svega toga samo s jednim pomodrjelim okom!«

Promjena na austrijskom prijestolju pospješuje dogadjaje. Već par dana nakon njegove smrti započinje stvarno 5. XII. 1916. austrijska akcija za separatni mir, akcija poznata pod imenom »afera princa Siksta Burbonskoga«. To je samo jedna, najzvučnija akcija za sklapanje separatnoga mira; bilo ih je još i više, koje su još i danas prilično neobjašnjene; pojedine države još i danas brižno čuvaju tajne svojih

slabosti, a mnoge tajne jamačno će i ostati tajnom. Svakako i prije akcije Siksta Burbonskoga postojao je jedan slični tajni pokušaj izmjene misli izmedju Austrije i savezničkih vlasti. U antantinim krugovima bila je jaka struja koja je sa simpatijama gledala te pokušaje; jer ratni cilj antante bijaše slomiti Njemačku, a ne habsburšku monarhiju. Još 1918. najviši faktori saveznika, kao Lloyd George i Poincare žacali su se same pomisli komadanja Austrije, jer slom Austrije u njihovim računima morao je logički dovesti do priključenja austrijskih Nijemaca Reichu — stvarno Reich bi time ma i poražen postigao uspjeh ujedinjenja nijemstva.

Te zakulisne akcije nijesu ostale tajnom ni za vlade malih država kao ni za vodstvo emigracije. Nasljednik pak Franje Josipa mogao je voditi samo politiku koja će čim prije dovesti do mira. Već 1915. prehranbeno stanje u Austro-Ugarskoj bilo je dezolatno; počeli su već i štrajkovi radničtva, sve kao posljedica materijalne krize. Austrija se već raspadala; centrifugalne sile Ugarske dolazile su sve više do izražaja, povlačeći za sobom ostale narode dvojne monarhije; granica izmedju zemalja zastupanih u carevinskom vijeću i zemalja krune Sv. Stjepana postala je carinskom granicom, neprohodnim kordonom — ugarska vlada ljubomorna pazi da nijedan kilogram žitka ne predje u drugu polu države, bez obzira na to što je tamo sve upornije harala glad. Nestajalo je surovina: vojska se bori u odjeći iz koprive, pučanstvo nosi cipele s drvenim džonovima, šećer postaje rijetkost, u gradovima svijet u dugim kolonama sate i sate stoji pred aprovizacijama; na frontama se javlja takodjer već nestašica hrane. Snage otpora nestaju kao snijeg na suncu. Atentat na grofa Stürgha otkriva mahom svu stravu stvarnosti, koja se do tad skrivala za oficijelnim blistavim fasadama.

U ožujku 1917., u času kad se vode u više pravaca pregovori za separatni mir, dolazi Ruska revo-

lucija. Ta je stubokom izmijenila situaciju; i materijalno i psihološki. Za antantu revolucija je u prvom redu težak materijalni udarac — jedan od glavnih aktera saveza izbačen je iz stroja. Ali i za centralne vlasti ruska revolucija postaje sudbonosnim primjerom relativno lake pobjede masa nad državnim mehanizmom. Idejne parole ne poznaju granica, prelijeću zapreke od žica i sve kordone — obnovljene ideje velike francuske revolucije o pravu naroda razaraju preostale ostanke starih autoriteta naročito u Austro-Ugarskoj; mir bez aneksija i kontribucije, samoodredjenje naroda te parole ruske revolucije bude dosele ratom suspregnute snage austrijskih naroda. Ali djeluju i na saveznike; ruska revolucija učinila je u savezničkim krugovima ideju separatnoga mira s Austrijom još simpatičnijom; niče prva, ma i nejasna ideja da treba Srednju Europu pod svaku cijenu spasiti od uticaja ruske revolucije.

U pokret su stupile neočekivane snage, koje su stale sve djelotvornije uticati i na pitanja Južnih Slavena. Pojedini datumi jasno označuju početke njihovog djelovanja: 21. XI. 1916. umire Franjo Josip I.; 6. XII. 1916. počinje akcija princa Siksta Burbonskoga, izlazeći iz granica sondiranja terena, koje se očito vršilo još za života Franje Josipa, naravski bez njegovog znanje, sa strane budućeg cara; 15. XII. 1916. uslijedilo je uapšenje pukovnika Dimitrijevića-Apisa; u ožujku 1917. počinje ruska revolucija; 8. III. 1917. Ljubomir Davidović u ime srpske opozicije podnosi predsjedniku srpske vlade Nikoli Pašiću zahtjev da vlada nadje modus vivendi s Jugoslavenskim odborom; par dana kasnije sastaje se predsjednik Jugoslavenskoga odbora dr. Trumbić u Cannesu sa Stojanom Protićem, koji se od početka 1917. nalazi u Švajcarskoj; potkraj travnja 1917. dr. Trumbić dobiva službeni poziv da s delegacijom Jugoslavenskoga odbora dodje na Krf na pregovore; 30. V. 1917. zastupnici Južnih Slavena u carevinskom vijeću daju »majsku deklaraciju«; od 15. VI. do 20. VII.

1917. traju pregovori na Krfu; 20. VII. 1917. potpisana je krfska deklaracija; 26. VII. 1917. izvršena je justifikacija Dimitrijevića-Apisa i drugova u Solunu; 12. listopada 1917. — dvije sedmice nakon smrti Frana Supila — završila je s neuspjehom akcija Siksta Burbonskoga. Već sami ti datumi otkrivaju sve čvorove zbivanja te burne odlučne godine.

Akcije za separatni mir nijesu mogle ostati tajnom za vladu g. Nikole Pašića, koji je, treba priznati, raspolagao s vanredno pouzdanom obavještajnom službom; u prvim mjesecima 1917. nalazio se u Švajcarskoj kroz nekoliko tjedana i Stojan Protić koji je nesumnjivo bio obaviješten o svima diplomatskim zakulisnim dogadjajima. Te akcije nijesu ostale bez dojma na srpsku vladu na Krfu, da je i te kako vodila ona o njima računa najbolje svjedoči misija Protićeva najprije u Švajcarsku a onda u Francusku. Ali najodlučniji dogadjaj za Pašićevu vladu bijaše ruska revolucija; ta je g. Pašića nesumnjivo iznenadila. G. Pašić, koji je cijelu svoju politiku temeljio na ruskoj pomoći, našao se preko noći izbačen iz svih svojih koncepcija, u nimalo sjajnoj izolaciji. Veze s ostalim saveznicima nijesu bile tad još izgradjene; s Britanijom su čak bile hladne. Parole ruske revolucije o samoodredjenju naroda koje je Jugoslavenski odbor odmah uzeo pod svoje, poremetile su sve Pašićeve osnove. On je morao provesti reorijentaciju cijele svoje politike, prilagoditi, barem prividno, sav svoj politički mentalitet novom stanju.

Odlučna za buduću orijentaciju ili točnije rečeno za nove metode Pašićeve politike bijaše Supilova akcija u Britaniji, nakon njegovoga istupa iz Jugoslavenskoga odbora. Ta Supilova akcija nije zabrinjavala samo Pašića, nego i Jugoslavenski odbor.

Engleski krugovi pod kraj 1916. i početkom 1917. pod uticajem složne akcije Supila, Steeda i Seton-Watsona stali su se sve konkretnije baviti pitanjem kako će se urediti odnošaji izmedju Srba i Hrvata. Središtem te akcije postalo je »Serbian Society of

Great Britain«, osnovano poglavito inicijativom Seton-Watsonovom. O toj akciji Pašićeva vlada bijaše potanko upućena, čak i bolje od Jugoslavenskoga odbora, preko izvještaja dr. Milana Srškića, najnovijega člana odborovog. Odbor sam, koji se u to vrijeme poglavito sadržavao u Parizu, obavještavao je o toj akciji dr. Miće Mičić, koji se nalazio u Londonu. Dr. Mičić je već u siječnju 1917. obavijestio vodstvo odbora da je Supilo uspio kampanjom kod Foreign Officea protiv srpske vlade steći povjerenje mnogih odlučnih faktora i da je kod njih pobudio sumnju da srpska vlada namjerava ostvariti Veliku Srbiju, koja bi bila i u religioznom pogledu netolerantnom i u kojoj bi srpsko pleme dominiralo nad hrvatskim i slovenskim. Dr. Mičić je javio da je spomenuto društvo Serbian Society of Great Britain pod predsjedništvom Steedovim odlučilo pokrenuti akciju za pravedno riješenje unutrašnjega pitanja buduće Jugoslavije. Ta akcija naišla je jednako na otpor i kod srpske vlade i kod Jugoslavenskoga odbora. Jugoslavenski odbor stao je na stanovište da je izradba programa budućega uredjenja zajedničke države stvar samo njegova i srpske vlade. Na molbu dra. Trumbića zamolio je stoga dr. Mičić g. Steeda neka se engleski krugovi ne prenagle i neka radije prepuste Jugoslavenskom odboru i srpskoj vladi da sami riješe to pitanje. Članovi Jugoslavenskoga odbora bojali su se Supilovoga uticaja u Serbien Society of Great Britain, gdje su imali odlučnu riječ Steed i Seton-Wadson, koje je vodstvo Jugoslavenskoga odbora smatralo da prejako stoje pod Supilovim uticajem. Takvo stanovište Jugoslavenskoga odbora pogodovalo je Pašiću, koji je bio vrlo uznemiren akcijom Engleza. Bez Rusije u zaledju, s neizvjesnošću o ishodu svih tih akcija za separatni mir, Pašić je m o r a o tražiti vezu i neki aranžman s emigracijom, a naravski želja mu je bila da dodje do toga zbliženeja bez tudjeg posredovanja, da dodje do aranžmana bez pomoći i neke vrste kontrole, koja

bi u odlučnim časovima jamačno stajala na strani drugog partnera u pregovorima, naime Jugoslavenskoga odbora. Govoreći o Krfskoj deklaraciji Pašić je g. 1918. naglasio da je ta londonska akcija Supila i Serbian Society of Great Britain bila prvi i neposredni uzrok, koji ga je prisilio na Krfsku deklaraciju.

Nakon svoga boravka u Švajcarskoj, gdje je stekao pravu sliku o zamašaju pregovora za separatni mir s Austrijom, Stojan Protić odlazi u Francusku gdje se sastaje u Cannesu s dr. Trumbićem. Krfska deklaracija imala je prema intencijama Pašićevima i Protićevima pokazati saveznicima, koji su u svojim pregovorima sa Sikstom Burbonskim već našli dodirne točke za riješenje srpskog pitanja, da se ne radi tu samo o srpskom pitanju, nego o jugoslavenskom pitanju, da su Kraljevina Srbija i slavensko pučanstvo pod austro-ugarskom vlašću jedne misli, jednih težnja, da postoji samo jedan problem — jugoslavenski. Impresionirati savezničko javno mišljenje bijaše glavni cilj Pašićev kod sklapanaja krfske deklaracije. Tako je Pašić uostalom sam izjavio u listopadu 1918. Mr. Wickhamu Steedu: da je sklopio deklaraciju zato, da njome impresionira europsko javno mišljenje: »U to doba, kad je objelodanjena Krfska deklaracija, govorilo se mnogo o stvaranju Srbije-Jugoslavije u formi neke konfederacije, što bi značilo nemoguću stvar.«

»Pojam konfederacije i strah pred njom — veli dr. Paulova u svojoj knjizi — idu medju specijalne predodžbe ministra predsjednika Pašića. One su rezultat potpuno centralističkih težnja. Po toj izjavi vidi se, da je on imao u vidu akcije Serbian Society of Great Britain i akciju Supilovu, čije se protivucentralističke težnje mogu uopće teško izmjeriti... Stalno je samo to, da se Supilo držao ideje, da Srbija ujedinjenjem ne smije da dodje do hegemonije nad drugim dijelom naroda, nego da se s njime stopi, i da država bude organizirana na principu samoodredjenja... Politika Jugoslavenskoga odbora naprotiv nije nikad išla pravcem, da glavno težište položi na unutrašnje pitanje, smatrajući glavnim oslobodjenje, pa je u tome i bio intimni razlog, zašto je došlo do sukoba sa Supilom. Za Supila je bilo uredjenje zajedničkoga života Srba i Hrvata u novoj državi uvjetom, o kojemu je on činio zavisnim ujedinjenje. Ali s druge strane isto tako je nepobitna činjenica, da je i ministra predsjednika Pašića vodila kao ideja vodilica misao, da nova država bude centralistička i da u njoj odlučuje Srbija, a ne ideja duhovnog integralnog ujedinjenja naroda, koje bi kao takovo odlučivalo. Dok je postojala carska Rusija, min. predsjednik Pašić oslanjao se na Rusiju, budući siguran, da će ona na mirovnoj konferenciji braniti srpske interese i da će, ako provede program ujedinjenja, biti proveden na srpskom temelju. Misao integralnoga narodnoga jedinstva nije ministru predsjedniku Pašiću nikad bila svojstvena. Zato on i nije bio državnik, koji bi gradio na duševnom stapanju naroda«.

Koncem travnja Pašić je brzojavno pozvao dra. Trumbića i Stojana Protića da dodju na Krf; zatražio je da na Krf dodju još trojica članova Jugoslavenskog odbora i to jedan Hrvat iz Hrvatske i Slavonije, jedan Slovenac, i jedan Srbin iz Bosne i Hercegovine. Jugoslavenski odbor prihvatio je taj zahtjev g. Pašića i odredio kao delegate dr. Hinkovića, dr. Vošnjaka i dr. Vasiljevića. Osim toga se nalazio još od prije na Krfu dr. Potočnjak, koji je takodjer sudjelovao u konferiranju. Konferencijama na Krfu pored članova vlade sudjelovali su i predstavnici opozicije Milorad Drašković, Ljuba Davidović i dr. Voja Marinković .

Zamjernu moralnu potporu za rad na Krfu stekli su predstavnici emigracije svibanjskom deklaracijom jugoslavenskih zastupnika u bečkom parlamentu.

Spoznaja da slavenski narodi nemaju više šta tražiti u Austro-Ugarskoj rapidno je dozrijevala sve već od 1915. Za razliku od antantinih državnika, državnici centralnih vlasti bili su vrlo škrti u javnom formuliranju ratnih ciljeva. Ali mjesto javnih izjava prerječito su zborile činjenice. Dogadjaja u Hrvatskoj, o kojima je bilo riječi i na saborskim zasjedanjima za vrijeme rata, pogotovo pak ton, koji je vladao u peštanskom parlamentu otkrivali su bjelodano što ima-

ju Slaveni očekivati za slučaj pobjede centralnih vlasti. U Hrvatskoj i Slavoniji bilo je stanje još relativno snošljivo; naročito u pogledu materijalnoga života. Osnutkom gospodarskog odsjeka kod hrvatske vlade u Zagrebu par mjeseci pred sam rat, hrvatska vlada i njezin šef gospodarstva dr. Zvonimir Žepić imali su u granicama mogućnosti kakvu takvu kontrolu nad ekonomskim životom; uspjelo je spriječiti barem gladovanje u masama. U austrijskoj poli prilike su bile u tom pogledu neodržive. A opet na svakom koraku slavenski živalj osjećao je pritisak vlasti. Gravamina se gomilala. Ali ni ratni ciljevi nijesu ostali tajnom za slavenski elemenat — ti su bili prvenstveno upereni protiv Slavena.

Iz različitih izjava grofa Tisze, tadanjega madžarskog premiera i austrijskoga ministra vanjskih poslova Buriana proizlazilo je prividno doduše da vlada ne namjerava prihvatiti gledište vojničkih krugova da treba u slučaju pobjede anektirati cijelu Srbiju i Crnu Goru. Tisza u svom pismu Burianu od 20. XII. 1915., kako to navodi Temperley u svom djelu »A history of the peace conference« navodi kao cilj ratne politike: odstup Bugarskoj zatraženog dijela srpskog teritorija, nadalje odstup Albaniji dijelova Srbije i Crne Gore; Crnoj Gori imao se odrezati izlaz na Jadran; aneksija sjeverozapadnog dijela Srbije Austro-Ugarskoj, kako bi se spriječilo teritorijalno ujedinjenje Srbije i Crne gore te konačno ekonomska ovisnost obiju država od Austro-Ugarske.

Godine 1917. u Sikstovoj akciji ti ciljevi su donekle izmijenjeni. U svom pismu Sikstu Burkonskom car Karlo izjavio je doslovce:

»Što se tiče Srbije bit će uspostavljena u svom suverenitetu i u znak naše dobre volje spremni smo da joj osiguramo pravedan i prirodan izlaz na Jadransko more, kao i opsežne ekonomske koncesije«.

Konkretno su pak formulirani ratni ciljevi centralnih vlasti 17. i 18. V. 1917. u tako zvanom

»kreuzenachskom sporazumu«. Tu je doslovce zaključeno: »Pun integritet Austro-Ugarske, k tome Lovćen, vojnički ispravak granice prema Srbiji, naročito Mačva, osnutak male Nove Srbije bez luke. Uspostava Crne Gore i Sjeverne Albanije, po mogućnosti s Prištinom i Prizrenom. Srpska država mora vojnički i ekonomski postati ovisnom od Austro-Ugarske. Eventualni osnutak Nove Srbije s jednim izlazom na Jadran označuje se kao velika žrtva Austro-Ugarske. Bugarskim željama u Srbiji, naročito na donjoj Moravi, Austrija će čim više poći u susret«.

Što se pak tiče unutarnje reorganizacije Austro-Ugarske, kojom bi se barem donekle pošlo u susret željama austrijskih slavenskih naroda, u koliko su takve težnje postojale, razbijale su se one na nepokolebiv otpor Madžarske. Tek u 1918. uspijeva Karlo in camera caritatis iznuditi Tiszi ali samo u načelu pristanak na preobrazbu carstva na bazi trijalizma. Formalni pristanak Tisza je neprestano odgadjao. Ali da je i uslijedilo takvo riješenje još u toku polovice 1918. bilo bi već prekasno.

Teška situacija nagnala je austrijsku vladu da napokon u četvrtoj godini rata otvori vrata bečkoga parlamenta. Jeknula je smjesta disharmonija — jasno su došle do izražaja tendencije razlaza. Austrijski narodi traže jasno i glasno svoje samoodredjenje. U ime Jugoslavenskoga kluba, koji tijesno suradjuje sa Česima dr. Korošec na sjednici od 30. V. 1917. pročitao je deklaraciju, koja nije nigdje mogla više buditi sumnje o pravim željama naroda na jugu monarhije:

»Zastupnici, udruženi u Jugoslavenskom klubu, z a h t i j e v a j u na osnovu narodnog načela i hrvatskog državnog prava ujedinjenje svih krajeva monarhije što ih nastavaju Slovenci, Hrvati i Srbi u jedno samostalno državno tijelo slobodno od svakoga tudjeg gospodstva i sagradjeno na demokratskoj podlozi a pod žezlom habsburške dinastije, te će svima

silama raditi za ostvareneje ovoga svoga zahtjeva. Uz ovu će ogradu učestvovati kod rada parlamenta.«

Majska je deklaracija organski logični član izjave hrvatskoga sabora iz svibnja 1915. Fraza »pod žezlom habsburške dinastije« — o tom bijehu svi na čistu — samo je smokvin list, sigurnosna rezerva shvatljiva obzirom na postojeće zakone.

Dne 5. VI. 1917. izjavljuje Starčevićeva stranka svoj pristanak uz majsku deklaraciju. Hrvatsko-srpska koalicija ostaje prema majskoj deklaraciji rezervirana. U rujnu 1917. odlazi prof. Barac po drugi puta u Švajcarsku, noseći predstavnicima emigracije i Srbije daljnje poruke iz domovine. O tim svojim razgovorima s dr. Barcom prof. Boža Marković javio je srpskoj vladi slijedeće:

»Deklaracija znači težnju ujedinjenja svih Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu nezavisnu državu van monarhije. U razgovoru s predsednikom Jugoslavenskoga kluba, g. Korošcem, o mogućnosti ostvarenja ove deklaracije ovaj mu je (t. j. Barcu) rekao, da bi u krajnjem slučaju pristao na potpuno ujedinjenje u obliku personalne unije s Austrijom. Korošec misli, da bi u tom slučaju imali podpunu državnu nezavisnost i da bi se u zgodnom trenutku lako mogli osloboditi i te jedine veze, koja bi kod personalne unije postojala. On smatra, da bi i ceo srpski narod na ovo mogao pristati, ako do ujedinjenja drugačije ne bi moglo doći«.

Majska deklaracija i izjava hrvatskoga sabora iz 1915. dale su stvarno legitimaciju emigraciji u taboru antante.

Konferiranja na Krfu počela su 15. VI., a trajala do 20. VII. 1917. Održano je svega 28 plenarnih sjednica. Za vrijeme vijećanja na Krfu pala je smrtna osuda u Solunu, izazvavši jak dojam u redovima emigracije kao i u savezničkoj javnosti, naročito pak u Britaniji. 20. VII. Krfska je deklaracija potpisana.

»Najveći dio debate na Krfu, — bilježi dr. Paulova, — ispunilo je i najviše zaposlilo učesnike pitanje unutrašnjega uredjenja. Držeći da je potpuni cen-

tralizam previše oštar prijelaz od dosadašnjega stanja, i da će naići na otpor, zastupao je dr. Trumbić decentralističko stajalište. Upozoravao je u tom pravcu i na tehničke razloge smatrajući upravo tehnički nemogućim, da državni stroj pravilno funkcionira, ako se sve centralizira najednom u Beogradu. U glavnom se može reći, da je on branio isto stajalište, koje je kasnije zastupao i u konstituanti, t. j. jedinstvenu (po današnjoj terminologiji: unitarnu) državu s decentralizacijom u zakonodavstvu i upravi.

On je predvidjao centralni parlamenat i centralnu vladu, a kraj toga pokrajinsku zakonodavnu i administrativnu samoupravu, t. j. pokrajinske sabore i pokrajinske vlade. Kod toga su djelovali na njegovo stajalište i razlozi, što ih je uzimao iz krize modernoga parlamentarizma, u kojem se sve više premiješta saborski rad u pojedine odbore, a plenum postaje donekle glasački stroj, koji u odborima izradjene prijedloge naprosto prihvaća ili zabacuje po zaključku pojedinih klubova. Ali kod toga se decentralistički Trumbićev sistem oslanjao o stvarni i teritorijalni, a ne p l e m e n s k i motiv, što dokazuje sama deklaracija.

Deklaracija je zastupala ideju unitarne države i u točki 1.—13. osiguravala taj unitarizam. Kao jamstvo imale su da budu ustanove, da će nova država imati jednoga suverena, jednu konstituantu, jedan ustav i jedan parlamenat. Ali s tih točaka ujedno izlazi, da je deklaracija in pectore stajala na stajalištu, da je unitarna država već time osigurana tako, da ni u čem nije prejudicirala unutrašnjem uredjenju, koje se na njezinoj osnovi moglo razviti centralistički ili decentralistički. Preko tog pitanja prelazila je deklaracija šutke. No ako je dopuštala decentralističko državno uredjenje isto tako kao i centralističko, — prejudicirala je ona izrijekom plemenskoj decentralizaciji. Ta važna ustanova sadržana je u 14. točki deklaracije, gdje se odredjuju nosioci tih pokrajinskih prava t. j. samoupravne jedinice, za koje se tu izri-

jekom kaže da se imaju ograničiti na osnovi »prirodnih, socijalnih i ekonomskih« prilika. Ta je ustanova izrijekom izlučila iz deklaracije plemenski elemenat, koji je nadoknadjen čisto stvarnim elementom, ali cjelina je ipak mogla da bude izgradjena i decentralistički, t. j. te pokrajinske oblasti mogle su da dobiju veliku jurisdikciju, a ako bi to bile velike cjeline, isto tako i zakonodavnu moć.«

Za ocjenu krfske deklaracije i rezultata rada i naziranja njezinih stvaraoca važno je naglasiti, da je i Fran Supilo bio neizravno sudionikom tih vijećanja. Pašić je još prije sastanka na Krfu zatražio preko srpskog poslanika u Londonu g. Jovana Jovanovića za njegovo mišljenje kako bi trebalo organizirati buduću državu. Supilo je na taj zahtjev odgovorio 22. VII. 1917. slijedećim nacrtom:

»Neophodno je potrebito, da se najvažniji poslovi podijele u dvije grupe: A) poslovi zajednički, B) poslovi autonomni.

A) poslovi zajednički.

1. Temeljni ustav države na potpuno demokratskom i ravnopravnom temelju za sav narodni plemenski i kulturni život države i naroda.
2. Vanjski poslovi države.
3. Kopnena, pomorska i sva ostala obranbena sila države.
4. Oni ekonomski i komunikacioni poslovi, koji imaju važnost za cijelu državu.
5. Novac (valuta), financija za zajedničke potrebe.
6. Najviša nastava, biva najviše institucije za odgoj više narodne inteligencije.

B) autonomni poslovi.

U autonomne poslove spadali bi svi ostali državni i provincijalni poslovi, koji se ne nalaze u rubrikama zajedničkih poslova, kao unutrašnja uprava, sve školstvo, izuzev ono u zajedničkim poslovima, sudstvo, bogoštovlje, poljodjelstvo, komunikacioni poslovi lokalnijega značaja, financije i financiranja autonomnih poslova, što bi imalo biti u vezi sa zajedničkim financijama, po shemama i sistemima, kojih već u praksi na izbor imade, zatim ostali manji javni poslovi, koji prelaze kompetenciju općina i kotara.

Zajedničke poslove rješavao bi državni narodni Parlamenat, a autonomne poslove sabori ili skupštine dotičnih zemalja. Takove bi postojale centralna vlada i autonomne vlade sa medjusobno ustanovljenim odnošajima.

Uz jedan centralni Parlamenat za zajedničke poslove, potrebno bi bilo — prema našim tradicijama i prilikama — pet (5) autonomnih sabora ili skupština naravno sa odnosnim vladama, neisključiv, da članovi tih autonomnih vlada mogu istodobno biti i članovi centralne vlade za ovaj ili onaj resort. Evo tih potrebitih sabora ili skupština:

1. Srpska ili srbijanska skupština ili sabor sa Srbijom prije rata i što bi još njoj direktno pripalo, kao Banat i slično.
2. Hrvatski sabor ili skupština za Trojednicu (Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju sa Hrvatskom Istrom).
3. Slovenački sabor u Ljubljani za sveukupne zemlje, koje obitavaju Slovenci.
4. Bosanski sabor za Bosnu i Hercegovinu.
5. Crnogorski sabor za Crnu goru prije rata i zemlje, što će joj pripasti, ako se ova stvar drukčije ne uredi.

Izbor za centralni parlamenat mogao bi biti: a) direktan kao i za sabore, samo sa proširenim kotarima i na temelju pravedne izborne »geometrije« ili b) delegacioni izbor iz autonomnih sabora, u kome slučaju mora vrijediti načelo proporcionalnog zastupstva sa zaštitom manjina.

Ovim institucijama treba nadodati još jednu centralnu i posve zajedničku i kompetentnu za čitavo funkcioniranje zajedničkog i autonomnog državnog aparata, a to je: vrhovno administrativno sudište i njemu o boku vrhovni računarski dvor sa pravima i dužnostima, koje ove institucije imadu u drugim modernim i naprednim državama.

Time bi moj »skelet« bio u glavnome gotov«.

Supilo je pozdravio Krfsku deklaraciju kao »granitno historijsko djelo« — medjutim par mjeseci kasnije, iscrpen svojom grozničavom aktivnošću, umire 28. IX. 1917. Fran Supilo u Londonu od neutvrdjene boljetice. Po želji mu tijelo je spaljeno, te poslije rata prenesen je njegov pepeo u rodni Cavtat.

Posredovanjem dr. Barca političari u domovini imali su prilike saopćiti predstavnicima Jugoslavnskoga Odbora i predstavniku Srbije svoje gledište i ocjenu Krfske deklaracije. Prije drugog polaska dr. Barca u Švajcarsku održan je sastanak, kojemu su učestvovali dr. Laginja, Spinčić, dr. Pavelić, dr Lorković, Peršić, stvarno predstavnici svih saborskih

grupa osim frankovaca. Ti su političari preko dr. Barca poslali slijedeće poruke: »Da Hrvati s obzirom na svoje historijsko državno pravo žele bar u prvo vrijeme da vide očuvanu hrvatsku državu u toj zajedničkoj državi. Oni vele, da se narodu stoljećima govorilo u njegovoj državi i državnom pravu, o njegovom ujedinjenju i nezavisnosti kao o narodnom idealu, pa im izgleda i boje se, da ne vrše izdaju prema narodu, ako bi se hrvatstvo i Hrvatska odmah utopili u budućoj zajednici, ako narod ne bi vidio ostvaren svoj ideal. Stoga oni misle, da treba hrvatski narod da se ujedini, da treba hrvatska država da se stvori i da ona stupi u najtešnju realnu uniju sa Srbijom i Slovenačkom. Ovo bi zadovoljilo narod u prvo vrijeme, a kasnije bi se mirno došlo i do potpunoga državnog jedinstva«. Dr. Barac se u Lausanne sastao s dr. Trumbićem, kojemu je razložio svoju misiju. Dr. Trumbić nastojao je dr. Barcu dokazati da Hrvati moraju odustati od zahtjeva uskrisivanja hrvatske države i pojma realne unije. Na to da Srbija ne će nikad pristati. Dr. Trumbić razlagao je dr. Barcu da se decentralizacijom uprave može osigurati na temelju Krfske deklaracije slobodan razvitak svima pokrajinama, da se Hrvati moraju zadovoljiti s deklaracijom i odreći se neprovedivih državopravnih težnja. Misli, koje je razlagao dr. Barcu definirao je dr. Trumbić kasnije u svom članku u »Bulletin Yougoslave« od 1. XI. 1917. gdje je naročito naglasio:

»Umjesno je da kažem, od kolike je važnosti jedinstven ustav za celu državu. Time se isključuje ideja konfederacije t. j. jednoga sistema, po kome bi se jedna država sklopila na taj način da razni delovi pridju k njoj kao samostalne države. Taka federacija značila bi sjedinjivanje više država, koje bi imale pravo da udju ili da ne udju u zajedničku državu, a i da iz nje izadju, kad budu htele. To nije ono što mi hoćemo. Nama se ne radi o sjedinjavanju više država

nego o ujedinjenju jednoga istog naroda u jednu jedinstvenu državu«.

Nakon potpisa Krfske deklaracije dr. Trumbić je zatražio da na njezinom temelju srpska vlada zatraži od saveznika posebnom notom priznanje programa deklaracije ratnim ciljem, diplomatsko priznanje deklaracije »Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca«. Pašić nije dao svoj pristanak na tu akciju izjavivši da nije za to podesan čas. Izmedju Jugoslavenskog Odbora i Srpske vlade uskrisuje se tako staro nepovjerenje.

U Ugarskoj u svibnju 1917. dolazi do pada kabineta grofa Tisze. Kriza u Ugarskoj povlači za sobom parlamentarnu krizu u Hrvatskoj. 8. VI. ban barun Skerlecz podnosi ostavku zajedno sa svojima odjelnim predstojnicima Fodroczyjem, Broschanom, Tropschom i Žepićem. Koalicija postizava svoj vječni cilj: parlamentarizaciju vlade u Hrvatskoj i Slavoniji. Banom postaje njezin član, nekadanji unionista Antun pl. Michalovich.

Cijelo prvo polugodište 1918. u domovini područje političkoga zbivanja i tumači narodnoga raspoloženja nijesu više ni stranački ni parlamentarni forumi. Stranke, pogotovo one na vlasti, tapkaju za dogadjajima, a ne predvode ih a kamo li stvaraju. Različite kulturne priredbe okupljaju narodnu inteligenciju i omladinu, koje takvim zgodama zbore sasvim drugim jezikom, otkrivajući sasvim druge tendencije nego stranke na vlasti.

Takve su manifestacije bile najprije u veljači 1918. u Zagrebu Vojnovićeva proslava; ali najznačajnija je jamačno proslava Preradovićeve stogodišnjice. Na toj proslavi, koju je vlast hrvatsko-srpske koalicije u Zagrebu nastojala ograničiti i sputati, prvi puta dolaze poslije dugih vremena do izražaja raspoloženja najširih masa. Kasnije pak proslava Narodnoga Divadla u Pragu daje priliku za manifestaciju bratinstva slavenskih naroda, naročito Južnih Sla-

vena i Čeha i Slovaka u borbi protiv Austro-Ugarske. Habsburškom carstvu zvoni u te dane posmrtno zvonce — svi pokušaji Beča odnosno cara Karla za neki modus vivendi ostavljaju široke slojeve sasvim ravnodušnima. Odcjepljenje slavenskih naroda od Austrije i Ugarske bijaše već završeno u dušama. U drugoj polovici će to raspoloženje i tu odluku mase počet pretvarati u djelo. Pasivni otpor počet će se pretvarati u aktivni — bez ustezanja pozdravljat će se pobjede savezničke vojske — pojedini dijelovi vojske sve češće otkazivati posluh — nova vojska, kaotična, moguće čak anarhična (uslijed pomanjkanja vodstva, koje bi uskladilo i kanaliziralo ta proturatna nastojanja) formira se naročito po Hrvatskoj i Slavoniji kroz cijelo ljeto 1918. po selima i šumama.

Kroz cijelo to vrijeme 1918. emigracija mora voditi tešku borbu na dvije fronte: protiv politike vlade Pašićeve i protiv talijanskih pretenzija.

U jednom trenutku učinilo se da će na ovoj drugoj fronti borbe, u borbi s talijanskim pretenzijama, doći do povoljne faze. U jesen 1917. talijanska vojska pretrpjela je strahovit poraz kod Caporetta. Pod uticajem toga poraza Italija počinje mijenjati t a k t i k u ; traži dodira s predstavnicima slavenskih naroda iz Austrije, traži njihov savez, došavši do uvjerenja da samo s njihovom pomoći može srušiti habsburško carstvo. Bedem na Soči pretežnim dijelom branile su frontu čete slavenske narodnosti, braneći u prvom redu svoju grudu od protivnika, koji je po svojim ratnim ciljevima u prvom redu težio za osvajanjem n j i h o v o g a, slavenskog teritorija. Taj otpor Slavena u austrijskoj vojsci, odlučila je talijanska politika paralizirati s novom taktikom proglasivši se prijateljem njihove slobode. 8. IV. 1918. dolazi u Rimu do »kongresa neoslobodjenih naroda Austro-Ugarske«. Taj kongres u prvom je redu učinio jak dojam na vladu USA. Wilson pod dojmom rimskoga kongresa izrazuje »žive simpatije svoje

vlade za nacionalne aspiracije Čehoslovaka i Jugoslavena za oslobodjenje«. Rimski kongres zaista je pokolebao otpor slavenskih četa na fronti protiv Italije; bez toga pokolebanja, bez djelomičnih otkaza poslušnosti hrvatskih četa (na osam dana prije listopadske talijanske ofenzive, 42. hrvatska domobranska divizija otkazala je posluh, dočekavši borbenim stavom udarni bataljun Madžara poslan protiv nje, kod Belluna otkazuju posluh bosanske regimente) ne bi bilo pobjede talijanske vojske kod Vittorio Veneta. Rimski kongres bijaše tek taktički potez, koji stvari jugoslavenske politike nije donio koristi; spor s Italijom ostao je otvoren i još pogoršan uslijed ojačanja talijanskih pozicija.

I spor Jugoslavenskoga odbora s Pašićevom vladom u stalnom je porastu. Ono što su postigli Čehoslovaci i Poljaci, da ih saveznici priznaju, nije uspjelo akciji Jugoslavenskoga Odbora uslijed stalnog otpora Pašićevoga. U siječnju je Pašić stao čak progoniti one ljude iz Srbije, koji su simpatizirali s akcijom Jugoslavenskoga Odbora (penzioniranje Ljube Mihajlovića, poslanika u Washingtonu). Za vrijeme boravka u Rimu Pašić se posvema suglasuje s politikom službene Italije. Krfski pakt za vladu Pašićevu samo je agitaciono taktično sredstvo. A medjutim u stvari Jugoslavenski odbor ima na svojoj strani i francusku i britansku vladu, koje su spremne dati deklaraciju, priznati njome unaprijed buduću državu ali pod uvjetom da se Odbor nagodi s Pašićem.

U toj svojoj borbi g. Trumbić ima aktivnog saveznika, ponudu kojega je otklonio uoči sklapanja Krfskoga pakta: britansku vladu, prijatelje jugoslavenske stvari u Britaniji i britansko javno mišljenje. Kad je Pašić došao u London našao je tamo neprijaznu atmosferu. Uostalom cijela situacija najbolje se razabire iz razgovora što ga je Mr. Wickham Steed, tada glavni urednik »Timesa« i stvarno savjetodavni stručnjak Foreign Officea za jugoslavensko pitanje, imao s g. Pašićem i koji je razgovor prema Steedovim

bilješkama objelodanjen u knjizi M. Jakovljevića: »Iz rata i emigracije. Subotica 1923.«, a koje su bilješke nesumnjivo najrelevantniji dokumenat iz vremena stvaranja Jugoslavije:

»G. Pašić započe govoreći, da je želeo videti me, da bi uklonio izvjesne nesporazumke, u koje sam ja, kako on misli, zapao usled netočnih informacija u pogledu politike srpske vlade. On reče da je uvek želeo, da stvori koalicioni kabinet, da bi sve partije mogle nositi odgovornost za svaku pogrešku srpske politike i učestvovati u svakom prestižu od uspeha, koji bi se postigao. Predstavnici drugih srpskih partija propustili su ipak da rade s njim. Tako sam ja (t. j. Steed) rdjavo obavešten o držanju vlade prema procesu vojnih zaverenika.

Ja sam rekao, da me mnogo manje interesuju ovi pomalo zastareli detalji srpske politike nego usvajanje od strane Srbije jedne zdrave politike, koja bi pomogla, da se srpsko-jugoslovensko jedinstvo privede uspehu na čvrstoj osnovi i da se tako pridonese trajnom miru i sporazumu u Evropi. Ja i drugi prijatelji u ovoj zemlji žalili smo u velikoj meri, što srpska vlada nije provela akciju prema krfskoj Deklaraciji, da osigura Jugoslovenima isto priznanje od Saveznika, kakvo je dato Čehoslovacima.

G. Pašić reče, da srpska vlada nije mogla smatrati da austro-ugarski Jugosloveni traži ikakvih priznanja te vrste. Uvek je bio ideal Srbije da ih oslobodi od austrijskog jarma i samo je Srbija kvalificirana da to učini. Jugoslovenski odbor stvorio je on (g. Pašić) to je njegova tvorevina(!). Zbog toga on ne može da ga smatra opunomoćenim predstavnikom austro-ugarskih Jugoslovena. Čehoslovačko narodno veće ima mandat od svoga naroda, dok Jugoslovenski odbor toga zadatka nema.

Ja sam odgovorio, da g. Pašić izvrće činjenice i da je s njegove strane neoprezno da ih izvrće prema meni, koji sam bio posvećen u stvaranje Jugoslavenskog odbora u Londonu i u polaganje njegovih fondova, koje su mu pružali Jugoslaveni iz Južne Amerike, u Lloydovu Banku. Mandat Jugoslovenskog odbora tačno je iste prirode kao i mandat čehoslovačkog narodnog Veća. On je davao i izjave i preduzimao poslove u savezničkim zemljama, i njegove izjave i akcije odobrio je njegov narod u Austro-Ugarskoj na isti način, kao što su to učinili Čehoslovaci za svoje akcije. Osim toga malo je čudno, da je on, g. Pašić, ugovarao i potpisao Krfsku deklaraciju s predsjednikom jednog odbora koji je bez mandata. G. Pašić odgovori, da je on Krfsku deklaraciju izdavao samo radi toga, da učini utisak na evropsko javno mišljenje. U vreme, kad se deklaracija stvarala, govorilo se o stvaranju Srbije—Jugoslavije u obliku konfederacije, što je

medjutim nemoguće. Jugoslavenski narod je vrlo izmešan: ima na pr. u Slavoniji i Hrvatskoj veliki broj Srba, koji su svi rešeni da pripadnu Srbiju bez obzira na to što će Hrvati da rade. Srbija ima pravo da oslobodi te ljude, a ako Hrvati i Slovenci žele da pripadnu negde na drugu stranu, stoji im na volju da čine kako hoće.

Ja, odgovorih, da su Jugosloveni Austro-Ugarske duboko vezani za svoje historijske pokrajine i da za njih stara Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija predstavljaju jednu stvarnost. Te pokrajine žele ujedinjenje sa Srbijom na osnovi potpune jednakosti verske i političke: na isti način i Slovenci iz Kranjske i Istrije, da ne govorimo o Hrvatima, Muslimanima i Srbima iz Bosne i Hercegovine. Ali ma kako oni želeli ujedinjenje, oni su rešeni, da se ne dadu balkanizirati ni od kakve srpske politike osvajanja ili aneksija: niti ja mislim, da bi savezнички narodi ili narod Sjedinjenih Država hteo odobriti prostu politiku teritorijalnoga predobijanja od strane Srbije.

G. Pašić izjavi ljutito, da je Kraljevinu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju stvorila Austrija protiv Srbije u vreme, kad se ukinula Vojna Krajina.

Ja odgovorih, da njegovo istorijsko znanje izgleda da je onako netačno kao i njegovo mišljenje o zapadnom javnom mišljenju. Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija starije su nekoliko vekova od stvaranja samoga austrijskog carstva i nemaju nikakve veze s ukidanjem Vojničke krajine.

Na ovo g. Pašić ne odgovori ništa, nego reče, da Srbija ima nameru od Saveznika da traži da joj priznaju njeno isključivo pravo da oslobodi austro-ugarske Jugoslovene. Kad ih ona bude oslobodila stojat će im na volju da čine što hoće, predpostavljajući, da se očuvaju njena prava.

Ja sam izrazio sumnju, da bi srpska vlada, rukovodjena onim duhom kakav Pašić odaje, mogla postići od savezničkih vlada i od vlade Sjedinjenih Država taki mandat, kakav on traži. Uveravao sam ga, da su postupci srpskih vlasti u Makedoniji posle balkanskih ratova i odveć poznati u našoj zemlji, da bi bilo neverovatno, da se taki metodi sankcionišu i prema Jugoslovenima iz Austro-Ugarske. Rekao sam, da mislim, da bi bio jedini pravi put za srpsku vladu i Jugoslovenski Odbor, da zajednički traže od savezničkih vlada da priznaju Jugoslovenima iz Austrije, da su saveznici i beližeranti i da izjave i jedni i drugi, da je njihova zajednička želja da stvore ujedinjenu i nezavisnu Jugoslovensku državu na bazi Krfske deklaracije.

G. Pašić reče, da je voljan držati se Krfske deklaracije, ali da vladajuća politika mora biti njegova politika, i da oni srpski činovnici, koji ne slušaju njegove naredbe, moraju da se smene. Samo on ima pravo da odredi, kakvu politiku treba uzeti, a oni, koji su njegovi činovnici, imaju samo da slušaju naredbe.

Ja primetih: Vaša ekselencija govori kao sultan, i ja Vas upozoravam na to, da saveznički narodi nikako ne mare za sultane. Oni su veoma zahvalni Srbiji i dive se duboko junaštvu njezinih armija ali oni ne zamenjuju stvar sa pitanjem pojedinih lica, niti kod njih lični položaj ili ambicija ma kojih pojedinaca mogu da pretegnu i za momenat. Ali kad Vaša ekselencija govori od odpuštanju činovnika, neka mi dopusti, da istaknem, da je srpska vlada sama sebi načinila mnoge štete u Washingtonu odpuštanjem srpskoga poslanika g. Mihajlovića zbog njegovih jugoslovenskh simpatija, i da bi u slučaju, da srpski poslanik u Londonu g. Jovanović, koji je stekao opšte poštovanje kod nas, bude na sličan način i iz sličnih razloga odpušten i zamenjen kakvim činovnikom sumnjive prošlosti: da bi u tom slučaju srpskom poslanstvu trebalo dugo vremena, dok postigne onaki položaj, kakav je imao pod Jovanovićem.

G. Pašić reče, da je njegov posao da odlučuje o toj stvari. On naredjuje, a njegovi činovnici imaju da slušaju. A da bi pokazao da srpsku politiku ne može remetiti nikakav činovnik, on će odmah da smeni g. Jovanovića, i da moli britansku vladu, da primi boljega kandidata.

Ja odgovorih, da nisam u položaju da mu kažem, šta bi britanska vlada rekla na takav postupak, ali ga opomenuh vrlo živo u ime prijatelja Srbije u našoj zemlj, da dobro pazi, kako će postupati prema g. Jovanoviću.

G. Pašić, kako se videlo, hteo je da učini još nekoliko izjava take vrste: ali kako je moje vreme bilo kratko, ja mu rekoh, da sam došao da kažem sasvim otvoreno, što ja i članovi Srpskog Društva mislimo o njegovoj politici, ne ostavljajući mu da se izvinjuje tim, da nije bio pošteno opomenut.

Na to sam se oprostio s njime«.

U Londonu se g. Pašić proveo tad da ne može biti gore. Mr. Balfour ga je četiri dana pustio čekati, izbjegavajući da ga primi.

Poslije londonskoga posjeta Pašić provodi i dalje istu politiku, ali uz oprezniju taktiku. Zateže sa sporazumom s Jugoslavenskim odborom, nastojeći ga sasvim izigrati. Depeše, koje je Jugoslavenski odbor slao svojima povjerenicima u Južnoj a naročito Sjevernoj Americi prema sporazumu preko srpskih diplomatskih mjesta, ili se ne otpravljaju ili otpravljaju sa zakašnjenjem, tako da se konačno Jugoslavenski odbor mora služiti u svrhu tih komunikacija »Timesovom« izvještajnom službom ili kabelima britanske

vlade. Kroz klance jadikovce teče ta borba sve do listopada. Opća situacija je 1918. druga nego 1917. u dane sklapanja krfskog pakta.

Na bojištu i u diplomatskoj borbi sve brže se redaju odlučniji dogadjaji; u njihovom vrtlogu i savezničke mjerodavne krugove sve više zaokupljaju drugi problemi. »Rezultat je čitave akcije bio, veli dr. Paulova, dakle u tome, da je idejno pobijedio Jugoslavenski odbor sa svojom formulom. Ali deklaraciju nije postigao ni on ni srpska vlada, budući da su saveznici ustrajali na tome, da se oba faktora moraju sporazumjeti«.

»All branches of the Slav race should be completly freed from German and Austrian rule«, »svi ogranci slavenske rase imaju se potpunoma osloboditi od njemačke i austrijske vladavine«, izjavio je predsjednik USA Wilson 28. VI. 1918., a u svom odgovoru na austrougarsku ponudu primirja Wilson 18. X. 1918. odgovara još nedvoumnije: Vlada Sjedinjenih Država »has also recognized in the fullest manner the justice of the nacionalistic aspirations of the Yougo-Slave for freedom« — na najpotpuniji način priznala je takodjer pravednost narodnih težnja Jugoslavena za slobodom«.

Wilsonove enuncijacije bijahu osmrtnica habsburškoga carstva, objava, konstatacija da je smrt usljedila; lešina je samo još ležala na odru čekajući grobare.

Još 5. I. 1918. u svom govoru o ratnim ciljevima saveznika Lloyd George je naglasio, kao i Sonnino 25. X. 1917. da »the break-up of Austria-Hungary is no part of our war-aims« — »raspad Austro-Ugarske nije dio naših ratnih ciljeva«. Ali svi ti pokušaji produženja života habsburškom carstvu bijahu uzaludni: jer ono je već umrlo u svijesti njezinih naroda — oni više nijesu htjeli Austrije.

U te dane upravo se navršilo bilo šestdeset godina otkako je veliki češki narodni vodja Palacky

kliknuo, onu tolikoput krivo citiranu uzrečicu: »Da nema Austrije, mi bismo je morali stvoriti!« Taj Palackyjev govor od prije šestdeset godina iz odlučne 1848., jamačno je najtočnija dijagnoza smrtne bolesti Austrije, dijagnoza, koja precizno objašnjuje uzroke 1918. »Zaista, da Austrije nema, mi bismo je morali stvoriti, rekao je Palacky, u interesu Europe, u interesu humaniteta«. Ali odmah zatim postavlja pitanje, zašto je ta tako potrebna država »ipak muka za svoje narode, zašto je neodrživa i bezsavjetna? Jer u svojoj nesretnoj zaslijepljenosti tako dugo vremena nije shvatila, već pobijala onaj bitni pravni i moralni temelj svoga opstanka: načelo potpune ravnopravnosti svih naroda i vjeroispovjesti okupljenih pod svojim žezlom. Jer narav ne poznaje vladajuće narode i služničke narode«.

Prije šestdeset godine 1848. habsburško carstvo zadobilo je smrtnu bolest od koje umire 1918. Sabor u Kromjerižu uspio je već naći sporazum izmedju naroda Austrije na bazi narodnosnog načela i demokracije; u glavnim je crtama bio već stvorio novu bazu za budućnost, nov ustav na federalističkom načelu, koji bi habsburško carstvo učinio savezom slobodnih naroda po uzoru američke unije; za taj cilj, stvoriti zametak jednoj Ligi Naroda u Srednjoj Europi Jelačić je digao Hrvate na oružje, stavio na tezulju mač. Franjo Josip slušajući zavodljive savjete knezova Schwarzenberga i Windischgrätza nasilno rastjeruje predstavnike naroda na saboru u Kromjerižu, uspostavlja apsolutizam, mjesto slobodarske federalističko-demokratske reforme dolazi dinastičko-birokratski autoritativni režim. A kad je nasljednik Franje Josipa pokušao nastaviti tamo gdje je njegov predšastnik 1849. presjekao prirodni organski razvitak — bilo je prekasno. Narodi više nijesu vjerovali obećanjima, otkloniše primiti dar, koji bijaše manji od onoga što su si sami mogli uzeti. Utvrdilo se ponovno da je ideja jača od materije, da je snaga duha nadmoćnija sili pesnice.

Napadaj na solunskoj fronti započinje 15. IX. 1918., 48 sati kasnije fronta je probijena — lavina se počinje valjati. 29. rujna rujna već je Bugarska izbačena iz stroja, u Solunu se sklapa primirje. U iste dane počinje Fochova ofenziva na Zapadu — ni njemačke armade više ne mogu pružati otpor. Poraz je dovršen.

U dane kad je slom gotova stvar car Karlo misli naći još spas u preobrazbi države. Tisza putuje po zemljama Južnih Slavena. U Zagrebu je hladno primljen, u Splitu ne će nitko za nj ništa znati — u Sarajevu je slom Tiszine misije završen. Svagdje već postoje Narodna Vijeća — Tisza traži s njima vezu. U pukovničkoj uniformi, još uvijek u sljepoći ponosa svoje rase, Tisza prima u Sarajevu političare, a kad mu Danilo Dimović izjavljuje da se jugoslavensko pitanje ne može riješiti bez suradnje Srbije, Tisza, tko će znati je li sam još zaista vjerovao svojim riječima, odgovara: »Poslije rata Srbija će biti tako malena, da će je Bugarska moći u svaki čas pojesti za zajutrak«. A u to isto vrijeme srpske su divizije bile već na Kosovom polju. Dramatski vrhunac postizava Tiszina očajnička akcija 23. XI. kad udara šakom na stol izderavši se: »Moguće je da ćemo propasti, ali prije ćemo još imati snage da vas sve uništimo.« 27. IX. održano je u Beču krunsko vijeće; ministar predsjednik Hussarek zaklinje Madžare da se odreknu dualizma — Wekerle još odlučno otklanja. Narodi u Austro-Ugarskoj medjutim ravnodušno gledaju sve te pokušaje zaslijepljene nemoći. Finale je već tu. Konačno 5. X. 1918. i hrvatsko-srpska koalicija ulazi u Narodno Vijeće. 24. X. počinje talijanska ofenziva . . .

28. X. 1918. u Pragu, a 29. X. 1918. u Zagrebu proglašuje sabor zanesenim masama na Markovom trgu razrešenje »svih dosadašnjih državo-pravnih odnošaja i veza izmedju Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne strane, te Kraljevine Ugarske i carevine Austrije s druge strane«. »Dalmacija, Hrvatska,

Slavonija sa Rijekom proglašuju se posve nezavisnom državom prema Ugarskoj i Austriji te prema modernom načelu narodnosti, a na temelju narodnog jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba pristupa u zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom etnografskom području toga naroda, bez obzira na ma koje teritorijalne i državne granice, u kojima narod Slovenaca, Hrvata i Srba danas živi«. Dan prije izabran je za predsjednika Narodnog Vijeća dr. Antun Korošec, a za potpretsjednike dr. Ante Pavelić i Svetozar Pribićević. 31. X. upućuje Narodno Vijeće notu savezničkim vladama gdje govori u ime »države Srba Hrvata i Slovenaca«, koja se konstituirala »na teritoriju bivše Austro-Ugarske monarhije« izjavljujući formalno »da se ne nalazi u ratnom stanju s aliiranim državama«. Dan kasnije pak ovlašćuje Jugoslavenski odbor u L o n d o n u, »da zastupa interese države Slovenaca, Hrvata i Srba kod drugih država.« Telegram dr. Trumbiću stigao je medjutim prekasno.

Od 29. X. 1918. postoje tri faktora koja sudjeluju u dogadjajima, koji formiraju novu državu Južnih Slavena. Tu je Kraljevina Srbija s vladom g. Pašića, tu je vlada Narodnog Vijeća države »Srba, Hrvata i Slovenaca« na teritoriju bivše Austro-Ugarske monarhije i tu je konačno Jugoslavenski Odbor, predstavnik emigracije i od 1. XI. neke vrste diplomatskoga predstavnika vlade Narodnoga Vijeća na čelu s. dr. Ante Trumbićem, koji se u to vrijeme zajedno s g. Pašićem nalazi u P a r i z u. Izmedju ta tri faktora postoji slab ili gotovo nikakav kontakt. Pogotovo pak izmedju Narodnog Vijeća i Jugoslavenskog odbora.

Dr. Barac je u posljednje dane kolovoza 1918. bio po treći puta u Švajcarskoj gdje se sastao s dr. Trumbićem. Spor izmedju Srpske vlade i Jugoslavenskog odbora nije u domovini bio više nepoznat. Za vrijeme svoga sastanka s dr. Barcem razložio mu je dr. Trumbić bit spora, načelno opreku u shvaćanju problema

ujedinjenja. Ali je ujedno izrazio želju, da se kod kuće ne izvode iz toga nikakvi zaključci niti da se mnogo o tome raspravlja, pošto da nema straha »da bi nas Srbija mogla okupirati kao narod« (Barčeve bilješke).

Svakako za razvitak dogadjaja kobno je djelovalo to pomanjkanje kontakta naročito izmedju Jugoslavenskog odbora i Narodnog Vijeća. Uslijed toga nije moglo doći ni do prave idejne suradnje, a još manje do t e h n i č k e k o o r d i n a c i j e rada, koju je naprotiv ostvarilo Narodno vijeće u Pragu i predstavnici čehoslovačke emigracije, koji su kroz posljednjih šest mjeseci agonije Austrije uspjeli izgraditi kanale za izmjenu misli i o r g a n i z a c i j u prevrata. Nepopravljive posljedice toga izbile su na javu u drugoj polovici studenoga 1918.

U te dane u Parizu izradjivali su se uvjeti primirja. Jugoslavenski odbor bio je u teškoj poziciji. S jedne strane stajao je bez pouzdanih informacija o političkom raspoloženju i razvitku dogadjaja u domovini, s druge strane morao je voditi konačni boj s Pašićevom vladom za svoj opstanak. Srpska opozicija traže od Pašića da se sporazumi s Jugoslavenskim odborom — traži obrazovanje koncentracione vlade, u koju bi ušli i predstavnici Jugoslavenskoga odbora. Odbor medjutim otklanja ulaz u koncentracionu vladu, zahtijevajući u prvom redu svoje »priznanje«. Pristankom na ulazak u koncentracionu vladu odbor je držao da bi time napustio općenito pitanje i da bi ga pretvorio u pitanje samo Srbije kao države, a sam sebe utopio u novom kabinetu. Osim toga jamačno su na to stanovište djelovale i informacije dr. Barca još iz kolovoza o sličnoj borbi dviju načelnih gledanja na problem ujedinjenja u samoj Hrvatskoj. Tu je koalicija otkrila da ide za centralizmom, za unifikacijom i potpunim stapanjem plemena, dok su starčevićanci ustali protiv tako shvaćenoga nacionalizma, zalažući se za federativno uredjenje buduće države, veleći da će eventualno

godine zajedničkoga života moći stvariti jedinstveni nacionalizam, kojega momentano još medjutim nema. Nakon otklona Jugoslavenskog odbora da udje u koncentracionu vladu Kraljevine Srbije, opozicija zahtijeva obrazovanje koalicione vlade. G. Pašić i tu zateže s riješenjem, dok opozicija ne zaprijeti da će se pridružiti Jugoslavenskom odboru, da će s njim raditi protiv Srpske vlade i iznijeti cijeli taj spor s Odborom radi njegovog priznanja pred europsko medjunarodno mišljenje.

U Parizu padaju 3. i 4. XI. odluke o primirju. Dr. Trumbić mora protestirati protiv činjenice da je g. Vesnić kao predstavnik Srbije u pregovorima o utvrdjivanju uvjeta primirja, pristao na talijansku okupaciju zemalja londonskoga ugovora, pristao da saveznici, odnosno Italija, uzmu svu trgovačku flotu pod austro-ugarskom zastavom, dakle i jugoslavenske ladje, da je pristao da se ratna flota, koja se već nalazila u jugoslavenskim rukama, izruči saveznicima, kojima je i priznato pravo da po svojoj uvidjavnosti okupiraju željeznice i svaku drugu točku na jugoslavenskoj zemlji — čime je naravski najviše i neposredno bila ugrožena Rijeka. Protest je dr. Trumbić izložio na sastanku, kojemu su prisustvovali i predstavnici srpske opozicije. Vesnić nije mogao pobiti izvode dr. Trumbića, ispričavajući se svojom neobaviještenošću. Debata je na sve učinila težak dojam. No u tim dogadjajima počinje gubiti auktuelnost i pitanje priznanja Jugoslavenskoga Odbora, odnosno, priznanje vlade Narodnog Vijeća.

Pod kraj listopada stigoše u Ženevu delegati Narodnog Vijeća dr. Ante Korošec, dr. Melko Čingrija i Gregor Žerjav. Njihov dolazak u Ženevu konačno je skinuo s dnevnoga reda borbu za »priznanje« izmedju dr. Trumbića i Pašića. Za g. Pašića odsele su predstavnici Jugoslavenskog Odbora taktički manje interesantni, da, gotovo neinteresantni. Težište daljnjih političkih pregovora prenosi sad g. Pašić na predstavnike Narodnoga vijeća.

Od 6. do 9. XI. 1918. vodila su se vijećanja u Ženevi. U vijećanjima su učestvovali u ime srpske vlade g. Pašić, za srpsku opoziciju Milorad Drašković, Trifković i Voja Marinković, za Narodno vijeće Korošec, Žerjav i Čingrija, za Jugoslavenski odbor Trumbić, Gregorin i Vasiljević. Od 8. XI. dalje su još učestvovali u vijećanjima za Jugoslavenski odbor J. Banjanin i N. Stojanović. Odmah u početku debate g. Pašić je naglasio da je Narodno Vijeće doista predstavnik naroda, dok da to Jugoslavenski odbor nije. Debata se vodila u biti o dva predloga. Milorad Drašković stavio je predlog da se jednostavno obrazuje vlada od 17 lica za Srbiju i zemlje Srba, Hrvata i Slovenaca zajedno, koje će upravljati ujedinjenom zemljom i zamijeniti ministarstvo Srbije i Narodno vijeće, dok je predlog Pašićev, kojega je ovaj iznio kako dokazuju kasniji dogadjaji tek kao svoj taktički potez, odgovarao idejama dr. Trumbića, odnosno Jugoslavenskog odbora, da se naime stvari jedan političko-vojnički komitet, vrsta cabinet de guerre, koji bi rukovodio rat i sklapanje mira. Taj bi komitet bio sastavljen od četiri člana sa srpske strane a tri člana od Vijeća u Zagrebu. Od srpske strane ušli bi ministar vanjskih poslova (g. Pašić) i ministar vojni kao neke vrste neutralci, zatim po jedan predstavnik radikalne stranke i udružene opozicije. Vijeće u Zagrebu odredilo bi svoje predstavnike; po Trumbićevom predlogu taj komitet bi vodio u stvari vanjsku politiku, dok bi dalje funkcionirale srpska vlada u Beogradu i vlada Narodnog vijeća u Zagrebu. U posljednjem času usvojio je Pašić dakle ideju dr. Trumbića vjerojatno s razloga što mu se u onom času činilo da je to najsigurniji način da sačuva za se i za svoju stranku faktičnu vlast u Srbiji, barem dok ne vidi, kako će se dogadjaji dalje razvijati. Vijećanja u Ženevi vode se pod pritiskom opće situacije, naročito pod pritiskom želje saveznika da se jugoslavensko pitanje riješi.

9. XI. potpisana je »ženevska deklaracija«, kojom je utvrdjeno da će novu državnu zajednicu predstavljati u »spoljnim manifestacijama« zajedničko ministarstvo Srba, Hrvata i Slovenaca dok će »Vlada Kraljevine Srbije i Narodno Veće u Zagrebu produžiti otpravljati poslove svaki u svom unutrašnjem pravnom i teritorijalnom delokrugu na redovan način, kakav gde postoji, dok Velika Skupština ujedinjenih Srba, Hrvata i Slovenaca (Konstituanta), izabrana opštim, jednakim, neposrednim i tajnim glasanjem svih gradjana, ustavom ne propiše definitivno ustrojstvo države. Taj ustav će biti osnova celom državnom životu, izvor i utok svih vlasti i prava, i po njemu će se, u demokratkom duhu, uredjivati ceo državni život.«

Iz Ženeve je Pašić obavijestio Nasljednika Prijestolja o radu konferencije i zatražio odobrenje svih zaključaka. Na to je pošao 10. XI. u Pariz kuda su dan kasnije za njim pošli i predstavnici Jugoslavenskog odbora i Narodnog vijeća. Iz Pariza obavijestio je Pašić o svim dogadjajima i vladu na Krfu. Vlada na Krfu ne pristaje na Ženevsku deklaraciju i njezini članovi na Krfu podnose ostavku, koju odmah spremno prihvaća Pašić predajući ostavku čitavog kabineta. U Pariz stigoše 13. XI. dr. Korošec i članovi odbora. Oni su saznali tek od franceskog ministra Pichona, kojemu su to saopćili gg. Pašić i Vesnić da je ženevski sporazum stavljen »u pitanje« (mis en cause). Isto su čuli 14. XI. od predstavnika srpske opozicije, uz dodatak da je Pašić podnio ostavku jer da vlada na Krfu i Nasljednik Prijestolja nijesu odobrili sporazum u Ženevi.

Na liniji izmedju Ženeve i Krfa i Krfa i Pariza Ženevska je deklaracija propala. G. Pašić primio je s Krfa informacije o situaciji, koja je stvarala nove mogućnosti i radi kojih je pustio pasti i Ženevsku deklaraciju i delegate Narodnoga Vijeća, stavivši se na stanovište, analogno onome od par dana prije

prema Jugoslavenskom odboru, da nijesu ovlašteni bili sklapati nikakav sporazum i da ne predstavljaju pravo raspoloženje naroda. U toj novoj situaciji na brzo je g. Pašić još u Parizu obrazovao dne 16. XI. novu koalicionu vladu s povećanim brojem lisnica, rezerviranim za članove Narodnog Vijeća.

»Nova situacija« medjutim je stvorena u Zagrebu. Još 5. X. kad je hrvatsko-srpska koalicija ušla napokon u Narodno Vijeće sa četrdesetoricom članova, koje je njezino vodstvo delegiralo, dobiva ona u Narodnom vijeću i političku premoć. 31. X. stigao je u Zagreb delegat srpske vrhovne komande pukovnik Dušan Simonović da u sporazumu s vijećem dirigira iz Zagreba kretanje srpskih četa u Primorskim krajevima. Pukovnik Simonović ujedno šalje g. Protiću iz Zagreba političke izvještaje, u kojima naglasuje da većina u Narodnom Vijeću stoji na gledištu »nerazdvojene i nedjeljive države«. S druge strane dr. Tresić Pavičić s dr. Čokom i Bugšekom, koji su radi pregovora o predaji austrijske ratne flote vladi Narodnog vijeća stigli na Krf saopćio je vladi na Krfu da je Korošec u Zagrebu u privremenoj vladi bez ikakvog većeg značenja i da je čitava vlast de facto u rukama Svetozara Pribićevića i Dušana Popovića, odnosno koalicije i njezinih sumišljenika. Dr. Tresić-Pavičić i drugovi izraziše se protiv federacje a za široke autonomije. Svi su ti momenti ukazivali i Pašiću i Protiću da su se obzirom na svoje političke ciljeve prenaglili sa ženevskom deklaracijom, da će moći povoljniji aranžman postići s ljudima iz koalicije u Narodnom vijeću.

Tek 18. XI. g. Pašić prima u audijenciju gg. Trumbića, Korošca i Čingriju i saopćuje im, slično kao i šefovima srpske opozicije, da je dobio odgovor s Krfa, da zaključci stvoreni u Ženevi nijesu naišli na odobrenje vlade, što znači da ih ne odobrava Nasljednik Prijestolja i da je on stoga podnio ostavku kabineta. Ponovio je uz to još svoj stari predlog, da članovi Narodnog vijeća udju u srpski kabinet ili da

se formira jedan naročiti odbor od kandidata srpske vlade i Narodnog vijeća, koji će se staviti u službu srpskoga ministarstva vanjskih poslova i ministarstva vojnoga i koji će odbor imati savjetodavnu funkciju. Naglasio je da se Jugoslavenski odbor i Narodno vijeće moraju prilagoditi stanju stvari. Na sastanku stvarno nije ništa utanačeno, i g. Pašić je sutradan otputovao u London. G. Korošec je medjutim istoga dana uputio pismo Nasljedniku Prijestolja moleći, da bi pod svaku cijenu spriječio kršenje ženevskoga sporazuma.

Medjutim je u Parizu 22. XI. opet došlo do krize srpske vlade. Opozicija je od g. Balugdžića saznala da ne stoji izjava g. Pašića, da se Nasljednik Prijestolja odupire ženevskom sporazumu. G. Balugdžić je naglasio da Nasljednik Prijestolja uopće nije bio u cjelini ni upoznat sa ženevskim sporazumom, koji mu je tek dan prije 21. XI. otpravljen u Beograd. Radi svega toga g. Pašić na povratku iz Londona u Pariz našao se pred novom krizom.

Taj incidenat nije medjutim ostao bez posljedica. Nakon proglašenja ujedinjenja g. Pašić vratio se u Beograd i tad je epizoda o uporabi imena Prijestolonasljednikovog kod opoziva ženevskoga sporazuma stavljena na dnevni red. Nj. Vis. Prijestolonasljednik bio je o tom incidentu pismeno obaviješten iz Pariza od Milorada Draškovića — ali pismo, koje je g. Drašković predao g. Pašiću da ga dalje transmitira, nije stiglo na odredište. Ipak Nj. Vis. Prijestolonasljednik obaviješten je o stvari od gg. Balugdžića i Jovanovića. Kad se g. Pašić vratio u Beograd, izgubio je radi te stvari povjerenje Nasljednika Prijestolja. I prvi kabinet nove Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca sastavio je onda ne Nikola Pašić, nego Stojan Protić, a dr. Trumbić je u tom kabinetu postao ministar vanjskih posala.

Ali Ženevski protokol dobiva udarac iz Zagreba. Sama vijest o sklapanju ženevskoga sporazuma oficijelno nije u Zagrebu bila ni objelodanjena ni uzeta

u raspravu od Narodnog vijeća; za ženevsku deklaraciju znalo se samo iz novina; brzojave delegata Narodnog vijeća u Ženevi zadržao je Sv. Pribićević, ne objelodanivši ih i ne saopćivši njihov sadržaj Narodnom vijeću. On je ujedno sa sjednice Narodnog vijeća na kojoj se raspravljalo na temelju novinskih vijesti o ženevskim dogadjajima dao konstatirati, da »naši izaslanici u inozemstvu ne imadu prava sklapati na svoju ruku obvezatne ugovore s antantinim vlastima u ime Narodnog vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu«, te je ujedno dao smjesta preko pukovnika Simonovića izvijestiti srpsku vladu, da Narodno vijeće nije dalo dr. Korošču nikakav mandat za pregovore za sastav vlade.

Za to vrijeme već je u Zagrebu dozrela odluka; svakako pospješili su je i ukazali njezinu neizbježivost kod nekoalicionaških članova vijeća, nastupi talijanske vojske na naš teritorij. Pod vodstvom dr. Smodlake pokrenuta je u Dalmaciji akcija da se dalmatinska vlada sporazumi s bosanskom vladom Narodnog vijeća i da se Zagreb stavi pred odluku: ili da se podje u Beograd i tamo proglasi ujedinjenje ili će to provesti ljudi Narodnog vijeća iz Dalmacije i Bosne sami. Svetozar Pribićević izjavio je 20. XI. u Narodnom vijeću da je »slabost čitave situacije u tome, što se do sad nismo stavili u uži dodir s Kraljevinom Srbijom«, a tajnik Narodnog vijeća za Bosnu g. Ćorović saopćio je na to, da je primio brzojavku od vlade Narodnog vijeća u Sarajevu, »da se u potpunom opsegu pridružuje predlogu dalmatinske vlade«. Pod uticajem opće situacije i snage, kojom je raspolagala grupa Hrv. srpske koalicije, odlazi delegacija Narodnog vijeća u Beograd dne 24. XI., da izvrši ujedinjenje. Delegacija je pošla u Beograd s posebnim »uputama« Narodnog vijeća — ali te upute nijesu više došle do izražaja.

Državno ujedinjenje ostvareno je adresom 1. XII. 1918. i odgovorom Regenta Aleksandra odaslanstvu Narodnog Vijeća, u kojem se u ime Njegovoga Veli-

čanstva Kralja Petra I. svečano proglasilo »ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstvenu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca«.

U NOVOJ DRŽAVI
1918—1935

Kroz cijeli 19. i 20. vijek d e m o k r a c i j a bijaše zbroj svih narodnih težnja hrvatske politike. Hrvati i ostali Južni Slaveni u Austro-Ugarskoj monarhiji osvjedočeni su bili da samo demokracija može potpuno ostvariti ideal njihove narodne samostalnosti i samoopredijeljenja. Borba za narodno oslobodjenje bijaše u bitnosti borba za demokraciju, koja je u svjetskom ratu u času njegovog svršetka iznijela stvarnu idejnu pobjedu.

Parlamentarna demokracija Kraljevine Srbije poslije 1903. bijaše najjača potpora ideji narodnoga ujedinjenja. Demokracija je za vrijeme rata postala borbenim barjakom antante. Wilsonov istup udario je neizbrisiv biljeg demokracije ratnim ciljevima saveznika. Načelo samoodredjenja naroda, koje je Wilson proklamirao, primjena je ideala demokracije na uzajamne odnose medju narodima. Borbeni pokret za demokraciju postigao je 1918. zamah snage jednoga vjerskoga pokreta. Ideja demokracije bijaše snaga koja je stvorila zajedničku državu Srba, Hrvata i Slovenaca.

Naglašeno je to krepko u riječima Nj. Vis. Princa Regenta, koji je na adresu delegata Narodnoga Vijeća 1. XII. 1918. proglašujući ujedinjenje odgovorio:

»... Veran primeru i savetu, kojeg imam od Svog Uzvišenog Roditelja, Ja ću biti Kralj samo slobodnim gradjanima države Srba, Hrvata i Slovenaca, ostati uvek veran velikim ustavnim, parlamentarnim i širokodemokratskim načelima, zasnovanim na općem pravu glasanja«. Ta ideja demokracije, kao stvaralačka snaga nove države konačno je naglašena i u ugovoru, koji je 10. IX. 1919. u Saint-Germain-en-

Laye potpisan i tu se u čl. 2. izričito zajamčuju prava demokracije ovim riječima: »Država Srba, Hrvata i Slovenaca obavezuje se svima stanovnicima dati punu i potpunu zaštitu života i slobode bez obzira na porijetlo, narodnost, jezik, rasu ili vjeru«, a čl. 1. obvezuje se priznati odredbe ovoga ugovora temeljnim zakonom, kome se »ne može suprotstaviti nikakav drugi zakon, naredba ili službena mjera«. Time je samim medjunarodnim ugovorom odredjen temeljni pravac razvitka unutrašnje politike nove države.

I zaista, od postanka nove države Srba, Hrvata i Slovenaca, ostvarivanje i oblikovanje demokracije ispunjava cijelo njezino političko zbivanje sve do naših dana.

Pobjeda demokracije u ostvarenju nove narodne države Srba, Hrvata i Slovenaca manifestirala se u praktičnoj politici u općem, slobodnom i tajnom pravu glasa, slobodi govora i slobodi sastajanja. Narod je prestao biti objekt, postao je subjektom političkoga zbivanja.

Godine 1918. nova država dobila je tek izvjesne kalupe demokratskih institucija, no duh demokracije bijaše tek u svom formiranju jednako kod širokih narodnih slojeva kao i kod inteligencije.

U t. zv. prečanskim krajevima do 1918. narod je bio gotovo isključen od aktivnoga političkog života, jer nije bilo općeg prava glasa. U Kraljevini Srbiji bijaše prividno bolje. Od 1903. forme demokracije bijahu uspostavljene u potpunosti; ali demokratski odgoj naroda i tamo je prevalio tek prve korake. Tu demokraciju najbolje karakterizira stranačka borba za izborni mandat u predratnoj Srbiji, pojava, koja se je prenijela i u novu državu; stranka koja je bila na vlasti, koja je imala izborni mandat, politički je pobjedjivala. Načela, ideje, nijesu još u političkom zbivanju bile odlučne. Mjesto demokracije stvorila se tako stvarno klubokracija, vlast političkih klubova. Uz to i u Kraljevini Srbiji, kao i u pre-

VODSTVO BIVŠE HSS

S lijeva na desno: dr. Vladko Maček, dr. Stjepan Košutić, Ivan Grandja, Josip Predavec, Stjepan Radić, Karlo Kovačević, Tomo Jalžabetić, dr. Gjuro Basariček

STJEPAN RADIĆ I SVETOZAR PRIBIĆEVIĆ
na skupštini b. SDK u Splitu

POLITIKA 1927. U KARIKATURI
Crteži Fr. Maixnera iz »Jut. Lista«

čanskim krajevima pod austro-ugarskom vlašću, dominirali su momenti nacionalne obrane i nacionalnog održavanja, potiskujući sasvim u pozadinu probleme čisto unutarnje politike.

U stvari god. 1918. ti čisto nacionalni politički momenti silaze s dnevnoga reda. Nacionalni ideali samostalnosti i samoopredijeljenja su ostvareni. Potrebno je to naglasiti, jer samo tako je moguće ispravno slijediti i ocjenjivati buduće političke događaje. Potrebno je naglasiti, da su svi politički faktori 1918. nedvoumno naglasili svoju volju za stvaranje nove države, bez obzira na svoje poglede na buduće unutrašnje državno uredjenje. Na historijskoj sjednici Narodnoga Vijeća u Zagrebu dne 23. XI. 1918. u svima predlozima podcrtana je ta volja, jednako u predlogu zemaljske vlade za Dalmaciju, predlogu dr. Lukinića i drugova, predlogu dr. Angjelinovića i drugova, predlogu dr. A. Tresić-Pavičića, predlogu socijalista, kao i u predlogu Stjepana Radića, u kojemu se doslovno veli: »Etnografski jedinstveni, sa historijskim, kulturnim i političkim razvojem na tri plemena podijeljeni narod Slovenaca, Hrvata i Srba, stvara na temelju narodnoga jedinstva i narodnoplemenske ravnopravnosti, zajedničku saveznu državu na cijelom svom etnografski neprekidnutom području«. Stranke, koje su po svom programu i tradicijama, čista stranka prava i unionistička stranka, bile protivne ujedinjenju, dobrovoljno su se likvidirale prema izjavama svojih predstavnika dne 29. X. 1918. u Zagrebu.

Ulazak novih narodnih slojeva u politički život putem općeg slobodnog i tajnog prava glasa, pojave novih ekonomskih i socijalnih problema, morale su dovesti i do temeljite preobrazbe stranačkoga političkoga grupiranja. Prvi pokušaj u tom pravcu dala je emigracija. Članovi Jugoslavenskoga Odbora i pojedini javni radnici te pristaše srpske opozicije još u listopadu 1918. u Parizu pokreću J u g o s l a v e n-

sku Demokratsku Ligu, koja je imala biti zametkom nove jedne stranke. Izabran je i Privremeni glavni odbor s predsjednikom dr. Jovanom Cvijićem, potpredsjednicima dr. Nikolom Stojanovićem, i dr. Ivanom Lorkovićem. U odboru i prvom članstvu nalazimo imena istaknutih političkih i kulturnih radnika: dr. Božu Markovića, Ljubu Mihajlcvića, Milana Grola, Jovu Banjanina, dr. Antu Trumbića, Bogumila Vošnjaka, Dinka Trinaestića, Ivana Meštrovića, dr. Iliju Šumenkovića, Kostu Kumanudija, Milorada Draškovića i druge. U privremenom programu Lige na prvom mjestu se ističe da je njezin cilj raditi »na potpunom stapanju Srba, Hrvata i Slovenaca u kulturno-nacionalnu cjelinu, da njihovom zajedničkom snagom razviju jugoslavensku kulturu i da se život nove države stavi na čisto demokratsku osnovu... Protiv ograničavanja narodne volje Liga će se boriti u svima pitanjima javnoga života... Jugoslavenska Ustavotvorna Skupština mora biti pravi izraz ničim ograničene narodne volje. Ona će kvalifikovanom većinom stvoriti ustav, koji će biti temelj cijelom državnom životu, izvor i utoka svih vlasti i prava u državi. U novoj državi treba centralizovati sve što predstavlja stožere države i interese celine. Treba ustanoviti jedan zajednički parlamenat, koji odredjuje pravac svih zajedničkih poslova, u koje prirodno spadaju: spoljna politika i svi medjunarodni ugovori, vojska, financije za pokriće zajedničkih troškova, carine i monopoli, jedan novac, zajednička banka, željeznice, suvozemni i vodeni putovi u koliko nisu lokalnog značaja, gradjansko, trgovačko i kazneno zakonodavstvo. Za ove poslove postoji zajednička vlada. Ostali bi se poslovi ostavili pojedinim krajevima, kako bi se samostalno razvijali prema svojim posebnim potrebama...«

Akcija Jugoslavenske Demokratske Lige nije ostala bez odjeka u domovini. Već 15. I. 1919. na sastanku zagrebačkih organizacija Napredne Demokratske Stranke (grupa je to disidenata koalicije pod

vodstvom dr. Lorkovića i dr. Šurmina, kojoj se pridružiše i neki javni radnici) donesena je jednoglasna odluka da stranka stupi u Jugoslavensku Demokratsku Ligu; i od toga dana »Novo Vrijeme« glasilo stranke, donosi objavu s pozivom na upis u Ligu. Dan kasnije, 16. I. 1919. »Hrvat« glasilo Starčevićeve stranke prava, donosi sa sjednice strankinoga izvršnog odbora, održane toga dana pod predsjedanjem dr. Ante Pavelića prije svih ostalih zaključaka, kao prvi ovaj:

»Stranka s veseljem prima na znanje osnutak »Jugoslavenske Demokratske Lige« u Parizu, te usvaja njezina temeljna načela za uredjenje države Srba, Hrvata i Slovenaca, jer u takovom uredjenju vidi jamstvo za jakost države i za procvat svih njezinih dijelova. Zato se stranka rado odazivlje pozivu Lige, pa je spremna u nju ući i kooperirati sa svima hrvatskim, srpskim i slovenačkim strankama, koje budu stajale na tim temeljnim načelima«.

»Jugoslavenska Demokratska Liga«, prvi pokušaj novoga idejnoga i demokratskog stranačkog grupiranja, ostala je mrtvorodjenče. Politički život u domovini krenuo je svojim pravcem, pokretači Lige gotovo sve od reda emigranti, članovi Jugoslavenskog odbora i njihovi simpatizeri nijesu se vraćali u domovinu, ostavši bez kontakta s političkom stvarnošću u zemlji. Jedan dio njihov ušao je u državnu delegaciju na pariškoj mirovnoj konferenciji, a čisto politički ljudi postepeno se vratiše k svojim predratnim strankama.

Na području predratne Srbije akcija Jugoslavenske Demokratske Lige, osim spomenutih pojedinaca, nije uopće naišla na odaziv.

U samoj zemlji, u prečanskim krajevima, prvi aktivitet na području novoga stranačkog formiranja prvih mjeseci opstanka nove države pokazuje samo Stjepan Radić. Koncem prosinca njegova se stranka proglasuje Hrvatskom Republikanskom Seljačkom Strankom. Dio gradjanstva, naro-

čito poslije krvavih dogodjaja, u Zagrebu dne 5. XII. 1918. simpatizira s Radićevom akcijom. Stjepan Radić ima pred svojim političkim protivnicima dvije parole: političko-nacionalnu i socijalnu, koje mu omogućuje da postane središtem privlačivosti jednako za seljaka kao i za gradjanina. On nosi ideal mirotvorne hrvatske seljačke republike (pacifizam, ne smije se zaboraviti, u te je dane parola oficijelne europske politike!), uskrisuje ideale »stare pravde Matije Gubca«, što praktički znači da sva politička i ekonomska vlast u državi mora pripasti seljaku, znači riješenje agrarnog pitanja. Agrar je program i ostalih stranaka, popularna parola, koje se ne može odreći nijedan političar, nijedna grupa, koja želi, a po novom izbornom zakonu i mora tražiti glasove seljačkoga naroda. U toj domeni Radićevi politički protivnici sve protiv volje postaju njegovi pomagači; pred njima ima on plus parole borbenoga hrvatskog nacionalizma. A i tu mu protivnici pomažu. Politika mehaničkog niveliranja i stvaranja jugoslavenstva, koju provodi prvi ministar unutrašnjih djela nove države g. Svetozar Pribićević, dosele nepoznate satrapske metode područnih njegovih organa stvaraju legije Radićevih pristaša i u gradjanstvu. Lavina je pokrenuta . . .

Dne 3. XII. 1918. prestala je funkcionirati vlast Narodnoga Vijeća u Zagrebu, a 20. XII. 1918. sastavljena je prva vlada »Države Srba, Hrvata i Slovenaca« pod predsjedništvom Stojana Protića. Dne 29. XII. 1918. održana je posljednja sjednica Srpske Narodne Skupštine, dok su 28. XII. 1918. raspuštena sva Narodna Vijeća u zemlji. Vlada g. Protića formirana je od predstavnika svih političkih grupa, osim Hrvatske seljačke stranke i grupe srpskih republikanaca. Njezin je zadatak bio u prvom redu spremiti sve za sastanak privremenog narodnog predstavništva.

Privremeno narodno predstavništvo sastalo se prvi puta dne 1. III. 1919., a svoju

je posljednju sjednicu održalo uoči izbora za konstituantu 27. XI. 1920. Privremeno narodno predstavništvo bilo je sastavljeno od delegata srpske narodne skupštine i plenuma Narodnoga vijeća, povećanog brojem novih predstavnika: javnih nacionalnih radnika iz različitih krajeva nove države. Većina njegovih članova, članova bivših parlamenata i sabora, stekla je svoje mandate na izborima još prije rata. Volja naroda u duhu demokracije mogla je doći do izražaja tek u trećoj godini opstanka nove države.

Politička zbivanja od 1918. do 1920., vanjski i unutrašnji politički položaj, ekonomski, socijalni i kulturni problemi, kao i čisto administrativne odluke, djelovale su na članove privremenoga narodnog predstavništva u pravcu novih stranačkih grupiranja. Taj se proces u glavnom odigravao u t. zv. prečanskim krajevima. U zemljama predratne Srbije predratne stranačke formacije ostale su netaknute, pokazujući jedino nastojanje da se postepeno prošire i na prečanske krajeve. To gibanje stranaka predratne Srbije nije bez značenja i interesa. Dok se stranka samostalaca pod vodstvom Ljube Davidovića nastoji proširiti na sve krajeve bez razlike, radikalna stranka ima tu izvjesnu granicu, koja se u glavnom poklapa s teritorijem, koji je g. Pašić tokom rata smatrao teritorijem revindikacija svoje politike. Teritorij izvan tih granica stvarno je prepušten ekspanziji grupe g. Pribićevića, kojega radikalna stranka smatra ekspertom za prečanske, ili točnije rečeno za hrvatske stvari.

Medjutim već dva mjeseca nakon sastanka Privremenoga Narodnog predstavništva, u svibnju 1919. dolazi do važnog dogodjaja u stvaranju novih političkih stranaka. Još u veljači 1919. 15./16. na kongresu u Sarajevu Hrvati iz srpsko-hrvatske koalicije, gros Srba izvan predratne Kraljevine Srbije i predstavnici napredne stranke iz Slovenije, ostvariše demokratsko-državotvornu stranku, koja je uzela za

program: centralističko uredjenje države Srba, Hrvata i Slovenaca (jedan suverenitet, jedna vlada, jedan parlamenat) s administrativnom decentralizacijom, ali ne prema starim oblastima, nego prema ekonomskim potrebama, suzbijanje svake plemenske hegemonije, te radikalno riješenje agrarnoga opitanja. Ta nova stranka u svibnju 1919. zajedno sa srbijanskim strankama: samostalno-radikalnom, narodnom i naprednom, stvara novu stranku, Jugoslavensku demokratsku stranku, koja u glavnom usvaja program prihvaćen na sarajevskom kongresu.

Političko formiranje u Privremenom narodnom predstavništvu stvarno je time dovršeno. U njemu dominiraju tri grupe: tu je prvo srpska radikalna stranka pod vodstvom Nikole Pašića, nositeljica srpskih nacionalnih tradicija, glavni faktor srpske politike posljednjih dvadeset godina. Mentalitet g. Pašića daje biljeg politici stranke. Njezin politički kapital silno je porasao za vrijeme rata. Medju njezinim članovima prevladava uvjerenje, da su oni politički stvaraoci nove države. U toku svoga razvitka od slobodarske stranke Svetozara Markovića evolucionirala se praktički u svojim političkim, ekonomskim i socijalnim pogledima radikalna stranka u izrazito konzervativno-nacionalnu stranku. »Opojeni smo pobjedom!« kliče jedan njezin odgovorni predstavnik ministar dr. Velizar Janković. Gradjanstvo Srbije po svom ekonomskom i socijalnom naziranju tvori njezinu vojsku, srpski seljak slijedi je dijelom radi njezinih nacionalnih parola a dijelom po svom realističkom instinktu, jer za nj je važnija stvarnost vlasti od teoretskih ideja, a vlast je stvarno u rukama radikalne stranke.

Drugu veliku političku grupu tvori nova demokratska stranka pod vodstvom g. Ljube Davidovića.

U trećoj velikoj političkoj grupi u Privremenom narodnom predstavništvu dominirali su prečani. Ta treća grupa u stvari bila je mozaik grupa, povezanih

zajednicom političkih naziranja; tek razrožnost lokalnih interesa — koju su grupe na vlasti znale vješto taktički iskoristiti — onemogućila je, da se čvršće povežu i da zajednički uvijek nastupaju: najjača i najhomogenija bijaše tu grupa Slovenske ljudske stranke pod vodstvom dr. Korošca. Bez vjekovnih državopravnih tradicija lako je mogla S. L. S. nastupati u taktičkim pitanjima: zasebnost slovenskog jezika povezala je u jedan blok sve slovenske zemlje, dala im njihovu zasebnu individualnost; svi ti momenti logično su uvjetovali autonomističko naziranje na državni problem. Drugi faktor u toj grupi bijahu muslimani, organizirani u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji; religiozni i socijalni momenat dali su joj koheziju: konačno bijaše tu grupa Narodnoga kluba, u kojoj su se našli okupljeni članovi zagrebačke napredne demokratske stranke, disidenti koalicije, pod vodstvom dr. Lorkovića i Šurmina, kojima su se pridružili i neki javni radnici, te grupa Starčevićeve stranke prava, koji su pod vodstvom dr. Ante Pavelića ušli u Privremeno narodno predstavništvo kao delegati Narodnog vijeća. Toj grupi su se pridružili i zastupnici Istre dr. Laginja i dr. Spinčić. Po svojim političkim tradicijama, a još više pod dojmom aktuelnoga zbivanja predstavnici Narodnoga kluba, koji su za vrijeme rata bili najaktivniji pobornici ideje narodnoga ujedinjenja, postepeno su postali nosiocima ideje federativnoga uredjenja nove države. Njihov položaj u Privremenom narodnom predstavništvu politički bijaše izuzetan; kako vodja seljačke stranke Stjepan Radić nije dolazio u Privremeno narodno predstavništvo, oni postaju tacite predstavnicima Hrvata u Narodnom predstavništvu.

Osim tih triju velikih stranačkih grupa bile su u Privremenom Narodnom predstavništvu još i manje grupe socijalista, srpskih zemljoradnika, koje medjutim nijesu bile od velikog uticaja na razvitak političkih dogodjaja.

Zadatak privremenog narodnog predstavništva bijaše u prvom redu učiniti sve pripreme za konstituantu, donijeti u prvom redu izborni zakon za konstituantu. No već za vrijeme zasjedanja Privremenog narodnog predstavništva cijelom unutarnjom politikom dominiralo je pitanje budućega uredjenja države. Oštro se već uočuju obrisi dvaju naziranja. Na jednoj strani se formira blok centralista, a na drugoj anticentralista; za centralizam su bez razlike sve srbijanske stranke plus prečanski demokrati pod vodstvom Sv. Pribićevića, protiv centralizma sve ostale prečanske stranke. I tu već udara u oči pomanjkanje političkoga odgoja kod samih političkih ljudi; borba se vodi glasno i vidljivo za riječi, pod kojima svatko shvaća nešto drugo; riječ autonomija drugojačije se tumači u Beogradu, drugojačije u Zagrebu, drugojačije u Ljubljani; nejasne su razlike vodećim političkim ljudima izmedju konfederacije, federacije, autonomije; pojam unitarizma, pojam koji označuje stanje jednog osjećanja, koje označuje psihološki fenomen, poistovjetuje se s pojmom centralizma, oznakom za izvjesno mehaničko uredjenje države. Uzajamno nepoznavanje stvara teške pogreške. Vladajuća stranka, »opojena pobjedom« radikalno pristupa nivelaciji; radikalno se pristupa likvidaciji pokrajinskih autonomija, radikalno rješavaju valutarni problem i agrarni odnosi — mjesto demokratskoga duha tolerancije, nedemokratskim metodama se ne respektira političko uvjerenje. Lozinkom političke borbe postaje krilatica: »Tko nije s nama taj je protiv nas!« Pristaše anticentralističkoga uredjenja države ubrzo dobivaju biljeg »antidržavnoga elementa«, a dobrim dijelom to su prokušani pobornici ideje narodnoga ujedinjenja. Ujedinjenje se provodi mehanički bez ikakvog osjećanja za psihološke ugodjaje narodnih masa, koje — tek u trećoj godini opstanka nove države imaju prilike iskazati svoje raspoloženje i mišljenje na izborima za konstituantu.

MARSEILLESKI ATENTAT 9. X. 1934.

STJEPAN RADIĆ NA ODRU

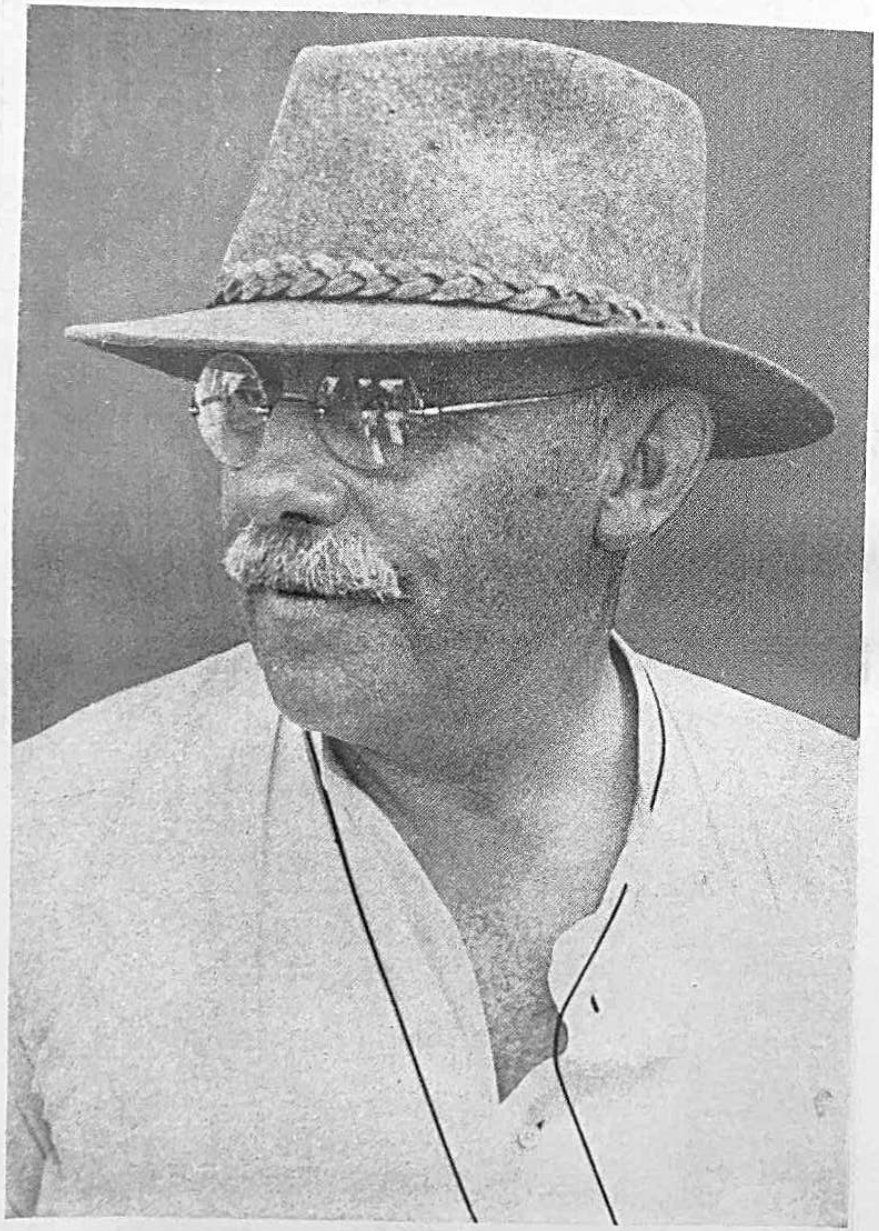

VLADKO MAČEK
Snimljen na svoj 57. rodjendan

Centralizam ili anticentralizam stvarno je pitanje, na koje narod odgovara na izborima za konstituantu, održanima 28. XI. 1920.

Na izbore za konstituantu izašle su dvadeset i dvije stranke.

Izbori za konstituantu donijeli su velika iznenadjenja, stubokom su izmijenili stranačku sliku. Ako se ti izbori ocjenjuju kao odgovor naroda na pitanje o uredjenju države, oštrina i dubina spora tek sad se potpunoma pokazala. Broj mandata tu ne odlučuje, nego broj glasova. Ostavi li se po strani onih blizu 200.000 glasova, koje je dobila lista komunista, razmjer izmedju vlade i opozicije, razmjer izmedju pristaša centralizma i anticentralizma vanredno je značajan. Centralisti, koji su bili na vlasti (izborni mandat u pseudo-demokraciji odlučuje) okupili su nešto preko 600.000 glasova; protivnici centralizma, u opoziciji, mjestimice izvrgnuti vanredno teškom pritisku organa vlasti (prvo tamnovanje St. Radića), uspjeli su sabrati preko 536.000 glasova. Opći izbori kao jedan od najvažnijih instrumenata demokracije jasno su pokazivali ,kojim putem treba da krene državna politika u duhu prave demokracije.

Medjutim izbori su imali još jedno dalekosežnije značenje. Oni su potvrdili stvarnost da spor oko uredjenja države postaje otvoreno srpsko-hrvatski spor. Hrvatske stranke postaju nosiocem cijele borbe protiv centralističkih tendencija, kojima centralističke stranke daju više manje izrazito srpski biljeg. Borba protiv centralizma postaje za anticentralističke stranke borbom protiv srpske hegemonije, ili što je točnije, borbe protiv presizanja interesa čisto beogradskih grupa. Politički interes i ekonomski otkrivaju sve jasnije svoju identičnost. Uz politički antagonizam radja se i ekonomski. Ekonomska nejednakost postepeno jače još udara na ideju demokracije od same političke nejednakosti u praksi.

Izbori za konstituantu otkrivaju političko i socijalno radikaliziranje narodnih masa. Stranke pomir-

ljive politike na anticentralističkoj strani na izborima upravo su ekrazirane — Hrvatska republikanska seljačka stranka s preko 230.000 glasova, treća je po snazi u državi. Po tima prilikama zadaci konstituante postaju naročito delikatni i teški.

Konstituanta se sastala 12. XII. 1920., a radila je sve do 28. VI. 1921. Dne 29. VI. izglasavši ustav konstituanta je pretvorena u zakonodavnu skupštinu, te je kao zakonodavna skupština radila sve do 21. XII. 1922., kada je raspuštena. Drugi izbori u novoj državi održani su 18. III. 1923.

Konstituanta se sastala bez poslanika Radićeve stranke i hrvatske stranke prava, koja se opet uskrisila, tako da je konstituanta mjesto 419 poslanika imala samo 367. Taj je broj kasnije još smanjen, kad su na temelju »Obznane«, zakona za suzbijanje komunizma, poništeni mandati poslanika komunističke stranke. Poništavanje zastupničkih mandata bez provedbe naknadnih izbora svakako bijaše težak precedent za razvitak naše demokracije.

U konstituanti, u borbi za ustav, iskrsla je sva teška baština prošlosti i sav teret pomanjkanja istinske demokracije. Izigravanje demokracije porodilo je srpsko-hrvatski spor, do kojega jamačno u poštivanju demokracije uopće ne bi bilo došlo, ili barem ne u oštrom obliku. Borba bijaše nejednaka — na jednoj strani načela, a na drugoj vlast sa svima atributima svojima. Smjernice ustavotvornoga rada bijahu utvrdjene krfskom deklaracijom. Medjutim g. Pašić odnosno radikalna stranka još je 1918. za vrijeme rata izjavio da smatra Krfsku deklaraciju neobvezatnom, samo kao taktičko sredstvo da se »učini utisak na europsko mišljenje« (Steedov razgovor s Pašićem u Londonu, vidi dr. Paulova: »Jugoslavenski odbor«, str. 504). Pod teškim načelnim borbama da li se novi ustav ima donijeti kvalificiranom ili jednostavnom većinom teku ustavotvorne rasprave. Sve više se otkriva da je cijeli rad konstituante skroz mehaničan; odluke se stvaraju u klubovima, u odbo-

rima, u plenumu odlučuju zaključci klubova, odlučuje broj a ne argumenat, makar on bio najuvjerljiviji.

Čim se više približava završetak rada ustavotvorne skupštine, politička atmosfera postaje sve težom. Napokon i predstavnici Narodnoga kluba, odnosno Hrvatske zajednice, napuštaju konstituantu. Svi pokušaji kompromisa su neuspjeli premda je kompromisnu liniju zagovarao i tako markantan vodja radikalne stranke kao što je bio Stojan Protić, najizradjeniji političar radikalne stranke. Uoči samog glasovanja vlada nema ni potrebnu običnu većinu — noću se vode pregovori sa strankom Džemijeta, zastupnicima turskih i arnautskih manjina iz Južne Srbije, koji omogućuju vladi prihvat novoga ustava dne 28. VI. 1921. Ustav je prihvaćen jednostavnom konstruiranom većinom, suprotno obvezama Krfske deklaracije.

Podrug mjeseca kasnije, 16. VIII. 1921., umire Nj. Vel. Kralj Petar I. Karadjordjević, Kralj Osloboditelj, prevodilac Sutart Millovoga spisa »O slobodi«, utemeljitelj demokracije u predratnoj kraljevini Srbiji; nasljedjuje ga na prijestolju drugi njegov sin, dotadanji princ-regent, kao Kralj Aleksandar I. Karadjordjević.

Ustavotvorna skupština pretvara se zatim i zakonodavnu i u smislu Vidovdanskog ustava provodi 26. IV. 1922. podjelbu države na 33 oblasti. Ali kriza ne popušta. Dan izglasanja Vidovdanskog ustava ujedno je i početak borbe za reviziju ustava, koja će ispuniti politički život svih narednih godina. Mehaničkim izglasanjem ustava temeljni državni problem nije riješen. Ostaje borba izmedju centralizma i anticentralizma, ostaje nerješeno hrvatsko pitanje, koje je u biti pitanje riješenja državnog problema u duhu i metodama demokracije.

Nov ustav već je izglasan uz prosvjed svih protucentralističkih grupa i struja, a problem njegove revizije iznose na dnevni red baš oni, koji su omogu-

ćili njegovo donošenje. U ljetu 1922. u Ilidži kod Sarajeva, sastaje se grupa intelektualaca (medju njima ima jak postotak ljudi, koji su bili nekoć pokretači Jugoslavenske Demokratske Lige), koja vodi diskusiju o političkom problemu države, izjavivši se načelno protiv centralizma. Ta grupa sazivlje za jesen iste godine u Zagrebu »kongres javnih radnika«. Na kongres dolazi šef demokratske stranke Ljuba Davidović i predsjednik parlamenta dr. Ivan Ribar. Udarac je to za radikalsko-demokratsku koaliciju koja je donijela Vidovdanski centralistički ustav. Sudjelovanje vodstva demokratske stranke na zagrebačkom kongresu dovodi do krize vlade, skupština biva raspuštena dne 21. XII. 1922., a novi su izbori obavljeni dne 18. III. 1923. za 312 poslanika. Izbori u t. zv. III. zoni, u dijelu Dalmacije okupiranom još od Talijana, obavljeni su naknadno.

Izbori godine 1923. najbolje su pokazali kakav je dojam učinila politika vidovdanskoga ustava na narod. Protucentralističke stranke svih nijansa dobiše na izborima preko 760.000 glasova (vidi priložene tabele o rezultatima izbora od 1920.—1927.); sami radikali ‚izrazito centralistička stranka dobiše oko 570.000 glasova; demokratska stranka dobila je na izborima 1923. preko 400.000 glasova, ali demokratska stranka već je u to vrijeme u načelnoj krizi; pored grupe Pribićevićeve, koja je za kruti centralizam, tu je i dio demokrata iz Srbije, koji su se na zagrebačkom kongresu izjavili za reviziju centralističke politike. Ojačale su na svaki način protucentralističke stranke: Hrvatska republikanska seljačka stranka porasla je od cca 230.000 glasova u 1920. na 473.000 glasova; stranka dra. Korošca porasla je takodjer za preko 10.000 glasova, održala je s neznatnim porastom svoje teške pozicije u Bosni i Hercegovini stranka dra. Spahe. Ideja borbe protiv centralizma vidi se u izbornom rezultatu u Vojvodini, gdje se afirmirali Bunjevci, javlja se u Crnoj Gori, po prvi puta pokazuju jake uspjehe i stranke narodnih ma-

Pregled izbornih rezultata od 1920. do 1927.

	God. 1920. glas.	mand.	God. 1923. glas	mand.	God. 1925. glas.	mand.	God. 1927. glas.	mand.
Radikalna stranka	281.575	91	562.213	108	1,040.492*)	142	505.735	95
Radikalni disidenti (Pašićevci)	—	—	—	—	—	—	195.039	17
Radikalni disidenti (Protićevci)	—	—	13.742	—	3.905	—	33.348	—
Demokratska stranka	319.448	92	400.342	51	284.527	37	375.789	61
Samostalna demokat. stranka	—	—	—	—	—	—	202.127	23
HRSS, odnos. HSS, odn. NSS	230.590	50	473.733	70	532.872	67	381.371	61
Komunistička stranka	198.756	58	24.321	—	—	—	42.866**)	—
Zemljoradnička stranka	151.603	39	153.579	11	121.369	4	146.425	9
Slovenska Ljudska Stranka	111.274	27	126.378	24	109.023	20	139.932	20
Jugoslavenska Muslimanska org.	110.850	24	112.228	18	132.207	15	120.336	18
Bunjevci	—	—	12.793	—	—	—	—	—
Maglajlićeva grupa	—	—	10.266	—	—	—	—	—
Socijal. demokratska stranka	49.792	10	48.337	2	21.779	—	23.474	1
Narodni klub (Zajednica)	38.400	7	5.468	—	—	—	48.626	4
Džemijet	30.629	8	21.453	14	—	—	—	—
Hrvatska Zajednica	25.867	4	—	—	—	—	—	—
Republikanska stranka	18 136	3	18.941	—	—	—	5.907	—
Hrvatska stranka prava	10.880	2	8.089	—	—	—	—	—
Trumbić-Drinković	6.581	2	3.384	1	—	—	—	—
Srpska Narodna organizacija	6.215	—	15.236	—	—	—	—	—
Narodni socijalisti	6.186	2	4.064	—	—	—	—	—
Liberali (St. Ribarac)	5.061	1	3.384	1	—	—	—	—
Naprednjaci	—	—	15.2 6	—	—	—	—	—
Ratnička stranka	2.484	—	4.064	—	—	—	—	—
Prekomurska gospodar. stranka	1 960	—	3.384	—	—	—	—	—
Češka stranka	704	—	1.541	—	—	—	—	—
Nezav. muslimanska stranka	444	—	3.642	—	—	—	—	—
Muslimanska narodna stranka	306	—	—	—	—	—	—	—
Crnogorski federalisti	—	—	—	—	—	—	—	—
Stranka dra Šušteršića	—	—	1.361	—	—	—	—	—
Stranka složnih Hrvata	—	—	2 408	—	—	—	—	—
Njemačka stranka	—	—	8.561	2	8.651	3	5.141	1
Rumunjska stranka	—	—	875	—	—	—	—	—
Invalidska stranka	—	—	2 632	—	—	—	—	—
Madžarska stranka	—	—	43.415	8	45.010	5	48.032	6
Hrvatska pučka stranka	—	—	7.070	1	—	—	—	—
Hrv. Blok (zajedničari i pravaši)	—	—	2.424	—	—	—	—	—
Srpska stranka	—	—	—	—	—	—	4.232	—
Kmetijci	—	—	—	—	—	1	—	1
Kirljadžijska stranka	—	—	320	—	—	—	—	2

*) Zajedno s Pribićevićem **) Kao nezavisna radnička stranka.

njina, naročito Nijemci. Izborni rezultat 1923. poraz je politike centralizma, iz kojega nijesu povučene konzekvence za državnu politiku. Hrvatsko pitanje, kao suma zahtjeva za demokraciju, dominira...

Izbore god. 1923. vodila je homogena radikalna vlada. Uspjelo joj je poglavito na temelju izbornog zakona gotovo prepoloviti demokratske mandate, koji su s 92 spali na 51, uspjela je suzbiti samostalnu akciju Stojana Protića, koji je hrabro za svoje ideje pošao u izbornu borbu, ali od 313 mandata radikali su zadobili samo 109 — vlada Pašićeva ostala je u manjini. Vlada Pašićeva ipak se održala na vlasti — Stjepan Radić ostao je vjeran svojoj politici apstinencije. Skupština mjesto 313 spala je na 244 mandata, broj mandata potrebnih za većinu uspjeli su radikali steći sporazumom s dvima manjim grupama: Nijemcima i grupom Džemijeta.

Medjutim Stjepan Radić sav svoj interes posvećuje pitanjima vanjske politike. Organizacija mira velika je politička tema u zapadnim europskim državama, gdje je u toku tiha likvidacija političara, koji su vodili rat i sklopili mir. Velika Britanija, nalazi se na pragu prve laburističke vlade, u Francuskoj je na pomolu epoha Poincaréa. Ideja pacifizma nalazi se na vrhuncu svoje prodorne snage, doskora će parola o općem razoružanju ući u oficijelne deklaracije svih europskih vlada. Liga Naroda na vrhuncu je svoga ugleda. Stjepan Radić vjeruje u životnu sposobnost te nove struje europske politike i odilazi u inozemstvo. Preko Beča odlazi u London odakle piše svoja politička pisma zanosnim stilom starozavjetnih proroka navješćujući u europskoj politici takvu idejnu konstelaciju, koja će svojim moralnim pritiskom pospješiti rješenje hrvatsko-srpskoga spora u duhu pacifističke demokracije. Niz mjeseci zadržava se Stjepan Radić u inozemstvu. Iz Londona se opet svraća u Beč a odatle slijedi njegov put u — Moskvu. Impresionabilna njegova narav, živahan njegov temperamenat imaju neslućene sposobnosti entuzijazmiranja; iz fragmenata stvarnosti stvara vizionarnu svoju stvarnost, zanos njegov poprima razmjere ekstaze. Sa svojim idealističkim ugodjajem, dubokom osjećajnošću stvara Stjepan Radić svoje koncepcije, bliže jednoj pjesničkoj koncepciji nego trijeznoj dijagnozi političke stvarnosti. U Moskvi tako stvara sebi uvjerenje da je u Rusiji postignut maksimum njegovog ideala seljačke države — u svom ekstatičkom zanosu stvara brzo zaključak — spreman je pristupiti sa svojom strankom moskovskoj grupi seljačke internacionale. Taj pristup stvarno nije uslijedio ,ali sam put u Moskvu bijaše potez, koji će imati dalekosežne posljedice za taktički položaj njegove stranke u domovini. Iz Moskve se Stjepan Radić vraća u Beč, odakle tek u siječnju 1925. dolazi natrag u domovinu.

Za cijelo vrijeme svojih putovanja po Europi, koja u mnogome sliče na lutanja prognanika Eugena Kvaternika, Stjepan Radić je u vezi s vodstvom stranke u domovini, gdje je medjutim razvitak političkih zbivanja krenuo sasvim novim pravcem. Pozicije vlade g. Pašića postaju sve teže jer proces evolucije u demokratskoj stranci, diferenciranje u njezinim redovima sve brže napreduje. Grupa g. Davidovića polagano se ali stalno približuje naziranjima protucentralističkoga bloka, moguće više iz taktičkih računa, nego li iz iskrenoga političkog osvjedočenja. G. Davidović i protucentralistički blok slažu se momentano barem u jednom — treba oboriti vladu g. Pašića. I po prvi puta od opstanka nove države, delegati seljačke stranke odlaze na politički dogovor u Beograd. Pregovori napreduju, u ožujku 1924. već su u toliko napredovali da je stvoreno utanačenje da i jedan dio zastupnika HRSS dodje u beogradsku narodnu skupštinu, i da preda svoje vjerodajnice. Njihovim dolaskom vlada g. Pašića nema većine — 24. III. 1924. prva grupa zastupnika HRSS je u Beogradu — izbija vladina kriza. Ali izbija još jedna kriza — u demokratskoj stranci odmah dan kasnije

dolazi do raskola: Sv. Pribićević sa 14 svojih drugova, listom prečana, napušta demokratski klub. 27. III. obrazovana je prva vlada Pašić-Pribićević.

Navala opozicionog bloka se nastavlja. Nakon obrazovanja prve PP-vlade dolaze u beogradsku skupštinu i ostali zastupnici HRSS (osim samoga Stjepana Radića i onih zastupnika, koji se s njime zajedno nalaze u inozemstvu). Vladin položaj postaje opet neodrživ. No g. Pašić kuša manevrom suzbiti tu navalu opozicionoga bloka. Druga grupa poslanika HRSS koja je došla u narodnu skupštinu nema još prava učestvovanja u debatama dok joj mandati ne budu verificirani. Vlada gg. Pašića-Pribićevića, pozivajući se na vrhovni državni interes da zemlja dobije u redovno vrijeme budget, odgadja verifikaciju mandata za poslije budgetne debate. Medjutim kad budgetna debata biva svršena, vlada PP odgadja sjednice skupštine. No dne 12. IV. nenadano dolazi do demisije prve vlade PP. Ostavka je uslijedila neočekivano čak i za same članove vlade. Vlada PP izgubila je povjerenje drugoga ustavnog faktora svojevoljnim odlaganjem skupštinskih sjednica (Izjava Živojina Balugdžića u »Politici«).

Vladina kriza ovaj puta trajala je napadno dugo. Opozicioni blok, brojčano jak za sastavljanje vlade, još nije bio dozreo za preuzimanje vlasti. Stvoren je jedan provizorij — uspostavljena je stara vlada g. Pašića. Ali se g. Pašić vratio na vlast teško pogodjen: u komunikeju o svojoj ostavci u mjesecu travnju naročito je naglasio da traži nove izbore. Taj je njegov zahtjev otklonjen — skupština je morala još kratko vrijeme raditi. Dne 27. V. verificirani su svi preostali mandati HRSS i skupština zaključena na redovan način do 20. X. Dne 30. V. blok opozicije izdaje manifest na narod tražeći punu demokraciju i parlamentarnu vlast. Dne 17. VII. g. Pašić izlazi pred drugog ustavnog faktora s ponovnim svojim zahtjevom da se raspusti skupština i raspišu novi izbori. Njegov zahtjev nailazi na otklon, a g. Pašić

podnosi demisiju svoje vlade, koja nije formalno objavljena javnosti. Ali konzultiranja za rješenje krize započinju živim tempom. Predsjednik skupštine Ljuba Jovanović, drugi vodja radikalne stranke, središte je tih pregovora. On kao predsjednik parlamenta savjetuje sastav koncentracione vlade — u vrhovima radikalne stranke potpuna je suprotnost u prosudjivanju situacije. Politika Ljube Jovanovića medjutim ne stiče odobrenje širega glavnog odbora i Ljuba Jovanović vraća kruni povjereni mandat. Dne 27. VII. Ljuba Davidović sastavlja vladu opozicionoga bloka. Stjepan Radić vraća se malo zatim u domovinu.

Vlada g. Davidovića bila je kratkoga vijeka. Održala se tek tri mjeseca. Pad vlade g. Davidovića uslijedio je formalno radi govora Stjepana Radića u Vrpolju. Stjepan Radić stvarno je išao za istim ciljem kao i Pašić — za novim izborima. Dne 6. XI. 1924. obrazovana je druga PP-vlada, a 10. XI. raspuštena je narodna skupština i raspisani novi izbori za dan 8. II. 1925. Slijedi uapšenje vodstva seljačke stranke i zatim uapšenje samoga Stjepana Radića, okrivljenoga radi veleizdaje. Nad HRSS proglašena je »Obznana«.

Unatoč svega pritiska izbori 1925. ne mijenjaju mnogo stranačke snage. Stranka Stjepana Radića održala je svoje pozicije u pogledu mandata, a u pogledu stečenih glasova još je porasla za preko 60.000 glasova od izbora 1923.

U novoj skupštini izveden je jak pritisak na seljačku stranku. Pozivajući se na »obznanu«, tvrdeći da je seljačka stranka komunistička, skupštinska većina predlaže poništenje njezinih mandata. Tad dolazi do drugog velikog obrata u politici seljačke stranke. 27. III. 1925. Pavao Radić u ime vodstva seljačke stranke daje u skupštini izjavu, kojom priznaje postojeće stanje i vidovdanski ustav.

Nakon deklaracije HRSS obustavlja se postupak protiv Stjepana Radića, započinju pregovori izmedju

radikala i seljačke stranke. Dne 14. VII. 1925. sporazum je postignut, vlada g. Pašića predaje demisiju i 18. VII. sastavljena je nova vlada radikalne i seljačke stranke u kojoj Stjepan Radić preuzima lisnicu ministra prosvjete.

Obrazovanjem koalicione vlade seljačke i radikalske stranke na oko su Nikola Pašić i njegova stranka na vrhuncu svoje moći i uspjeha. Stvarno je tu medjutim početak pada, početak dubokih kriza u samoj radikalskoj stranci. Na hrvatskom pitanju slijedilo je rastvaranje demokratske stranke, isti proces zahvatio je sad i radikalsku stranku. Dolazi veliki obračun izmedju Pašića i Ljube Jovanovića. Prividno Pašić opet ostaje pobjednikom — ali borba ostaje na dvije fronte: u samoj stranci i u koaliciji. Satrven poglavito kampanjom protiv svoga sina Pašić podnosi demisiju dne 4. IV. 1926. ustupajući mjesto Nikoli Uzunoviću, do tad manje istaknutom članu radikalske stranke, kao svom locumtenensu, vjerujući jamačno da će još doći njegovo vrijeme, vjerujući da će u danom času lako moći opet maknuti Uzunovića, koji ma i na vlasti, nikad ne će moći nadjačati njegov autoritet. No 20. XII. 1926. Nikola Pašić naglo umire, ostavivši razrožnu radikalnu stranku. Uzunovićeva vlada stalno je u krizama, a s njom i državna politika; ni pokušaji cijepanja seljačke stranke ne donose ni mehaničke privremene stabilnosti. Vlast stranaka postaje sve slabija, sve ugroženija — te su godine velika škola za sve stranačke vodje i političare. Samo tempo dogadjaja brži je od tempa njihovoga školovanja. Zamijetivši da su ugrožene i same forme demokracije politički ljudi počinju osjećati potrebu i za sadržajem demokracije.

U travnju 1927. dolazi do neminovnoga konačnog raskida radikalsko-radićevske koalicije. Uzunovića zamjenjuje Velja Vukićević, dosele običan vojnik u radikalskoj vojsci. Zamjećuju se konture jačega raliiranja opozicije. — Da suzbije novu opasnost velikoga opozicionalnoga bloka uspijeva Velji Vukiće-

viću sa Slovenskom Ljudskom Strankom sklopiti t. zv. bledski sporazum. Dne 11. IX. 1927. vlada Velje Vukićevića provodi izbore. U izbore radikali polaze podijeljeni na službene radikale i grupu t. zv. Pašićevaca. Seljačka stranka unatoč svoga učestvovanja u vlasti i deklaracije od 27. III. 1925. u glavnom zadržava svoje pozicije u mandatima premda je spala po broju glasova. Stare stranke pored svih kriza ipak su se održale — tendencija osnivanja t. zv. četvrte stranke, koja datira od početka krize u radikalnoj stranci, a koja je povod svima umjetnim raskolima kao u radikalnoj, demokratskoj, tako i u seljačkoj stranci, svršava s potpunim neuspjehom. Pokušaj stvaranja stranaka odozgo izbornici glatko otklanjaju.

U novoj skupštini proces raliiranja stranaka pod parolama obrane demokracije rapidno se razvija. Dne 4. X. 1927. dolazi do sastanka Stjepana Radića i Svetozara Pribićevića. Pada izjava da su se sastali »stari prijatelji a novi su radnici«. Pogreške i propusti prošlih godina, nerješenost najvitalnijih pitanja, ekonomska i financijalna nejednakost koja se sad sve jasnije i za malog čovjeka počela otkrivati u poreznom sistemu, sistemu državne investicione politike, sve se to počinje poput lavine rušiti. Ugrožena postaje i lična sigurnost (slučaj »gologa čovjeka« u skupštini), gubi se poštivanje, ne načela, nego i same formalistike demokracije. I sad se osniva seljačko-demokratska koalicija, stvoren je i politički t. zv. prečanski front. Stvorila ga zapravo stvarnost pseudodemokracije, desetljetna dioba gradjana na »povlaštene« i »nepovlaštene«. Nižu se teška gravamina. Atmosfera je više nego napeta — koja se prenosi i na ulicu. Argumenti opozicije u skupštini ostaju bez odgovora sa strane vlade. Dne 20. lipnja 1928. slijedi katastrofa. Poslanik Puniša Račić u narodnoj skupštini ubija Pavla Radića i dr. Gjuru Basaričeka, teško ranjeni padaju Stjepan Radić, Ivan Pernar i Ivan Grandja. Opozicija SD koalicije napušta narodnu skupšti-

nu u Beogradu. Dne 8. VIII. umire od zadobivene rane Stjepan Radić.

Mučenička smrt Stjepana Radića učinila ga je barjakom novih borba za snagu prava protiv prava sile. Ime Radić postaje tek nakon njegove smrti sumom narodnih zahtijevanja, političkim idealom. Smrt Stjepana Radića kamen je medjaš izmedju dviju etapa političkoga zbivanja. Borba za demokraciju stupa u novu fazu. Dogadjaji od 20. lipnja 1928. do 6. siječnja 1929. okršaji su zalaznica u toj velikoj bitci.

Dne 6. 1. 1919. Kruna raspušta skupštinu, ukida vidovdanski ustav, na vlast dolazi autoritativna vlada generala g. Petra Živkovića. Dne 3. X. 1930. država dobiva ime: J u g o s l a v i j a, ukidaju se stare oblasti i uvodi nova administrativna podjela države na devet banovina. Dne 3. IX. 1931. proglašen je nov ustav s dva doma i nov izborni zakon s javnim pravom glasa. Izbori su provedeni 8. XI. 1931., sa četiri godišnjom zakonodavnom vlasti nove skupštine.

Dne 9. X. 1934. Nj. Vel. Kralj Aleksandar I. Karadjordjević pada žrtvom strašnoga političkog atentata u Marseille. Naslijedio ga je malodobni Njegov sin kao Kralj Petar II., za kojega do njegove punoljetnosti vladaju kao Kraljevski Namjestnici Nj. Kr. Visoćanstvo Knez Pavle, dr. Radenko Stanković i dr. Ivo Perović.

Stranačka formacija Jugoslavenske Nacionalne stranke, koja se formirala u narodnoj skupštini izabranoj 8. XI. 1931. prošla je kroz nekoliko teških kritičnih faza. Formirana pod vodstvom generala g. Petra Živkovića, no uslijed političkih promjena dolazi u njoj na vodstvo g. Nikola Uzunović dok na izbore poslije marseilleskoga atentata, koji su izvršeni 5. V. 1935. izlazi pod vodstvom novoga premiera g. Bogoljuba Jevtića. Na izborima, koji su provedeni po izbornom redu s javnim glasanjem ujedinjena opozicija, kao nositeljica parola demokracije dobiva prema službenim izvještajima preko 1,100.000 glasova,

a stranka g. Jevtića 1,700.000. Uza sve to nakon izbora dolazi do raspada stranke JNS, koji je definitivan dolaskom na vlast vlade dra. Milana Stojadinovića, koja uzima sebi za cilj postepenu uspostavu demokratskog režima, priznajući opstojnost hrvatskog pitanja. Demokracija tako i u 1935. i sa strane državne vlasti postaje priznatom misli vodiljom za rješenje našeg unutrašnjeg problema. Ideje i pogledi Frana Supila i Stjepana Radića stiču novu životnu aktuelnost. Otvaraju se nove mogućnosti rješenja staroga problema unutarnje organizacije države.

BILJEŠKE

O PORIJETLU LJUDEVITA GAJA

U božićnjem broju »Politike« (6. I. 1937.) objelodanio je prof. dr. Šišić najnovije rezultate svojih istraživanja o porijetlu Ljudevita Gaja. Prema istraživanjima dr. Šišića porodica Gaj zapravo je francusko-burgundskoga porijetla i zvala se »G a y«. U XVI. stoljeću neki članovi te obitelji došli su u Austriju i stekli njemačko plemstvo. Jedna skupina Gaya doselila se je u XVI. ili XVII. stoljeću u selo Batizovce (sepeška županija) u kraj ispod Velike Tatre. U to su vrijeme Gayi bili protestanti — vjerojatno su kao hugenoti pobjegli iz Francuske. Tamošnja velikaška porodica Mariassy de Markusfalva i Batizfalva u XVII. vijeku učinila je Gaye svojim kmetovima. U tom kraju ima mnogo doseljenika Sasa pa su se i Gaji, kako su se već sad nazivali nekadajnji »Gayi«, sasvim ponijemčili. Skupina Gaja se razmnožila i jedan dio njihov se preselio iz sela Batijovci u selo Markuševce — i od tih Gaja iz Markuševaca potiče otac Ljudevita Gaja.

PRILOG K MIROVNIM CILJEVIMA CENTRALNIH VLASTI

Grof Tivadar Batthyany, jedan od vodja madžarske neovisne stranke i ministar dvora u posljednjem kabinetu Wekerlea u svojoj knjizi memoara »Za Ugarsku protiv Hohenzollerna« iznosi svoj nacrt mirovnih ciljeva, koji je predložio caru Karlu kad se je ovaj bavio namjerom da mu povjeri sastav vlade. Grofa Tivadara Batthyanya smatralo se slavenofilom medju madžarskim političarima i zato njegov mirovni program iz 1918. ima dokumentarnu vrijednost za upoznavanje madžarskoga političkog mentaliteta prema Hrvatima u posljednjima mjesecima rata. U odlomku tog nacrta koji se tiče Hrvata veli se doslovce:

»Vlada je spremna podupirati težnje Južnih Slavena za ujedinjenjem spremnošću bratske ljubave. Preduvjeti za to su slijedeći:

Rijeka i njezino područje, kao i staro ugarsko primorje (Bakar, Bakarac, Kraljevica, Novi itd.) imaju neposredno pripadati ugarskoj državi, pri čemu medjutim ima Rijeka dobiti dalekosežnu autonomiju s naročitim obzirom na talijanski jezik, a Primorje s naročitim obzirom na ilirski jezik. Tri slavonske županije (mišljene su one medju Savom i Dravom), u kojima živu mnogi gradjani ugarskoga i njemačkoga jezika, imaju biti pripojene Ugarskoj.

Problem narodnosti u Ugarskoj ima biti riješen na taj način, da mi osiguramo našim sugradjanima drugoga jezika ista prava, koje naši susjedi: Jugoslaveni, Poljaci, Česi itd. priznaju ugarskim manjinama i manjinama drugog jezika.

Hrvatska linija željeznice Budimpešta-Rijeka ostaje dalje vlasništvo ugarske države, koja stiče pravo da je izgradjuje prema svojemu nahodjenju. U ugarsko-bosansko-dalmatinskom prometu imaju se prihvatiti tarifalne mjere koje odgovaraju interesima ugarske privrede.

Izmedju Ugarske i Jugoslavije ima se uvesti novčani i valutarni sistem a u trgovačkom prometu ima za vjekivječna vremena doći do izražaja princip najvećega povlašćenja. Svi sporovi izmedju Ugarske i Jugoslavije imaju se podastirati na pravorijek jednoga medjunarodnoga suda«.

SADRŽAJ

Strana

Dr. Ferdo Šišić:

Uvod u političku povijest Hrvatske 5

Jos. Horvat:

Idejna grupa iz Kapucinske ulice 57
Polet i pad ilirstva 88
Pobjeda materinske riječi 117
Revolucija 148
Reakcija 198
Na raskršću 218
Voljom Bismarckovom 247
Graditelj Mažuranić 269
Khuenovština 285
Izmedju dva stoljeća 297
Pad grofa Khuena 318
Narod se organizira 343
Hrvatsko pitanje u žarištu europske politike . . 366
U znaku veleizdajničkih procesa 380
Rezultati politike oportunizma 398
Komesarijati i atentati 413
Hrvatska politika u svjetskom ratu 436
U novoj državi 503
Bilješke 526

POPIS SLIKA

Uz stranu

Janko grof Drašković . . 56
Ignjat grof Gyulay . . . 57
Franjo barun Vlašić . . 57
Franjo grof Haller . . . 57
Gjuro Haulik 57
Dolazak grofa Nugenta u Zagreb 72
Metel Ožegović 73
Franjo barun Kulmer . . 73
Ivan Kukuljević 120
Ljudevit Vukotinović . . 120
Ambroz Vraniczany . . 120
Ljudevit Gaj 120
Uzorak zakupničkog ugovora veleposjednika i kmeta 121
Košut drži na lancu bana Hallera 136
Osmrtnica srpanjskih žrtava 136
Pokolj srpanjskih žrtava 137
Ban Jelačić 160
Proglas o ukidanju kmetstva 161
Instalacija bana Jelačića 184
Novci bana Jelačića . . . 184
Jelačićev prelaz preko Drave 185
Jelačić pred Bečom . . . 185
Ban Jelačić na odru . . 200
Sprovod bana Jelačića . 200
Paulina Gaj 201
Ljudevit Gaj 201
Knez Metternich 201
Grof Grünne 201
Otkriće spomenika Jelačića bana (dvije slike) 208
Ognjeslav Utješenović-Ostrožinski 209
Josip Juraj Strossmayer 216
Josip barun Šokčević . . 217
Avelin Čepulić 217
Dr. Franjo Rački 217
Dragojlo barun Kušlan . 217
Zagreb, gornji grad 1864. 224

Uz stranu

Hrvatski sabor god. 1861. 224
Ivan Mažuranić 225
Mirko Bogović 225
Don Miho Pavlinović . . 225
Miho Klaić 225
Ljudevit Kossuth 232
Ivan grof Corronini . . 232
Franjo Deak 232
Julije grof Andrassy . . 232
Madžarsko ministarstvo grofa Andrassyja . . . 233
Umjereni unioniste . . . 248
Lazar barun Hellenbach . 248
Koloman Bedeković . . . 248
Antun Vakanović . . . 248
Ivan Vončina i drugovi . 249
Ladislav grof Pejačević . 249
Levin barun Rauch . . . 264
Levin barun Rauch u karikaturi 264
Fran Folnegović 264
Dinko Politeo 264
Dokumenat o postanku nagodbe 265
Ante Starčević 272
Eugen Kvaternik 273
Posljednji spis E. Kvaternika 273
Ivan Perkovac 280
Bogoslav Šulek 280
Mirko Hrvat 280
Miroslav Kraljević . . . 280
Matija Mrazović 281
Milan Makanec 281
Erazmo Barčić 281
Marijan Derenčin 281
Pravaška intelektualna elita 288
Josip Gržanić 289
David Starčević 289
Josip Frank 289
Hinko Hinković 289
Hrvatska politika 1885. u karikaturi 296
Tri Starčevića 297

Uz stranu

Dragutin grof Khuen-Hedervary (dvije slike) . 304
Jelačićev trg 1895. . . . 304
Kordon žandarmerije u Ilici 1902. 305
Milivoj Dežman 305
A. G. Matoš 305
Tjelovska procesija u Zagrebu 1903. 312
Demonstracije u Zagrebu 1903. (dvije slike) . . . 312
Dolazak grofa T. Pejačevića u Zagreb 313
Teodor grof Pejačević . . 313
»Osmrtnica« narodnoj stranci 313
Hrvatska politika u karikaturama 1906.-1908. . . 344
Propagandistička fotografija iz 1885. 345
Karikatura letak protiv komesara Sl. Cuvaja . . 345
Delegacija hrv. sabora u Budimpešti 1907. . . . 376
Manifestacije hrv. delegaciji u Zagrebu 376
Sabornica na Markovom trgu prije pregradnje . 377
Unutrašnjost sabornice poslije pregradnje . . . 377
Pavao barun Rauch . . . 392
Ban Rauch 392
Karikatura o banovanju Pavla Raucha 392
Crnković na dvorskom plesu 392

Uz stranu

Komesar Sl. Cuvaj kraj odra banskog savjetnika Hervoića 393
Grof Tisza u Zagrebu . . 393
Djački štrajk u Zagrebu 1912. (dvije slike) . . . 408
Ban dr. Cuvaj prima poklonstvo učitelja (dvije slike) 409
Nikola pl. Tomašić . . . 424
Fran Supilo 424
Klub stranke prava u dalmatinskom saboru . 424
Ban dr. Skerlecz i general Rhemen 425
Jugoslavenski odbor u Parizu 1916. 440
Sastavljači krfske deklaracije 440
Dolazak dr. Trumbića na Krf 441
Grupa dobrovoljaca u ruskoj vojsci 441
Oficiri dobrovoljačkog korpusa u Odesi . . . 456
Proglašenje oslobodjenja 29. X. 1918. 457
Vodstvo bivše HSS . . . 504
Stjepan Radić i Svetozar Pribićević 505
Politika 1927. u karikaturi (dvije slike) 505
Marseilleski atentat 9. X. 1934. 512
Stjepan Radić na odru . . 512
Vladko Maček 513

(Slike u ovoj knjizi pretežnim dijelom potiču iz zbirke ravnatelja zagrebačkog gradskog muzeja g. prof. Gjure Szabo; slike pravaških ličnosti iz zbirki obitelji Kumičić i Harambašić; pojedine slike stavio je autoru na raspolaganje g. dr. O. Aranicki, na čemu svima ovdje budi izrečena srdačna hvala.)